

३५९

मिर्मिरे आर्थिक अड्ड

मिर्मिरे

अर्धवार्षिक

वर्ष ५२

अङ्क १

२०८० साउन - पुस

पूर्णाङ्क ३५९

प्रधान सम्पादक

डा. डिल्लीराम पोख्रेल

सम्पादक

डा. भागवत आचार्य

सह-सम्पादक

सविन ओली

सम्पादन सहयोगी

लालकुमार सुवेदी

नवीना ताम्राकार

सिर्जना थापा

आवरण/ले-आउट

संजोग सापकोटा

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक

गभर्नरको कार्यालय

बालुवाटार, काठमाडौं

टेलिफोन : ९७७-१-५७९९६४१/४२/४३, एक्सटेन्सन १३९, १४०

इमेल : mirmire@nrb.org.np

मिर्मिरे : केही जानकारी

१. 'मिर्मिरे' अर्धवार्षिक प्रकाशन हो । नेपाली साहित्य तथा आर्थिक पत्रकारिताको क्षेत्रमा सक्दो योगदान पुऱ्याउनु यसको मुख्य उद्देश्य हो । यसका लागि हामी सम्पूर्ण स्रष्टाहरूबाट रचनाको अपेक्षा गर्दछौं ।
२. मिर्मिरेको आर्थिक अङ्कमा आर्थिक, मौद्रिक, बैकिङ, वित्तीय, वाणिज्य, वाणिज्य कानून, व्यवस्थापनलगायतका विषयलाई समेट्ने गरिएको छ भने साहित्यिक अङ्कमा कविता, गीत, गजल, बटुलबाटुल, खोजखाज, समाचार, लघु कथालगायत छोट्टा सिर्जनाहरू (कम्तीमा तीन वटा), मुक्तक, तथा हाइकु (कम्तीमा पाँच वटा) कथा, लेख, निबन्ध, एकाङ्की, भाषा, संस्कृति, यात्रा संस्मरण, दर्शन, समीक्षा, समालोचना, साहित्यिक अन्तर्वार्ता, कृति परिक्रमा तथा अन्य लेखहरू जस्ता विधाहरूको केन्द्रमा रहेर रचनाहरू प्रकाशन गर्दै आइरहेको छ । उपर्युक्त विधामा प्राप्त अधिकांश रचनाहरूलाई स्थान दिने प्रयत्न गरिएको छ ।
३. स्तरीय, मौलिक र अन्यत्र अप्रकाशित विशुद्ध साहित्यिक एवम् सिर्जनशील र खोजपरक साहित्यिक लेख/रचनालाई मिर्मिरे सदैव स्वागत गर्दछ ।
४. लेख/रचना पठाउँदा mirmire@nrb.org.np मा इमेलमार्फत उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।
५. मिर्मिरेको लागि पठाइएका रचनाहरू अन्य पत्रिकामा नदिन विनम्र अनुरोध छ । कथम्- कदाचित् सो रचना प्रकाशनका लागि अन्य पत्रिकामा दिनु परेमा मिर्मिरेको सम्पादन मण्डललाई जानकारी गराउनुहोला । मिर्मिरेमा प्रकाशित रचना अन्य पत्रिकामा वा अन्यत्र प्रकाशित रचना मिर्मिरेमा छापिन गएको पाइएमा सोको पारिश्रमिक रोकित्नुका साथै भविष्यमा रचना प्रकाशनबाट समेत वञ्चित गर्न सकिनेछ ।
६. रचना स्वीकृत/अस्वीकृत गर्ने, काँटछाँट गर्ने सम्पूर्ण अधिकार यसका सम्पादक समूहमा निहित रहनेछ ।
७. प्रकाशित रचनामा व्यक्त विचारहरूको लेखक स्वयम् जिम्मेवार हुनुपर्ने भएकोले आफ्नो रचनाप्रति लेखक/साहित्यकार गम्भीर हुन आवश्यक छ ।
८. प्रकाशित रचनाको पारिश्रमिकको निम्ति नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय, सूचना तथा सञ्चार महाशाखा, बालुवाटारमा आफ्नो परिचयसहित यथासक्य छिटो सम्पर्क गर्नुहुन हार्दिक अनुरोध छ ।

सम्पादकीय

नेपाल राष्ट्र बैकले अर्धवार्षिक रूपमा 'मिमिरे'को आर्थिक र साहित्यिक अङ्क प्रकाशन गर्दै आएको व्यहोरा आदरणीय पाठकवर्गमा विदितै छ । सिर्जनात्मक एवम् अनुसन्धानात्मक लेखनलाई प्रोत्साहन र उन्नयन गर्ने मूल ध्येयका साथ प्रकाशनलाई निरन्तरता दिँदै आएको हो । यो अङ्कसँगै 'मिमिरे' ५१ वर्ष पूरा गरी ५२ वर्षमा प्रवेश गरेको छ । आदरणीय लेखक र पाठक वर्गकै स्नेह र सदासयताका कारण आज हामी यहाँसम्म आइपगन सफल भएका छौं । प्रकाशनको यस मञ्चलाई लेखन, अनुसन्धान, प्रकाशनका लागि उपयोग गर्न सबैमा अनुरोध गर्दछौं ।

प्रस्तुत आर्थिक अङ्कमा पनि सदाभै नेपाल राष्ट्र बैकभित्र र बाहिरका प्रबुद्ध लेखक, विश्लेषकका आलेखलाई समेटिएको छ । मूलतः मुलुकको समसामयिक अर्थतन्त्र र बैकिङ प्रणाली, विप्रेषणका विविध पक्ष, सार्वजनिक ऋण, उद्योग, व्यापार, वित्तीय, व्यवस्थापनलगायतका विषयमा केन्द्रित आलेखहरूले यस अङ्कमा स्थान पाएका छन् । यस प्रकाशनमा समावेश भएका लेखमा उल्लिखित विचारहरू लेखकको स्वतन्त्र अभिव्यक्ति भएको हुँदा त्यसलाई प्रकाशक संस्थाको धारणाको रूपमा नलिइदिनुहुन सादर अनुरोध छ ।

वस्तु तथा सेवा व्यापार घाटा उच्च रहेका कारण दुई वर्षअघि नेपालको बाह्य क्षेत्रको अवस्था निकै दबावमा रहेको थियो । तथापि, पछिल्लो समयमा आयातको घट्दो क्रमसँगै पर्यटन आय तथा विप्रेषण आप्रवाहसमेत बढ्दै गएकोले बाह्य क्षेत्रको अवस्था सुदृढ हुँदै आएको छ । आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को छ महिनामा चालु खाता रु.१६१ अर्ब ६२

करोडले बचतमा छ । अधिल्लो वर्ष सोही अवधिमा उक्त खाता रु.३५ अर्ब ५७ करोडले घाटामा थियो । समीक्षा अवधिमा शोधनान्तर स्थिति रु.२७३ अर्ब ५२ करोडले बचतमा छ । २०८० पुस मसान्तमा विदेशी विनिमय सञ्चिति रु.१,८१६ अर्ब ५७ करोड पुगेको छ । यो सञ्चितिले १४.५ महिनाको वस्तु आयात र १२.१ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिएको छ ।

चालु आर्थिक वर्षमा उपभोक्ता मुद्रास्फीति दर ६.५० प्रतिशतमा सीमित राख्ने लक्ष्य लिइएकोमा पछिल्लो छ महिनाको औसत मुद्रास्फीति ६.४७ प्रतिशत रहेको छ । वित्तीय प्रणालीमा तरलताको स्थिति सुविधाजनक अवस्थामा छ । तथापि, समष्टिगत आर्थिक गतिविधिमा आएको सङ्कुचनका कारण कर्जाको माग अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन । अर्कोतर्फ, कर्जाको साँवा-ब्याज भुक्तानीमा देखिएको असहजताका कारण पछिल्लो समयमा खराब कर्जा तुलनात्मक रूपमा बढ्दै गएकोले कर्जाको गुणस्तर कायम राख्नुपर्ने चुनौती थपिएको छ । यसप्रकार बाह्य क्षेत्रका उपलब्धिहरूलाई कायम राखी अर्थतन्त्रमा देखिएका चुनौतीहरू सम्बोधन गर्दै समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्वका निम्ति सरोकारवाला सबै क्षेत्रबीच प्रभावकारी समन्वय र सहकार्य हुनुपर्ने आवश्यकता छ ।

प्रस्तुत अङ्कमा नेपाली भाषाका १७ र अङ्ग्रेजी भाषाका १८ आलेखहरू समेटिएका छन् । आफ्ना लेख उपलब्ध गराउनुहुने विद्वान् लेखकज्यूहरूमा 'मिर्मिरे' परिवार हार्दिक आभार प्रकट गर्दछ । यहाँहरूबाट प्राप्त पठनीय र स्तरीय लेख, रचनालाई 'मिर्मिरे'ले सधैं स्वागत गर्दै आएको छ । आउँदा दिनमा पनि आदरणीय लेखक, विश्लेषक एवम्

पाठकहरूबाट स्नेह, सद्भाव र सहयोग प्राप्त हुनेछ भन्नेमा हामी विश्वस्त छौं । यहाँहरूको अमूल्य सुभावा र प्रतिक्रियाले 'मिर्मिरे'लाई अभि स्तरीय र पठनीय तुल्याउनका निम्ति हामीलाई सधैं मार्गदर्शन गर्ने नै छ । विशेष कारणवश आर्थिक अड्क निर्धारित समयभन्दा केही ढिला प्रकाशित हुन गएकोमा हामी क्षमाप्रार्थी छौं ।

अन्त्यमा, यस अड्कको आवरण डिजाइन, आकर्षक ले-आउट, लेखरचना सङ्कलन, सम्पादनलगायतका कार्यमा संलग्न सबैप्रति धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं र अर्थतन्त्र र वित्तीय क्षेत्रबारे रुचि एवम् सरोकार राख्नुहुने अध्येता, अनुसन्धानकर्ता, विद्यार्थीलगायत सबैको निम्ति यो अड्क उपयोगी रहने विश्वास हामीले लिएका छौं ।

मिर्मिरे प्रतिनिधिहरू

ने.रा.बैंक प्रतिनिधि

१. विराटनगर - सुजन रसाईली (९८५२०२९९९०)
२. जनकपुर - सियाराम यादव (९८४४४२३७५४)
३. वीरगञ्ज - हरिप्रसाद खरेल (९८११८५३५२३)
४. पोखरा - तारा पोखरेल शर्मा (९८६६०३५१९६)
५. सिद्धार्थनगर - कमलप्रसाद आचार्य (९८६१८८१६३०)
६. नेपालगञ्ज - सौगात परियार (९८४३२०००७२)
७. धनगढी - ललित कार्की (९८५८४२२१५८)
८. सुर्खेत - पंखप्रसाद आचार्य (९८४८१५८८६६)

अन्य प्रतिनिधि

१. गाईघाट - राजन पोखरेल (९८५१००२४७१)
बरुवा क्याम्पस, गाईघाट, उदयपुर

समयमै ग्राहक बनेर मिर्मिरेको अङ्क सुरक्षित राख्नुहोस् । हाम्रा प्रतिनिधि तथा नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालयबाट ग्राहक बन्ने व्यवस्था मिलाइएको छ । आ.व. २०७५/७६ देखि यसको ग्राहक शुल्क देहायबमोजिम निर्धारण गरिएको छ :

वार्षिक रु. २००।- (ने.रा. बैंकका बहालवाला तथा पूर्व कर्मचारीहरूलाई रु.१८०।- मात्र)

साहित्यिक अङ्क रु. ७५/-

आर्थिक अङ्क रु. १५०/-

विस्तृत जानकारीको लागि सम्पर्क :

नेपाल राष्ट्र बैंक, गभर्नरको कार्यालय,
फोन नं.:- ५७९९६४१/४२/४३, एक्सटेन्सन : १३९, १४०

विषयसूची

नेपाली खण्ड

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१.	नेपाली अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था र सुधारका उपाय	डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ	१
२.	भारतबाट हुने विप्रेषण आप्रवाह वृद्धिका लागि पहल गर्न सकिने सम्भावनाहरू	रामु पौडेल	१६
३.	अर्थतन्त्र परिवर्तनको संवाहक बन्न सक्छ : बायोमेट्रिक राष्ट्रिय परिचयपत्र	गुरुप्रसाद पौडेल	३०
४.	लघुवित्त क्षेत्रको तीन दशक र अबको बाटो	कृष्ण प्रधान	४१
५.	अर्थतन्त्रमा विप्रेषणको विविध पाटो	राजनविक्रम थापा	५३
६.	बैंकिङ क्षेत्रमा क्रेडिट स्कोरिङको अवधारणा, औचित्य र अभ्यास	नन्दकुमार ढकाल	६३
७.	कार्यस्थलमा भावनात्मक बुद्धिमत्ता : सुसंस्कार र उत्पादकत्व	डा. भागवत आचार्य	७६
८.	कसान्डा सिन्ड्रम : अन्तर्राष्ट्रिय बैंकिङ सङ्कट र कर्जा जोखिम	सार्थक कार्की	८८
९.	नेपालमा वित्तीय साक्षरताको अवस्था र आगामी मार्गचित्र	डा. रमेशप्रसाद चौलागाई	१०३
१०.	व्यापार घाटा न्यूनीकरणमा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति	पुष्करराज भट्टराई	११४
११.	नेपालमा उद्योगको अवस्था र औद्योगिक सम्बन्ध	मुक्तिबहादुर खत्री	१२६
१२.	नेपालमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापन: विद्यमान समस्या र सुधारका उपाय	रामबहादुर के.सी.	१३६
१३.	वित्तीय समावेशीकरण नीति तथा रणनीति	धनञ्जय पराजुली	१४९

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
१४.	केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको अपरिहार्यता	आदित्य पोखरेल	१६०
१५.	गण्डकी प्रदेशमा बचत तथा कर्जा लगानीको स्थिति	तारा पोखरेल शर्मा	१७३
१६.	नेपालमा विप्रेषण आप्रवाह र उत्पादनशील क्षेत्रमा यसको उपयोग	लालकुमार सुवेदी	१८२
१७.	नेपालमा वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन सामग्री : अवस्था र आवश्यकता	विनोद अधिकारी	१९६

English Section

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
1.	Global Trade and South Asia: Opportunities and Challenges	Dr. Toya Gyawali	206
2.	Public Debt Mobilization in Nepal: Status and Legal Arrangement	Durgesh Gopal Shrestha	218
3.	Strategic Plan Organizational Portfolio Approach: BCG matrix, GE-9 cells Limitations and Implication; Strategy Implementation and Control. Red Ocean vs Blue Ocean Strategy	Jugal K. Kushwaha	232
4.	Role of the World Bank in Nepal's Path to Prosperity	Chop Kanta Subedi	244
5.	Economic Growth: Concepts and Determinants	Tika Ram Timilsina	252
6.	FATF Recommendations and Methodology for Assessing Compliance with AML/CFT Standards	Abhiyan Upadhyay	263
7.	How Much International Reserves Does a Country Need?	Mukesh Sah	277

क्र.सं.	शीर्षक	लेखक	पृष्ठ
8.	Is pegging still needed? A look into monetary policy regimes	Prabhakar Jha	297
9.	Understanding the Green Finance and Green Bond in the context of Nepal	Prabin Pudasaini	307
10.	The Imperative Gaze: Unveiling the Significance of Anti-Money Laundering and Counter-Financing of Terrorism Efforts in Nepal	Renisha Adhikari	323
11.	Role of Tourism Industry in Economic Development of Nepal	Rekha Ghimire	338
12.	A Note on the Nature of Fiscal Federalism in Nepal	Pradip Kumar Kafle	348
13.	National Accounts System in Nepal	Ritu Gupta	358
14.	Inside the Basel III Endgame Proposal	Utsav Raj Pant	375
15.	FinTech Growth of India and Lessons for Nepal	Damodar Basyal	385
16.	Navigating the Interplay of Consumer Behavior and Economic Downturns: Lessons from History and Contemporary Challenges	Suprima Poudel	396
17.	A Journey towards NEO BANKING	Anuj Paudel	406
18.	Knowing about Commercialization of Agriculture in Nepal	Rejina Bhattarai	419

नेपाली खण्ड

नेपाली अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्था र सुधारका उपाय

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ*

१. विषय प्रवेश

अर्थतन्त्र परिवर्तनशील हुन्छ । अर्थतन्त्रले समयसमयमा आन्तरिक र बाह्य दबावको सामना गर्नुपर्ने हुन्छ । देशभित्र जनासाङ्ख्यिक बनोट, उपभोक्ताको चाहना र प्रविधिमा निरन्तर परिवर्तन आइरहन्छ । यसका अतिरिक्त भू-राजनीतिक द्वन्द्व, देशहरूबीचको आ-आफ्ना आर्थिक स्वार्थ, बहुपक्षीय संस्थाका नीति/नियममा आउने परिवर्तनले पनि अर्थतन्त्रमा प्रभाव पार्दछ । अर्थतन्त्रको अवस्थाबारे सूक्ष्म रूपमा विश्लेषण गरिरहनुपर्दछ । अर्थतन्त्रमा देखिएका समस्यालाई समाधान गर्दै अघि बढ्नुपर्दछ । यसै सन्दर्भमा नेपालको हालको आर्थिक अवस्थाको सिर्जित कारण, सम्भावित परिदृश्य र अर्थतन्त्रको सुधार गर्दै दिगो विकास र समृद्धिको लागि अवलम्बन गर्नुपर्ने कार्यदिशाको सन्दर्भमा खोतल्ने प्रयास प्रस्तुत लेखमा गरिएको छ ।

२. नेपाली अर्थतन्त्रको वर्तमान स्थिति

कोभिड अब महामारीको रूपमा त छैन । तथापि, भ्रण्डै तीन वर्षसम्म महामारीको रूपमा फैलिएको यस रोगले सिर्जना गरेको अप्रत्यक्ष प्रभाव अर्थतन्त्रमा अझैसम्म छ । यो प्रभाव अरू लामो समयसम्म पर्नसक्ने देखिन्छ । कोभिड सङ्क्रमण सुरु भएपछि करिब छ महिना मुख्य बजार, यातायात र कार्यालय बन्द रहे । अर्को दुई वर्षसम्म कोभिड-१९ का विभिन्न लहरहरू आइरह्यो । कोभिडविरुद्धको खोपको विकास, यसबारे जानकारी भएपछि मात्र विस्तारै जनजीवन र आर्थिक गतिविधिहरू सामान्यीकरणतर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ ।

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

करिव एक सय वर्षको अन्तरालपछि एक्काइसौं शताब्दीको पहिलो विश्वव्यापी महामारीको रूपमा कोभिड-१९ को सङ्क्रमण देखिएको हो । यसबाट सबै देशहरू प्रभावित हुन पुगे । नेपालमा करिव १० लाख मानिसहरू सङ्क्रमित भए भने लगभग १२ हजारको मृत्यु भयो । कोभिड सङ्क्रमणलाई नियन्त्रण गर्न र यसबाट प्रभावित अर्थतन्त्रलाई पुनरुत्थान गर्न नेपालमा पनि सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्य संघसंस्थाबाट सक्दो प्रयासहरू भए । आर्थिक सहयोग र नीतिगत लचकताहरू अपनाइए । उद्योग व्यवसायलाई कर छुट, मौद्रिक नीतिलाई लचक बनाई सस्तो व्याजदरमा कर्जाको उपलब्धता र सहूलियतपूर्ण नियामकीय नीतिको तर्जुमा गरी कर्जा भुक्तानीको समयहरू थप गरिए । कोभिडले गर्दा लामो समय व्यापार व्यवसाय पूर्ण रूपमा बन्द भएको समयमा आर्थिक पुनरुत्थानको लागि गरिएका प्रयासहरू अपुग हुने जस्तो लाग्दथ्यो । कोभिड सङ्क्रमणको चार वर्ष पूरा हुन लागेको अवस्थामा नेपालको अर्थतन्त्र कसरी गुञ्जियो भने सवालमा विश्लेषण हुनु आवश्यक छ । साथै, यसबाट पाठ सिक्ने आगामी दिनमा अगाडि बढ्नु जरुरी छ ।

(क) कोभिडपछि आर्थिक वृद्धिमा उतारचढाव

अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषद्वारा गत अक्टोबरमा प्रकाशित 'वर्ल्ड इकोनोमिक आउटलुक, २०२३' अनुसार कोभिड सुरु भएको वर्ष सन् २०२० मा विश्व अर्थतन्त्र २.८ प्रतिशतले ऋणात्मक वृद्धि भएको थियो भने दक्षिण एसियाली मुलुकको अर्थतन्त्र ४.३ प्रतिशतले घटेको थियो । दक्षिण एसियामा बङ्गलादेशबाहेक सबै मुलुकको आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक रहेको थियो । सबैभन्दा बढी माल्दीभ्सको ३३.४ प्रतिशतले घटेको थियो, भारतको अर्थतन्त्र पनि ५.८ प्रतिशतले ऋणात्मक थियो । त्यस बखत नेपालको आर्थिक वृद्धिदर २.४ प्रतिशतले ऋणात्मक रहन पुग्यो । दक्षिण एसियाली देशमध्ये दोस्रो कम ऋणात्मक आर्थिक वृद्धिदर नेपालको थियो । यसरी कोभिडको समयमा नेपालको अर्थतन्त्र तुलानात्मक रूपमा धेरै दरले ऋणात्मक हुन पाएन । एक वर्षको ऋणात्मक स्थितिपछि आ.व. २०७७/७८ (सन् २०२०/२१) मा नेपाली अर्थतन्त्र ४.८ प्रतिशत र २०७८/७९ (सन् २०२१/२२) मा ५.६ प्रतिशतले

वृद्धि हुन पुग्यो । भुटान र श्रीलङ्काबाहेक दक्षिण एसियाली देशको पुनरुत्थान नेपालको भन्दा राम्रो रहन गयो ।

दुई वर्षको सन्तोषजनक आर्थिक पुनरुत्थानपश्चात् आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा भने नेपाली अर्थतन्त्र शिथिल हुन पुग्यो । खासगरी विश्व अर्थतन्त्रको प्रतिकूल अवस्थाले सिर्जित बाह्य क्षेत्रमा परेको दबावलाई सम्बोधन गर्दा अर्थतन्त्र केही शिथिल हुन पुगेको छ । यसको थप व्याख्या तल गरिएको छ । पर्यटक आगमन कोभिडपूर्वको अवस्थामा पुगेको र विप्रेषण आप्रवाहको वृद्धिदर उच्च रहेको हुँदा आ.व. २०८०/८१ मा नेपालको आर्थिक वृद्धिदरमा सुधार हुने देखिन्छ । तथापि दिगो रूपमा उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न पर्याप्त वित्तीय साधन, कर्मचारी र निजी क्षेत्रमा पर्याप्त क्षमताको अभाव देखिन्छ । उपभोग र आयातमुखी अर्थतन्त्र भएकोले उच्च आर्थिक वृद्धिदर हुँदा बाह्य क्षेत्रमा दबाव परी व्याजदर वृद्धिसँगै आर्थिक वृद्धि घट्ने प्रवृत्ति विद्यमान छ ।

(ख) उच्च मूल्यवृद्धि

कोभिडका कारण धेरै मानिसहरूको मृत्यु मात्र होइन, यसले आर्थिक गतिविधिमा परिवर्तन पनि ल्यायो । कोभिडको सङ्क्रमणका कारण लामो समय बन्द रहेका उद्योग/व्यवसायले यसको नियन्त्रणसँगै आर्थिक गतिविधि सुरु हुन लाग्दा श्रम अभाव र कच्चा पदार्थको आपूर्तिमा व्यवधानहरू खेप्नुपयो । कोभिड समयको घाटा पूर्ति गर्ने प्रयास गर्दा सिपिड र हवाई भाडा महँगिन गयो । अर्कोतर्फ श्रम आपूर्तिको कमीका कारण ज्यालादर बढ्न थाल्यो । यसले विश्वव्यापी रूपमा मूल्यमा चाप पर्न सुरु गर्‍यो । उपभोक्ता सूचकाङ्कमा आधारित विश्वको मूल्यवृद्धि सन् २०२० मा ३.२ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०२१ मा ४.७ प्रतिशतमा उक्लिसकेको थियो । दक्षिण एसियाली देशको औसत मूल्यवृद्धि सन् २०२१ मा ५.८ प्रतिशत थियो (IMF, World Economic Outlook, October, 2023)

नेपालमा कोभिड-१९ सुरु हुनुभन्दा अगाडि मूल्यवृद्धि ६.० प्रतिशतभन्दा माथि थियो । कोभिड सुरु भएपछि मागमा आएको कमीका कारण मूल्यवृद्धि घट्न थाल्यो । जसले गर्दा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ (२०२०/२१) मा

नेपालको मुद्रास्फीति दर ३.६ प्रतिशत मात्र रहन गयो । विश्वव्यापी मूल्यवृद्धिसँगै नेपालमा पनि सन् २०२१ को जुन (२०७८ जेठ) बाट मूल्य बढ्न थाल्यो । नेपालमा सन् २०२१ को मूल्यवृद्धिदर ४.१ प्रतिशत रहन गयो । खासगरी सन् २०२२ फेब्रुअरीमा रसिया युकेन युद्ध सुरु भएपछि विश्वव्यापी मूल्यवृद्धिसँगै नेपालमा पनि थप मूल्यवृद्धि बढ्न थाल्यो । युद्धका कारण पेट्रोलियम पदार्थ, खाद्यान्न र धातुजन्य वस्तुहरूको मूल्य विश्वव्यापी रूपमा बढ्न गए । भू-राजनीतिक द्वन्द्व अभै जारी रहेका कारण मूल्यवृद्धिको चाप कायमै छ ।

मूल्यवृद्धि हुन थालेपछि विश्वका अधिकांश केन्द्रीय बैंकहरूले मौद्रिक नीतिलाई कडा पाउँ नीतिगत दरहरू बढाए । फेडरल रिजर्भ बैंक, अमेरिकाले यसै समयमा फेडरल रेटलाई ०.२५ प्रतिशतबाट बढाएर ५.५० प्रतिशत पुऱ्यायो । भारतीय रिजर्भ बैंकले पनि नीतिगत दरलाई बढाएर ६.५ प्रतिशत पुऱ्याएको थियो । फेडरल फण्ड रेट बढेपछि अमेरिकी डलर अधिमूल्यन हुन गयो । सन् २०२२ जनवरीमा अमेरिकी डलरसँग नेपाली रुपैयाँको विनिमय दर रु.११८ हाराहारीमा थियो । नेपाली रुपैयाँ अवमूल्यन भई १० महिनामा १० प्रतिशतले अवमूल्यन भएर २०२२ अक्टोबरमा रु.१३२ हाराहारीमा रह्यो । जुन अहिले पनि लगभग त्यही तहमा छ ।

विश्वव्यापी मूल्यवृद्धि र अमेरिकी डलरसँग अवमूल्यनका कारण आर्थिक वर्ष २०७८/७९ मा मूल्यवृद्धि वार्षिक औसत ६.३ प्रतिशत पुग्यो । मूल्यवृद्धि बढ्ने क्रमले निरन्तरता पाएकोले २०७९/८० मा वार्षिक मूल्यवृद्धि ७.७ प्रतिशत रहन गयो । सन् २०२२ दक्षिण एसियाली देशहरूको औसत मूल्यवृद्धि ७.८ प्रतिशत र विश्वको औसत मूल्यवृद्धि ८.७ प्रतिशत थियो । तिनीको तुलनामा नेपालको मूल्यवृद्धि कमै रह्यो । पछिल्लो समय मौद्रिक कडाइका कारण विश्वमा मूल्यवृद्धिमा केही कमी आए पनि भूराजनीतिक द्वन्द्वले गर्दा मूल्यवृद्धिको चाप अभै कायम छ । विश्वको औसत मूल्यवृद्धि सात प्रतिशतभन्दा कम हुन थाले पनि नेपालको मुद्रास्फीति दर अभै सात प्रतिशतभन्दा माथि छ । नेपालमा पनि मूल्यवृद्धिको चाप अभै केही समय रहने देखिन्छ ।

(ग) बाह्य क्षेत्रमा उच्च उतारचढाव

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ देखि २०७५/७६ सम्म नेपालमा आयातको औसत वृद्धिदर २२.६ प्रतिशत रह्यो । यसले गर्दा कोभिड सुरु हुनुभन्दा अघि २०७५/७६ मा शोधनान्तर स्थिति रु. ६७.४ अर्बले घाटामा थियो । त्यतिबेला भूकम्पपछिको पुनर्निर्माणले आयात बढाएको थियो । नयाँ संविधानअनुसारको पहिलो निर्वाचनपछि बहुमतको स्थायी सरकार बन्न गई राजनीतिक स्थायित्व हुने अपेक्षाले पनि लगानी बढेसँगै आयात पनि बढेको थियो । तर, केही समयपछि राजनीतिक अस्थिरता सुरु भएको र पुनर्निर्माणको काम सकिन थालेसँगै आर्थिक वर्ष २०७६/७७ को पहिलो महिनादेखि आयात घट्न सुरु भयो । २०७६ चैतबाट कोभिड सङ्क्रमण रोकन बन्दाबन्दी सुरु भएपछि आयात थप घट्यो । कोभिडपूर्वको मासिक औसत आयात करिब रु.११५ अर्ब रहेकोमा बन्दाबन्दी सुरु भएपछि रु.६८ अर्बमा झर्‍यो, जसले गर्दा २०७६/७७ मा कुल आयात समग्रमा १५.६ प्रतिशतले घट्यो ।

करिब छ महिनापछि बन्दाबन्दी खुकुलो भई आर्थिक गतिविधि केही बढ्न थाल्यो । २०७७ असोजमा आयात कोभिडपूर्वको अवस्थामा पुग्न थाल्यो । त्यसपछि आयात थप वृद्धि हुने क्रम जारी रह्यो । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ को पछिल्लो चार महिनामा भएको उच्च आयातले गर्दा सो आर्थिक वर्षको कुल आयात अघिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा २८.७ प्रतिशतले बढ्यो । हुन त कोभिडपूर्वको २०७५/७६ को तुलनामा २०७७/७८ को आयातको वृद्धि ८.५ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ । कोभिडको समय हुन नसकेको आयात बन्दाबन्दी खुकुलो भई आर्थिक गतिविधिहरू हुन थालेपछि भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा रु.१५ खर्ब ४० अर्बको आयात भएको थियो ।

आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को पहिलो महिनादेखि नै आयात तीव्र दरमा थप बढ्न थाल्यो । यसले गर्दा यस वर्षको आयात अघिल्लो वर्षको तुलनामा २४.७ प्रतिशतले बढेर रु.१९ खर्ब २० अर्बबराबरको आयात (मासिक औसत रु.१६० अर्ब) हुन पुग्यो । कोभिड-१९ को समयमा अबलम्बन गरेको लचक मौद्रिक र नियामकीय नीतिका कारण ब्याजदर घटेको, तरलता प्रभावसँगै कर्जा प्रवाह

बढेको कारण आयात बढ्न गएको देखिन्छ । सो वर्ष कोभिड-१९ विरुद्धको खोप आयातले पनि आयात बढाउनमा केही योगदान गरेको थियो ।

व्याजदर साह्रै न्यून रहँदा पुँजी पलायनको सम्भावना पनि रहन्छ । २०७८ असार (२०२१ जुलाई) मा वाणिज्य बैंकहरूको भारत औसत निक्षेपको दर ४.६५ प्रतिशतसम्म भरेको र कर्जा सजिलै उपलब्ध भइरहेको सन्दर्भमा कतै आयातको अधिक वीजकीकरण भएर पुँजी पलायनको सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन । सन् २०२२ मा स्विस बैंकहरूमा नेपाली नागरिकको निक्षेप ६२ प्रतिशतले बढेर ७१ अर्ब पुगेको समाचार प्रकाशन भएको थियो[†] ।

सेवा क्षेत्रको घाटा पनि कोभिडको समयमा केही सुधार भएकोमा २०७७/७८ देखि सेवा खाता घाटा पनि बढ्न थाल्यो । उक्त वर्ष सेवा खाता घाटा अधिल्लो वर्षको तुलनामा ७३ गुणाले बढेर करिब ७३ अर्ब पुग्यो । खासगरी पर्यटक आगमन घटेको तर यातायात खर्च भने बढेको कारण सेवा खाता घाटा सो वर्ष उल्लेख्य दरले बढ्न गएको देखिन्छ । कोभिडको समय आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र २०७७/७८ मा शिक्षामा विदेशमा गएको खर्चमा केही कमी आई वार्षिक करिब रु.२५ अर्ब मात्र खर्च भएको थियो । तर, कोभिड सङ्क्रमणमा सुधार आएपछि विदेश पढ्न जानेको सङ्ख्या क्रमशः बढ्न थालेसँगै २०७८/७९ मा विदेशमा शिक्षाको लागि नेपालबाट भएको खर्च २.७ गुणाले बढेर करिब रु.६८ अर्ब पुग्यो । यसका कारण त्यो वर्ष पर्यटक आगमनमा केही सुधार भए पनि सेवा खाता घाटा करिब ४८ प्रतिशतले बढ्न गयो ।

कोभिडपूर्वको तुलनामा आयात सामान्य बढेकोले आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा शोधनान्तर स्थिति रु.१.२ अर्बको सीमान्त बचत मात्र रहन गएको थियो । तर २०७८/७९ मा भने व्यापार र सेवा खाता घाटामा भएको उच्च वृद्धिका कारण चालु खाता रु.६२३ अर्ब (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १२.६ प्रतिशत) र शोधनान्तर घाटा रु.२५५ अर्ब (कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ५.२ प्रतिशत) हुन

† <https://theannapurnaexpress.com/news/capital-flight-unabated-nepalis-deposits-in-swiss-banks-soar-by-62-percent-44416/>

पुरयो । उक्त आर्थिक वर्षको चालु खाता र शोधनान्तर घाटा हालसम्मको सबैभन्दा उच्च हो । उच्च शोधनान्तर घाटाका कारण विदेशी विनिमय सञ्चितिमा तीव्र ह्रास आयो । आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को पहिलो छ महिनामा विदेशी विनिमय सञ्चिति १.९ अर्ब अमेरिकी डलरले (१५.९ प्रतिशत) ले घट्न गयो । जुन ६.६ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयातको लागि मात्र पर्याप्त थियो ।

विदेशी विनिमय सञ्चितिको दबाव कम गर्न २०७८/७९ को मौद्रिक नीतिको मध्यावधि समीक्षामा नेपाल राष्ट्र बैंकले नीतिगत दरहरू बढायो । तरलताको कमी र निक्षेप बढ्न नसक्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि ब्याजदर बढाउन थाले । साथै, नेपाल सरकारले बाह्य क्षेत्रको स्थायित्व सङ्कटमा पर्न सक्ने जोखिमलाई मध्यनजर राख्दै २०७९ वैशाखमा १० वटा वस्तुको आयातमा प्रतिबन्ध लगायो । यसभन्दा अघि २०७८ को पुस र माघमा नेपाल राष्ट्र बैंकले आयातमा कमी ल्याउन कतिपय वस्तुको आयात गर्दा नगद मार्जिन राख्नुपर्ने व्यवस्था गरिसकेको थियो । यी सबै नीतिगत व्यवस्थाका कारण आयात घटाउन सफल भई २०७९/८० मा शोधनान्तर स्थिति रु.२९० अर्बले बचत भई विदेशी विनिमय सञ्चिति बढ्न सक्यो । जसका कारण नेपाल श्रीलङ्काको जस्तो बाह्य क्षेत्रमा अस्थिरता आउने स्थितिबाट बच्यो ।

(घ) बाह्य क्षेत्रको दबाव सम्बोधन गर्दा आर्थिक गतिविधिमा शिथिलता

बाह्य क्षेत्रमा देखापरेको दबावले गर्दा र यसलाई सम्बोधन गर्न लिएका मौद्रिक, विदेशी विनिमय र सरकारी नीतिका कारण बाह्य क्षेत्रमा सुधार त भयो । तर यसको साइड इफेक्टको रूपमा आन्तरिक मागमा कमी आई आर्थिक गतिविधिमा सुस्तता आएको छ । यसले गर्दा आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा नेपालको आर्थिक वृद्धि दरमा दुई प्रतिशतभन्दा कम रहने देखिएको छ ।

आन्तरिक माग कमी आउनुमा ब्याजदर वृद्धि र कर्जा प्रवाहमा कमी मात्र होइन, उच्च दरमा युवाहरूको विदेश पलायन पनि अर्को महत्वपूर्ण कारणको रूपमा रह्यो । आर्थिक २०७०/७१ मा नेपालबाट नयाँ र पुनः स्वीकृति लिएर करिब सात लाख नेपाली विदेसिएका (भारत बाहेक) थिए । त्यसपछिका वर्षमा यस्तो सङ्ख्या क्रमशः घट्दै गएको थियो । कोभिडपूर्वको आर्थिक वर्ष

२०७५/७६ मा यस्तो सङ्ख्या घटेर पाँच लाख जतिमा भरेको थियो । कोभिडका कारण करिब पाँचदेखि १० लाखसम्म नेपाली कामदार फर्केको अनुमान गरिएको छ । कोभिडको लागि बन्दाबन्दी सुरु भएपछि २०७६ चैतदेखि २०७७ जेठसम्म बाहिर जाने कामदारहरू शून्य रहे । त्यसपछि विस्तारै विदेश जान सुरु गरे । आ.व. २०७७/७८ मा यस्तो सङ्ख्या करिब एक लाख ५६ हजार पुग्यो । तर, कोभिड सङ्क्रमण कम हुँदै गएको, खोपको व्यवस्था हुन थालेको र विकसित देशमा कोभिडपछिको पुनरुत्थान क्रममा श्रमशक्तिको अभाव हुन थालेको, श्रमिकहरू विदेसिने क्रम बढ्न थाल्यो । आ.व. २०७८/७९ मा ६ लाख ३७ हजार र २०७९/८० मा अझै बढेर अहिलेसम्मकै उच्च करिब सात लाख ७५ हजार नेपाली नयाँ र पुनः श्रम स्वीकृति लिएर वैदेशिक रोजगारमा गए । आ.व. २०८०/८१ बाट भने वैदेशिक रोजगारीमा जानेको सङ्ख्या घट्न थालेको छ ।

कोभिड सङ्क्रमण सकिएपछि वैदेशिक रोजगारको अतिरिक्त अध्ययनको लागि थुप्रै विद्यार्थीहरू वैदेशिक अध्ययनमा जान थाले । कोभिडपूर्वको आ.व. २०७५/७६ मा शिक्षाको लागि बाहिरिएको रकम रु. ४६ अर्ब हाराहारीमा थियो । कोभिड सुरु भएपछि आ.व. २०७६/७७ र २०७७/७८ मा वार्षिक रु. २५ अर्ब जति मात्र खर्च भएको थियो । तर, आ.व. २०७८/७९ मा रु. ६८ अर्ब र २०७९/८० मा करिब रु. १०० अर्ब शिक्षाको लागि विदेशमा रकम गयो । अमेरिकी डलरमा आ.व. २०७८/७९ मा यस्तो खर्च १६२ प्रतिशतले बढ्यो भने २०७९/८० मा थप ३८ प्रतिशतले वृद्धि भयो । आ.व. २०७८/७९ र २०७९/८० मा प्रत्येक वर्ष करिब एक लाख विद्यार्थीले बाहिर पढ्न जानका लागि शिक्षा मन्त्रालयबाट 'नो अब्जेक्सन लेटर' लिएका थिए । यस्तो स्वीकृति नलिइकन पनि अध्ययन र तालिममा जाने गरेको पाइन्छ । यसले के देखाउँछ भने बढ्दो सङ्ख्यामा नेपाली विद्यार्थी वैदेशिक अध्ययनका निमित्त गइरहेका छन् । सँगसँगै विदेशमा बढ्दो सङ्ख्यामा नेपालीको बसोबास भइरहेको छ । योसँगै तिनको परिवारका अन्य सदस्यसमेत विदेश गइरहेका छन् । आ.व. २०८०/८१ मा पनि अध्ययनको लागि बाहिर जाने क्रम निरन्तर रूपमा बढिरहेको छ । यसरी उल्लेख्य सङ्ख्यामा नेपाली बाहिर गएकोले पनि अर्थतन्त्रको आन्तरिक मागमा कमी आएको देखिन्छ ।

(ड) तरलता र ब्याजदरमा उतारचढाव

भारतीय रुपैयाँसँग पेग विनिमय दर प्रणाली रहेको स्थितिमा शोधनान्तर खातामा आउने उतारचढावको प्रभाव बैकिङ प्रणालीको तरलतामा पर्दछ । शोधनान्तर घाटामा जाँदा तरलता घट्ने र बचत हुँदा तरलता बढ्ने हुन्छ । तरलतामा आउने उतारचढावले बैकिङ प्रणालीको ब्याजदरमा प्रभाव पार्दछ । तरलता बढ्दा ब्याजदर घट्ने र तरलता घट्दा ब्याजदर बढ्ने हुन्छ । आ.व. २०७८/७९ मा शोधनान्तर घाटा उल्लेख्य मात्रामा बढेपछि बैकिङ प्रणालीको तरलतामा कमी आई ब्याजदर बढ्न गए । तरलताको कमीसँगै कर्जायोग्य साधनको अभावमा कर्जा प्रवाहको वृद्धिदरमा कमी आयो । कोभिडको समयमा तरलता बढ्दा वाणिज्य बैंकको कर्जाको औसत ब्याजदर घट्न सुरु भएको थियो । २०७८ असारमा सबैभन्दा कम ८.४३ प्रतिशतमा भरेको थियो । तर, पछि तरलता अभाव हुँदै जाँदा ब्याजदर बढ्न सुरु गर्‍यो । आ.व. २०७८/७९ को प्रारम्भदेखि ब्याजदर बढ्न थाल्यो र २०७९ को माघमा वाणिज्य बैंकका कर्जाको औसत ब्याजदर सबैभन्दा बढी १३.०३ प्रतिशतसम्म पुग्यो ।

वाह्य क्षेत्रमा सुधार आउन थालेसँगै तरलतामा सुधार भई ब्याजदर घट्दो क्रममा छ । २०७९ चैतदेखि यस्तो ब्याजदरमा कमी आउन थालेको छ । शोधनान्तर स्थिति निरन्तर बचतमा रही विदेशी विनिमय सञ्चितिको मात्रा बढ्दै गएको सन्दर्भमा ब्याजदरमा थप कमी आउने देखिन्छ । लामो समयसम्म कर्जाको उच्च ब्याजदरका कारण कर्जाको मागमा कमी आएको र निक्षेपको ब्याजदर बढेकोले उपभोगमा कमी आएकोले वाह्य क्षेत्र सुधारमा सहयोग गरे पनि आन्तरिक गतिविधि भने शिथिल नै छ । ऋणीहरूलाई ऋण भुक्तानी गर्न गाह्रो भएको छ । नेपालको सन्दर्भमा विगत फर्केर हेर्दा पनि समयसमयमा ब्याजदरमा उतारचढाव आउने गरेको छ । तसर्थ, ब्याजदर परिवर्तित हुनेगरी कर्जा लिँदा ब्याजदर परिवर्तनबाट हुनसक्ने सम्भावित प्रभावका सम्बन्धमा ऋणीहरूले ध्यान दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विगतलाई हेर्दा तरलता सहज भई ब्याजदर कम भएको अवस्थामा कर्जा प्रवाह खासगरी आयात गर्न, सेयर र घरजग्गातर्फ बढी प्रभावित भई सम्पत्तिका मूल्य छोटो समयमा बढ्ने र बढाउने काम हुने गरेको छ । जसका कारण उपभोगमा वृद्धि भई त्यसले आयात अभिवृद्धिमा मलजल गरेको छ । आयात

बढ्ने र न्यून ब्याजदरको अवस्थामा अप्रत्यक्ष रूप पुँजी पलायनसम्म पुग्दा पुनः अर्थतन्त्रमा तरलताको कमी हुने गरेको छ । यसले गर्दा चक्रीय रूपमा ब्याजदर तलमाथि हुने गरेको छ ।

(च) दवाबमा सरकारी वित्त व्यवस्थापन

कोभिड सङ्क्रमण सुरु हुनुभन्दा अघि पाँच वर्षको राजस्व सङ्कलन औसतमा १८ प्रतिशतले बढेको थियो । कोभिड सङ्क्रमणको पहिलो वर्ष आयात घटेको र कोभिड सुरु भएपछि थप घटेका कारण आ.व. २०७६/७७ राजस्व सङ्कलनमा ०.२ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भयो । वास्तवमा नेपाल सरकारको करिब आधाजसो राजस्व भन्सारमा आधारित छ । तसर्थ, आयात बढ्दा राजस्व बढ्ने र घट्दा घट्ने गर्दछ । आ.व. २०७८/७९ मा बाह्य क्षेत्रमा परेको दवाबसँगै आयात घटाउने उपायहरू अवलम्बन गरेपछि सरकारको राजस्व सङ्कलन पनि प्रभावित हुन पुग्यो । आ.व. २०७९/८० को राजस्व सङ्कलन ९.३ प्रतिशतले घट्यो । २०७९ पुसदेखि आयातमा लगाइएको प्रतिबन्ध र बन्देजहरू हटाए पनि आयात नबढेको हुँदा राजस्व सङ्कलनमा खासै सुधार हुन सकेको छैन ।

अर्कोतर्फ आयातको संरचनामा परिवर्तन आइरहेको छ । पेट्रोलियम पदार्थबाट चल्ने सवारी साधनमा सरकारले उच्च दरमा कर लगाएको छ । यस्ता सवारी साधनको आयातबाट भन्सार राजस्व उल्लेख्य मात्रामा सङ्कलन हुने गर्दछ । २०७९ वैशाखमा नेपाल सरकारले १० वटा वस्तुको आयातमा प्रतिबन्ध लगाउँदा यस्ता सवारी साधन पनि परेका थिए । सवारी साधनबाहेक अन्य वस्तुको सन्दर्भमा प्रतिबन्ध लगाए पनि चोरीपैठारी हुँदा अन्य वस्तुको बजारमा खासै अभाव देखिएको थिएन । अहिले प्रतिबन्ध खुकुलो गर्दा पनि पेट्रोलियम पदार्थबाट चल्ने सवारी साधनको आयात खासै बढ्न सकेको छैन । तर, वातावरण संरक्षणको दृष्टिकोणले सरकारले विद्युतीय सवारी साधनलाई प्राथमिकतामा राखेर भन्सार छुट दिएकोले यस्ता सवारी साधनको आयात बढेको छ । बढ्दो पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यलाई मध्यनजर राख्दै अहिले उपभोक्ताको रोजाइ पनि विद्युतीय सवारी साधनतर्फ उन्मुख भएको छ । परिणामतः सरकारको राजस्व सङ्कलन खासै बढ्न सक्ने देखिँदैन ।

संघीयताको कार्यान्वयनसँगै तीन तहको संरचना र बढ्दो सामाजिक सुरक्षाका कारण सरकारको खर्च निरन्तर बढी रहेको छ। खर्च र राजस्वको खाडल पुरा गर्न सरकारले आन्तरिक र बाह्य ऋण लिइरहेको छ। सरकारको ऋण आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ४२ प्रतिशत पुगेको छ, जुन चार वर्षअगाडि २०७५/७६ मा २७ प्रतिशत मात्र थियो। यसले गर्दा ऋणको साँवा व्याज भुक्तानीको दायित्व पनि वर्षेनि बढ्दो छ। यी सबै पक्षलाई हेर्दा सरकारी वित्त व्यवस्थापन चुनौतीपूर्ण मोडमा रहेको देखिन्छ।

(छ) परिवर्तित व्यापार

केही वर्षअघिदेखि नै विद्युतीय माध्यमबाट भुक्तानी गर्न सकिनुका अतिरिक्त अनलाइन कारोबार विश्वका विभिन्न मुलुकमा सुरु भइसकेको थियो। नेपालमा पनि केही काम सुरु भएका थिए। तर त्यसप्रति उल्लेख्य जनविश्वास थिएन। कोभिडको समय यसको सङ्क्रमणबाट बच्न कमभन्दा कम नगद कारोबार गर्नुपर्ने र अन्य मानिसको सम्पर्कबाट टाढा बस्नुपर्ने बाध्यता भयो, जसले गर्दा विद्युतीय भुक्तानी व्यापक रूपमा फष्टाउन थाल्यो। यसका अतिरिक्त मानिसहरू बजारमा सङ्क्रमणको डरले जान नसकेको अवस्थामा घरमै मगाउन सकिनेगरी अनलाइन व्यापारको पनि सुरुआत भयो। अनलाइन व्यापार बढ्दै जाँदा परम्परागत स्वरूपका व्यापार/व्यवसाय प्रभावित भएका छन्। अनलाइन व्यापार गर्न मुख्य बजार र सडकमा सटरको आवश्यकता रहँदैन। कुनै पनि कुनामा इन्टरनेटको माध्यमबाट जोडिएर व्यापार गर्न सकिन्छ। यसका अतिरिक्त बस्तीहरू विस्तार हुँदै जाँदा बजार पनि बस्ती भएकै ठाउँमा सर्न पुग्छ। २०७२ को भूकम्पपछि काठमाडौँमा र संघीय संरचनापछि अन्य प्रदेशका नयाँ स्थानमा बस्ती तीव्र रूपमा विस्तार भएको छ। सहरबजारतर्फ व्यापक बसाइँसराइ र सहरीकरणका कारण सबै मुख्य सहरमा बस्ती विस्तार भएका छन्। त्यसकारण अहिले मुख्य बजार केन्द्र मानिएका ठाउँमा कारोबार घट्दो क्रममा छ, जसले गर्दा सटर र घरहरू खाली भएका छन्। जसले गर्दा परम्परागत रूपमा बजार केन्द्रमा व्यापार गरिरहेका व्यवसायीको कारोबार घटेको स्थिति छ। वास्तवमा इन्टरनेट र यातायातको पहुँच विस्तारसँगै आन्तरिक व्यापारको ढाँचामा परिवर्तन आइरहेको छ र थप आइरहने देखिन्छ।

३. सुधारको उपाय

‘कोभिड-१९’ आफैँमा स्वास्थ्य समस्या मात्र थिएन । यसले विश्वव्यापी रूपमा आर्थिक समस्या पनि सिर्जना गरेको छ । कोभिडको नकारात्मक प्रभावबाट उम्कैँदै गर्दा रसिया युकेन युद्धलगायत बढ्दो भूराजनीतिक द्वन्द्वले विश्वव्यापी रूपमा थप समस्याहरू सिर्जना गरेको छ । मूल्यवृद्धि, उच्च व्याजदर, घट्दो आर्थिक वृद्धिदर, बढ्दो सार्वजनिक ऋणको मात्रा र जलवायु परिवर्तन ज्वलन्त विश्वव्यापी समस्याको रूपमा देखिएका छन् । प्रविधिको निरन्तर विकासका कारण आर्थिक गतिविधिमा पनि परिवर्तन आइरहेको छ । यसले अर्थतन्त्रमा सकारात्मक र नकारात्मक दुवै किसिमका असरहरू पारिरहेको छ । एक आपसमा द्वन्द्वरत विशाल अर्थतन्त्र र जनसङ्ख्या भएका दुई ठूला देश चीन र भारतबीच नेपाल रहेको छ । भू-संवेदनशील तथा भूपरिवेष्ठित अवस्थामा रहेको नेपालका आर्थिक समृद्धिका आफ्नै भौगोलिक कठिनाइ पनि छन् । यी सबै अवस्थालाई मध्यनजर राख्दै नेपालको सन्दर्भमा कोभिडपश्चात्को अर्थतन्त्रलाई सही दिशामा लैजान देहायको कार्यदिशा अवलम्बन गर्न उपयुक्त हुने देखिन्छ ।

(क) शिथिल अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाउन हाललाई आन्तरिक माग बढाउनु आवश्यक छ । यसको लागि तत्काललाई उच्च प्रतिफल दिने विकास तथा भौतिक परियोजनाको कार्यान्वयनलाई तीव्रता दिई पुँजीगत खर्च बढाउनुपर्ने देखिन्छ । सम्पन्न भइसकेका भौतिक पूर्वाधार: जस्तै; विमानस्थल, सडक, सिँचाइ आदिलाई आन्तरिक उत्पादन बढाउनेतर्फ उपयोग गर्न आवश्यक छ । नयाँ भौतिक पूर्वाधार विकासको छनोट गर्दा उच्च प्रतिफल दिने किसिमका आयोजनालाई मात्र प्राथमिकतामा राख्नुपर्ने देखिन्छ ।

(ख) नेपालमा राजनीतिक राष्ट्रवाद ज्यादै हावी छ, तर हामीलाई यतिखेर आर्थिक राष्ट्रवाद चाहिएको छ । यो भनेको अर्थतन्त्रको विकासको लागि ध्यान दिने, आन्तरिक उत्पादन र यसको उपभोग बढाउने, नेपालमा उपलब्ध प्राकृतिक साधनको उच्चतम उपयोग गरी निर्यात बढाउने र

यसको लागि रणनीतिक ढङ्गले विश्वबजारको खोजी गर्ने, निर्यात प्रवर्द्धन र आयात प्रतिस्थापनलाई जोड दिने भन्ने हो । आयातित वस्तुलाई प्रतिस्थापन र निर्यात गर्न प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउनुपर्ने हुन्छ । यसको लागि नवीनता र उद्यमशीलता बढाउने काम गर्नुपर्दछ । साथै, अध्ययन, अनुसन्धान र अन्वेषण बढाएर नेपालको उत्पादन, उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउनुपर्दछ । आत्मनिर्भर हुन नसके पनि छिमेकी देशहरूसँग अन्तरनिर्भरता बढाउने र सबल आर्थिक कुटनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ ।

- (ग) नेपालको भूगोलअनुसार कृषि, विश्व मूल्य अभिवृद्धि शृङ्खलाअनुरूप औद्योगिक उत्पादन, र नेपालको प्राकृतिक, भौगोलिक तथा सांस्कृतिक पक्षलाई समेटेर पर्यटन विस्तार गर्नुपर्ने र यी क्षेत्रका समस्यालाई प्रतिबद्धतापूर्ण ढङ्गले समाधान गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । भूमि बैंकको अवधारणा लागू गरी खेती गर्न चाहनेका निम्ति सहज ढङ्गले जग्गा उपलब्ध गराई कृषियोग्य भूमि बाँफो नराखेगरी व्यावसायिक रूपमा उच्च मूल्य पाउन सकिने गरी कृषि कर्म गर्नुपर्ने देखिन्छ । नेपालले जलविद्युत, पर्यटन, जडिबुटी र सूचना प्रविधिको क्षेत्रमा तुलनात्मक लाभ लिन सक्छ ।
- (घ) कर्जामार्फत सेयर बजार र घरजग्गामा लगानी गरेर सहजै कमाउने ध्यानभन्दा पनि कडा मिहिनेत, परिश्रम, नवीन कामहरू गरेर मूल्य र सम्पत्ति सिर्जना गर्ने काममा लाग्नुपर्दछ । नेपालमा उपलब्ध कृषि भूमि, वनजङ्गल, जलस्रोत र जडिबुटीको उच्चतम प्रयोग गरी आम्दानी र सम्पत्ति सिर्जना गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।
- (ङ) कानुनी शासन, भ्रष्टाचार नियन्त्रण, संस्थागत क्षमता विकास, मनो मानीभन्दा पद्धति र प्रणालीको विकास गरेर नेपालको अस्तव्यस्त अर्थतन्त्र तथा शासन व्यवस्थामा सुधार ल्याउन आवश्यक छ । समयमै आवश्यक कानून निर्माण गरी निजी क्षेत्रलाई आर्थिक गतिविधि विस्तारको निम्ति प्रोत्साहन गर्नुपर्दछ ।

- (च) आर्थिक मुद्दाहरूमा बहस, छलफल, सहमति र यसबाट निस्कने निष्कर्षलाई प्रतिबद्ध ढङ्गले कार्यान्वयन गर्दै अगाडि बढ्नुपर्ने आवश्यकता छ । सरकार, सरकारी सयन्त्र, बैंक तथा वित्तीय संस्था, अन्य संघसंस्था र निजी क्षेत्रले क्षणिक नाफाभन्दा दिगो नाफाको लागि दीर्घकालीन दृष्टिकोण राखी आर्थिक समृद्धिको साभा लक्ष्य लिएर सशक्त ढङ्गले आफ्नो भूमिका निर्वाह गर्नुपर्ने आवश्यकता छ ।
- (छ) सही ढङ्गले कर्जा व्यवस्थापन गर्दै पुँजी बजारमार्फत वैकल्पिक माध्यमबाट पुँजी परिचालन गरी बैंकिङ क्षेत्रमा प्रतिस्पर्धात्मक अवस्था सिर्जना गर्न आवश्यक छ । वित्तीय बजारमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा र बाह्य पुँजी आप्रवाह बढाउने हो भने नेपालमा दिगो रूपमा ब्याजदर कम हुन सक्छ । अर्को तर्फ अर्थतन्त्र दरिलो भएमा पेग विनिमय दर परिवर्तन गर्न सकिन्छ । बजार निर्धारित विनिमय दरले बजारको उतारचढावलाई सम्बोधन गर्ने प्रयास गर्ने भएकाले ब्याजदर स्थायित्व कायम राख्न सहयोग पुग्ने हुन्छ ।

४. निष्कर्ष

पछिल्ला वर्षहरूमा कोभिड-१९ र भूराजनीतिक द्वन्द्वबाट गुञ्जिरहेको विश्व अर्थतन्त्रसँगै नेपाली अर्थतन्त्र पनि विभिन्न किसिमले प्रभावित हुन पुगेको छ । नेपालको अर्थतन्त्रको अवस्था मिश्रित किसिमको छ । कोभिडपछि पुनरुत्थान भएको अर्थतन्त्र हालका वर्षमा केही शिथिल बनेको छ, मूल्यवृद्धि उच्च छ र कर्जा अझै पनि महँगै छ । तथापि बाह्य क्षेत्र उच्च दवाबबाट बचेर चालु खाता र शोधनान्तर स्थिति बचतमा पुगेको छ । विगतमा तीव्रदर घटेको विदेशी विनिमय सञ्चिति बढ्दो क्रममा छ । पर्यटन आगमन कोभिडपूर्वको अवस्था पुगेको छ । उल्लेख्य सङ्ख्यामा वैदेशिक रोजगारीमा गएको र विप्रेषण बढाउनको लागि लिएको नीतिका कारण विप्रेषण आप्रवाह केही समय उच्च रहने देखिएको छ । बढ्दो विदेशी विनिमय सञ्चितिले गर्दा बैंकिङ प्रणालीमा तरलतामा सुधार भई ब्याजदर घट्ने दिशामा अग्रसर छन् । पछिल्लो समय

नेपालले छिमेकी देशमा नयाँ वस्तुको रूपमा विद्युत् र सिमेन्ट निर्यात गर्न थालेको छ ।

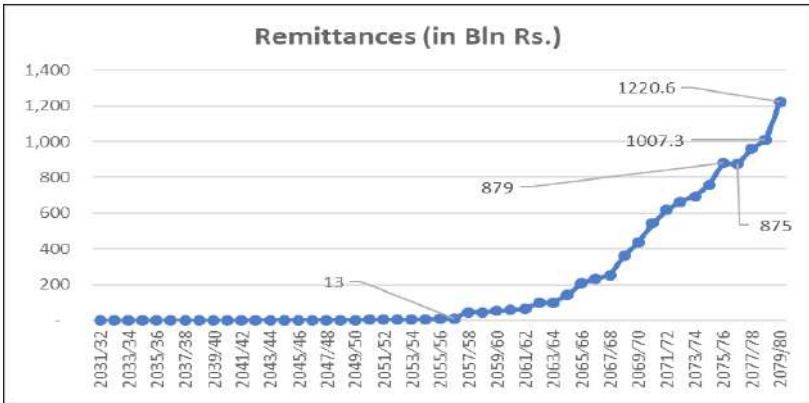
वास्तवमा, विगत तीन वर्षमा कोभिड र विदेशी विनिमय सञ्चितिमा परेको दबाव भोगेर नेपाली अर्थतन्त्र अगाडि बहिरहेको छ । तर, नेपालको अर्थतन्त्र आफैँमा कमजोर छ, संरचनात्मक समस्या रहेका छन् । उत्पादन, उत्पादकत्व र प्रतिस्पर्धी क्षमता खासै बढ्न सकेको छैन । आन्तरिक रोजगारी सिर्जना नहुँदा वैदेशिक रोजगारमा निर्भर रहनुपरेको छ भने कतिपय क्षेत्रमा श्रम अभाव रहेको देखिन्छ । कमजोर निर्यात, आयातमुखी राजस्व, बढ्दो सरकारी खर्चले दबाव रहेको सरकारी वित्त व्यवस्थापन नेपाली अर्थतन्त्रका प्रमुख चुनौती हुन् । प्राकृतिक स्रोत र साधन भए पनि व्यवस्थित प्रयोग गर्न नसकिएको अवस्था छ । नेपाली अर्थतन्त्रको क्षमता र उत्पादकत्व अभिवृद्धि गरी विश्वबजारमा प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउन आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा माथि उल्लेख गरिएका उपायको अवलम्बन गर्न सकिएमा आगामी दिनमा नेपाली अर्थतन्त्र दरिलो हुन गई भूसंवेदनशीलताबीच पनि समृद्धितर्फ लम्किन सक्ने प्रचुर सम्भावना रहन्छ ।

भारतबाट हुने विप्रेषण आप्रवाह वृद्धिका लागि पहल गर्न सकिने सम्भावनाहरू

रामु पौडेल*

विषय प्रवेश

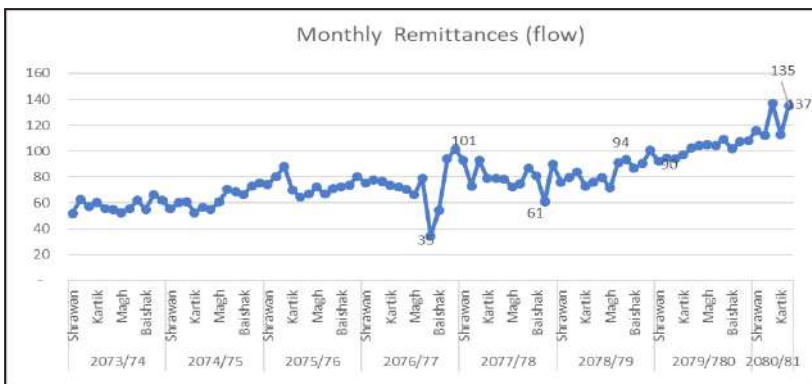
देशको अर्थतन्त्र, बाह्य क्षेत्रको स्थायित्व, विदेशी विनिमय सञ्चित र वित्तीय क्षेत्रमा लगानीयोग्य स्रोतको रूपमा विप्रेषण रहिरहेको छ । नेपालमा विश्वका १५० भन्दा बढी देशबाट विप्रेषण भित्रिने गरेको देखिन्छ भने सबै भन्दा बढी औपचारिक रूपमा नेपालीहरू रोजगारीमा गएका मुलुकबाट भित्रिने गरेको छ । पछिल्लो दुई वर्षदेखि विप्रेषण आप्रवाहमा लगातार सन्तोषजनक रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ भने छिमेकी मुलुक भारतबाट भइरहेको विप्रेषण आप्रवाह अझ बढी नै हुनसक्ने अनुमान गरिए तापनि अपेक्षित रूपमा बढ्न सकेको छैन । यसको विपरीत नेपालबाट भारतमा प्रवाह हुने विप्रेषणको तथ्याङ्कलाई हेर्दा कतिपय वर्षमा नेपालबाट प्रवाह हुने विप्रेषण अष्ट्रेलिया, क्यानडा, ओमानलगायतका मुलुकबाट भन्दा बढी देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७७/७८ मा कुल विप्रेषण रकममा ९.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने आर्थिक वर्ष २०७८/७९ वृद्धिदरमा केही कम आई ४.८ प्रतिशतले वृद्धि

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

भई रु.१००७.३१ अर्ब पुगेको देखिन्छ । उक्त आ.व.मा पहिलो पटक विप्रेषण आप्रवाह रु.एक हजार अर्ब नाघेको छ । आ.व. २०७९/८० मा विप्रेषण आप्रवाह औसतमा प्रति महिना दुई अङ्क बढेर वार्षिक २१.२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. १,२२०.५६ अर्ब पुगेको छ भने अमेरिकी डलरमा यस्तो आप्रवाह ९.३३ अर्ब डलर पुगेको छ । औसतमा करिब रु.८० देखि ८५ अर्ब प्रतिमहिना नेपाल भित्रिने गरेको विप्रेषण यस बैंकका विभिन्न प्रयासको फलस्वरूप हालैका महिनामा प्रतिमहिना रु.१०० अर्बभन्दा बढी भित्रिने गरेको छ भने पछिल्ला महिनामा क्रमशः रु.१३५ र १३७ अर्ब भित्रिएको छ । जुन तथ्याङ्क एकदमै उत्साहजनक वृद्धि हो ।

पछिल्लो दुई वर्षमा विश्वव्यापी रूपमा नेपालले विशेष गरी श्रम आपूर्ति गर्ने मुलुकहरू जस्तै; मलेसिया, कतार र साउदी अरबमा अत्यधिक मात्रामा नेपाली युवाहरू रोजगारीमा गएको देखिन्छ । यसरी विदेशमा गएका नेपालीसहित विदेशी वस्तु तथा सेवाको आयात तथा आपूर्तिमा भएको कमी र अनौपचारिक विदेशी मुद्राको अनधिकृत व्यापारमा हुने प्रयोगलाई कम गर्न लिइएका विभिन्न निरोधात्मक र उपचारात्मक उपायका कारण विप्रेषण आप्रवाहमा उल्लेख्य वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । यद्यपि, भारतीय श्रम बजार र विभिन्न क्षेत्रमा ठूलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू कार्यरत रहेको भए तापनि नेपालबाट भारतमा प्रवाह हुने विप्रेषणको तुलनामा नेपालमा आप्रवाह हुन सकेको भने छैन ।

केही वर्ष अधिसम्म कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा धेरै विप्रेषण प्राप्त गर्ने मुलुकमध्ये नेपाल पहिलो सात स्थानभित्र पर्ने गरेको थियो भने सन् २०२२ मा नेपाल एघारौँ स्थानमा पुगेको छ । अन्य सार्क मुलुकमा विप्रेषण आप्रवाह कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा १० प्रतिशतभन्दा कम हुने गरेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालमा भने विप्रेषण विदेशी मुद्राको प्रमुख स्रोतको रूपमा स्थापित भएको छ । यसले बाह्य क्षेत्र सन्तुलनमा पनि महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ । यसैको परिणामस्वरूप आ.व. २०७१/७२ र २०७२/७३ मा नेपाल भित्रिएको विप्रेषण जीडीपीको अनुपातमा २५.५ प्रतिशतसम्म पुगेकोमा त्यसपछिका विगत सात वर्षमा रकम र प्रतिशत वृद्धिको आधारमा ऐतिहासिक रूपमा उच्च रहँदै आएको छ । तथापि जीडीपीसँगको अनुपातमा २२.१३ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ । नेपाल भित्रिने विप्रेषणको स्रोतको सन्दर्भमा करिब ५० प्रतिशत कतार, साउदी अरब, यु.ए.ई., कुवेत र बहराइन जस्ता खाडी मुलुकबाट आउने गरेको छ भने त्यसबाहेक भारत, मलेसिया, संयुक्त राज्य अमेरिका, दक्षिण कोरिया र जापान विप्रेषणको अन्य मुख्य स्रोत मुलुकहरू रहेका छन् । नेपालबाट विशेषगरी अदक्ष वा अर्धदक्ष श्रम विप्रेषण आय आर्जनको प्रयोजनका लागि जाने र नेपाल फर्केर आइसकेपछि पनि विशेष सीप तथा प्रविधिमाफत मुलुकको अर्थतन्त्रको परिवर्तन र विकासका लागि विशेष मूल्य अभिवृद्धि भएको नदेखिएकोले पनि विप्रेषण नै आय र विदेशी मुद्राको एक महत्वपूर्ण साधनको रूपमा विकास हुँदै गएकोले विप्रेषण व्यवस्थापन चुनौतीका रूपमा देखिँदै आएको छ ।

भारतीय श्रम बजार र विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति

भारतमा बैक खाता खोल्न, खाता खोल्दा चाहिने कागजात जुटाउन र चाहेको वेला, जुनसुकै स्थानबाट जति पनि रकम पठाउन नेपालबाट भारतीय श्रमिक र भारतीय नागरिकलाई जति सहज नभएको गुनासो पनि पटकपटक सुनिने गरेको छ । विभिन्न प्रयासका बाबजुद पनि सहज रूपमा भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन विभिन्न प्रक्रियागत विषयमा थप छलफल गरी सहजीकरण गर्नुपर्ने आवश्यकता महसुस गरिएको छ । वास्तविक रूपमा

व्यावहारिक पक्षबाट सूक्ष्म दृष्टिकोणअनुसार हेर्दा नेपाल र भारतबीचको खुला सिमानाका कारण भारतीयहरूलाई नेपालको श्रम बजारमा प्रवेश गर्न, श्रम गर्न र विप्रेषण पठाउन जति सहज छ, नेपालीलाई त्यति सहज रहेको अनुभव गर्न सकिएको छैन । नेपाली श्रमिकलाई भारतमा प्रवेशको तुलनामा औपचारिक माध्यमबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन कतिपय अवस्थामा कठिनाइ रहेको निष्कर्ष विभिन्न विज्ञ व्यक्तिको अनुभव र अध्ययनले देखाएको छ ।

खुला बजार अर्थतन्त्र, आर्थिक उदारीकरण र विश्वव्यापीकरणको प्रभावले सन् १९८० देखि अल्पविकसित मुलुकबाट रोजगारीको लागि विकसित देशमा जान शुरु भए पनि विगत केही दशकदेखि नेपालमा यस प्रक्रियाले तीव्रता पाएको छ । यद्यपि अझै पनि धेरै लगानी गरी खाडीलगायतका मुलुकमा जान नसक्नेका लागि भरपर्दो स्थायी तथा अस्थायी श्रम बजारका रूपमा भारतीय बजार कायमै रहेको छ । वैदेशिक रोजगारप्रतिको आकर्षणका कारण लगानी नै गर्न नसक्ने र अत्यन्तै कम लगानी गर्नसक्ने युवा भारत, त्योभन्दा केही लगानी गर्न सक्ने श्रमिकहरू खाडी मुलुक तथा शिक्षित, दक्ष र बौद्धिक युवाहरू अमेरिका, अष्ट्रेलिया, क्यानडा र युरोपेली मुलुकतर्फ आकर्षित भएको देखिन्छ ।

हाल भारतमा करिब तीस लाख नेपालीहरू कृषि, सुरक्षा, निर्माण, कारखाना मजदुरसहित होटेल र सहयोगी कामदारका रूपमा श्रम अनुमान छ । आर्थिक नीति र विकास आयोजना कार्यान्वयनको अवस्थालाई वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषणसँग जोडेर विश्लेषण गर्ने हो भने आठौँ पञ्चवर्षीय योजना (२०४९-०५४) अधिसम्म गोर्खा भर्ती केन्द्र (भारत, सिङ्गापुर र बेलायत) र भारतमा बढी मात्रामा सीमित रहेको थियो । त्यसयताका अवधिमा वैदेशिक रोजगारीलाई राज्यबाटै प्राथमिकतामा राखिएकोले नयाँ गन्तव्यको रूपमा अन्य मुलुकमा ठुलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू गएको देखिन्छ ।

नेपालबाट रोजगारीका लागि श्रम स्वीकृति दिन सुरु गरिएदेखि हालसम्म करिब ५५ लाखले आफ्नो सीप दक्षताअनुसारको श्रम गरी नेपालमा विप्रेषणका रूपमा विदेशी मुद्रा पठाइरहेका छन् । तर, भारतबाट कतिले औपचारिक रूपमा यसरी विप्रेषण पठाइरहेका छन् भन्ने वास्तविक जानकारी अभिलेख नै हुनेगरी

प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन । तथापि, भारतबाट नेपाल भित्रिने विप्रेषण अप्रवाह देशगत र रकमगत रूपमा विश्लेषण गर्दा उच्च तहमा नै रहेको बुझ्न सकिन्छ । समग्रमा, नेपालबाट रोजगारीको लागि संस्थागत ११० र व्यक्तिगत १७८ मुलुक खुला गरी आवेदन दिने व्यक्तिलाई शिक्षा र सीपको आधारमा वर्गीकरण गरेर सरकारले श्रम स्वीकृति प्रदान गर्ने परिपाटी देखिएको भए तापनि भारत जाने श्रमिकका लागि कुनै पनि कानुनी प्रक्रिया र स्वीकृति लिनुनपर्ने व्यवस्था वर्षौंदेखि दुई देशबीचमा कायमै छ ।

विशेषतः नेपालको पश्चिमी र सुदूरपश्चिमी क्षेत्रबाट धेरै मात्रामा नेपालीहरू भारतमा जाने प्रचलन आज पनि कायमै छ । भौगोलिक निकटता, सांस्कृतिक सम्बन्ध, खुला सिमाना, भाषाको सहजताजस्ता कारणले भारत नेपालीका निमित्त प्रमुख रोजगारीको गन्तव्य बनेको देखिन्छ । नेपालीलाई भारत प्रवेशको निमित्त प्रवेशाज्ञा आवश्यक नपर्ने र खुला सिमाना रहेकै कारण भारतमा कति श्रमिक कार्यरत छन् भन्ने यकिन तथ्याङ्क पाइँदैन ।

विद्यमान संस्थागत संयन्त्र र विप्रेषण अप्रवाह

विप्रेषण कारोबार गर्ने इजाजतपत्र नपाएका बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीले विप्रेषण प्राप्त गर्न, भुक्तानी गर्न र विदेशस्थित संस्थासँग कुनै पनि प्रकारको विप्रेषण कारोबार गर्न सक्दैनन् । विप्रेषण कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त गर्दैमा विप्रेषण सङ्कलन गर्ने, भित्र्याउने र स्वदेशमा भुक्तानी गर्ने अधिकार हुँदैन । यसको लागि इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले सम्बन्धित देशमा स्थापना भई इजाजतपत्रप्राप्त संस्थासँग नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकिदिएबमोजिमको सेवाका सर्तहरू पालना गर्नेगरी सेवा सम्भौता गर्ने र सोको स्वीकृति नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लिएपछि मात्र विप्रेषण नेपाल भित्र्याउने र सम्बन्धित व्यक्तिलाई भुक्तानी गर्न सक्ने स्पष्ट व्यवस्था छ ।

भारतसहित विदेशमा कार्यरत नेपाली श्रमिकले कमाएको विदेशी मुद्रा विदेशस्थित सम्बन्धित मुलुकका नियामक तथा सुपरिवेक्षकीय निकायबाट इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था, मनी एक्स्चेञ्जका एजेन्ट, डिजिटल वालेट, काउण्टर आदिमा जम्मा गर्नासाथ सोही दिनमै तत्कालै सुरक्षित र

पारदर्शी तरिकाले नगदै वा खातामा प्राप्त गर्न सक्ने वातावरण सिर्जना गर्ने उद्देश्यले नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरूलाई इजाजतपत्र प्रदान गरिएको छ । यसरी विप्रेषणबापतको रकम बैंकिङ प्रणाली र अन्तर्राष्ट्रिय संयन्त्रमार्फत मात्र नेपाल आउन सक्ने भएकोले सम्बन्धित वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीले तत्काल प्राप्त गर्ने भनेको विप्रेषण पठाउने र पाउने व्यक्ति वा संस्थाको विस्तृत विवरण तथा युनिक कोड मात्र हो ।

वास्तविक रूपमा नेपालमा विदेशी मुद्रा नै आइनपुगेको अवस्थामा प्रिफण्डिड वा बैंक ग्यारेण्टीसम्बन्धी नियामकीय व्यवस्थाको आधारमा मात्र नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहबापतको रकम भुक्तानी गर्न सकिन्छ र अन्तिममा वास्तविक कारोबार विवरण तथा प्रमाणको आधारमा मात्र विप्रेषण पठाउने विदेशस्थित संस्था र नेपालमा प्राप्त गर्ने संस्थाले हिसाबमिलान गर्ने व्यवस्था छ । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट विप्रेषण आप्रवाह गर्ने स्वीकृति प्राप्त गरी औपचारिक प्रणालीमार्फत विप्रेषण भित्र्याउन स्वदेशमा इजाजतपत्रप्राप्त वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीसहित विप्रेषण कम्पनीहरू रहेका छन् भने सबै विकास बैंक तथा वित्त कम्पनीले विप्रेषण कारोबार गर्ने इजाजतपत्र प्राप्त गरेका छैनन् । सबै इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीले नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेका निर्देशनको पूर्ण पालनाको अतिरिक्त विभिन्न निर्देशनलाई कार्यान्वयन गरी सुरक्षित तवरले विदेशबाट विप्रेषण भित्र्याउने कार्य गर्दछन् ।

कूनै संस्थाले ऐन, नियम, निर्देशन र परिपत्रको पालना नगरेको अवस्थामा विदेशी विनिमय अपचलनको कसुर मानी जरिवाना, सजाय भई इजाजतपत्रसमेत खारेज गर्न सक्ने व्यवस्था छ । विप्रेषण कारोबारको इजाजतपत्र प्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीले विभिन्न देशका केन्द्रीय बैंकको स्वीकृति, प्रणालीको विश्वसनीयतासहित तोकिएको कार्यक्षेत्रको सीमाभित्र रही विश्वभर कार्य गरिरहेका अन्य विप्रेषण कम्पनीको अन्तरआबद्धता, विदेशमा विभिन्न मनी एक्स्चेञ्जहरूसँगको सहकार्य, नेपालमा विप्रेषण भुक्तानी गर्ने एजेन्ट, सब-एजेन्टको इजाजत, बैंक तथा वित्तीय संस्थासँगको सहकार्यमा तोकिएको

समयमा रकमको भुक्तानी गर्नुपर्ने विश्वव्यापी विप्रेषण कारोबारसम्बन्धी मान्यताका कारण आजको समयमा विप्रेषण व्यवसायमा विश्वसनीयतामा अभिवृद्धि गर्ने प्रयास भइरहेको र यसले औपचारिक विप्रेषणप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता बढ्दै गएको देखिन्छ ।

स्पष्ट नियामकीय व्यवस्थाको आधारमा सञ्चालनमा रहेका इजाजतपत्रप्राप्त विप्रेषण कम्पनीको माध्यमबाट विदेशमा रहेका नेपालीले आर्जन गरेको विदेशी मुद्रा बैंकिङ प्रणालीमार्फत मुलुकमा भित्रिहेको छ । विप्रेषणले देशको विदेशी विनिमय सञ्चिति, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व, गरिबी निवारण, बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कर्जा प्रवाहको स्रोत व्यवस्थापनका निम्ति महत्वपूर्ण योगदान दिँदै आएको छ । नेपालमा औपचारिक विप्रेषण कारोबार गर्ने यस प्रकारको संयन्त्रको व्यवस्था र प्रचलनको इतिहास धेरै लामो समय नरहेको भए पनि छोटो समयमै विभिन्न इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण कम्पनीहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहेकोले पनि यसप्रकारको व्यवसाय र सुविधाको पहुँच वृद्धि हुँदै गएको छ । विगत दुई वर्षदेखिको यसतर्फको प्रयासले आजको दिनमा नेपाल विप्रेषण आप्रवाहको नियमनकारी र सुपरिवेक्षकीय व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा सफल रहेको छ ।

भारतबाट नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति, समस्या र समाधानका उपाय

पछिल्ला वर्षमा विभिन्न मुलुकमा वैदेशिक रोजगारीका निम्ति अवसर बढ्न थालेपछि अन्य मुलुकतर्फ वैदेशिक रोजगारीमा जानेको सङ्ख्या बढेसँगै भारततर्फ जाने नेपालीको सङ्ख्या घट्न थालेको ठानिएको छ । तथापि, अझै पनि ठूलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू भारतीय श्रम बजारमा कार्यरत छन् । भारतबाट छिटो, छरितो, कम खर्चिलो र औपचारिक माध्यमको सहज पहुँचको अभावमा अनौपचारिक क्षेत्रबाट रकम नेपाल भित्रिहेको र नेपालबाट पनि केही हदसम्म यस्तै भइरहेको अनुमान गरिन्छ । यसैका आधारमा यो समस्यालाई दुवै देशले सकारात्मक तरिकाले समाधान गर्न सकेमा नेपालले बढी लाभ लिनसक्ने देखिन्छ । यदि भारतबाट भित्रिने विप्रेषणलाई अधिकतम मात्रामा औपचारिक प्रणालीबाट भित्र्याउन सकेको अवस्थामा विदेशी विनिमयको सञ्चितिमा समेत सकारात्मक प्रभाव पर्नसक्छ ।

सामान्य परिचयपत्रको आधारमा भारतीय वाणिज्य बैंकहरूले ग्राहक पहिचानसम्बन्धी पूर्ण विवरण प्राप्त नहुने भनी खाता खोल्ने र कारोबारसँग सम्बन्धित कुनै पनि कार्य अघि बढाउन इच्छुक नरहेको गुनासो भारतमा श्रम गर्ने नेपालीले गर्दै आइरहेका छन् । भारतीय बैंकमार्फत विप्रेषण कारोबार गर्न भारतमा काम गरिरहेका नेपालीका लागि ग्राहक पहिचानसम्बन्धी कठोर व्यवस्था र पहुँचको आधारमा पनि त्यति सहज वातावरण देखिएको छैन । यसका लागि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकको तर्फबाट सम्बन्धित भारतीय काउन्टरपार्टसँग वस्तुगत रूपमै आवश्यक छलफल तथा विचारविमर्श गरी सोको लागि सहजीकरण गरिदिन अनुरोध गर्ने र समस्याको समाधान गर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

भारतबाट नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन भारतीय रिजर्व बैंकले इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेक नेपालमा जस्तै विप्रेषण कम्पनीलाई अनुमति प्रदान नगरेको, बैंकिङ प्रणालीमार्फत मात्र विप्रेषण कारोबार गर्नुपर्ने, बैंक खाता खोल्न आवश्यक कागजातको अभाव हुने, परिचयपत्रको समस्या हुने र धेरै वर्षपहिलेदेखि लागू गरिएको NEFT Model (National Electronic Fund Transfer) का सर्तहरूबाट समेत Indo Nepal Remittance मार्फत नेपालले पर्याप्त मात्रमा विप्रेषण प्राप्त गर्न कठिनाई भएको महसूस गरिएको छ । भारतमा औपचारिक र अनौपचारिक रूपमा विभिन्न संस्थामा काम गर्ने नेपालीसँग खाता खोल्न र सञ्चालन गर्न सीमित रूपमा मात्र आवश्यक कागजात तथा परिचयपत्र भए तापनि व्यक्तिको घरमा घरेलु कामदारको रूपमा समेत काम गर्ने नेपालीको सङ्ख्या पनि उल्लेख्य रहेकोले निजहरूसँग सामान्यतः कुनै पनि परिचयपत्र नहुने हुँदा पनि औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण पठाउन समस्या रहने गरेको देखिन्छ ।

भारतीय श्रम बजारमा कार्यरत नेपाली समुदायको उपस्थिति, तिनको आम्दानी र भारतीय श्रम बजारमा रोजगारीको भविष्य अझ विस्तार हुने सम्भावनालाई मध्यनजर गर्दा पनि भारतबाट सहज रूपमा विप्रेषण व्यवसाय गरी नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन नेपाली बैंक तथा वित्तीय संस्था र विप्रेषण

कम्पनीले विभिन्न प्रयास गरेको पाइन्छ। यद्यपि, माथि उल्लेख गरिएका र अन्य समस्याका कारण अपेक्षित रूपमा विप्रेषण भित्रिन/भित्र्याउन सकेको देखिँदैन। हालसम्म विभिन्न कठिनाइका बाबजुद पनि इजाजतपत्रप्राप्त संस्थाले विप्रेषण भित्र्याउन गरेको योगदान महत्वपूर्ण छ। तथापि भारतबाट आउने विप्रेषणको एकतिहाइ अंश मात्र औपचारिक माध्यमबाट भित्रिन सकेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्।

भारत बाहेकका विश्वका अन्य मुलुकमा रोजगारीका लागि गएका नेपालीले बैंक तथा विप्रेषण कम्पनीबाट सहज रूपमा आफ्ना परिवारलाई विप्रेषण पठाइरहेका छन्। अर्कोतर्फ वर्षौंदेखि आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक सम्बन्ध भएको छिमेकी राष्ट्र भारतबाट स्वदेशमा भित्रिने विप्रेषण, विप्रेषण कारोबारमा लार्ने लागत, समय, पारदर्शिता तथा अनुपालना आदिमा पूर्ण विश्वसनीयता कायम गर्न सबै पक्ष चुकेको अवस्था अत्यन्तै दुःखद र नेपालको सम्बन्धमा दयनीय नै भएको सबै पक्षले महसुस गरेको बुझिन्छ। भारतीय बैंक तथा वित्तीय संस्था र केही हदसम्म भारतीय रिजर्व बैंकको नियमन व्यवस्था र विभिन्न समयका नियमनकारी व्यवस्थाअर्न्तगत रहेका सर्तले भारतमा रहेका नेपालीबाट स्वदेशमा औपचारिक प्रणालीबाट विप्रेषण रकम भित्र्याउन हालैका दिनमा केही सहजीकरण हुँदै गएको भए तापनि बाँकी समस्या समाधानका लागि देहायबमोजिम सुझाव प्रस्तुत गरिन्छ :

- १) भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउन र कारोबार गर्न भारतमा बैंकमा खाता भएका र नभएका व्यक्तिबीचमा फरकफरक नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ। खाता भएका ग्राहकहरूलाई केही सहज व्यवस्था भएको तर खाता नभएका ग्राहकलाई रकम र कारोबार संख्याको सीमा तोकिएको छ। खाता खोल्न बढी कागजात आवश्यक हुने भएकाले सबै नेपालीले खाता खोल्न सम्भव हुने देखिएको छैन। भारतमा रहेका नेपालीले रकम पठाउँदा आवश्यक कागजातको विषयमा स्पष्ट व्यवस्थाका लागि भारतीय बैंकहरूमा नेपालीलाई खाता खोल्न र बैंकिङ कारोबार गर्न सहज पहुँच हुनेगरी कागजात पेस गर्न सकिने र देवनागरी लिपिमा

- भएका नेपालीका कागजातहरू भारतीय बैंकमा कार्यरत कर्मचारीहरूले बुझ्नमा कठिनाइसमेत हुने भएकोले कागजात र खाता खोल्ने प्रक्रियामा सहजीकरण गर्नुपर्ने ।
- २) ग्राहक पहिचानमा आवश्यक कागजातहरू नेपाली नागरिकले पेस गर्न सक्ने अवस्था नभएको हुँदा भारतस्थित वाणिज्य बैंकहरूले नेपालमा विप्रेषण पठाउने कार्य बन्द गर्नसक्ने देखिएकोले पनि भारतबाट विप्रेषण आप्रवाह कम हुँदै जाने अवस्थालाई मध्यनजर गरी सरलीकृत ग्राहक पहिचान पद्धति अवलम्बन गर्नुपर्ने ।
- ३) हाल Indo Nepal Remittance Scheme अन्तर्गत NEFT Model बाट विप्रेषण कारोबार भइरहेको छ । उक्त Scheme अन्तर्गत एक पटकमा भा.रु.५०,००० र एक वर्षमा १२ पटक मात्र कारोबार गरी वार्षिक भा.रु. छ लाख मात्र विप्रेषण पठाउन सक्ने व्यवस्था कार्यान्वयनमा रहेकोले पटक र रकमसीमामा पर्याप्त लचकता अवलम्बन हुनुपर्ने ।
- ४) केही समय अगाडि मात्र भारतीय रिजर्व बैंकद्वारा जारी परिपत्र नं. RBI 2021-22/94 अन्तर्गत इन्डो नेपाल रेमिटेन्स सेवा सञ्चालन गर्दा एसबीआई बैंक लिमिटेड र अन्य NEFT सेवा उपलब्ध गराउने बैंकहरूका लागि सम्बन्धित बैंकमा खाता भएका सेवाग्राहीको लागि भारतीय रिजर्व बैंकद्वारा तोकिएको सीमा संशोधन गरी प्रतिकारोबार सीमा रु.५० हजारबाट दुई लाख कायम गरिएको र वर्षमा १२ कारोबारको सीमा हटाएकाले केही सहजीकरण महसुस भए तापनि बैंक खाता नभएका बहुसङ्ख्यक नेपालीको हकमा यो सुविधा उपलब्ध हुन नसक्ने देखिएकोले वास्तविक समस्या यथावत् नै रहेको बुझिएको ।
- ५) विप्रेषण कम्पनीले भारतबाहेकका देशबाट जसरी तोकिएबमोजिमको सेवा सम्झौता गरी विप्रेषण भित्र्याउने नियमनकारी व्यवस्थामार्फत कार्य गरिरहेका छन्, उसैगरी भारत र नेपालमा सञ्चालित विप्रेषण कारोबार गर्ने संस्थाहरूबीच अत्यन्तै सीमित सङ्ख्यामा मात्र सेवा सम्झौता भएकोले बैंकिङ प्रणालीमार्फत रेमिट्यान्स कारोबारको पहुँच लक्षित

वर्गसम्म विस्तार हुन सकेको छैन । विप्रेषण कम्पनीलाई भारतीय बैंकसँग कारोबार गर्न सहज पहुँच स्थापित गर्नुपर्ने आवश्यकता रहेको ।

- ६) विशेष गरी भारतले स्वदेश भित्रिने विप्रेषण विभिन्न तरिकाले छिटो, छरितो र पारदर्शी रूपमा कम लागतमा भित्र्याउन Inward Remittance को लागि MTSS License Scheme लागू गरी सोहीअनुसार विदेशबाट विप्रेषण प्राप्त गरिरहेको । तर उक्त Scheme अन्तर्गत Outward Remittance Scheme कार्यान्वयनमा नरहेकोले पनि नेपालमा विप्रेषण भित्र्याउन समस्या भइरहेको अवस्थामा नेपाल र भारतको सम्बन्धमा विप्रेषण आप्रवाहका लागि दुवै देशका सरकार र केन्द्रीय बैंकका तर्फबाट पहल गर्नुपर्ने ।
- ७) अनौपचारिक माध्यमबाट नेपाल भित्रिने भारतीय रुपैयाँले ग्रामीण भेकमा भा.रु. कारोबार सहज रूपमा भइरहेकोले नेपाली रुपैयाँसह भा.रु. प्रचलन हुँदा नेपाली रुपैयाँप्रतिको जनविश्वास कम हुनसक्ने भएकोले पनि नेपाल र भारतबीचको विप्रेषण कारोबारलाई चुहावट हुन नसक्ने किसिमले नियमन, अनुगमनसहित प्रविधिमा आधारित बनाउनुपर्ने ।
- ८) भारतीय रुपैयाँको प्रयोग बैंकिङ प्रणालीभन्दा बाहिरबाट बढी चलनचल्तीमा रहँदा अनौपचारिक बजार विस्तार भई अनौपचारिक क्षेत्रको कारोबार विस्तार हुने, तरलता सङ्कट अवस्था सिर्जना हुन सक्ने, राजस्व प्राप्तमा कठिनाई उत्पन्न हुन सक्ने र यसले समग्रमा देशको वित्तीय स्थायित्व, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व एवम् समष्टिगत अर्थतन्त्रको विकास र विस्तारमा समस्या भइरहने भएकोले पनि भारतबाट औपचारिक माध्यमबाटै विप्रेषण भित्र्याउने व्यवस्थाको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुनुपर्ने ।
- ९) नेपाल र भारत खुला सिमानाका कारण आवतजावतमा सहज रहेको कारण देखाउँदै नेपालीलाई भारतीय बैंकहरूले Walking Customer को रूपमा परिभाषित गरी विभिन्न समस्या देखाउने गरेकोले पनि खाता खोल्ने र बैंकिङ प्रणालीमार्फत विप्रेषण पठाउन समस्या हुने भएकाले नगदै साथमा लिएर आउन रुचाउने तर बाटोमा चोरी हुने वा हराउने

र ठूला दरका नोट नेपालमा प्रचलनमा नरहेका कारण विभिन्न भन्कट आइपर्ने भएकाले यसको व्यावहारिक समाधान हुनुपर्ने ।

- १०) भारतमा बैंक बाहेकका संस्थाले विप्रेषण कारोबार गर्न पाउने व्यवस्था नरहेको र भारतीय बैंकका शाखा दूरदराज र ग्रामीण इलाकासम्म विस्तार नभएको हुँदा पनि बैंकसम्म पुगी विप्रेषण पठाउन नेपालीलाई समस्या परेको अवस्थालाई मध्यनजर गर्दा समेत यो विषयलाई अत्यन्तै महत्वका साथ समाधानको पहल हुन जरुरी देखिएको ।
- ११) नेपाल र भारतबीचको सीमापार बैंकिङ तथा विप्रेषण कारोबार यथाशक्य छिटो प्रविधिमैत्री बनाई आधुनिक भुक्तानीका उपकरणमार्फत भित्र्याउने र पठाउने व्यवस्था नभएको हालसम्मको अवस्थामा कम लागतमा र कम समयको अन्तरालमा रकमान्तर हुने व्यवस्था भारतीय UPI र नेपालको NPI को अन्तरआवद्धतामार्फत गराउन यथाशक्य छिटो पहल हुनुपर्ने ।

निष्कर्ष

नेपाल र भारत दुवै देशका सरकारले विद्युतीय माध्यमबाट हुने कारोबारलाई उच्च प्राथमिकतामा राखेर आवश्यक प्रयास गरिरहेको हुँदा विप्रेषण कारोबार थप सहज हुने भएकोले यसतर्फ विशेष पहल गरी छिटो भन्दा छिटो यस्तो व्यवस्था कार्यान्वयन गर्नुपर्ने देखिएको छ । भारतीय रिजर्व बैंकले Indo Nepal गरिने विप्रेषण केही सीमित बैंकबाट मात्रै पठाउन सक्ने व्यवस्थालाई संशोधन गरी हाल उक्त कारोबार गर्दै आएका कम्पनीहरूलाई भारतीय रिजर्व बैंकको प्रत्यक्ष सुपरिवेक्षणमा रहने गरी इन्डो नेपाल रेमिट्यान्स कारोबार गर्नसक्ने व्यवस्था मिलाउन आवश्यक सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । साथै, बदलिँदो प्रविधि परिवर्तनको समयमा भारतबाट Online, Mobile Wallet मार्फत कार्य गर्ने अनुमति प्रदान गरी नेपालस्थित विभिन्न मोबाइल वॉलेटको सहकार्यमा भुक्तानी गर्न सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिएको । साथै, MTSS License Scheme अनुसार भारतमा Inward Remittance कार्य भइरहेकोमा यसै Scheme अन्तर्गत रही Outward indo Nepal Remittance Scheme सञ्चालन गर्ने व्यवस्था कार्यान्वयन हुन सकेमा

बैंकिङ प्रणालीमार्फत भइरहेको विप्रेषण कार्यलाई उक्त नीतिगत व्यवस्थापछि बैंकहरूको सहकार्यमा विप्रेषण कम्पनीहरू मार्फत समेत सञ्चालन गर्न सकिने भई विप्रेषण कारोबारको पहुँच थप विस्तार हुनसक्ने सम्भावना देखिन्छ ।

Indo Nepal Remittance Scheme अर्न्तगत NEFT Model सञ्चालनमा रही सोहीअनुसार कारोबार गर्दा राखिएको सीमालाई सरलीकरण गरी नगद भुक्तानी हुने कारोबारमा प्रतिकारोबार भारतीय रुपैयाँको सीमा र खातामा जम्मा गर्दाको भारतीय रुपैयाँको हालको सीमामा समयानुकूल वृद्धि गरी वार्षिक भारतीय रुपैयाँ र प्रति पटक कारोबारको सीमा पनि पुनरावलोकन गरी हालको व्यवस्थामा समयानुकूल सुधार तथा संशोधन गरी सहजीकरण गर्नुपर्ने देखिन्छ । भारतबाट नेपालमा विप्रेषण पठाउदा KYC को लागि आवश्यक हुने कागजातहरूमा नेपाली नागरिकताको प्रमाणपत्र, राहादानी, काम गर्ने स्थानमा प्रदान गरिएको परिचयपत्र, भारतीय रासन कार्ड, आधार कार्ड वा अन्य कुनै पनि परिचय खुल्ने कागजातलाई मान्यता दिनुपर्ने व्यवस्था गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको तर्फबाट भारतीय रिजर्व बैंकसँग पहल गरी नेपालीहरूले भारतीय बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता खोल्न, सञ्चालन गर्न, कारोबार गर्न र विप्रेषण पठाउन सहज हुनुपर्ने देखिन्छ ।

यसर्थ, विप्रेषण नेपालको विदेशी मुद्रा सञ्चितिको महत्वपूर्ण माध्यम, बाह्य क्षेत्र स्थायित्वमा योगदान गरिरहेको तथा सर्वसाधारण नेपालीको जीवनयापन, गरिबी निवारण र अर्थतन्त्र सञ्चालनका लागि प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग गरिरहेको आर्थिक सूचक भएकाले यसको वृद्धि, विस्तार र समुचित प्रयोगमा सबै पक्षबाट इमानदारीपूर्वक पहल हुनु जरुरी रहेको हुन्छ । अनौपचारिक व्यापार तथा आर्थिक क्रियाकलाप र व्यापारसँग सम्बन्धित सम्पति शुद्धीकरणलाई नियन्त्रण गर्न तथा विदेशी विनिमय अपचलनलाई नियन्त्रण गर्न विदेशी विनिमय नियमित गर्ने ऐन, २०१९ को उद्देश्य हासिल गर्न पनि विदेशमा हुने विप्रेषण रकमको दुरुपयोग रोक्न स्थायी प्रयास भइरहनु जरुरी छ ।

भारत जस्तो नजिकैको र खुला सिमाना भएको एवं विप्रेषण आप्रवाहमा नेपालका निमित्त अत्यन्तै सम्भावना रहेको मुलुकबाट समेत विप्रेषण आप्रवाहमा अभ्रैसम्म पनि समस्या रहनु निश्चय पनि नेपालको लागि सुखद होइन । यसैले, नेपालले भारतबाट प्राप्त गर्ने विप्रेषण पूर्णरूपमा बैकिङ माध्यमबाट प्राप्त गर्न सरकारी र केन्द्रीय बैक दुबै स्तरमा तीव्र पहल हुनु अति जरुरी छ ।

भारतबाट हुने विप्रेषण आप्रवाहको कमीलाई सुधार गर्न, आयातको निरन्तर वृद्धिलाई कम गर्न, पर्यटन क्षेत्रबाट हुने विदेशी मुद्राको आम्दानीमा वृद्धि गरी विदेशी विनिमय सञ्चितिमा थप वृद्धि गर्नको लागि अभ्रै विभिन्न उपायको अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएको छ । नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारमा भारतसँगको हिस्सा करिब दुइतिहाइ रहेकोले भारतसँगको व्यापार घाटा कम गर्न, रोजगारीको लागि भारत जाने नेपालीहरूको सङ्ख्याको अनुपातमा विप्रेषण आप्रवाहसमेत वृद्धि गर्न नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैकले भारतीय रिजर्व बैकँग थप सहकार्य गरी समस्याको समाधान गर्नुपर्छ । नेपालबाट भारततर्फ जाने विप्रेषणमा पनि केही समस्या छन् भने सो पनि समाधान गर्न नेपाल सकारात्मक भई भारतजस्तो असिमित आर्थिक क्रियाकलाप भएको र अत्यन्तै ठूलो सङ्ख्यामा नेपालीहरू रोजगारी गरिरहेको मुलुकबाट औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण भित्र्याउन नेपालले सार्थक पहल गरी समस्या समाधान गर्न ढिला गर्नुहुँदैन ।

अर्थतन्त्र परिवर्तनको संवाहक बन्न सक्छ : बायोमेट्रिक राष्ट्रिय परिचयपत्र

गुरूप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि : प्रविधिमैत्री हुन नसकेको हाम्रो नागरिकता प्रमाणपत्र

नेपालको सन्दर्भमा नेपाली नागरिक हो भनी प्रमाणित गर्न उपलब्ध गराइने प्रमाणपत्र नागरिकता हो । नेपालमा नागरिकता प्रमाणपत्र वितरण गर्न सबैभन्दा पहिला नेपाल नागरिकता ऐन- २००९[†] र नेपाल नागरिकता नियमावली- २०१५ जारी भएको पाइन्छ । नागरिकता सम्बन्धमा यो नै सबै भन्दा पुरानो ऐन तथा नियमावली हो । राज्यले आफ्ना नागरिकलाई पहिचान गर्न मात्र नभएर राज्यतवरबाट सेवा सुविधा उपलब्ध गराउन समेत नागरिकता प्रमाणपत्रले सघाउँछ । त्यति मात्र होइन नोकरी प्राप्त गर्न, घर जग्गा, गाडीलगायत सम्पत्तिको प्राप्ति र हस्तान्तरण, राहदानी प्राप्ति, मताधिकार, बैङ्ककर्जा लिनसमेत नागरिकता अनिवार्य हुन्छ । तुलनात्मक रूपमा पुरानो यो प्रमाणपत्र परम्परागत ढङ्गामा अभिलेख राखेर वितरण गरिने भएकाले यसको डिजिटल्ली भण्डारण पनि गरिएको पाइँदैन । यसलाई एकीकृत सुदृढ प्रणालीमा आबद्ध गरिएको पनि छैन जसका कारण एउटै नागरिकका फरकफरक पहिचान हुनसक्ने अवस्था विद्यमान छ । १५-१६ वर्षको काँचो उमेरमा खिचिएको फोटो टाँसेर उपलब्ध गराइएका यी नागरिकतामा उपलब्ध गराइएका विवरणहरू लामो समयपछि अस्पष्ट हुने, फोटो खुइलिएर धारक स्वयम्ले नचिन्ने अवस्था हुने भएकाले यो प्रमाणपत्र अहिलेको आधुनिक युगमा एक प्रकारले 'आउटडेटेड' सावित भइसकेको छ । नागरिकलाई राजनीतिक, आर्थिक अधिकारका लागि नागरिकता प्रमाणपत्र जीवित हुनुपर्दछ तर यो प्रविधिमैत्री हुनैपर्छ । साथै यसको बायोमेट्रिक र डिजिटल विकल्प खोज्न जरुरी छ ।

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

† पहिलो नागरिकता ऐन जारी भई लागू भएको मिति २००९ वैशाख २६ गते पहिलो पटक नेपालको संविधान २०१९ मा नागरिकतासम्बन्धी विषयले स्थान पाएको

बायोमेट्रिक प्रयोगको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास

विश्वका केही मुलुकले आफ्ना नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्र उपलब्ध गराउन सुरु गरेको त्यति लामो इतिहास त छैन तर विभिन्न प्रयोजनका लागि बायोमेट्रिकको प्रयोगको इतिहास भने निकै लामो छ । आधुनिक समाजको सुरुआतको क्रममा नागरिकको बायोमेट्रिक लिने र परीक्षण गर्ने कार्य प्रहरी र अनुसन्धानकारी निकायमा बढी हुने गर्दथ्यो । सन् १८७९ मा फ्रेन्च प्रहरीले एन्थ्रोपोमेट्री (anthropometry) प्रणालीको विकास गरे । जसबाट मानव शरीरका विभिन्न अङ्गहरूको मापनको आधारमा अपराधीहरू पहिचान गर्ने काम गरिन्थ्यो । यो प्रणाली विश्वका कतिपय मुलुकहरूले बीसौं शताब्दीको पूर्वार्द्धसम्म प्रयोग गरेको पाइन्छ । बायोमेट्रिकको प्रविधिको प्रयोगको विकास र विस्तारमा कम्प्युटर प्रविधिले निकै ठूलो भूमिका खेलेको छ, जसका कारण यसको प्रयोगमा अस्वभाविक रूपमा वृद्धि भएको छ । बायोमेट्रिकअन्तर्गत अनुहारको आकृति तथा आँखाको रेटिनाको तुलनामा औँलाको छाप (फिङ्गरप्रिन्ट) प्रयोगको इतिहास अलि पुरानो छ । आधुनिक बायोमेट्रिक प्रविधिमा अनुहार पहिचानको सुरुआत सन् १९६० को दशकमा भएको हो । आँखाको रेटिना अर्थात् आइरिसको सुरुआत भने सन् १९९१ देखि भएको मानिन्छ (<https://www.thehartford.com>) । सन् २००० पछि त विश्व विद्यालयले बायोमेट्रिक सिस्टम एण्ड कम्प्युटर इन्जिनियरिङ कोर्ष नै सञ्चालनमा ल्याएका छन् । यस्तो कोर्ष सञ्चालनमा ल्याउनेमध्ये 'वेष्ट भर्जिनिया युनिभर्सिटी' पनि एक मानिन्छ । स्मार्टफोनको आवगमन र एप्पलले सन् २०१३ देखि आइफोन पाँचौँ सिरिजबाट टच आइडीको प्रयोगले बायोमेट्रिकको प्रयोगको विस्तारमा उल्लेखनीय भूमिका खेलेको छ ।[‡]

बायोमेट्रिकको प्रयोगको यो जनलहरलाई कोभिड-१९ ले अझ बढी मलजल गऱ्यो । कोभिड अवधिमा संसारका धेरै मुलुकले यात्रामा लगाएको प्रतिबन्ध, मानिस-मानिसबीच एकअर्कामा छुन, प्रत्यक्ष भेटेर कुरा गर्न, कार्यालयमा उपस्थित भई कामकाज गर्न र भुक्तानीका लागि नगद लिन-दिन

‡ नेपाल सरकार राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जिकरण विभागको वेबसाइटबाट

पनि डराउने अवस्थामा भर्चुअल जगतले चमात्कारिक विकास गर्‍यो । त्यसो त हरेक पटकका महामारीले समाजलाई केही न केही राम्रा नराम्रा कुराहरू दिएर गएको हुन्छ । यो पटकको महामारीले कैयन कुरा नराम्रो गरे पनि डिजिटल तथा बायोमेट्रिक जगतमा धेरै राम्रा कुरा दिएको छ । बायोमेट्रिक प्रविधिमा भएको विकासको यो रफ्तारलाई हेर्दा अब छिट्टै नै पासवर्ड प्रविधिलाई यसले पूरै विस्थापित गर्ने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

बायोमेट्रिक परिचयपत्र वितरणमा ढिलो प्रवेश अनि सुस्त गति

नागरिकको एकीकृत तवरले प्रविधिमैत्री परिचयपत्र उपलब्ध गराउन नेपाल सरकारले आ.व. २०६६/६७ को नीति तथा कार्यक्रममार्फत प्रतिवद्धता सार्वजनिक गरेको थियो । बायोमेट्रिक स्मार्टकार्ड वितरण गर्ने कार्यक्रमलाई मूर्त रूप दिन नेपाल सरकारको निर्णयानुसार गृह मन्त्रालयअन्तर्गत रहने गरी २०६७ साउन १ गते राष्ट्रिय परिचयपत्र व्यवस्थापन केन्द्र स्थापना भयो । यो कार्यलाई थप व्यवस्थित गर्न उक्त व्यवस्थापन केन्द्र र सङ्घीय मामिला तथा सामान्य प्रशासन मन्त्रालयअन्तर्गतको केन्द्रीय पञ्जीकरण विभाग एकीकरण गरी गृह मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको स्थापना भएको हो । यही विभागमार्फत नेपाल सरकारले नेपाली नागरिकका वैयक्तिक र जैविक विवरणसहितको विवरण सङ्कलन तथा भण्डारण गरी बायोमेट्रिक स्मार्ट कार्ड वितरण गर्ने योजना बनाएको छ । 'राष्ट्रिय परिचयपत्र' नाम दिइएको यो परिचयपत्रमा नागरिक परिचय प्रमाणीकरणको डिजिटल समाधान हुने जनाइएको छ । डिजिटल विशेषता रहेकाले अहिलेको आधुनिक युगमा यसलाई सार्वजनिक सेवासँग अन्तरसम्बन्धित गराई विविध कामका लागि प्रयोगमा ल्याउन सकिने हुनाले यसको दूरगामी महत्व रहेको छ ।^१

योजना तथा नीतिगत रूपमा हेर्दा सरकारका निर्णयहरू सराहनीय छन् । तथापि यसको कार्यान्वयन पक्ष अत्यन्तै फितलो देखिन्छ । चालु पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७ - २०८०/८१) मा राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण कार्यक्रमलाई महत्वका साथ रूपान्तरणकारी योजना (Game Changer Program) का

§ नेपाल सरकार राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको वेबसाइटबाट

रूपमा लिइएको छ। यस योजनाले परिकल्पना गरेअनुसार नागरिकको वैयक्तिक र जैविक (बायोमेट्रिक) विवरण सङ्कलन गरी राष्ट्रिय परिचय नम्बर (Unique Digital Identification-UDI) सहितको बहुपयोगी, आधुनिक प्रविधियुक्त राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण गर्न आवश्यक रहेको उल्लेख गरिएको छ। व्यक्तिको जन्म, मृत्यु, वैवाहिक सम्बन्ध, बसाइसराइलगायतका व्यक्तिगत घटनालाई समेत सूचना प्रविधिमा आधारित अभिलेखीकरण गर्दै राष्ट्रिय परिचयपत्र र व्यक्तिगत घटना दर्ता प्रणालीबीच अन्तरआबद्धता (Interoperability) कायम गर्नका लागि यस कार्यक्रमलाई रूपान्तरणकारी आयोजनाको रूपमा अङ्गीकार गरिएको हो (राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको प्रतिवेदन)। त्यस्तै, नेपाल सरकारले जारी गरेको 'डिजिटल नेपाल फ्रेमवर्क, २०१९' ले समग्र मुलुकलाई डिजिटाइजेसन गर्नका लागि आठ वटा क्षेत्रमा वर्गीकरण गर्दै सोअन्तर्गत ८० वटा पहलहरू (Initiatives) को व्यवस्था गरेको छ। उपर्युक्त क्षेत्रमध्ये डिजिटल पूर्वाधारअन्तर्गत बायोमेट्रिक परिचयपत्रलाई पनि एक प्रमुख पूर्वाधारको रूपमा लिइएको छ। यसै गरी, पन्ध्रौँ योजना कार्यान्वयनमा आएपछिका हरेक आर्थिक वर्षका नीति तथा कार्यक्रम वा वार्षिक बजेट वक्तव्यमा बायोमेट्रिक परिचयपत्रसम्बन्धी कार्यक्रमलाई छुटाइएको छैन।

राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागले जानकारी गराएअनुसार मुलुकमा सबै (७७ वटै) जिल्ला प्रशासन कार्यालयमा राष्ट्रिय परिचयपत्र इकाइको स्थापना भई नियमित सेवाको रूपमा विवरण दर्ता कार्य भइरहेको छ। कतिपय जिल्लामा यो कार्यलाई अभियानको रूपमा अगाडि बढाइएको थियो। जसअनुसार हालसम्म करिब एक करोड ३० लाख नागरिकका वैयक्तिक र बायोमेट्रिक विवरण सङ्कलन भइसकेका छन् भने करिब ३० लाख Unique Digital Identity सहितको बहुउपयोगी स्मार्टकार्डको छपाइ कार्य सम्पन्न भएको छ। राहदानी वितरण कार्यमा यो जैविक राष्ट्रिय परिचयपत्रलाई अनिवार्य गरिएको छ। सबैजसो निजी क्षेत्र र सरकारी सेवामा यसको प्रयोगलाई अत्यन्तै महत्वका साथ प्रतीक्षा भइरहेको छ। बायोमेट्रिक विवरणहरूको वितरण र Authorization के कसरी गर्ने, कति शुल्क लिने,

सुरक्षा नीति कस्तो हुनेलगायतका विषयसहितको कार्यविधि हालसम्म तयार हुन सकेको छैन । यो स्मार्टकार्ड प्रिन्ट गरी वितरण गर्न प्रतिघण्टा दुई हजार थान छपाई गर्ने क्षमताको प्रिन्टरले करिब साढे दुई करोड थान स्मार्ट कार्ड छापन वर्षौं लाग्न सक्छ । अतः स्मार्ट कार्ड प्रिन्टको सट्टा एपीआई/एपमार्फत इन्ट्रिगेशन गर्ने बारेमा समयमै सोच्न आवश्यक छ ।

डिजिटलाइजेसनमा निजी क्षेत्र तथा आम नागरिकको अपेक्षा

सबै उमेर समूहका नागरिकको वैयक्तिक तथा बायोमेट्रिक विवरण लिनु अपरिहार्य छ । यो कार्य बृहत् एवम् नेपालको अर्थतन्त्रको रूपान्तरणकारी पहल हुने भएकाले तीन तहका सरकारको जिम्मेवारी स्पष्ट किटान हुनुपर्दछ । बच्चा जन्मेपछि स्थानीय तहमा जन्मदर्ता गर्दाकै बखत राष्ट्रिय परिचयपत्रको प्रारम्भिक प्रक्रिया सुरु गर्ने र एउटा निश्चित उमेर (अहिलेको प्रचलित व्यवस्थाअनुसार १६ वर्ष) पूरा गरेपछि उक्त जन्मदर्ताको विवरणको आधारमा बायोमेट्रिक विवरण लिई स्मार्ट कार्ड वा भर्चुअल प्लेटफर्ममार्फत Unique Digital Identity (UDI) प्रदान गर्ने व्यवस्था गर्नुपर्दछ । स्मार्टकार्डको छपाइ तथा वितरण व्यवस्थापन खर्चिलो हुने भएकाले सबैका लागि कार्ड वितरण आवश्यक नहुन सक्छ । एप मार्फत धेरै सुविधा प्राप्त गर्न सकिने भएकाले त्यसतर्फ पनि सोच्न आवश्यक छ ।

सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष यसको सर्भिस इन्ट्रिग्रेसन हो । बढीभन्दा बढी क्षेत्रमा Alphanumeric वा Biometric Authentication का लागि हाम्रो प्रणाली तयार हुनुपर्दछ । यो संगसंगै सुरक्षा प्रणालीको विकास, आवश्यक कानुनी प्रावधान पनि पूरा गर्नुपर्ने भएकाले सङ्घीय संसदसमेत यस विषयमा जानकार हुन आवश्यक छ । राज्य तथा निजी क्षेत्रबाट प्रवाह गरिने सबै प्रकार का सेवा सुविधामा उक्त वैयक्तिक तथा जैविक विवरणमा भेरिफिकेशन हुनेगरी Interoperable Integration हुनु यस प्रक्रियाको सबैभन्दा महत्वपूर्ण चरण हो । लामो प्रक्रियापछिको फल प्राप्त गर्ने समय पनि यही भएकाले जतिसक्दो छिटो राज्यले यसबाट लाभ लिने कार्यमा ढिलाइ गर्नुहुँदैन ।

बायोमेट्रिक परिचयपत्रको प्रयोगमा भारतको अभ्यास

संसारकै सबैभन्दा ठूलो बायोमेट्रिक परिचयपत्र व्यवस्थापन गर्ने राष्ट्र भारत हो । 'आधार' (Aadhaar) नाम दिइएको यो वैयक्तिक तथा जैविक विवरणसहितको परिचयपत्र वा नम्बर भारतको डिजिटल अर्थतन्त्र निर्माणका लागि साँच्चै नै आधार बनिरहेको छ । वास्तवमा 'आधार' १२ डिजिटको त्यस्तो अङ्क हो, जुन हरेक भारतीयलाई फरकफरक उपलब्ध गराइन्छ । सम्भवतः यही 'आधार' को द्रुत रेलमा चढेर भारतले छोटो समयमा आफूलाई विश्वको तेस्रो ठूलो अर्थतन्त्र बन्ने सपना बुन्दैछ । सन् २००९ मा Unique Identification Authority of India (UIDAI) को स्थापना गरी सम्पूर्ण नागरिकको वैयक्तिक र जैविक विवरण लिन जिम्मा लगाइएको यो निकायले सन् २०१० देखि १२ डिजिटको आधार नम्बर वितरण सुरु गरेको थियो । भारतजस्तो विविधायुक्त मुलुक जहाँ करोडौं नागरिकसँग औपचारिक प्रमाणपत्र थिएन, लाखौं विद्यार्थीको जन्मदर्ता थिएन, त्यस्तो अवस्थामा सम्पूर्ण भारतीयलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्र वितरण गर्न सकिन्छ भन्ने आँट गर्ने सरकार र जिम्मेवारी लिने नन्दन निलेकानी (संस्थापक अध्यक्ष, UIDAI) साँच्चै प्रशंसायोग्य छन् । यो आलेख तयार गर्दासम्म एक अर्ब ३८ करोड आधार नम्बर वितरण भएको Aadhar Dashboard का आँकडाबाट देखिन्छ । बहुउपयोगी मानिने आधार नम्बर भारतमा १८२ दिनभन्दा बढी बसोबास गर्ने सबै उमेर समूहलाई विनालागतमा उपलब्ध गराइन्छ । भारतले सामाजिक सुरक्षाका नाममा अबौं भारतीय रुपैयाँ प्रतिवर्ष खर्च गर्दछ । लक्षित वर्गमा न्यायोचित ढङ्गले सामाजिक सुरक्षाका सुविधा वितरण गर्न यो वरदान नै सावित भएको छ । भारतमा आधार कार्ड लागू हुनुपूर्व Manual System मा 'रासन कार्ड' वितरण गरिन्थ्यो । अहिले सम्पूर्ण रासन कार्डलाई यो आधार नम्बरले प्रतिस्थापन गर्दा करिब तीन करोड रासन कार्डहरू फर्जी भेटिएको र त्यस्ता फर्जी कार्डमार्फत राज्यले प्रतिवर्ष भा.रु.१७ हजार करोड गुमाउने गरेको तथ्याङ्क सार्वजनिक भएको छ । भारतले आधार कार्डसहितको Digital Payment Infrastructure-DPI तयार गरेर

अर्थतन्त्रलाई केही हदसम्म डिजिटाइज्ड गर्दा २०२१ मार्चको लगतअनुसार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब १.१ प्रतिशत बचत गयो[¶]। आज आधार कार्डसँग जोडिएका बैंकबाट तोकिएको सीमासम्मको निक्षेप रकम बैंक कार्ड जस्तोगरी भिन्न सकिने व्यवस्थासहितको Aadhaar Enabled Payment System (AePS) लागू भएको छ (Paytm, 2022)। बैंकहरूले आधार नम्बरको सुविधा प्रयोग गर्दै केन्द्रीकृत ग्राहक पहिचान (Centralized KYC-CKYC) लागू गर्दा बैंकको प्रतिकेवाइसी व्यवस्थापन लागत १२ अमेरिकी डलरबाट ६ सेन्टमा^{**} भरेको छ। यसले लाखौं भारतीयहरूमा बैंकिङ सेवा विस्तार गरी वित्तीय समावेशीकरणलाई सुधार गर्न र गरिबका लागि सरकारी सेवामा पहुँच बढाएर भ्रष्टचार न्यूनीकरणमा सघाएको छ। समग्रमा भारतले आधार नम्बरलाई Free Public Service को रूपमा सबै भारतीयले प्रयोग गर्न मिल्ने गरी व्यवस्था गरेकाले डिजिटल भारत निर्माणमा साँच्चै नै यो आधार बनेको छ।

नेपालमा अब यो सम्भव छ ?

- एक छिन कल्पना गरौं कि नेपाल सरकारले २१ वर्ष उमेर नपुगेका नागरिकलाई मदिरा खरिद गर्न नदिने नीति लियो भने त्यसको नियन्त्रण कसरी सम्भव होला ? त्यस्तै, एउटा व्यक्तिको नाममा कति वटा मोबाइल सिम छन होला ? एउटा व्यक्तिको नाममा नेपालमा कति कित्ता जमिन छ होला ? उसैका नाममा कति वटा गाडी छन् होला ? फेरी त्यही व्यक्तिको कति कित्ता सेयर छ होला ? यदि राज्यले आवश्यक ठानेमा बायोमेट्रिक परिचयपत्र प्रणाली लागू गरी यी सबै जानकारी एक क्लिकमा प्राप्त गर्न सम्भव छ।

¶ IMF, WP/23/78, Stacking up the Benefits, Lessons from India's Digital Journey

** <https://blogs.worldbank.org/developmenttalk/indias-digital-transformation-could-be-game-changer-economic-development>

- २०८० असोज २ गतेको नेपालको एउटा अनलाइनमा 'अर्काको मोबाइलको सिम कार्ड निकालेर बैकिङ एप एक्टिभेट गर्दै रकम ट्रान्सफर, एक पक्राउ'†† भन्ने शीर्षकमा एउटा समाचार छापियो जसमा अरू कसैको कागजात चोरी गरी तिनै कागजातको आधारमा नयाँ मोबाइल सिम लिने गरेको भेटियो । यदि बायोमेट्रिक परिचयपत्र र टेलिकम सर्भिस प्रदायक कम्पनीको बीचमा सहकार्य हुने हो भने जथाभावी सिम वितरणमा नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।
- यसै गरी, २०८० असोज ३० गतेको एउटा मूल धारको राष्ट्रिय दैनिकमा 'हजारौंले लिन्छन् पेन्सनसँगै दोहोरो सुविधा'‡‡ भन्ने शीर्षकमा एउटा विश्लेषणात्मक आलेख छापियो । यो आलेखले एकातिर सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रकम वृद्धि गर्दै लिएको र अर्कोतिर आम नागरिकको औसत आयुमा सुधार हुँदै गएकोले सामाजिक सुरक्षा भत्ताको बोझ राज्यले बोक्नै नसक्ने गरी बढ्ने सङ्केत उजागर गरेको छ । हरेक वर्ष लाभग्राहीको सङ्ख्या वार्षिक पाँच प्रतिशतको दरमा बढ्दो छ भने भत्ता रकम वृद्धि भई आ.व.२०७९/८० मा करिब रु.१५८ अर्ब पुगेको छ । यस्तो अवस्थामा दोहोरो नपर्ने गरी व्यक्ति पहिचान गर्ने कसरी ? यसको एउटै सरल उपाय हो, यदि नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्र सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रममा आवद्ध गर्ने हो भने यो सम्भव छ ।
- भनिन्छ, सरकारले राजस्व लिँदा मौरीले फूलबाट रस लिए जसरी लिनुपर्छ । तर नेपालको राजस्व भुक्तानी भन्भटिलो छ । नागरिकलाई तड्पाएर, घण्टौं लाइनमा राखेर राजस्व प्राप्तिको लक्ष्य प्राप्त गर्न सकिँदैन । राजस्व भुक्तानीमा डिजिटलाइजेसन गर्न सकिँएमा दायरा फराकिलो हुने मात्र नभई प्रशासनिक लागतसमेत कम गर्न सकिन्छ । McKinsey & Coy. ले सरकारी भुक्तानी प्रक्रिया (राजस्व प्राप्त र खर्च दुवै) डिजिटलाइजेसन गर्दा विकासशील अर्थतन्त्रमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको कम्तीमा एक

†† <https://bizmandu.com/content/20230919102655.html>

‡‡ <https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/1186201-1685242168.html>

प्रतिशत बचत हुनसक्ने अनुमान गरेको छ । सबै नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्रमा आबद्ध गर्न सकिएमा रोजगारी तथा आम्दानीको लेखाजोखा सहज रूपले हुनसक्छ । जसबाट रोजगारदाताले गरेको भुक्तानीको Real Time Data प्राप्त गर्न र Electronic Billing का माध्यमबाट फर्म कम्पनीको कुल बिक्री कारोबारको हरहिसाब प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

- मुलुकलाई औपचारिक अर्थतन्त्रमा परिणत गर्न सबै नागरिकको बैंक खाता वा पैसा ट्रान्सफरमा विद्युतीय पहुँच जरुरी छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको पछिल्लो तथ्याङ्कअनुसार करिब पाँच करोड २२ लाख बैंक खाता त्यसैगरी करिब दुई करोड वालेट प्रयोगकर्ता भए पनि कम्तीमा एउटा बैंक खाता वा वालेट हुनेको सङ्ख्या कति हो ? यो अद्यावधिक अभिलेख हामीसँग छैन । यदि नागरिकलाई बायोमेट्रिक परिचयपत्रमा आबद्ध गर्न सकिएमा यो सबै विवरण प्राप्त गर्न र बैंकहरूले न्यूनतम कागजात (कतिपय अवस्थामा बायोमेट्रिक परिचयपत्रको आधारमा मात्र) मा बैंक खाता खोल्न सक्छन् । भारतले बायोमेट्रिक परिचयपत्र 'आधार' को सुरुआतपश्चात् छोटो समयमा करिब २८ करोड^{§§} भारतीयलाई बैंक खातामा आबद्ध गर्न सफल भएको थियो ।
- तुलनात्मक रूपमा हाम्रो अर्थतन्त्र नगदप्रेमी छ ।^{¶¶} नेपाली उपभोक्ताले नगदको प्रयोग औपचारिक भुक्तानी कार्यमा मात्र नगरी अनौपचारिक कार्यमा पनि प्रयोग गर्ने गर्दछन् । नेपालीहरू प्राविधिक हिसाबले कमजोर भएकै कारणले मात्र प्राविधिक प्रयोग छोडेर नगद प्रयोग गरेका होइनन् । मुलुकमा फोरजी/एलटिइ सेवा ७७ वटै जिल्लाका ७५३ मध्ये ७३९ स्थानीय तहसम्म^{***} पुगेको, करिब ७३ प्रतिशत जनताले स्मार्टफोन प्रयोग गर्ने र

§§ <https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/2018/03/gupta>

¶¶ <https://nagariknews.nagariknetwork.com/social-affairs/1186201-1685242168.html>

*** NTA 15th AGL Report 2078-79: Available at <https://cms.ntc.net.np/storage/media/>

३८ प्रतिशत घरपरिवारसँग इन्टरनेट सुविधा^{†††} भएको पाइएको छ । यी सबैका बाबजुद नेपालीले नगद रुचाउनुमा अरु कारण पनि जिम्मेवार छन् । सन् २०२२ को Corruption Perceptions Index-CPI का अनुसार १८० राष्ट्रमा नेपाल ११० औं स्थानमा छ । ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले उक्त प्रतिवेदन तयार गर्दा नेपालले कुल १०० मा जम्मा ३४ अङ्क प्राप्त गरेको थियो जबकि ५० अङ्कभन्दा कम ल्याउनेहरू तुलनात्मक रूपमा 'भ्रष्ट राष्ट्र' मानिन्छन् । विभिन्न अध्ययन/अनुसन्धानले भ्रष्टाचार र नगद कारोबारमा गहिरो सम्बन्ध रहने देखाएका छन् । अर्थतन्त्रका विविध आर्थिक गतिविधिमा बायोमेट्रिक परिचयपत्रलाई जोड्न सक्ने हो भने संस्थागत भ्रष्टाचारलाई नियन्त्रण गर्न सकिन्छ ।

र अन्त्यमा,

नागरिकता संवैधानिक विषय हो, जसका आधारमा नागरिकलाई विभिन्न हक र अधिकार प्राप्त हुन्छन् । परम्परागत तवरले ढड्डामा विवरण राखेर वैयक्तिक विवरण मात्र लिई वितरण गरिएको नागरिकताले व्यक्तिको सही पहिचान हुन सक्दैन । नागरिकलाई जैविक तथा वैयक्तिक विवरणसहितको परिचयपत्र उपलब्ध गराउन सकियो भने त्यसले विविध पक्षमा सघाउँछ । यिनै विषयलाई मध्यनजर गर्दै नेपाल सरकारले आ.व. २०६६/६७ मा नागरिकका लागि बायोमेट्रिक स्मार्ट कार्ड वितरण गर्ने कार्यक्रम उल्लेख गरेको थियो । यो कार्यलाई मूर्त रूप दिन गृह मन्त्रालयअन्तर्गत राष्ट्रिय परिचयपत्र तथा पञ्जीकरण विभागको स्थापना भएको छ । हाल विभागमार्फत नेपाली नागरिकका वैयक्तिक र जैविक विवरणसहितको विवरण सङ्कलन तथा भण्डारण गरी बायोमेट्रिक स्मार्ट कार्ड वितरण गर्ने पहिलो चरणको कार्य सुरु भइसकेको छ । चालु पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/७७ - २०८०/८१) ले

†††† Nepal Census, 2021, available at https://censusnepal.cbs.gov.np/results/files/result-folder/National%20Report_English.pdf

राष्ट्रिय परिचयपत्र वितरण कार्यक्रमलाई महत्वका साथ रूपान्तरणकारी योजना (Game Changer Program) का रूपमा लिइएको छ । तथापि, यो कार्यले जुन गति लिनुपर्दथ्यो । सोअनुसार तीव्र रूपमा काम हुनसकेको छैन । यस कार्यले तीव्रता पाउन नसक्नुमा परम्परागत प्रणालीमा रमाउने प्रवृत्ति, प्राविधिक परिवर्तनमा जोखिम देख्ने, पारदर्शी हुन हच्किने र डिजिटल प्रणालीप्रतिको न्यून बुझाई भएको उच्च राजनीतिक तहलाई जिम्मेवार मान्न सकिन्छ । हालसम्म नागरिकका वैयक्तिक तथा जैविक विवरण सङ्कलन गर्ने कार्यअन्तर्गत करिब ५० प्रतिशतभन्दा बढी विवरण सङ्कलन भइकेको बताइए पनि विभिन्न क्षेत्रमा त्यस्ता विवरणको एकीकृत प्रयोग र इन्टिग्रेसन हुन सकेको छैन । नागरिकका दोहोरो विवरण हटाउन, अर्थतन्त्रको लागत कम गर्न, प्रभावकारी नियमन गर्न र भ्रष्टचार निवारणका लागि बायोमेट्रिक प्रविधियुक्त परिचयपत्र निकै प्रभावकारी मानिन्छ । भारतलगायतका केही मुलुकले यसबाट लाभ लिइसकेका छन् । यसको प्रवर्द्धनमा नेपालले जति ढिलो गऱ्यो त्यति बढी क्षति व्यहोरिरहेको हुनेछ ।

लघुवित्त क्षेत्रको तीन दशक र अबको बाटो

कृष्ण प्रधान*

लघुवित्त क्षेत्रको तीन दशक: उपलब्धि पक्षको सङ्क्षिप्त आलोक

१. नेपालमा ग्रामीण बैकिङ प्रणालीमा आधारित संस्थागत लघुवित्त सेवा आरम्भ भएको तीन दशक (२०४९-२०८०) नाघेको छ। २०४९ साल चैतमा दुई वटा ग्रामीण बैकहरू विराटनगर र धनगढीमा स्थापना भएसँगै नेपालमा लघुकर्जा प्रवाहको संस्थागत थालनी भएको हो। अहिले यो क्षेत्रमा केन्द्रीय बैक नेपाल राष्ट्र बैकबाट २०८० असारसम्ममा इजाजत प्राप्त ५७ वटा 'घ' वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरू छन्। तिनको इजाजत, नियमन, सुपरिवेक्षण र प्रवर्धनसमेत केन्द्रीय बैकबाट भइरहेको छ।
२. बङ्गलादेशको ग्रामीण बैकिङ प्रणालीमा आधारित लघुवित्त सेवा प्रारम्भ हुनुअघि नेपालमा २०३० को दशकमा वाणिज्य बैकहरूमा विपन्न, सीमान्त, महिला र तोकिएको क्षेत्रका लागि विभिन्न प्रकारका निर्देशित कर्जा कार्यक्रमहरू सञ्चालनमा थिए। कृषि विकास बैकमा दातृ निकायको स्रोत सहयोगमा आधारित साना किसान विकास कार्यक्रम सञ्चालनमा थियो। तीमध्ये कतिपय कार्यक्रम आज पनि अस्तित्वमा छन्। केन्द्रीय बैकको नीतिअनुसार वाणिज्य बैकहरूले अहिले पनि तोकिएको क्षेत्र कृषि, पर्यटन, ऊर्जा अर्थात् प्राथमिकता क्षेत्र कर्जा र विपन्न वर्ग कर्जा कार्यक्रमअन्तर्गत कुल कर्जाको ४५ प्रतिशत कर्जा अनिवार्य रूपले लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था कायमै छ। विकास बैक र वित्त कम्पनीले समेत विपन्न वर्गअन्तर्गत अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्था छ। यसरी तोकिएको क्षेत्रमा तोकिएको रकम लगानी हुन सकेन भने केन्द्रीय बैकलाई हर्जाना तिर्नुपर्ने व्यवस्थासमेत रहेको छ। केन्द्रीय बैकको सस्तो नीतिको मूल अभीष्ट कुनै न कुनै रूपले विपन्न, सीमान्त र लक्षित वर्गसम्म वित्तीय सेवाको पहुँच

* पूर्व कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैक

होस् भन्ने नै हो भने वित्तीय क्षेत्रको समेत सामाजिक बैकिङमा उपस्थिति रहोस् भन्ने पनि हो ।

३. विगत तीन दशकको अवधिमा लघुवित्त क्षेत्रमा संस्थागत संरचनालगायत कानुनी आधारहरू तयार भइसकेका छन् । नियमनको दायरा पनि बलियो नै छ भन्नुपर्छ । यहाँसम्म आइपुगेका लघुवित्त संस्थाहरू अहिलेसम्म असफल वा टाट पल्टिसकेका (लिक्विडेसनमा गएका) छैनन् । एकाध संस्थाहरूमा संस्थागत सुशासनका केही घटना भए पनि समयमै केन्द्रीय बैंकको कारवाही (रेगुलेटरी करेक्सन) का कारण थप समस्या हुनबाट जोगिएका छन् ।
४. अहिले पुँजी बजारमा सूचीकृत कम्पनीमध्ये सबैभन्दा बढी कारोबार हुने मा लघुवित्त संस्थाहरू पनि छन् । अन्य बैंक र वित्तीय संस्थाको भन्दा पनि उच्च मूल्यमा तिनका सेयरको कारोबार भइरहेको देखिन्छ । लघुवित्त संस्थाको प्राथमिक निष्कासनमा आपूर्तिभन्दा २५-३० गुणा बढीले सेयरको माग हुनु यो क्षेत्रमा सर्वसाधारण र निजी क्षेत्रको आकर्षण बढ्नु हो । अधिकांश विनाधितोमा लगानी गर्ने संस्थाप्रति लगानीकर्ताहरूको यस्तो चासोलाई यो क्षेत्रप्रति बढ्दै गएको विश्वासकै एक सङ्केतको रूपमा लिन सकिन्छ । यो विश्वासलाई डग्मगाउन नदिनु चाहिँ सम्बन्धित लघुवित्त संस्था र नियामक निकायको दायित्वभित्र पर्दछ ।
५. बितेका तीन दशकको अवधिमा लघुवित्त वित्तीय संस्थाको लघुवचत सङ्कलनसँगै कर्जा कारोबार उल्लेख्य रूपले वृद्धि भएको छ । २०८० असारमा सञ्चालनमा रहेका ५७ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूको कुल लघुकर्जाको आकार रु.४३२ अर्ब छ भने कुल लघुवचतको आकार रु.१६७ अर्ब रहेको छ । यसलाई विगत एक दशक (२०७० असार-२०८० असार) को आँकडाका आधारमा विश्लेषण गरी हेर्दा औसत लघुकर्जा र लघुवचतको आकारमा समेत उल्लेख्य प्रगति भएको देखिन्छ । २०७० असारमा प्रतिऋणी औसत लघुकर्जा रु.२७.७ हजार रहेकोमा २०८० असारमा पाँच गुणाभन्दा बढीले वृद्धि भई रु.१४४.८ हजार पुगेको छ । यसै गरी, सोही अवधिमा प्रति सदस्य औसत लघुवचत रु.५.५ हजारबाट करिब छ गुणाले वृद्धि भई २०८० असारमा रु.२७.८ हजार पुगेको छ ।

६. यसै गरी, लघुवित्त संस्थाहरूको पुँजीगत आधार पनि बढ्दै गएको छ भने वासलातको आकार पनि बढेको छ । २०७० असारमा कुल रु.३ अर्ब ८० करोडको पुँजीकोष रहेकोमा सो करिब १६ गुणाले वृद्धि भई २०८० असारमा रु.५९.३ अर्ब पुगेको छ । वासलातको आकार रु.३४.९ अर्ब (२०७० असार) बाट करिब १४.५ गुणाले बढेर रु.५०७.७ अर्ब पुगेको छ (२०८० असार) ।

तालिका- १ : लघुवित्त संस्थाहरूको साधनको स्रोत र उपयोगको स्थिति

(रकम: रु. दस लाखमा)

साधनको स्रोत	२०७० असार	२०८० असार
पुँजी कोष	३,८०१	५९,३२२
चुक्तापुँजी	२,२३४	३४,३८८
साधारण जगेडा	३८३	११,१९०
अन्य जगेडा	१,१८४	१३,७४४
ऋण सापट	२०,२१४	२१,४२३८
लघुवचत	७,२२५	१,६७,०९२
(सर्वसाधारण निक्षेपसमेत)	(३४५)	(२,१७७)
अन्य दायित्व	२,८०६	६७,०९०
कुलस्रोत = उपयोग	३४,९३६	५,०७,७४२
साधनको उपयोग		
नगद र बैंक मौज्जात	३,६११	१७,७४३
कल मनी	२,७१८	९,२२०
लगानी	३,०८०	९,३४२
लघुकर्जा	२३,३९२	४,३२,२३७
अन्य सम्पति	१,६९०	३८,९००

स्रोत: www.nrb.org.np मा उपलब्ध तथ्याङ्कमा आधारित लेखकको विश्लेषण ।

८. विगत एक दशकमा सेवाग्राहीको सङ्ख्या १२.५२ लाखबाट करिब छ गुणाले वृद्धि भई २०८० असारमा ६०.१६ लाख पुगेको छ । लघु कर्जाका ऋणीहरूको सङ्ख्यामा भने करिब चार गुणाले वृद्धि भई २०८० असारमा २९.८४ लाख पुगेको छ ।

लघुवित्त क्षेत्र : अबको बाटो

९. विगत तीन दशकमा लघुवित्त क्षेत्रले विपन्न वर्गमा वित्तीय पहुँच, सेवा विस्तार, लघुकर्जा प्रवाह, लघुबचत सङ्कलन, महिला सशक्तीकरण, वित्तीय चेतना विस्तारका साथै रोजगारीका क्षेत्रमा प्रत्यक्ष र परोक्ष रूपले पुऱ्याएको योगदान उल्लेख्य छ । तर लघुवित्त सेवाको विस्तारबाट विपन्न वर्गको आयस्तर उकासी गरिबी निवारणमा पुगेको योगदानको खासै अध्ययन हुन सकेको छैन । खास गरी, सामाजिक आर्थिक क्षेत्रमा देखिएको असर, महिला सशक्तीकरण, नेतृत्व विकास, सामाजिक रूपान्तरण आदिमा पुगेको योगदानका बारेमा बृहत् अनुसन्धान नभएकाले यो क्षेत्रमा तात्त्विक रूपले के कस्ता परिवर्तनहरू अनुभूत गरिए ? भन्न सकिन्न । यसखाले अध्ययन र अनुसन्धान यो क्षेत्रमा आवश्यक छ । यो कार्यमा ठूलै लगानी आवश्यक पर्ने हुँदा त्यो अर्को चुनौती पनि रहेको छ । यस कार्यमा सरकार र केन्द्रीय बैंकले सहयोग जुटाउन सक्छन् ।

१०. अहिले लघुवित्त संस्थाको कारोबारसहित वासलातको आकारमा पनि उल्लेख्य वृद्धि भएको छ । तिनका मुनाफाको स्तरमा पनि सुधार भएको मात्र होइन कतिपय संस्थाले धेरै लाभांश बाँडेका कारण केन्द्रीय बैंकबाट त्यसमा निगरानी राखी सीमासमेत तोकिएको देखिन्छ । कुनै पनि पब्लिक लिमिटेड कम्पनीले सबैखाले व्यवस्था गरिसकेपछि लाभांश बाँड्नु अन्यथा त मानिँदैन । तथापि, कतै यही बहानामा गरिबी निवारणसँग प्रत्यक्ष सरोकार रहेका संस्थाहरू पनि नयाँ 'साहुकार' भइरहेका त छैनन् ? यसैलाई आधार बनाएर विगत दुई वर्षदेखि सडक आन्दोलनसमेत भएको देखिन्छ । सम्भवतः यसै गुनासोको सम्बोधनका लागि केन्द्रीय बैंकले यस्तो नीति लिएको देखिन्छ ।

११. विश्वभर नै लघुवित्त सेवालार्इ गरिबी निवारणासित जोडेर हेर्ने गरिएको छ । नेपालमा विगत पाँच दशकको अवधिमा प्रयोग गरिएका विभिन्न निर्देशित कर्जा कार्यक्रमका तुलनामा सबैभन्दा प्रभावकारी रूपले विपन्न वर्गमा वित्तीय पहुँच दिन सकेको कार्यक्रम नै लघुवित्त सेवा बनेको छ ।

नेपालमा अझै पनि गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्याको हिस्सा ठूलो छ । ती सबैमा यो सेवा पुगिसकेको छैन । एकातिर त्यस वर्गमा वित्तीय सेवा पुऱ्याउनुपर्ने चुनौती छ, भने सेवा लिइरहेका वर्गमा पनि तिनको व्यावसायिक स्तरीकरण (ग्याजुएसन) का लागि अथाह रकम जोहो गर्नुपर्ने अर्को चुनौती पनि छ ।

१२. हाल नेपालको लघुवित्त क्षेत्र निकै फराकिलो, संस्थागत संरचना र नियामकीय हिसाबले व्यवस्थित रहेको छ । अब यो क्षेत्र पहिलेजस्तो अभियानमुखीभन्दा पनि व्यावसायिक र दिगो हिसाबले अधि बढनुपर्छ । यसका लागि खासगरी निम्न विषयहरूमा सरोकारवालाको ध्यान जानुपर्छ ।

(क) **ब्याज दर** : मूलतः गरिबी निवारणसित जोडिँदै आएको वित्तीय कारोबारमा संलग्न लघुवित्त वित्तीय संस्थालाई ब्याजदर निर्धारणका सन्दर्भमा स्वतन्त्र छाड्ने कि केन्द्रीय बैंकको लगाम राख्ने भन्ने बहस सतहमा छ । खासगरी लघुवित्त संस्थाहरूले विगतमा चर्को ब्याजका कारण गरिवहरू भन् गरिव हुन थाले, नयाँ साहुकारका रूपमा देखा पर्न थाले भन्ने आरोप आउन थालेपछि, यता केही समयदेखि केन्द्रीय बैंकले लघुवित्त संस्थाहरूले लघुकर्जामा लिने उपल्लो ब्याजदर १५ प्रतिशत वार्षिकभन्दा बढी गर्न नपाइने व्यवस्था गरेको छ । यसले लघुवित्त संस्थाहरूलाई महँगो लागतमा आएको स्रोत परिचालनमै सकस परिरहेको भन्ने छ, भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तरलता अभावमा उपलब्ध हुने आफ्ना साधन नै महँगो बनाएका कारण केन्द्रीय बैंकको यो सीमाले लघुवित्त संस्थाहरूलाई सकस भइरहेको भन्ने छ । लघुवित्त संस्थाहरू हाल आम नागरिकको निक्षेप परिचालन गर्ने संस्था नभएका कारण तिनमा आउने साधनको लागत केही उच्च हुन्छ । स-साना आकारको कर्जा प्रवाह र विकट ग्रामीण क्षेत्रमा रहेर कारोबार गर्नुपर्ने भएकाले सञ्चालन खर्च केही बढी हुनु स्वाभाविक हो । यसैले विगतमा लिइँदै आएको १८ प्रतिशतसम्मको कर्जाको ब्याजदर उचितै हो भन्ने तिनको तर्क छ । ब्याजदर के कति हुने र राख्ने ? कुन समयमा कति राख्ने ? भन्ने कुरा स्रोत र साधनको माग र आपूर्तिबाटै तय हुने विषय हो । यसमा नियन्त्रण गर्नुभन्दा बजार प्रक्रियामै छाडिनु व्यावहारिक हुन्छ ।

दिगो रूपमा लघुवित्त सेवा प्रवाह गर्ने हो भने ब्याजदर नियन्त्रणले प्रतिस्पर्धामक सेवा खुम्चिन सक्छ । यसको साटो केन्द्रीय बैंकले आधार दरको धरातलमा उभिएर ब्याजदर निर्धारण गर्ने परिपाटी बसाली सोको नियमन गर्नु उचित हुन्छ ।

(ख) दिगो स्रोत व्यवस्थापन : लघुवित्त क्षेत्रको सबैभन्दा ठूलो चुनौती भनेकै कसरी स्थायी र दिगो स्रोत जुटाउने भन्ने हो । विगत तीन दशकको प्रयोगमा हालसम्म पनि अल्पकालीनबाहेक यसको दिगो स्रोत व्यवस्थापनतर्फ चासो राखेको देखिँदैन । यो क्षेत्रमा अहिले स्रोतको मूल आधार भनेकै नियामकीय आधार हो । केन्द्रीय बैंकले 'क', 'ख' र 'ग' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई विपन्न वर्गमा अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थाबाट प्राप्त हुने स्रोत नै यी संस्थाका साधनको प्रमुख स्रोत हो । यस स्रोतले अहिले पनि ४५ प्रतिशत (२०८० असार) हिस्सा ओगटेको छ । त्यो भनेको कुल कर्जा प्रवाहको ५२ प्रतिशत अंश हो ।

२०५१ सालदेखि आएको विपन्न वर्ग कर्जाको नीतिगत व्यवस्थाका कारण लघुकर्जा विस्तारमा महत्वपूर्ण सघाउ पुगेको कुरालाई नजरअन्दाज गर्न मिल्दैन । तर के यसको विकल्प खोज्नु पर्दैन ? भन्ने कुरा उत्तिकै महत्वपूर्ण छ । यो व्यवस्था बैंक तथा वित्तीय संस्थाका लागि एक खाले बाध्यता पनि रहँदै आएको छ । यस लगानीमा कतिपय विकृति पनि भेटिएका छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले असार मसान्ततिर लगानी गर्ने र त्यसलाई लगानी गर्ने संस्थाकै कल डिपोजिटमा राखेर ब्याज आर्जन गर्ने परिपाटीले लक्षित वर्गमा चाहिँ आवश्यक लगानी नपुग्ने ठूलै आकारको रकम वित्तीय संस्थामै निक्षेपको रूपमा थन्किने एक खालको विकृति पनि भेटिन्छ । २०८० असारमा यस्तो प्लेसमेन्टको रकम रु.१८.५ अर्ब रहेको देखिन्छ ।

(ग) दिगो स्रोतको बैकल्पिक मोडल : विद्यमान लघुवित्त सेवालाई दिगो रूपमा सञ्चालन गरी विपन्न वर्ग, सीमान्तकृत, महिला र समावेशीमैत्री बनाउन स्थायी प्रकृतिको स्रोतको आवश्यकता पर्दछ । नीतिगत स्रोतमाथि भविष्यमा

विगतको जस्तै 'फेज्ड आउट' गर्नुपर्ने दबाव नआउला भन्न सकिँदैन । यसैले यस्तो स्रोतमाथिको निर्भरता कम गर्दै लानु समीचीन हुन्छ । यस कार्यमा सरकार र केन्द्रीय बैंक नै अघि सर्नुपर्छ । सोका लागि एस आलेखमा सरोकारवालाहरूको छलफल र विमर्शका लागि निम्न केही मोडेल अगाडि सारिएका छन् :

मोडेल-१ : राष्ट्रिय लघुवित्त कोष खडा गर्ने

यो स्थायी प्रकृतिको स्रोत हुनेछ । यस कोषमा सरकार र केन्द्रीय बैंकले रु. एक अर्ब रकम पाँच वर्षसम्म जम्मा गर्दै जाने । यसै गरी, हालको विपन्न वर्ग कर्जा व्यवस्थाअन्तर्गत बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अनिवार्य लगानी गर्नुपर्ने रकमको ५० प्रतिशत हिस्सा अर्थात् हालको पाँच प्रतिशतको आधा अंश २.५ प्रतिशत यो कोषमा आगामी पाँच वर्षसम्म जम्मा गर्दै जाने । जसअनुसार आगामी पाँच वर्षभित्र सरकार, केन्द्रीय बैंकबाट रु.१० अर्ब, बैंक-वित्तीय संस्था ('क', 'ख' र 'ग' वर्ग) बाट २०७९ असारको कुल कर्जालाई आधार मान्दा (वाणिज्य बैंकहरूको करिब रु.४,१५८ अर्ब र अन्य वित्तीय संस्थाको करिब रु.५२८ अर्ब) क्रमशः रु.५२० अर्ब र रु.६६ अर्ब गरी पाँच वर्षभित्र करिब रु.६०० अर्ब जम्मा हुन्छ । पाँच वर्षमा जम्मा हुने यस रकमबाट रिभल्भिड मेकानिज्मले लघुवित्त संस्थालाई आवश्यक पर्ने स्रोत व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ र पाँच वर्षपछि हालको विपन्न वर्ग कर्जा नीतिलाई पूर्णरूपमा विस्थापन गर्न पनि सकिन्छ । जम्मा भएको यो रकमलाई सम्बन्धित संस्थाहरूको सेयर लगानीमा परिणत गरेर लाने विकल्पबारे समेत सोचन सकिन्छ ।

मोडेल-२ : विपन्न वर्ग कर्जा नीतिलाई क्रमशः फेज्डआउट गर्दै कोष खडा गर्ने

वर्तमान विपन्न वर्ग कर्जा नीतिअनुसार बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अनिवार्य रूपमा लगानी गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई ती संस्थाले लघुवित्त संस्थालगायत प्रत्यक्ष रूपले लगानी नगरी आगामी पाँच वर्षसम्म हरेक वर्ष लगानी गर्नुपर्ने सीमामध्ये पहिलो वर्ष एक प्रतिशत, दोस्रो वर्ष दुई, तेस्रो वर्ष तीन, चौथो वर्ष चार र पाँचौँ वर्ष पाँच प्रतिशत रकम यस्तो कोषमा राख्दै जाने । बाँकी रहेको लगानी गर्नुपर्ने सीमाको रकम ती संस्थाहरूले हालकै नीतिअनुसार लगानी गर्ने । पाँचौँ वर्षपछि विपन्न वर्ग कर्जा नीति पूर्ण रूपमा हटाउने ।

यसो गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई एकै पटक धेरै रकम यो मोडालिटीअनुसारको कोषमा जम्मा गर्नु नपर्ने हुन्छ भने बाँकी रकम स्वयम् लगानी गर्नसक्ने अवस्थामा हुन्छन् ।

तालिका-३ : मोडेल 'ख' अनुसार पाँच वर्षभित्र जम्मा हुनसक्ने रकम

(रकम: अर्बमा)

कहाँबाट	पहिलो वर्ष	दोस्रो वर्ष	तेस्रो वर्ष	चौथो वर्ष	पाँचौं वर्ष
वाणिज्य बैंक	४१	८३	१२५	१६६	२०८
वित्तीय संस्था	५	१०	१६	२१	२६
जम्मा	४६	९३	१४२	१८७	२३४
जम्मा हुने प्रतिशत	१	२	३	४	५

नोट: एक वर्ष पुरानो बाँकी कर्जाका आधारमा यस्तो कर्जा नीति लिन उचित हुने हुँदा प्रक्षेपण प्रयोजनमा एक वर्ष पुरानो तथ्याङ्क प्रयोग गरिएको छ । २०७९ असारमा वाणिज्य बैंकको कुल कर्जा रु.४,१५८ अर्ब वित्तीय संस्थाको रु.५२८ अर्बलाई आधार मानिएको छ ।

यो मोडालिटी 'ख' मा जाने हो भने आगामी पाँच वर्षकै अन्तरालमा करिब रु.७०० अर्बको कोष बनाउन सकिन्छ । त्यो रकम पुनः परिचालित हुने हुँदा केही वर्षभित्रै कोष स्वःसक्षम हुन्छ ।

१३. के आम निक्षेप स्रोतका लागि विकल्प हुन सक्छ ?

अहिले एकथरी विचार लघुवित्त संस्थाहरूलाई पनि आम निक्षेपको ढोका खुला गरिनुपर्छ भन्नेमा छ । तर केन्द्रीय बैंकले विगतमा सर्तसहितको आम निक्षेप सङ्कलन गर्ने ढोका खोल्दा दुई वटा लघुवित्त संस्थाले मात्र त्यस्तो सुविधाको उपयोग गर्न सके । हाल यो स्रोतको ढोका बन्द छ । यस अर्थमा केन्द्रीय बैंक भन्ने लघुवित्त संस्थाहरूलाई आम निक्षेप सङ्कलन गर्न दिने पक्षमा देखिँदैन । लघुवित्त संस्थाको विद्यमान संरचनागत पूर्वाधारको अवस्था र तिनको कार्य प्रणाली हेर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थामा भन्ने अहिले नै तिनलाई आम निक्षेपको ढोका खुला गरिनु उचित हुँदैन । उल्लिखित किसिमले स्रोतको स्थायी व्यवस्था हुने हो भने यो विकल्पको आवश्यकता पनि पर्दैन ।

१४. के अन्तर लघुवित्त कर्जा सापटको सम्भावना छ ?

वाणिज्य बैंकहरूले भैं लघुवित्त संस्थाहरूले पनि अल्पकालीन प्रकृतिका अन्तरलघुवित्त कर्जा सापट कारोबार गर्नसक्ने सम्भावनालाई हेर्दा बढीमा एकदेखि एक महिनासम्मको अन्तर लघुवित्त कर्जा सापट कारोबार गर्न पाउने नीति ल्याउन सकिन्छ । तरलता अभाव भोगिरहेका संस्थालाई अधिक तरलता हुने लघुवित्त संस्थाले यस्तो कर्जासापट प्रदान गरी आम्दानी पनि गर्न सक्छन् । बजारमा हाल यो प्रचलन छैन, तर सुरुआत गर्न सकिन्छ ।

१५. कर्जाको दोहोरोपना र मल्टिपल फाइनान्सिङलाई कसरी सम्बोधन गर्ने ?

लघुवित्त क्षेत्रमा अहिले यो सर्वाधिक चासो र चर्चाको विषय मात्र नभएर एक प्रमुख चुनौतीका रूपमा रहेको छ । केन्द्रीय बैंकको अध्ययनबाट पनि यस बारेमा विभिन्न तथ्य सार्वजनिक भएका छन् । केन्द्रीय बैंकले विपन्न वर्ग कर्जा सीमासम्मको रकम विभिन्न लघुवित्त संस्थाबाट लिन पाउने नीतिबाट पनि मल्टिपल फाइनान्सिङको अवस्था आएको देखिन्छ । यसको व्यापक दुरुपयोगसमेत हुँदै गेकाले यसले कतै लघुवित्त संस्थाहरू आफ्नो लक्ष्यबाट विचलित हुनथालेका त होइनन् ? यो लघुवित्त क्षेत्रले आफैँले सिर्जना गरेको समस्या हो । एउटै व्यक्तिले धेरै वटा संस्था (कतिपय ऋणीले २३ वटा लघुवित्त संस्थाबाट लिएको सार्वजनिक भएको) बाट कर्जा लिएर किस्ता तिर्न समस्या हुन थालेपछि अन्ततः ऋणीहरू कर्जाको पासोमा पर्न थाल्दा अहिले यो चुनौतीका रूपमा देखा पर्न थालेको हो । यसलाई कम गर्न लघुवित्त संस्थाहरूबीच कर्जा सूचनाको आदानप्रदान गर्ने पद्धतिलाई अनिवार्य रूपमा थालनी गर्नुपर्छ । त्यसका लागि एउटा वेग्लै लघुवित्त कर्जा सूचना केन्द्र स्थापनाको खाँचो देखिएको छ । यो कार्य सरकार, केन्द्रीय बैंक र सम्बन्धित लघुवित्त संस्थाहरूको सहभागितामा गर्न सकिन्छ ।

१६. लघुवित्त सेवाको पहुँच वृद्धि कसरी गर्ने ?

अहिले लघुवित्त सेवाको पहुँचबाट ६० लाखभन्दा बढी विपन्न वर्गका व्यक्तिहरू लाभान्वित भएका छन् । तीमध्ये करिब ३० लाख सदस्यले लघुकर्जा लिएका छन् । अझै ३१ लाखभन्दा बढीलाई एक पटकको कर्जा पुऱ्याउनुपर्ने चुनौती छ । सेवा लिइरहेकाको स्तरीकरण अर्को चुनौती हो । सबै विपन्न वर्गमा यस्तो कर्जा पुगिसकेको छैन ।

यसै गरी, हालको लघुवित्त मोडेल जनसङ्ख्याको कम घनत्व भएको क्षेत्र, पहाडी क्षेत्र, यातायातको सुविधा नभएका स्थान, उच्च पहाडी र हिमाली भेगमा खर्चिलो देखिएकाले त्यसका लागि शाखा वा केन्द्र विस्तार गरी सञ्चालन खर्च बढाउनेमा भन्दा स्थानीय आत्मनिर्भर समूहहरू (Self Help Groups = SHGs), सामुदायिक संस्थाहरू (Community based Organisations = CBOs) खडा गरी तीमार्फत कर्जा विस्तार गर्ने नीति लिनुपर्छ । लघुवित्त संस्थाहरूले ती SHGs र CBOs लाई मात्र अनुगमन गरे पुग्ने हुँदा यसबाट शाखाको सञ्चालन खर्चमा बचत गर्न सकिन्छ ।

१७. लघुवित्त संस्था र लघुवित्त सेवामा आबद्ध सेवाग्राहीको क्षमता अभिवृद्धि (Capacity Building) का लागि के गर्न सकिन्छ ?

लघुवित्त संस्थाको विद्यमान क्षमता अभिवृद्धि एक अनिवार्य आवश्यकता हो । तर यस कार्यका लागि ती संस्था आफैँ सक्षम छैनन् । लघुवित्त क्षेत्रमा हाल करिब २३ हजार जनशक्ति कार्यरत देखिन्छ । तिनलाई समयानुकूल तालिम र प्रविधिले दक्ष बनाउनु अहिलेको आवश्यकता हो । आखिर जनशक्तिमा हुने लगानी दीर्घकालीन पुँजी निवेश नै हो । त्यस कार्यमा ठूलै लगानीको आवश्यकता पर्छ । हाल सञ्चालन खर्चको तीन प्रतिशत अनिवार्य तालिम र क्षमता अभिवृद्धिमा खर्च गर्ने नीति लिनुभन्दा पनि खुद मुनाफाको एक प्रतिशत रकम दक्षता अभिवृद्धि र तालिम कोषमा छुट्याउने नीति उपयुक्त हुन्छ । यही कोषबाट सेवाग्राहीका लागि पनि आवश्यक विभिन्न किसिमका व्यावसायिक दक्षता हासिल गर्ने तालिमहरू सञ्चालन गर्ने नीति लिनुपर्छ ।

१८. के हालको लघुवित्त संस्थाहरूको सङ्ख्या अधिक हो ? पुँजीगत रूपमा बलियो हुने कि सङ्ख्यामा कम भएर बलियो हुने ?

अहिले 'घ' वर्गका लघुवित्त संस्थाको सङ्ख्या ५७ रहेको छ । केही वर्ष पहिले यो सङ्ख्या ९० थियो । विगतमा सीमित बैंकिङ कारोबार गर्दै आएका २५ वटा वित्तीय मध्यस्थता गर्ने गैरसरकारी संस्थालाई 'घ' वर्गमा परिणत गर्ने केन्द्रीय बैंकको नीतिले पनि यो सङ्ख्यामा वृद्धि भएको हो । अहिलेको सन्दर्भमा ५७ वटा भए पनि यस क्षेत्रको कर्जाको माग पूरा गर्न सकेका छैनन् । त्यसैले अब सङ्ख्यामा चासो राख्नुभन्दा पनि पुँजीगत रूपले र संस्थागत सुशासनका हिसाबले बलियो हुने नीति लिनु उचित हुन्छ । यसैले अब राष्ट्रियस्तरको लघुवित्त संस्थाका लागि न्यूनतम रु.एक अर्बको चुक्ता पुँजी आवश्यक देखिएको छ । यस्तो पुँजीगत आधार कम भएका लघुवित्त संस्थाका लागि केन्द्रीय बैंकले आगामी १० वर्षको पुँजीगत योजना पेस गर्न लगाउने नीति ल्याउनुपर्ने देखिन्छ ।

१९. लघुवित्त सेवाको दिगोपनाका लागि सरकारबाट यो क्षेत्रले के अपेक्षा गर्न सक्छ ? ती अपेक्षा पूरा गर्दा सरकारलाई कुनै घाटा छ ?

मूलतः लघुवित्त सेवा विपन्न, सीमान्तीकृत र महिला वर्गलक्षित आयआर्जनका साथै स्वरोजगारी सृजना गर्ने वित्तीय सेवा हो । गरिवी निवारण गर्ने मूल जिम्मेवारी सरकारकै भए पनि लघुवित्त संस्थाले यो कार्यमा सरकारलाई नै सघाएका छन् । हाल ६० लाखभन्दा बढी विपन्न वर्गका सेवाग्राही यो सेवासँग आवद्ध छन् । अर्कोतिर विकट र ग्रामीण भेकमा नै आफ्नो सेवा विस्तार गरेका लघुवित्त संस्थाको कारोबारको प्रकृति अन्य वित्तीय संस्थाको जस्तो नभएर विपन्न वर्गको घरदैलामै सेवा दिने (फिल्डवेस्ड, केन्द्रमार्फत) भएकाले यसको लागत केही उँचो हुनु स्वाभाविक हो । यसै गरी, यस्ता संस्थामा काम गर्ने जनशक्तिले पनि अधिकांश ग्रामीण र विकट क्षेत्रमै बसेर काम गर्नुपर्ने हुन्छ । यसैले गरिवी निवारण कार्यमा सहयोग गरेका लघुवित्त संस्थालाई सरकारले लिने कर्पोरेट ट्याक्समा केही प्रतिशतको सहूलियत दिनु उपयुक्त

हुन्छ । जस्तै: करको दरमा ३५ प्रतिशतको साटो २५ प्रतिशत लिने, कर्मचारीको पारिश्रमिकमा लाग्ने करमा २५ प्रतिशत छुट दिने आदि । यस्तै, लघुवित्त संस्थामा लघुवचत गर्ने सेवाग्राही विपन्न वर्गका सदस्यले जम्मा गरेको रु.एक लाखसम्मको बचत रकममा कुनै पनि ब्याज कर नलाग्ने नीति लिने हो भने स-साना बचतकर्तालाई थप प्रोत्साहन गर्न सकिन्छ । सेवाग्राहीलाई यस्तो सेवा उपलब्ध हुनु भनेको पनि आमनागरिकलाई उपलब्ध हुने सरकारी सेवासरह हो ।

२०. निष्कर्ष :

वर्तमान लघुवित्त सेवा नेपालमा विपन्न वर्गका लागि विभिन्न कर्जा कार्यक्रमहरूको प्रयोग र परीक्षणपश्चात् आएको हो । अब यो सेवा हिजो तीस र चालीसको दशकमा जस्तो अभियानमुखी नभई संस्थागत भएर फैलिएको छ । तीन दशक (२०४९-२०८०) भन्दा बढीको अवधिमा लघुवित्त संस्थाहरूको कारोबारको उपलब्धिलाई मात्र हेर्दा पनि यो वित्तीय क्षेत्रकै एउटा महत्वपूर्ण अङ्गको रूपमा देखिएको छ । अब यसको विकल्प होइन दिगो, बलियो, सहज, प्रभावी, प्रतिस्पर्धी र यथाशक्य समावेशी बनाएर लैजानु श्रेयस्कर हुन्छ । पछिल्लो समयमा केही निहित स्वार्थ समूहबाट लघुवित्त सेवामाथि नै अनर्गल प्रहार हुन थालेका छन् । सङ्गठित रूपमै कर्जा नतिर्ने र संस्थाको खारेजी गर्नुपर्छ भनी तथाकथित सडक आन्दोलन समेत हुँदैछन् । त्यहाँ राजनीति मुछिएर आएको समेत देखियो । यो अत्यन्त दुर्भाग्य हो । विपन्न र सीमान्त वर्गका लागि भनिएको अहिलेसम्मकै सफल मानिएको वित्तीय सेवा नै बन्द हुने हो भने अब कुन वित्तीय सेवाको अपेक्षा गर्ने त हामीले भन्ने गम्भीर प्रश्न आएका छन् । सम्भवतः नेपाली लघुवित्त क्षेत्रले योभन्दा ठूलो चुनौती यसअघि कहिल्यै सामना गर्नुपरेको थिएन । यसलाई समयमै चिर्न सकिएन भने यो क्षेत्र अरू भुमरीमा पर्ने सम्भावनालाई नकार्न सकिँदैन ।

अर्थतन्त्रमा विप्रेषणको विविध पाटो

राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

मुलुकको अर्थतन्त्रका बारेमा नकारात्मक टीकाटिप्पणी भइरहँदा विप्रेषण आप्रवाहमा भएको उल्लेख्य वृद्धि र सोका कारण विदेशी मुद्रा सञ्चितमा देखिएको सुधारलाई हेरेर मुलुकको अर्थव्यवस्थालाई समस्या नरहेको आकलन पनि गर्ने गरिएको छ । देशबाट दैनिक रूपमा बाहिरिने ठूला सङ्ख्याको श्रमशक्तिको आम्दानीबाट विप्रेषण आप्रवाहमा तीव्रता देखिए तापनि यसले अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभावका बारेमा विभिन्न किसिमका मतहरू सार्वजनिक हुने गरेका छन् । स्वदेशमा रोजगारीको सजिलै पहुँच नहुँदा खेर गइरहेको जनशक्तिको उपयोग मुलुकबाहिर हुनु सकारात्मक मानिए तापनि अन्यत्र कमाएर ल्याएको रकम खर्च गर्ने आदतमा देखिएको प्रवृत्ति र युवा जनशक्ति पलायनका कारण स्वदेशमा पूर्वाधारको विकास तथा आन्तरिक उत्पादन एवम् रोजगारीमा परेको प्रतिकूल अवस्थाले पार्ने दीर्घकालीन असर सधैं चिन्ताको विषय बन्ने गरेको छ । यसै सेरोफेरोमा रही विप्रेषणको पछिल्लो अवस्थाको आँकडासहित नेपालको अर्थतन्त्रमा यसको योगदान एवम् विविध पक्षको बारेमा विश्लेषण गर्ने प्रयास यस लेखमार्फत गरिएको छ ।

विप्रेषण के हो ?

परिभाषाका हिसाबले कुनै एक देशबाट अन्यत्र मुलुकमा गई आर्जन गरेको धनराशी स्वदेशमा पठाइन्छ भने त्यस्तो रकमलाई नै विप्रेषण (रेमिट्यान्स) भनिन्छ । नेपाललगायतका विश्वका धेरै मुलुकहरूको विदेशी मुद्रा आर्जनको मुख्य स्रोत विप्रेषण रहेको देखिन्छ । मुलुकको दिगो आर्थिक विकासका लागि अर्थव्यवस्थामा विद्यमान उत्पादनको प्रमुख साधनहरू (जमिन, पुँजी,

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

श्रम, उद्यमशीलता) को आदर्शतम उपयोग हुनुपर्दछ। प्रसिद्ध अर्थशास्त्री हिक्सर ओलिनको Factors endowment Theory[†] ले पनि उपलब्ध उत्पादनका साधनहरूलाई तुलनात्मक लाभका हिसाबले उपयोग गर्ने विषयमा बकालत गरेको देखिन्छ। तर विकासोन्मुख मुलुकका लागि पूँजी, सीप र प्रविधिजस्ता तत्वहरूको जहिले पनि अभाव नै रहन्छ, जसका कारण वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गरी विश्वबजारमा प्रतिस्पर्धा प्रवेश गर्न नै कठिन हुन्छ। यस्तो अवस्थामा देशमा उपलब्ध जनशक्ति वा श्रम नै कोरा रूपमा बिक्री गर्ने अवस्था सृजना हुन्छ। अतः आजको विश्वव्यापीकरणको जमानामा कुनै पनि मुलुकले तुलनात्मक लाभको क्षेत्र पहिचान गरी उत्पादनका साधनहरूलाई परिचालन गर्न सक्ने भएकोले विश्व बजारमा श्रमको खरिदबिक्री सहज भएको हो। यसरी अन्य मुलुकमा गई श्रम बिक्री गरेर प्राप्त हुने रकम नै विप्रेषण हो।

विकासशील मुलुकहरूले विदेशी मुद्राको आर्जन गर्न सक्ने सहज माध्यम विप्रेषण भएकोले ती मुलुकमा यसलाई अर्थतन्त्रको जीवनरक्त पनि मानिन्छ। विश्व बैंकको पछिल्लो प्रतिवेदन (सन् २०२२) का अनुसार विप्रेषण प्राप्त गर्ने मुलुकहरूमा भारत १११ अर्ब अमेरिकी डलरको आँकडासहित विश्व कै प्रथम स्थानमा परेको देखिन्छ भने मेक्सिको, चीन, फिलिपिन्स र पाकिस्तान अग्र पाँच स्थानमा रहेको देखिन्छ। नेपालबाहिर गई काम गर्ने श्रमिकले सन् २०२२ मा ८.१ अर्ब अमेरिकी डलर स्वदेश पठाएकाले विश्वको विप्रेषण प्राप्त गर्ने मुलुकमा नेपाल अग्र बीसौँ स्थानमा रहेको देखिन्छ। स्वदेशमा उत्पादन र रोजगारी सिर्जना गर्न असमर्थ रही ठूलो व्यापार घाटामा रहेका मुलुकका लागि विप्रेषण अर्थतन्त्रमा बाह्य सन्तुलन कायम गर्ने प्रमुख तत्वको रूपमा समेत रहेको हुन्छ।

† In **economics** a country's **factor endowment** is commonly understood as the amount of land, labor, capital, and entrepreneurship that a country possesses and can exploit for manufacturing.

नेपालको सन्दर्भमा विप्रेषण विगत र वर्तमान

विश्वव्यापीकरणको युगमा कुनै एक मुलुकको नागरिकले अन्य मुलुकमा आफ्नो ज्ञान र क्षमताको आधारमा रोजगारीमा संलग्न भई र आय आर्जन गर्नु सामान्य कुरा मानिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सन् १९८० को दशकदेखि अङ्गीकार गरेको आर्थिक उदारीकरणको नीतिसँगै नेपालबाट रोजगारीका लागि बाहिरिनेको सङ्ख्या पनि बढ्दै गयो । यसका अतिरिक्त देशमा छोटो समयमा हुने राजनीतिक उतारचढाव र कमजोर रोजगारीको अवस्थाले नेपालबाट अन्य मुलुकमा जनशक्ति विदेशिने क्रम पनि बढ्यो । फलस्वरूप नेपाली नागरिकले प्रवासमा गई आर्जन गरेर स्वदेशमा पठाउने रकमको परिमाणमा पनि उल्लेख्य रूपमा वृद्धि हुन थाल्यो । वि.सं. २०४७ मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा विप्रेषणको अंश केवल १.७४ प्रतिशत मात्र रहेको थियो । यति बेलासम्म नेपालबाट भारतीय सेनामा काम गर्ने सिपाहीहरूले पठाएको रकम नै विप्रेषणको मुख्य अंश रहने गर्दथ्यो । तर नेपालबाट खाडी मुलुकलगायत अन्य मुलुकमा काम गर्न कामदार जाने प्रचलन बढेसँगै आर्थिक वर्ष २०५५/५६ मा आइपुग्दा औपचारिक माध्यमबाट स्वदेशमा भित्रिएको रकम नै कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १० प्रतिशत नाघिसकेको थियो । दुई दशकअघिको तुलनामा पछिल्ला वर्षहरूमा यसको अंश ३० प्रतिशतसम्म पुगे पनि अर्थतन्त्रको आकार बढ्दै गएको र अन्य क्षेत्रको योगदान पनि बढ्दै गएका कारण विप्रेषण आप्रवाहको रकम वृद्धि भए तापनि अनुपातमा भने सङ्कुचन आई २२ प्रतिशतमा स्थिर रहेको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०५०/५१ सम्ममा श्रम स्वीकृति लिएर वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको सङ्ख्या ३,६०५ मात्र रहेको थियो यो तीन दशक अर्थात् २०८० फागुनसम्ममा करिब १०० गुणाले बढेर ३ लाख ३७ हजार पुगेको देखिन्छ । आर्थिक सर्वेक्षण २०८० को तथ्याङ्कअनुसार नेपालबाट वि.सं २०७९ सम्म ५५ लाख २६ हजार जना वैदेशिक रोजगारीका लागि अनुमति लिएको देखिन्छ । विद्यमान अवस्थामा विप्रेषण नेपाली आर्थिक अवस्थालाई प्रतिनिधित्व गर्ने प्रमुख परिसूचक रहेको देखिन्छ ।

केही आर्थिक परिसूचक तथा विप्रेषणको पछिल्लो अवस्था

नेपालको अर्थतन्त्रका आफ्नै किसिमका विशेषताहरू छन् । आयातमुखी अर्थतन्त्रका कारण उच्च व्यापार घाटा, न्यून आर्थिक वृद्धि, प्रतिव्यक्ति आयमा कमी, धनी र गरिबबीचको उच्च खाडलका कारण सम्पत्तिको वितरणमा असमानतालगायतका विशेषताहरूले मुलुकको अर्थतन्त्रलाई गति दिन नसकेपछि यसका नकारात्मक असर सधैं अर्थतन्त्रमा प्रतिविम्बित हुनु स्वाभाविक नै हो । त्यसमाथि पनि पछिल्लो दशकमा मुलुकले भोगेको महाभूकम्प, कोरोना महामारी, विदेशमा भइरहेको युद्धहरूको असर नेपाली जनजीवन र अर्थतन्त्रमा नकारात्मक रूपमा परिरहेको देखिन्छ । देशमा संघीयताको कार्यान्वयनमा देखिएको जटिलता, सुशासनको क्षेत्रमा देखिएको संवेदनहीनताका कारण जनमानसमा बढ्दो निरासा र त्रासले लगानीका सम्भावनाहरू ओइलाउँदै गएको देखिन्छ । फलस्वरूप सबै क्षेत्र अस्तव्यस्त महसुस गरी देशबाट ठूलो सङ्ख्या विदेशतिर पलायन हुने बाध्यात्मक अवस्था देखिएकोले अन्य आर्थिक परिसूचक नकारात्मक रहे तापनि विप्रेषण आप्रवाह र विदेशी मुद्रा सञ्चितिमा भने बढोत्तरी देखिएको हो ।

क्र. सं.	परिसूचक	इकाइ	२०७५ असार	२०७६ असार	२०७७ असार	२०७८ असार	२०७९ असार	२०८० असार
१	कुल गार्हस्थ्य उत्पादकको मूल्यमा	रु. अर्बमा	३४५६	३८५९	३८८९	४३५३	४९३४	५३८१
२	विप्रेषणको रकम	रु. अर्बमा	७५५	८७९	८७५	९६१	१००७	१२२१
३	कुल वस्तु आयात रकम	रु. अर्बमा	१२४३	१४१८	११९७	१५४०	१९२०	१६११
४	कुल वस्तु निर्यात रकम	रु. अर्बमा		९७	९८	१४१	२००	१५७
५	व्यापार घाटा	रु. अर्बमा	११६१	१३२१	१०९९	१३९९	१७२०	१४५३
६	पर्यटन आय	रु. अर्बमा	६८	७५	६१	७	३२	५७
७	व्यापार घाटा परिवर्तन	प्रतिशत	२६.९	१३.५	(१६.८)	२७.३	२३	(१७)

८	विप्रेषणको वृद्धिदर	प्रतिशत	८.६	१६.५	०.५	९.८	४.८	१०.०७
९	विप्रेषण र जीडीपी अनुपात	प्रतिशत	२१.८	२२.८	२२.५	२२.१	२०.	२२.६९
१०	व्यापार घाटा र जीडीपी अनुपात	प्रतिशत	३३.७	३४.२	२८.३	३२.१	३४.९	२७
११	विदेशी विनिमय सञ्चिति	रु. अर्बमा	११०३	१०३९	१४०२	१३९९	१२१६	१५३९
१२	प्रतिव्यक्ति आय डलरमा	अमेरिकी डलर	११८४	१२१६	११८०	१२८४	१४०७	१४१०

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण, २०७९/८० र नेपाल राष्ट्र बैंक

पछिल्लो पाँच वर्षको विप्रेषणको तथ्याङ्कलाई केलाउँदा विदेशबाट नेपाल भित्रिने विप्रेषण रकमको परिमाण कोरोनाको कहरपछि पुनः बढ्न थालेको देखिन्छ। तर कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा विप्रेषण रकमलाई विश्लेषण गर्दा वि.सं. २०७२ र २०७३ असारमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र विप्रेषणको अनुपात करिब ३० प्रतिशत नाघिसकेकोमा पछिल्लो पाँच वर्षमा कम हुँदै २२ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ,। आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा विप्रेषण आप्रवाह अघिल्लो वर्षको तुलनामा १६.५ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.८७९ अर्ब रहे तापनि यसपछिका वर्षमा कोरोना कहरको असरका कारण रकम बढ्न सकेन तर पछिल्लो तीन वर्षमा यो रकममा उल्लेख्य वृद्धि भएको देखिन्छ। चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को अघिल्लो चार महिनाको तथ्याङ्कको आधारमा हेर्दा त भन् विप्रेषणको रकममा २६.४ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.४७८ अर्ब पुगेको देखिन्छ। यस अवधिसम्म नेपालबाट श्रम स्वीकृति लिएर रोजगारमा जानेको सङ्ख्या ५५ लाख नाघिसकेको छ। विदेशमा रहेका कामदारमध्ये सबैभन्दा बढी मलेसिया, कतार, साउदी अरब, यूएईमा रहेका छन्। यी मुलुकमा कार्य कुलको तीन चौथाइभन्दा बढी रहेको छ।

विप्रेषणको उपयोगको सवाल

पछिल्लो दुई दसकमा नेपाली अर्थतन्त्रमा विप्रेषणको उल्लेख्य प्रभाव बढेसँगै यसको उपयोगका सम्बन्धमा पनि धेरैखाले तर्क र मत प्रस्तुत हुने गरेका छन्। विप्रेषणले पारेको प्रभाव र योगदानका बारेमा विभिन्न निकायबाट अनुसन्धान भई आ-आफ्नो किसिमका निष्कर्ष सार्वजनिक भएका छन्। सबैजसो अध्ययनले देशमा गरिबीको रेखामुनि रहेको जनसङ्ख्या प्रतिशत १५.१ प्रतिशतमा झर्न सफल हुनुमा एउटा प्रमुख तत्व विप्रेषणलाई मानेका छन्। लामो समयसम्म मुलक द्वन्द्वमा रहेको र देशमा पर्याप्त रोजगारी सिर्जना हुन नसकिरहेको अवस्थामा पनि गरिबीको दर घट्दै जानु अर्थतन्त्रको लागि सबल पक्ष हो। खासगरी अदक्ष र अर्धदक्ष जनशक्तिको रूपमा देश बाहिरिएका न्यून तथा मध्यम वर्गीय परिवारहरू नै यस क्षेत्रका प्रमुख र लक्षित वर्ग भएकाले ती वर्गको जीवनस्तर उकासिनु र गरिबीको आँकडामा सकारात्मक प्रभाव पर्नु स्वाभाविकै हो। नेपालमा हालसम्म विप्रेषणको उपयोगको अवस्थालाई हेर्दा दीर्घकालीन लगानी तथा उत्पादनशील क्षेत्रमा विप्रेषणको लगानी हुन सकेको देखिँदैन। नेपाल राष्ट्र बैंकबाट गरिएको एक सर्वेक्षणका आधारमा प्रकाशित लेख[‡] का अनुसार विप्रेषणको उपयोग श्रमिकले आफूले स्वदेशमा रकम पठाउने कारणसँग जोडिएको हुन्छ। यस्तो कारण केलाउँदा मुख्यतः निम्न तीन कारण रहेको देखिन्छ।

- **मानवीय तथा पारिवारिक दायित्वबोध (Altruistic) :** विदेशिएका श्रमिकहरूले स्वदेशमा रहेका आफ्नो परिवारको आधारभूत आवश्यकताका लागि नै बढी मात्रामा रकम स्वदेश पठाउने गरेको पाइन्छ। एक जनाले कमाएर धेरै जना पालिनुपर्ने नेपाली समाजको संरचना र परम्पराका कारण अधिकांश श्रमिकहरूले आफ्ना परिवार दैनिक खानपान, शिक्षा, स्वास्थ्यका लागि रकम पठाउने गरेको पाइन्छ। यस्तो प्रयोजनमा खर्च भएको रकमको महत्व ती सीमित वर्गको सीमित समयको आवश्यकता परिपूर्तिसम्ममा मात्र रहेको हुन्छ। यसले अर्थतन्त्रमा दीर्घकालीन लाभ हासिल हुँदैन।

[‡] Bhubanesh Pant (2008). Mobilizing Remittances for Productive Use: A Policy-oriented Approach

- **निजी लाभ (Self interest) :** हाल जुन मुलुकहरूमा अदक्ष र अर्धदक्ष कामदारहरू गइरहेका छन् तिनको आयशक्ति र देशमा विद्यमान क्रयशक्ति उत्तै रहेको छ । अर्थात् महिनाका कमाइले जेनतेन परिवार पाल्न सक्ने अवस्था छ । अलि लामो समयदेखि विदेशमा श्रम गर्ने र अर्धदक्ष वा दक्ष कामदारले स्वदेशमा घरजग्गा वा सुनचाँदी किनेर निजी सम्पत्ति थप्ने आकांक्षा राखी रकम पठाउने गरेको देखिन्छ । दुई दशकको बीचमा विप्रेषणका कारण सहर र सहरउन्मुख क्षेत्रमा घरजग्गाको मूल्यमा पनि निकै उतारचढाव आइरहेको देखिन्छ । अर्कोतर्फ, नेपाल राष्ट्र बैंकले बचत गराउने उद्देश्यले प्रचलित ब्याजदरभन्दा अझ बढी दरमा बिक्रीमा ल्याएको वैदेशिक रोजगार ऋणपत्र भने बिक्रीसमेत नहुने गरेको देखिन्छ । आफ्नो आधारभूत आवश्यकता यस्तो प्रयोजनमा खर्च भएको रकमको महत्त्व ती सीमित वर्गको सीमित समयको आवश्यकता परिपूर्तिस्मममा मात्र रहेको हुन्छ । अर्थतन्त्रमा दीर्घकालीन लाभ हासिल हुँदैन ।
- **आन्तरिक पारिवारिक (Implicit family contact):** त्यसबाहेक अधिकांश व्यक्तिले विदेश जाँदा औपचारिक वा अनौपचारिक क्षेत्रबाट कर्जाको रूपमा लिएको ऋण रकमको साँवा र ब्याज तिर्नुका लागि रकम मुलुकमा पठाउने गरेको देखिन्छ । यसका अतिरिक्त पछि भुक्तानी गर्ने सर्तमा घरजग्गा गाडीजस्ता विलासिताका सम्पत्तिमा खर्च गरी सोको कर्जा चुक्ता गर्न रकम पठाउने गरेको पाइन्छ ।

नेपालको आन्तरिक उत्पादन एवम् रोजगारीमा टेवा पुग्ने किसिमले सङ्गठित एवम् संस्थागत रूपमा विप्रेषणको रकम उपयोग भएको मान्न सकिने आधार भेटिँदैन । हालै धितोपत्रको प्रारम्भिक निष्कासनमा अग्राधिकार र बैंकमा निक्षेप जम्मा गर्ने सन्दर्भमा ब्याजदरमा प्रिमियमदर लागू भएको अवस्थाबाट केही सकारात्मक सम्भावना देखिएका छन् । तर यसको प्रभावको अध्ययन र विश्लेषण भने भइसकेको छैन । अतः मानिस वैदेशिक रोजगारमा जानुका आफ्नै कारण र बाध्यता हुन्छन् । ती सबैलाई विर्सेर रोजगारीको बाटो बन्द गर्ने वा विप्रेषण रकम देशको लागि आवश्यक छैन भन्नुभन्दा पनि खासै

उत्पादनमुलक क्षेत्रमा प्रयोग हुन नसकेको विप्रेषण रकमलाई प्राथमिकतामा राखेर देशको अर्थतन्त्र मजबुत बन्न सक्दैन भन्ने कुरा सबैले मनन गर्नु आवश्यक देखिन्छ ।

वैदेशिक रोजगारको अँध्यारो पक्ष

विप्रेषणका माध्यमबाट नेपालको अर्थतन्त्रलाई लामो समयसम्म टेवा पुगेको तथ्यलाई स्वीकार्दा स्वीकार्दै पनि विप्रेषणका कारण अर्थतन्त्र परनिर्भर हुँदै गएको, स्वदेशमा उत्पादन बढाउन सक्ने वातावरण र सम्भावना हुँदाहुँदै श्रमशक्ति रोक्न नसकिएको, सामाजिक एवम् सांस्कृतिक विकृति र विचलन बढ्दै गएको, देशप्रेम र राष्ट्रियता लोप हुँदै गएको जस्ता यथार्थलाई नजरअन्दाज गर्न सकिँदैन । अर्कोतर्फ, विदेशमा कामको सिलसिलामा अकालमा मृत्युवरण गर्नेहरूको सङ्ख्या वार्षिक १,३०० जनाभन्दा बढी पुगिसकेको कहालीलाग्दो अवस्थालाई देहायको तथ्याङ्कले पनि पुष्टि गर्दछ ।

आर्थिक वर्ष	पुरुष	महिला	जम्मा	सहायता रकम (रु. करोडमा)
२०७०/७१	८५३	२४	८७७	१२
२०७१/७२	१,०००	६	१,००६	२२
२०७२/७३	७९२	२४	८१६	२२
२०७३/७४	७३८	१८	७५६	२२
२०७४/७५	८०१	२०	८२१	४६
२०७५/७६	७३१	२३	७५४	५०
२०७६/७७	६४५	१६	६६१	४२
२०७७/७८	१,२१३	२९	१,२४२	७४
२०७८/७९	१,३५६	३९	१,३९५	७२
२०७९/८० पहिलो आठ महिना	७६१	१५	५०४	४१

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण २०७९/८०

पछिल्लो पटक इजरायलमा भएको घटनामा नेपालका १० जना होनाहार विद्यार्थीले अकालमा ज्यान गुमाउनु परेको पीडा साथै रसिया, युक्रेनलगायतका युद्धरत मुलुकका सेनामा अवैध रूपमा प्रवेश गरी ज्यानको बाजी लगाइरहेका घटनाहरू सार्वजनिक भइरहँदा नेपाल मानव बेचबिखनको बाटोमा समेत नराम्रोसँग फसिरहेको अवस्था देखिएको छ । अझ यो आँकडामा आफूखुसी श्रम स्वीकृति नलिई पलायन हुने, अवैध माध्यम र बाटो प्रयोग गरी ज्यानको बाजी लगाएर विदेश जाने सङ्ख्या समावेश भएको छैन । अध्ययनका लागि भनी विदेशिए पनि जोखिमपूर्ण श्रम र सङ्घर्षका क्रममा पिल्सिएकाहरूको छुट्टै व्यथा छ । त्यस्तै विदेश जाने क्रममा दलालको फन्दामा फस्ने र रकम गुमाउने जस्ता विकृति बढिरहेको छ । घरका मूल मानिस नै विदेशमा गई लामो समयसम्म रोजगार गर्नु पर्दाका सामाजिक र सांस्कृतिक असरको मूल्य मौद्रिक रूपमा व्यक्त गर्न नसकिने अवस्था छ ।

निष्कर्ष

नेपालको अर्थतन्त्रको गति सुस्त भइरहँदा विप्रेषण आप्रवाहले मुलुकलाई राहत प्रदान गरी बाह्य स्थिरता कायम गर्न मद्दत पुऱ्याएको विषयमा कसैको दुई मत छैन । यद्यपि, यस्तो आयस्रोत दीर्घकालीन र स्थायी प्रकृतिको नहुने भएकोले मुलुकको दिगो विकास र सम्पन्नतामा भने ठूलो योगदान पुग्न सक्ने देखिँदैन । विप्रेषणले विदेशी मुद्राको आपूर्तिमा योगदान दिएको देखिए तापनि बचतको क्षमता बढाउँदै उत्पादन वृद्धि गर्ने र अर्थतन्त्रलाई सबल र आत्मनिर्भर बनाउनेतर्फ योगदान दिन सक्ने अवस्था छैन । पछिल्लो तीन वर्षको अवधिमा नेपालमा आर्थिक गतिविधि शिथिल बन्दै गएको, उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जाको माग वृद्धि हुन नसकेको, उद्योगधन्दा र व्यवसायहरू समेत ऋणको चर्को ब्याज र आन्तरिक अस्थिरताका कारण प्रभावकारी ढङ्गले चलन नसकेको वा बन्द भएको, शिक्षाको गुणस्तरमा ह्रास आएको, दण्डहीनता र कानुन अवज्ञाका घटनाहरू बढ्न थालेका, लगानी, उत्पादन र राजगारीको वातावरणमा ह्रास आई विभिन्न देशमा रहेका सबैखाले मानिसमा निरासा बढ्न गई विभिन्न बहानामा युवाशक्ति विदेश पलायन हुने क्रम बढेसँगै विप्रेषणको रकम वृद्धि हुने क्रम सुरु भएको छ । श्रम स्वीकृति लिएर काम गर्न विदेश जाने को

सङ्ख्या उल्लेख्य रूपमा बढिरहेको छ । अर्कोतिर, विदेशिने नागरिकहरूको पीडा र समस्या पनि दिन प्रतिदिन बढ्न थालेको छ । मुलुकको राजनीतिक र आर्थिक अवस्थाबाट निराश भई राज्यप्रति हदैसम्म नकारात्मक सोच बनाएर जस्तोसुकै जोखिम र गैरकानुनी काममा समेत युवाको प्रयोग हुन सक्ने अवस्था बन्नु मुलुकका लागि अप्रिय स्थिति बनेको छ । यस्तो अवस्थामा मुलुकका सबै सरोकारवालाले मुलुक र राज्य व्यवस्थाप्रति जनतालाई सकारात्मक बन्न तत्काल परिणाममुखी कदम चाल्नुको विकल्प देखिँदैन । यसका लागि आर्थिक क्षेत्रमा देखिएका समस्याहरूलाई समयमा नै पहिचान गरी मौद्रिक नीति र वित्त नीतिमा समन्वयात्मक भूमिका निर्माण गर्ने, उत्पादन र रोजगारीमा नीतिगत प्राथमिकता दिने, सुशासनको प्रत्याभूति र लगानीमैत्री वातावरण सृजना गर्दै जनशक्ति पलायनलाई बेलैमा नियन्त्रण गर्ने लगायतका उपाय अवलम्बन गरी विप्रेषणको विकल्प खोज्न आवश्यक देखिन्छ । मुलुकको अर्थतन्त्रलाई दिगो बनाउन र परनिर्भरताबाट जोगाउनका लागि विद्यमान असहजतालाई अवसरको रूपमा लिन आवश्यक छ । जनतामा छाएको निराशालाई आशामा परिणत गर्न नेपालको अधिक सम्भावना देखिएका कृषि, जलविद्युत् र पर्यटनको क्षेत्रमा लगानी बढाउने र सोको संरक्षण र प्रवर्द्धनमा लाग्नु आवश्यक छ । सरकारले आधारभूत आवश्यकताको रूपमा रहेको शिक्षा र स्वास्थ्यलाई न्यून आयवर्गको पहुँचमा सहजै विस्तार गर्न सके धेरै समस्याको समाधान हुन सक्छ । यसका साथै स्वरोजगारको वातावरणलाई प्रोत्साहित गर्ने, कृषिजन्य पदार्थ र नगदे बालीको उत्पादनका लागि माहोल सृजना गर्ने, विद्युत्को अधिक उत्पादन र त्यसको व्यावसायिक उत्पादनमा जोड दिने, निर्यात बढाउन नसके पनि आयात प्रतिस्थापनको नीतिलाई जोड दिने, स्वदेशी उत्पादनको प्रयोगका लागि उत्प्रेरित गर्ने, विदेशमा सीप सिकेर आएका युवालाई स्वदेशमै काम गर्ने वातावरण र अवसर प्रदान गर्ने, आन्तरिक तथा बाह्य पर्यटनको लागि आवश्यक पूर्वाधार विकास गर्दै दिगो बनाउने लगायतका उपाय अवलम्बन गर्न आवश्यक छ ।

बैंकिङ क्षेत्रमा क्रेडिट स्कोरिङको अवधारणा, औचित्य र अभ्यास

नन्दकुमार ढकाल*

१. पृष्ठभूमि

समष्टिगत आर्थिक स्थायित्वको लागि वित्तीय स्थायित्व अपरिहार्य हुन्छ । वित्तीय स्थायित्वका विभिन्न आयाममध्ये कर्जा जोखिम व्यवस्थापन पनि एक हो । नेपालको बैंकिङ प्रणालीमा विद्यमान कतिपय प्रवृत्तिमा सुधारको लागि थप पूर्वाधारको विकास हुन आवश्यक छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कुल कर्जाको करिब दुई तिहाइ अंश घरजग्गाको धितोमा प्रवाह गरेको अवस्था छ । नेपाली अर्थतन्त्र विकासको प्रारम्भिक चरणमै रहेकोले घरजग्गाको मूल्य उल्लेख्य घटेको इतिहास छैन, जसले गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि स्थिर सम्पत्तिको धितोमा कर्जा प्रवाह गर्ने परम्परागत कर्जा अभ्यासलाई नै बढी प्राथमिकता दिएको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप खाताको सङ्ख्या ५ करोड २५ लाख पुगेको छ भने कर्जा खाता सङ्ख्या करिब १८ लाख ५० हजार रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनामा कर्जा प्रवाह करिब १०० प्रतिशत पुगेको छ । तर कर्जा विस्तार अनुरूप उत्पादन र उत्पादकत्व बढ्न सकेको छैन । एकातिर कर्जा-उत्पादनबीचको कमजोर सम्बन्धले एकातर्फ वित्तीय साधनको उत्पादनशील उपयोग अपेक्षित रूपमा नभएको सङ्केत गरिरहेको छ, भने अर्कोतर्फ कर्जा सदुपयोगितामा सुधार गर्नुपर्नेतर्फ भ्रमकाएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऋणीले कर्जा प्राप्त गर्न भन्नुभेटिलो कर्जा स्वीकृति प्रक्रिया पूरा गर्नुपरेको, पटकपटक कागजात तयार पारी पेस गर्नुपरेको र कर्जा प्राप्त गर्न कठिनाई भोग्नुपरेको गुनासो छ । अझ महत्वपूर्ण कुरा ऋणीले सहज रूपमा एक बैंक वा वित्तीय संस्थाबाट अर्को बैंक वा वित्तीय संस्थामा कर्जा स्थानान्तरण गर्ने सजिलो संयन्त्रको विकास नभएकोले बजार ब्याजदरमा अपेक्षित रूपमा प्रतिस्पर्धा हुन सकिरहेको छैन । व्यावसायिक क्षेत्रको अपेक्षा भने

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

व्यावसायिक लागत घटोस् र राज्यबाट प्राप्त गर्ने सबै सेवाहरू सम्मानपूर्वक सहज रूपमा पाइयोस् भन्ने छ ।

मर्जर तथा प्राप्तिको कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या घटेको भए तापनि शाखा सञ्जाल र वित्तीय कारोबार विस्तार भएकोले केन्द्रीय बैंकले नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न फरक तरिका अपनाउनुपर्ने अवस्था छ । वित्तीय प्रविधिको प्रयोग बढ्दै गएको र यसलाई थप प्रवर्द्धन गर्दै लैजानुपर्ने भएकोले यसबाट आउन सक्ने जोखिम न्यूनीकरणका थप उपाय अवलम्बन गर्नुपर्ने अवस्था छ । साना ऋणी र साना तथा मझौला उद्यमीलाई कर्जामा सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न, बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट नियामकीय व्यवस्थाको कार्यान्वयनमा रहेका कमीकमजोरी सुधार गर्न साथै स्वःनियमन र स्वःसुपरिवेक्षण प्रणालीलाई व्यावहारिक रूपमा लागू गर्न आवश्यक छ । उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विद्यमान कर्जा प्रवाहसम्बन्धी अभ्यासमा सुधार ल्याउन क्रेडिट स्कोरिङ उपयोगी हुने अवस्था छ । सामान्यतः ठूला व्यवसाय, व्यावसायिक प्रतिष्ठान, सम्प्रभु सरकार आदिको ऋण योग्यता मापन गर्न क्रेडिट रेटिङको प्रयोग गरिन्छ भने कर्जाको लागि आवेदन दिने वा कर्जा उपयोग गरिरहेका साना, मझौला ऋणी व्यक्ति वा संस्थाको कर्जा जोखिम मापन तथा विश्लेषण गर्न क्रेडिट स्कोरिङ गरिन्छ । क्रेडिट स्कोरिङ कार्यान्वयनमा ल्याइएमा कर्जामा साना तथा मझौला ऋणीको पहुँच बढ्ने साथै खुद्रा कर्जा कारोबार थप व्यवस्थित हुने अपेक्षा गरिन्छ ।

२. क्रेडिट स्कोरिङको अवधारणा र महत्त्व

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जासम्बन्धी निर्णय गर्न विभिन्न विधि तथा मापदण्डको आधारमा ऋणीको कर्जा जोखिम वर्गीकरण तथा विश्लेषण गर्न विकास गरिएको प्रणालीलाई क्रेडिट स्कोरिङ भन्ने गरिन्छ । क्रेडिट स्कोरिङको माध्यमबाट हाल रहेका वा भविष्यमा हुनेवाला ऋणीलाई वस्तुगत रूपमा असल वा खराब ऋणीको समूहमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ । असल वर्गमा पर्ने ऋणीबाट कर्जा असुली सहज छ भन्ने अर्थ लाग्छ भने खराब वर्गमा पर्ने ऋणीबाट वित्तीय दायित्व पूरा नहुने सङ्केत गर्दछ । क्रेडिट स्कोरिङलाई

कर्जा आवेदन स्कोरिङ (Application Scoring) र ऋणीको व्यवहार स्कोरिङ (Behavioural Scoring) को रूपमा अभ्यास गरेको पाइन्छ । कर्जाको लागि आवेदन दिने समयमा ऋणीले दिएको वैयक्तिक विवरण र कर्जा सूचना केन्द्रमा रहेका ऋणीका विवरणको आधारमा ऋणीको कर्जा असुली जोखिम अनुमान गर्न विकास गरिएको क्रेडिट स्कोरिङलाई कर्जा आवेदन स्कोरिङ (Application Scoring) भनिन्छ भने हाल कायम ऋणीको वित्तीय कारोबारको विवरणका आधारमा ऋणीको वर्गीकरण गर्न विकास गरिएको क्रेडिट स्कोरिङलाई ऋणीको व्यवहार स्कोरिङ (Behavioral Scoring) भनिन्छ । क्रेडिट स्कोरिङ प्रणाली ऋणीका सही सूचना तथा तथ्याङ्कमा आधारित रही स्तरीय तथ्याङ्कीय विधिको प्रयोग र परीक्षणबाट विकास गरिएको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले कर्जासम्बन्धी निर्णय गर्दा आफ्ना छुट्टै सर्तहरू लगाउन सक्ने भए तापनि क्रेडिट स्कोरिङको व्यवस्थाले पारदर्शी समाधान दिने सम्भावना रहन्छ ।

क्रेडिट स्कोरिङले कर्जा प्रवाह प्रक्रिया व्यवस्थित हुने, कर्जा विश्लेषण वस्तुगत र वैज्ञानिक हुने, कर्जासम्बन्धी निर्णय प्रक्रियामा मानवीय कमजोरी कम हुने, कर्जासम्बन्धी निर्णय प्रक्रिया द्रुत भई ऋणीले राम्रो सेवा प्राप्त गरेको महसुस गर्ने र कर्जा अधिकृतको क्षमता वृद्धि भई कर्जासम्बन्धी निर्णय गर्न केन्द्रले बैंक शाखालाई बढी अधिकार दिन सक्ने हुन्छ । यसै गरी, यसबाट कर्जासम्बन्धी नीति, प्रक्रिया र विधि स्तरीय हुने, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा असल ऋणीको स्थायित्व हुने र समय तथा साधनको बचत हुने अवस्था हुन्छ । यसको उपयुक्त मोडेल राम्रोसँग प्रयोग गर्न सकिएमा जोखिममा आधारित कर्जा नीति अवलम्बन गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई सहज हुने, ऋणीको जोखिमस्तर वर्गीकरणको आधारमा वस्तुगत रूपमा Expected Credit Loss अनुमान गर्न सकिने हुन्छ ।

३. क्रेडिट स्कोरिङका प्रचलित मोडेल/विधिहरू

क्रेडिट स्कोरिङ एउटा तथ्याङ्कीय विधि हो । यसको प्रयोग गरी कर्जा आवेदक, ऋणी वा समकक्षीको कर्जा नियमित नहुने वा असुलीमा समस्याबारे अनुमान लगाउन सकिन्छ । क्रेडिट स्कोरिङले कर्जा योग्यतालाई सङ्केत गर्दछ । क्रेडिट स्कोरिङका परम्परागत, नवीनतम र अन्य केही मोडेलहरू प्रचलित छन् ।

क) परम्परागत विधिहरू : क्रेडिट स्कोरिङ गर्न परम्परागत रूपमा विभिन्न Regression विधिहरूको प्रयोग गर्ने चलन छ । Linear Regression विधिबाट निश्चित विशेषता समेटिएका चरहरूलाई स्वतन्त्र चरको रूपमा लिएर लक्षित प्रतिफल चरलाई आश्रित चरको रूपमा अनुमान गर्न सकिन्छ भने Discriminant Regression Analysis बाट विभिन्न Accounting अनुपात तथा अन्य वित्तीय चरहरूको आधार मा अनुमान गरिन्छ । यसै गरी, Probit and Logit Regression बाट कर्जा भुक्तानी नहुने (Credit Default) सम्भावना अनुमान गर्न सकिन्छ । Expert Judgment-based models को प्रयोग गरी एक भन्दा बढी विधिलाई मिश्रित रूपमा प्रयोग गर्न सकिन्छ । उदाहरणको लागि Analytic Hierarchy Process (AHP) विधिले कर्जा विश्लेषण र निर्णय प्रक्रियामा सूचना तथा जानकारीलाई तहगत रूपमा वर्गीकरण गर्दा मानवीय विवेकलाई समेत मध्यनजर गर्दछ । कतिपय असामान्य अवस्थामा विधि र प्रक्रिया तथा तथ्याङ्कमा मात्र सीमित नभई विवेकपूर्ण निर्णय गर्नुपर्ने हुँदा यो विधि आवश्यक पर्दछ ।

तालिका-१ : रिटेल क्रेडिट स्कोरिङमा प्रयोग हुने महत्वपूर्ण सूचकहरू

जनसांख्यिक सूचक	वित्तीय परिसूचक	रोजगारी परिसूचक	ब्यवहारजन्य परिसूचक
ऋणीको उमेर	कुल सम्पत्ति	रोजगारीको प्रकार	बैंक कारोबार खाता
लिङ्ग	ऋणीको कुल आय	हालको रोजगारी अवधि	औसत निक्षेप र कम
वैवाहिक स्थिति	पारिवारिक आय	विगत निश्चित अवधिमा रोजगारी सङ्ख्या	तिर्न बाँकी कर्जा
परिवारमा आश्रित सदस्य सङ्ख्या	मासिक घर खर्च		भुक्तानी गर्न विलम्ब भएको कर्जा
स्थायी घर			वार्षिक भुक्तानी सङ्ख्या
हालको बसोबास			धितो/सुरक्षण

ख) नवीनतम विधिहरू : क्रेडिट स्कोरिङ गर्ने नवीनतम विधिको रूपमा विभिन्न Supervised, Unsupervised and Semi-supervised Learning Techniques विकास भएका छन् । Supervised Learning Techniques को प्रयोग गर्दा आधार तथ्याङ्क (Dependent Variable or Event) र Independent Feature (Variables) को Algorithm निर्माण गरी Dependent Variable अनुमान गरिन्छ । Regression, Decision Trees, Random Forests, Gradient Boosting and Deep Neural Networks जस्ता औजारहरू यस विधिअन्तर्गत पर्दछन् । Unsupervised Learning Techniques को प्रयोग गर्दा भने Events को आधार तथ्याङ्कको सट्टा तथ्याङ्कको

प्रवृत्ति (Pattern) को आधारमा Algorithm निर्माण गरी तथ्याङ्कका विशेषताको सम्बन्ध पत्ता लगाइन्छ । यस विधिअन्तर्गत Clustering, K-means Clustering र Hierarchical Clustering जस्ता विधिहरू प्रचलित छन् ।

तालिका-२ : क्रेडिट स्कोरिङमा तथ्याङ्क तथा सूचनाको प्रयोग

तथ्याङ्कको स्रोत	तथ्याङ्कको प्रकार	क्रेडिट स्कोरिङमा प्रयोग
परम्परागत	बैंकिङ कारोबार	कर्जा भुक्तानीमा विलम्ब भएको विवरण, कर्जा रकम, कर्जाको उद्देश्य, क्रेडिट हिस्ट्री
	कर्जा सूचना विवरण	कर्जा सूचना माग भएको सङ्ख्या
	व्यावसायिक तथ्याङ्क	वित्तीय विवरण, चालु पुँजी कर्जाको सङ्ख्या, आदि
वैकल्पिक	सेवा उपयोग तथ्याङ्क	समयमा भुक्तानी भएको विवरणको आधारमा क्रेडिट वर्दिनेस सूचकहरू
	सामाजिक सञ्जाल	उपभोक्ता व्यवहार देखाउने सामाजिक सञ्जाल सूचनाहरू
	मोबाइल एप्लिकेसन	उपभोक्ता व्यवहार देखाउन मोबाइल पेमेन्ट विवरण
	अनलाइन कारोबार	खर्च प्रवृत्ति देखिने विवरण
	व्यावहारिक विवरण	आवेदन फर्मका अन्य विवरण

ग) अन्य विधिहरू : पछिल्लो समय क्रेडिट स्कोरिङका विभिन्न नयाँ मोडेलहरू विकास भएका छन् । मेसिन लर्निङको विकासले क्रेडिट स्कोरिङमा Automated Feature Engineering, Reinforcement Learning, Natural Language Processing र Blockchain जस्ता मोडेलहरू प्रयोग हुन थालेका छन् । Feature Engineering को प्रयोगले ठूलो मात्रामा तथ्याङ्क तथा सूचनालाई सहजै कैयौं पटक

प्रशोधन तथा विश्लेषण गरी त्रुटीरहित निष्कर्ष निकाल्न सक्छ । यसै गरी, Reinforcement Learning भने Supervised and Unsupervised बीच रहेर मेसिन लर्निङले काम गर्ने मोडेल हो । Natural Language Processing भने मानव भाषा बुझ्न सक्ने आर्टिफिसियल इन्टेलिजेन्समा आधारित मोडेल हो । Blockchain चाँहिँ Distributed Ledger मा आधारित मोडेल हो । यसले कम्प्युटर नेटवर्कभित्र रहेका कुनै पनि सूचनालाई प्रशोधन गर्न सक्छ ।

४. स्कोर कार्ड निर्माण तथा प्रयोग विधि

क्रेडिट स्कोरिङको लागि स्कोर कार्ड आवश्यक पर्दछ । स्कोर कार्ड निर्माण गर्दा उपयुक्त मोडेल अपनाई पर्याप्त सूचना तथा तथ्याङ्क समेट्न सकिएमा र यसको सही प्रयोग गरिएमा अपेक्षित नतिजा प्राप्त हुन्छ । स्कोर कार्डको दायरा निर्धारण गर्ने, उपयुक्त मोडेलको स्कोर कार्ड बनाउने र यसको पर्याप्त परीक्षण गरी प्रयोगमा ल्याउने चरणमा क्रेडिट स्कोर कार्ड निर्माण हुन्छ ।

क) **क्रेडिट स्कोरिङको दायरा निर्धारण गर्ने** : क्रेडिट स्कोरिङको लागि स्कोर कार्ड निर्माण गर्दा सबैभन्दा पहिले यसले समेट्ने दायरा किटान गर्न र वर्गीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ । ग्राहक र सेवाको प्रकारअनुरूप स्कोरिङ सेगमेन्ट निर्माण गर्ने र यसको सञ्चालनमा भूमिका रहने विभाग वा इकाइको स्पष्ट हुन जरुरी हुन्छ । स्तरीय जोखिम विश्लेषण विधि र मापदण्डअनुरूप स्कोरिङ सेगमेन्ट तय गरिनुपर्दछ । स्कोरिङ सेगमेन्टअनुरूप स्कोरिङ मोडेल छनोट गर्न सकिन्छ । स्कोरिङको उद्देश्यअनुरूप स्कोरिङको प्रकार फरक हुनसक्छ । उदाहरणको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थामा नयाँ ग्राहकको लागि Judgmental Application Scorecard उपयुक्त हुन सक्छ भने र पुरानो ग्राहकको लागि Statistical Behavioral Scorecard र Hybrid Scorecard दुवैको प्रयोग उपयुक्त हुन सक्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले ग्राहक संस्थामा आउनुपूर्व, आएपश्चात्, कर्जा नवीकरण गर्ने आदि उद्देश्यका लागि फरकफरक स्कोर कार्ड बनाउन सक्छ । यसै गरी, पर्याप्त तथ्याङ्क र अनुभव नभएको अवस्थामा

Judgmental Application स्कोर कार्डको निर्माण गरी क्रमशः स्तरीय तथ्याङ्क विधि प्रयोग भएका स्कोर कार्डको विकास गर्न सकिन्छ ।

- ख) स्कोर कार्डको मोडेल छनोट गर्ने : क्रेडिट स्कोरिङको दायरा निर्धारणपश्चात् स्कोर कार्डको उपयुक्त मोडेल छनोट गरिन्छ । असल तथा खराब कर्जा तथ्याङ्कको परिमाण र गुणस्तर, स्कोरिङ सेमेन्टले ऋणीलाई समेटेको अवस्था, मोडेल तय गर्ने विशेषज्ञता, उपलब्ध प्रविधिको स्तरआदिको आधारमा उपयुक्त मोडेल छनोट गर्नुपर्दछ ।
- ग) स्कोर कार्ड निर्धारण गर्ने : स्कोर कार्डको मोडेल तय गरेपछि यसका विशेषताहरू, जस्तै कार्डमा प्रयोग हुने शब्द असल ऋण र खराब ऋणको परिभाषा, कर्जा जोखिम निर्धारण गर्ने विशेषताको श्रेणीगत वर्गीकरण र विशेषतालाई उपयुक्त भाराङ्क दिई स्कोर कार्ड बनाइन्छ ।
- घ) परीक्षण, प्रयोग र व्यवस्थापन गर्ने : स्कोर कार्डको बनाएपछि पुरानो तथ्याङ्क प्रयोग गरी यसको परीक्षण गरिन्छ । यसको परीक्षण र समीक्षा तथा सुधार गरिसकेपछि वास्तविक रूपमा नमुना परीक्षण गरिन्छ । निश्चित समयसम्म नमूना परीक्षण गरी प्राप्त नतिजाको विश्लेषण र परीक्षणपश्चात् यसलाई अन्तिम रूप दिइन्छ । नमुना परीक्षणको क्रममा यसका प्रयोगकर्तालाई तालिम तथा अनुशिक्षण दिइन्छ । प्राविधिक पक्षको परीक्षण गरी यसले राम्रोसँग कार्य गर्ने सुनिश्चित गरिन्छ । यसलाई ठीकसँग प्रयोग गर्न आवश्यक कार्यविधिसमेत तयार गर्नु उपयुक्त मानिन्छ ।

५. क्रेडिट स्कोरिङका केही अभ्यास

अमेरिका, बेलायत, जर्मनी, अष्ट्रेलियालगायत विश्वका कतिपय देशमा क्रेडिट स्कोरिङको राम्रो अभ्यास भएको पाइन्छ भने क्यानडा, जापान, स्पेन, फ्रान्सलगायतका मुलुकमा क्रेडिट स्कोरिङको चलन रहेको पाइँदैन । छिमेकी मुलुकहरू भारत, पाकिस्तान र श्रीलङ्कामा क्रेडिट स्कोरिङ हुने गरेको छ भने बङ्गलादेश र चीनमा यस्तो अभ्यास भएको देखिँदैन । विश्वमा चर्चित क्रेडिट स्कोरहरूमा FICO Score र Vantage

Score रहेका छन् । FICO Score को स्कोरिड प्रणाली ग्राहकले विगतमा गरेको कर्जा भुक्तानीको विवरण (Payment History) लाई ३५ प्रतिशत भार, उपलब्ध कर्जा रकममध्ये उपभोग भएको सीमा (Amounts owed) लाई ३० प्रतिशत भार, कर्जा विवरणको अवधि (Length of credit history) लाई १५ प्रतिशत भार, नयाँ कर्जा (New credit) लाई १० प्रतिशत भार र क्रेडिट कार्ड, किस्ता रकम, अन्य कर्जा जस्ता मिश्रित कर्जा (Credit Mix) लाई १० प्रतिशत भार गरी पाँच आधारभूत तथ्याङ्क विवरणका आधारमा तयार पार्ने गरेको देखिन्छ । ग्राहकवमोजिम यस्ता तथ्याङ्कको भार फरक पर्नसक्ने चाहिँ हुन्छ । FICO Score ३०० देखि ८५० भित्र गणना गरिन्छ, भने ६७० देखिमाथि स्कोर प्राप्त भएमा राम्रो मानिन्छ । सामान्यतया ५८० देखि ६६९ स्कोर प्राप्त गर्ने ग्राहकले आकर्षक ब्याजदरमा कर्जा पाउने सम्भावना कम हुने मान्यता राखिन्छ । उपभोग्य कर्जाको स्कोरिडको लागि FICO Score को विकल्पको रूपमा Vantage Score निर्माण गरिएको देखिन्छ । यो स्कोरिड प्रणाली ग्राहकले विगतमा गरेको कर्जा भुक्तानीको विवरण (Payment History) लाई ४१ प्रतिशत भाराङ्क, कर्जा लिएको अवधि र कर्जाका प्रकारहरू (Age/Mix of Credit) लाई २० प्रतिशत भाराङ्क, कर्जा उपयोग (Credit utilization) लाई २० प्रतिशत भाराङ्क, नयाँ कर्जा (New credit) लाई ११ प्रतिशत भाराङ्क, कर्जा सीमा (Credit Balance) लाई ६.० प्रतिशत भाराङ्क र उपलब्ध कर्जा सीमा (Available Credit) लाई दुई प्रतिशत भाराङ्क गरी ६.० आधारभूत तथ्याङ्क विवरणका आधारमा तयार पारिएको हुन्छ । ग्राहकअनुसार यस्ता तथ्याङ्कको भार फरक पर्नसक्ने भने हुन्छ । Vantage Score पनि ३०० देखि ८५० भित्र गणना गरिन्छ, भने न्यूनतम ६६१ देखि माथि स्कोर प्राप्त भएमा राम्रो मान्ने गरेको पाइन्छ ।

छिमेकी मुलुक भारतमा भारतीय रिजर्भ बैंकले चार वटा कर्जा सूचना कम्पनीलाई इजाजत दिएको देखिन्छ । यीमध्ये CIBIL ले CIBIL score र CRIF Highmark ले CRIF credit scores तयार गरे का छन् । यी दुवैले स्कोर ३०० देखि ९०० भित्र गणना गर्दछन् । यसै

गरी, Experian ले विकास गरेको Experian score र Equifax ले Equifax credit scores रहेका छन् । यी दुवैले भने स्कोर ३०० देखि ८५० भित्र गणना गर्दछन् । क्रेडिट स्कोर न्यूनतम ७०० देखि ७५० प्राप्त भएमा राम्रो मानिन्छ । तर यसलाई बैंकहरूले आफ्नो आन्तरिक नीतिबमोजिम कडाइ वा लचिलो बन्न सक्ने देखिन्छ । पाकिस्तानमा Tasdeeq नाम गरेको निजी कर्जा सूचना कम्पनीले मेसिन लर्निङमा आधारित भएर भाखा नाघेको कर्जा (Overdues), व्यक्तिगत विवरण (Demographics), कर्जा रकम (Loan Size), बहुवैकिड कर्जा (Multiple Borrowing), कर्जा विवरणको अवधि (Credit History), संस्थाको प्रकार (Institution Type) जस्ता तथ्याङ्कको आधारमा ग्राहकको २०० देखि ६०० भित्र क्रेडिट स्कोरिङ गर्ने गरेको देखिन्छ । श्रीलङ्कामा Credit Information Bureau of Sri Lanka ले ग्राहकको भुक्तानी व्यवहार, ऋण ग्रस्तताको अवस्था, व्यक्तिगत विवरण, उपलब्ध कर्जा सीमाको उपयोगको अवस्था, सोधखोजबाट प्राप्त ग्राहकका विवरण, ग्यारेन्टी सम्झौता र चेक अनादर भए/नभएको जस्ता तथ्याङ्कका आधारमा २५० देखि ९०० भित्र क्रेडिट स्कोरिङ गर्ने गरेको पाइन्छ ।

मलेसियामा भने CTOS, CCRIS, RAMCI र Credit Bureau of Malaysia गरी चार वटा क्रेडिट स्कोरिङ सिस्टम रहेका छन् । यीमध्ये CTOS ले कर्जा भुक्तानीको विवरण (Payment History) लाई ४५ प्रतिशत भार, उपलब्ध कर्जा रकममध्ये उपभोग भएको सीमा (Amounts owed) लाई २० प्रतिशत भार, कर्जा विवरणको अवधि (Length of credit history) लाई सात प्रतिशत भार, नयाँ कर्जा (New credit) लाई १४ प्रतिशत भार र क्रेडिट कार्ड, किस्ता रकम, अन्य कर्जा जस्ता मिश्रित कर्जा (Credit Mix) लाई १४ प्रतिशत भार गरी पाँच आधारभूत तथ्याङ्क विवरणका आधारमा तयार पारेको देखिन्छ । CTOS Score ३०० देखि ८५० भित्र गणना गरिन्छ भने ६९७ देखिमाथि स्कोर प्राप्त भएमा राम्रो मानिन्छ ।

६. क्रेडिट स्कोरिडबाट प्राप्त हुने अवसरहरू

क्रेडिट स्कोरिड प्रयोगमा ल्याइएमा कर्जा स्वीकृति प्रक्रिया स्वचालित र व्यवस्थित भई वित्तीय सेवाको स्तरोन्नति हुन सक्ने, वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणमा सघाउ पुग्न सक्ने, ग्राहकको हित संरक्षणमा प्रगति हुने र वित्तीय सेवाप्रति जनविश्वास बढ्न सक्नेलगायतका अवसर प्राप्त हुन्छन् ।

क) वित्तीय पहुँच र समावेशीकरण : वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणमा पछाडि परेको, जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्साको बैंकमा बचत खातासमेत नभएको र अभ्र कर्जामा पहुँच सीमित जनसङ्ख्याको मात्र रहेको सन्दर्भमा कर्जा कारोबारको विवरण (Credit History) हुने अवस्था रहेन । यसले गर्दा स्थिर सम्पत्ति नहुने, नवीनतम सोच र उच्चमशीलता भएका नागरिकको कर्जामा पहुँच भइरहेको हुँदैन । अर्कोतर्फ बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नयाँ ग्राहक खोज्न कठिनाई भोग्ने र सीमित ग्राहकलाई तानातान गर्ने अवस्था छ । बहुबैंकिङ कारोबारको समस्या पनि विद्यमान छ । क्रेडिट स्कोरिडको विकास गरी वित्तीय प्रविधिको माध्यमबाट यस्ता ग्राहकको खोजी र सेवा प्रवाह गर्न सकेमा वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणमा सुधार आउन सक्छ ।

ख) स्वचालित प्रणालीको विकास : क्रेडिट स्कोरिडको उपयुक्त ढाँचा विकास गरी प्रयोगमा ल्याउन सकेमा कर्जासम्बन्धी निर्णय गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई कम समय र लागत लाग्ने, वित्तीय सेवा चुस्त हुने र कर्जासम्बन्धी निर्णय स्वचालित हुने र बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा कार्यालयको क्षमता अभिवृद्धि हुने अवसरसमेत प्राप्त हुन्छ ।

ग) वित्तीय सेवाको स्तरोन्नति : वित्तीय सेवामा नवीनतम प्रविधिको प्रयोग बढेमा, वित्तीय सूचना र तथ्याङ्कको अधिकतम प्रयोग गरी वित्तीय सेवा ग्राहकमैत्री बनाउन सकिएमा र नयाँ वित्तीय उपकरण तथा सेवाहरू विकास गर्न सकिएमा वित्तीय सेवाको स्तरोन्नति हुन्छ । यसबाट वित्तीय सेवाका ग्राहकको गुनासो कम हुने र सन्तुष्टि बढ्ने अवस्था हुन्छ ।

घ) सही मोडेलको छनोट, त्रुटिरहित निर्णय : क्रेडिट स्कोरिङको उपयुक्त ढाँचा छनोट गरी ग्राहकको कर्जासम्बन्धी पर्याप्त विवरण विश्लेषण गर्दा कर्जा जोखिम विश्लेषण यथार्थपरक हुन सक्छ । यसबाट जोखिममा आधारित व्याजदर निर्धारण प्रणाली (Risk Based Pricing System) को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्नमा समेत सहज हुन्छ ।

७. क्रेडिट स्कोरिङबाट सिर्जना हुने जोखिमहरू

क्रेडिट स्कोरिङ कर्जा प्रणालीको व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउने एउटा औजार मात्र हो । उपयुक्त क्रेडिट स्कोरिङ विधि अवलम्बन गरिएमा वित्तीय सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि हुन्छ, तर यसको सही मोडेल छनोट गर्न र यसलाई प्रभावकारी रूपमा सदुपयोग गर्न नसकिएमा यसले अपेक्षित नतिजा दिनुको सट्टा जोखिमसमेत सिर्जना हुनसक्छ । यससँग सम्बन्धित देहायका जोखिमहरू रहेको पाइन्छ:

क) अन्तरआबद्धता कमी : क्रेडिट स्कोरिङको सही सदुपयोग हुन बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच अन्तरआबद्धता हुनुपर्ने हुन्छ । यसमा प्रयोग भएको Algorithms को अनुगमन तथा सुपरिवेक्षण नियामकबाट प्रभावकारी रूपमा हुन नसकेमा जोखिम सिर्जना हुनसक्छ । कतिपय अवस्थामा Algorithms को सही व्याख्या नहुँने जोखिम सिर्जना हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबीच अन्तरआबद्धतामा कमीको कारण पनि जोखिम सिर्जना हुन्छ ।

ख) जिम्मेवारिता : क्रेडिट स्कोरिङको सही सदुपयोग गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू जिम्मेवार बन्नुपर्दछ, नत्र यसको दुरुपयोगको जोखिम हुन्छ । गोपनीयता र व्यक्तिगत सूचना सुरक्षित कायम रहनेगरी जिम्मेवार निकाय र व्यक्ति नतोकिएमा यसको दुरुपयोग हुनसक्छ ।

ग) सूचनाको गोपनीयता र शुद्धता : क्रेडिट स्कोरिङको लागि प्राप्त सूचना तथा तथ्याङ्कको गोपनीयता र व्यक्तिगत सूचनाको हक सुरक्षित हुन जरुरी छ । व्यक्तिगत सूचनाको प्रयोग गर्न कानुनी व्यवस्थासमेत अनुकूल भएको हुनुपर्दछ, नत्र यसबाट जटिलता सिर्जना हुनसक्छ ।

घ) अनपेक्षित परिणामको जोखिम : पर्याप्त र गुणस्तरी सूचनाको अभाव रहनु, उपयुक्त मोडेलको छनोट हुन नसक्नु, प्रविधिमैत्री सेवाप्रदायक संस्था र नियामक निकाय हुन नसक्नु जस्ता कारणबाट क्रेडिट स्कोरिङले अनपेक्षित परिणामसमेत दिनसक्छ । वास्तवमा यो एउटा साधन मात्रै हो, साध्य होइन ।

द. निष्कर्ष

वित्तीय स्थायित्वको लागि बैंकिङ क्षेत्रको कर्जा जोखिम व्यवस्थापन जरुरी छ । क्रेडिट स्कोरिङले बैंकिङ क्षेत्रमा कर्जा जोखिम व्यवस्थापनको लागि महत्वपूर्ण पूर्वाधारको रूपमा काम गर्नसक्छ । नेपालजस्तो न्यून वित्तीय पहुँच र उच्च मध्यस्थता लागत भएका मुलुकमा क्रेडिट स्कोरिङको महत्व बढी छ । यसको सही सदुपयोग गर्न सकिएमा कर्जामा पहुँच अभिवृद्धि हुन, ब्याजदर निर्धारण थप पारदर्शी र व्यवस्थित हुन, ग्राहक हित संरक्षणमा सुधार हुन र वित्तीय क्षेत्रमा सुशासन अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुग्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा कर्जा सूचना केन्द्र, बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग रहेका ऋणीका कर्जासम्बन्धी विवरण र अन्य उपलब्ध तथ्याङ्कको प्रयोग गरी साधारण स्कोर कार्डबाट अभ्यास सुरु गरी क्रमशः स्तरीय तथ्याङ्क विधि र मेसिन लर्निङमा आधारित स्कोर कार्डको विकास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

World Bank Group (2019). Credit Scoring Approached Guidelines.
USAID (2006). A Handbook for Developing Credit Scoring Systems in a Microfinance Context.
ACCION: www.accion.org
DAI Europe: www.dai.com
Fair Isaac: www.fairisaac.com
Fair Isaac Credit Scoring 101: www.ftc.gov/bcp/creditscoring/present/
Experian: www.experian.com

कार्यस्थलमा भावनात्मक बुद्धिमत्ता : सुसंस्कार र उत्पादकत्व

डा. भागवत आचार्य*

विषयप्रवेश

कार्यालयको वातावरण कार्यप्रकृति अनुकूल सकारात्मक हुनु नै कार्यको गुणस्तर एवम् उत्पादकत्व अभिवृद्धिको आधार हो। कार्यस्थल शब्दले घर, परिवार, कार्यालय, समाज तथा राष्ट्रलाई जनाउँछ। यस लेखमा भने कार्यस्थल शब्दले मुख्यतः कार्यालय र सोको वातावरणलाई सङ्केत गरेको छ। व्यक्तिको कार्यको गुणस्तर कार्यालयको सहयोगात्मक वातावरणमा निर्भर रहन्छ। संस्थामा कार्यरत जनसाधनको प्रवृत्ति, मनोवृत्ति, स्वभावले उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा प्रमुख भूमिका खेल्दछ। भावनात्मक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence) शब्दावलीले संस्थामा कार्यरत मानवीय साधनको मनोविज्ञानलाई सङ्केत गर्दछ। कार्य तथा जिम्मेवारीप्रतिको सकारात्मक दृष्टिकोण, कार्यसम्पादनप्रतिको लगाव र तत्परता, कर्तव्यबोधलगायतबाट नै भावनात्मक बुद्धिमत्तासम्बन्धी अवधारणा विकास भएको हो। कार्यक्षेत्रमा भावनात्मक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence in Workplace) को पूर्णतः उपयोग भएमा नै कर्मचारी शान्त तथा खुसी रहने र कार्यको उत्पादकत्व र गुणस्तर अभिवृद्धि हुने हुन्छ। भावनात्मक बुद्धिमत्ताको अध्ययनले निश्चित रूपमा कर्मचारीलाई स्वव्यवस्थापनमा सहायता पुऱ्याउँछ।

मान्छेको मन भावनाको भण्डार हो। मानव मनमा विभिन्न परिस्थिति, घटना वा सन्दर्भले प्रभाव पारिरहेको हुन्छ। सो प्रभावलाई मनले कति र कसरी ग्रहण गर्ने या नगर्ने भन्ने विषय व्यक्तिको जीवनदृष्टि, सोच, ज्ञान तथा सहनशील क्षमता (Coping Power) मा भर पर्दछ। भनिन्छ : परिस्थितिलाई आफूअनुकूल बनाउन सकिन्न तर मनस्थितिलाई परिस्थिति अनुकूल बनाउन सकिन्छ। परिस्थितिअनुकूल मनस्थिति बनाउन सकिएमा नै

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

मनमा परिस्थितिको प्रभाव कम पर्दछ । जसबाट उसले घटना वा परिस्थितिका कारण तनाव (Stress) कम ग्रहण गर्दछ । जसले जति तनाव कम लिन्छ ऊ त्यति नै वस्तु तथा सेवाको उत्पादन तथा उत्पादकत्वको गुणस्तर अभिवृद्धिमा सहयोग पुग्दछ । प्रस्तुत लेखमा भावनात्मक बुद्धिमत्ता, कर्मचारीको मनोवृत्ति तथा कर्मचारीको सेवाको गुणस्तर अभिवृद्धि सम्बन्धमा प्रकाश पारिएको छ ।

भावनात्मक बुद्धिमत्ता के हो ?

मानव मनमा उत्पन्न हुने भावनालाई महसुस गर्ने, सोको उपयोग गर्ने, सो अनुसार संवाद र व्यवहार गर्ने, पहिचान गर्ने र सोको याद गर्ने, परिस्थितिअनुसार भावनालाई व्यवस्थापन गर्ने क्षमता वा सामर्थ्यलाई नै भावनात्मक बुद्धिमत्ता (Emotional Intelligence) भनिन्छ । मनोविज्ञानका क्षेत्रमा तुलनात्मक रूपमा नयाँ यो विषय मूलतः आफ्नो मनमा उत्पन्न हुने भावना र सोप्रतिको सजगता (Awareness) हो । तर भावनात्मक बुद्धिमत्ताले आफ्नो साथै अर्काको समेत भावनाप्रति संवेदनशील हुनुपर्ने र सोका आधारमा आफ्नो मनोविज्ञानलाई व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ, भन्ने अवधारणा व्यक्त गर्दछ । भावनात्मक बुद्धिमत्ताले हाम्रो व्यक्तिगत, व्यावसायिक तथा सामाजिक जीवनलाई व्यवस्थित गर्न ठूलो मद्दत गर्दछ ।

भावनात्मक बुद्धिमत्ताले परस्परमा समझदारी बढाउनका लागि बुद्धि, सहानुभूति तथा भावनासँग जोड्ने क्षमतालाई दर्शाउँछ । यसअन्तर्गत भावनात्मक जागरुकता (Emotional Awareness) तथा सोच, समस्या समाधानको क्षमता, भावनाको व्यवस्थापन गर्ने क्षमता आदि पर्दछन् । यसको विशेषता भनेको नै आफ्ना भावनाप्रति सजग रहँदै अर्काको भावना बुझ्ने र सोको कदर गर्दै सोही आधारमा अरूलाई पनि खुसी राख्नु हो । तसर्थ भावनात्मक बुद्धिमत्ता परिवार, समाज तथा कार्यालयीय व्यवस्थापनमा अति महत्वपूर्ण विषय बन्दै गएको छ । यसबारे सबै कर्मचारीले जानकार हुनु अति आवश्यक छ ।

भावनात्मक बुद्धिमत्ताको उपयोगको क्षेत्र

भावनात्मक बुद्धिमत्ताको उपयोग देहायबमोजिमका पाँच क्षेत्रमा हुने कुरामा विद्वान्हरू सहमत छन् :

- (क) आत्मजागरुकता (Self Awareness)
- (ख) आत्म नियमन (Self Regulation)
- (ग) प्रेरणा (Motivation)
- (घ) सहानुभूति (Empathy)
- (ङ) सामाजिक कौशल (Social Skills)

Source: hindimein.net

(क) आत्मजागरुकता (Self Awareness)

आत्मजागरुकता (Self Awareness) को अर्थ आफैँप्रति सचेत हुनु हो । यो कार्य कठिन विषय पनि हो । आत्मजागरुक हुन नसक्नु नै सम्पूर्ण समस्याको कारण हो । आफूभित्र उत्पन्न हुने सयौँ प्रकारका भावनाबारे जान्नु र सोप्रति

सजग रहनु नै आत्मजागरुकता हो । यो अत्यन्त विवेकसम्मत कार्य पनि हो । यसलाई नै आत्मोन्नति पनि भन्न सकिन्छ ।

हरेक व्यक्तिले आत्मजागरुकता बढाउन सक्छ । आत्मजागरुकतासँगै आत्मिक विकास, बुद्धिको विकास, विवेकको प्रवर्धन जस्ता कुराहरू सँगै विकास हुन्छन् । यसका लागि व्यक्तिले मान्छेको भौतिक तथा मानसिक समग्र अवयवबारे जानकार हुने र सोही अनुसारको चिन्तन गर्ने, स्वभाव वा संस्कारको विकास गर्नुपर्दछ । यसभन्दा पनि पहिले व्यक्तिले व्यक्तिको शरीर (Body), मन (Mind) र आत्मा (Soul) बारे अर्थात् मानव जीवनको समग्रताबारे ज्ञान लिनु आवश्यक छ ।

एउटा मान्छेभित्र के के अवयवहरू हुन्छन् त ?

पहिलो त हामीमा शरीर हुन्छ । छाला, हाड, मासु, रगत यी सबै शरीरको क्षेत्रमा पर्दछन्, जो देखिने छोइने हुन्छन् । शरीरमा व्याप्त रहेर मसिनो रूपमा प्राण रहन्छ । सामान्यतया प्राणलाई हामी बायु भन्ने बुझ्दछौं तर यो त जीवनदायिनी शक्ति हो । प्राणमा नै रहेर चेतनतत्वले आफ्नो कार्य गर्दछ । प्राण गयो भने मान्छे मर्दछ । उसको जीवन समाप्त हुन्छ ।

यसै गरी, मान्छेमा नछोइने तर भौतिक जगत्सँग सम्बन्धित इच्छा, चाहना आदिका रूपमा मन (Mind) रहन्छ । मन नै मान्छेमा महत्वपूर्ण हुन्छ । उपनिषद्मा भनिएको छ **मनःएव मनुश्याणां कारणं बन्धमोक्षयो** अर्थात् मन नै मोक्षमा बाधा उत्पन्न गर्ने कारण हो । मनका चाहना-इच्छा, सुख-दुःख, रिस, राग, द्वेष, लोभ, मोह, कामवासना, अहङ्कार, डाह आदि सबै मनमा उब्जने भावनाहरू हुन् । यस्ता भावनाहरू विभिन्न परिस्थिति र सन्दर्भहरू (आलम्बन) का कारण उब्जने गर्दछन् । मनमा अनेक भावहरू संस्कारका रूपमा रहेका हुन्छन् । कुनै आलम्बन (कारण) ले गर्दा ती भाव उजागर हुने गर्दछन् । मान्छे भित्र नकारात्मक भावका रूपमा भाव अर्थात् लोभ, ईर्ष्या, वासना, घमण्ड आदि र सकारात्मक भावका रूपमा दया, करुणा, सेवा, सहिष्णुता, त्यागजस्ता भाव पनि रहन्छन् । मनका यी वृत्तिहरू कुनै आलम्बन पाएपछि उठ्छन्, जाग्छन्

र केही समयपछि समाप्त हुन्छन् । भावहरू समाप्त भए पनि ती भावले केही अवशेष छोडेर जान्छन् जसलाई कर्मसंस्कार भनिन्छ ।

मान्छे र यसका अवयवहरू

शारीरिक (Physical) क्षेत्र	मानसिक (Mental) क्षेत्र	आत्मिक (Spiritual) क्षेत्र
छाला, हाड, मासु, रगत, जल, वायु आदि ।	मन र यसका अनेक रूपहरू	साक्षी, ज्ञान, बोध आदि द्रष्टा तत्व
उत्पन्न र नष्ट हुने क्षेत्र, कर्म क्षेत्र	बुद्धि, अहङ्कार, क्रोध, इच्छा, चाहना, लोभ, ईर्ष्या, वासना, तृष्णा, मोह आदि ।	शिशुकाल, किशोर, युवा, प्रौढ, वृद्ध जुन अवस्थामा पनि नबदलिने, रोग नलाग्ने, विरामी नहुने तत्व ।
मानवरूपी आत्माको घर	प्रकृतिप्रेरित, सुख र दुःखको कारक तत्व ।	सच्चिदानन्द अविनासी तत्व ।
कुरुक्षेत्र/क्षेत्र		धर्मक्षेत्र/क्षेत्रज्ञ

साहित्यमा यही भावलाई लिएर रससिद्धान्त प्रतिपादन भएको हो । जसमा नौवटा स्थायी भाव र क्षण क्षणमा उठ्ने र समाप्त हुने ३३ वटा सञ्चारी भाव रहेको कुरामा विद्वान्हरू सहमत छन् । हो, मनका अनेकन भावहरूप्रतिको सजगता नै आत्मजागरुकता (Self Awareness) हो । मनमा उठ्ने अनेक नकारात्मक (सकारात्मकसमेत) भावप्रति सजग रहँदै सो भावको प्रभावप्रति जागरुक रहनु नै आत्मजागरुकता हो ।

यो सजगता कहाँनेर रहन्छ त ? उल्लिखित मानवमन तथा सोमा उत्पन्न हुने अनेकौँ भाववृत्ति तथा उतारचढावप्रति जहिले पनि साक्षी भएर रहने चेतना, द्रष्टा वा साक्षी भाव मान्छेमा विद्यमान रहन्छ, जसलाई आत्मा भनिन्छ । आत्मा नै मान्छेको वास्तविक स्वरूप हो । आत्माले मानवमनका आवेग, संवेग, उतार, चढाव आदि सबैको हिसाबकिताब राख्दछ । यो साक्षी हो । यो केटाकेटी अवस्थामा पनि उही हुन्छ, किशोरमा पनि उही हुन्छ, युवा, प्रौढ, वृद्धमा पनि

उही हुन्छ । यो बुढो हुँदैन, यसमा रोग पनि लाग्दैन, शरीर तथा मन थाके पनि यो थाक्दैन । यही तत्व नै भगवान् वा ईश्वरको अंश हो भनी बताइएको छ । यसको लक्षणका बारेमा श्रीमद् भगवद्गीताको दोस्रो अध्यायमा भववान् श्रीकृष्णले भरपूर प्रकाश पार्नुभएको छ ।

यसरी मनका तमाम वृत्ति, उतारचढावप्रति सजग रहनु नै भावनात्मक बुद्धिमत्ताको एक पक्ष आत्म जागरुकता हो । मनमा नाजायज लोभ उत्पन्न भयो र सो लोभमा नै मान्छे फस्यो भने अप्रिय स्थिति उत्पन्न हुन्छ । कार्यालयका कामको सिलसिलामा अनेक किसिमका परिस्थिति उत्पन्न हुन्छन् । कहिले लोभ जाग्ला, कहिले क्रोध उत्पन्न होला । कहिले अहङ्कार जाग्ला, कहिले ईर्ष्या जाग्ला आदि आदि । सोप्रति सजग नहुनुको परिणाम नै मान्छे भ्रष्टाचार तथा अनियमिततामा फस्ने हुन्छ । तर यदि ऊ जागरुक छ भने मनका भावनाप्रति ऊ सजग रहन्छ । लोभ उत्पन्न भएको उसलाई होस भएमा ऊ सजग रहन्छ र यसबाट म मुक्त हुनुपर्छ भन्ने चेतना वा बुद्धिमत्ता जागृत हुन्छ तब मात्र मान्छे सही हुन्छ । यो चेतना नै आत्मजागरुकता (Self Awareness) हो ।

आत्मजागरुकताको अर्थ वर्तमान समयप्रति पूर्ण रूपले सजग हुनु पनि हो । वर्तमानमा जे भइरहेको छ सोप्रतिको चेतना नै आत्मजागरुकता हो । उच्च रूपले जागृत मान्छे मनमा उत्पन्न हुने ईर्ष्या, लोभ, क्रोधप्रति सजग रहन्छ र सोको निराकरणका उपायबारे ज्ञान र अभ्याससमेत गर्दछ ।

(ख) आत्म नियमन (Self Regulation)

आत्म नियमनको अर्थ सकारात्मक वा नकारात्मक भावनाप्रति सजग र हँदै यस प्रकारको महसुस किन भइरहेको छ भनेर पहिचान गर्नु हो । यसका साथै यस प्रकारको भावनालाई कसरी बदल्न सकिन्छ भन्ने कुराको ज्ञान हुनु र नियन्त्रण गर्न सक्नु पनि हो ।

आत्मनियमन आत्मजागरुकताकै दोस्रो भाग हो । आत्मनियमनमा ज्ञानको भूमिका महत्वपूर्ण हुने देखिन्छ । बाह्य सन्दर्भ वा परिस्थितिलाई व्यक्तिले रोक्न सक्दैन, सम्भव पनि छैन । तर सोका कारण उत्पन्न हुने मानसिक उचार चढावलाई नियमन गर्न भने व्यक्ति सक्षम हुन्छ । मनका नकारात्मक भावप्रति

सजग भएमा सो मानसिक भाव समाप्त हुने मात्र नभई सो भावको शक्ति भविष्यमा समेत कमजोर बन्दछ । यसका साथै सकारात्मक भावप्रति सजग भइयो भने सोही सकारात्मक भाव प्रवर्धन हुन्छ । यो आध्यात्मिक रहस्यबारे सबैमा ज्ञान हुनु जरुरी छ ।

(ग) उत्प्रेरणा (Inspiration or Motivation)

एउटा सक्षम नेतृत्वमा यो कौशल हुनु आवश्यक छ कि उसलाई के थाहा हुन्छ भने आफ्नो परिवार वा समूहलाई कसरी कामप्रति उत्प्रेरित गर्ने । उसले आफ्ना भावनाका साथै समूह सदस्यका भावनाको पनि जानकारी र कदर गर्दछ । उसले अरूलाई समेत कार्यप्रति उत्प्रेरित गर्दछ र समग्रमा संस्थाको उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा सहायक बन्दछ ।

(घ) सहानुभूति (Empathy)

अर्काका प्रति सहानुभूति राख्ने व्यक्ति परिस्थितिलाई ध्यानमा राखेर निर्णय लिने गर्दछ । समूह सदस्यले के महसुस गरिरहेका छन् ? साथै मेरो सहानुभूति कसका लागि आवश्यक छ भन्ने कुरा उसलाई ज्ञान हुन्छ । भावनात्मक बुद्धिमत्तासम्पन्न व्यक्ति आफ्नो घर समाज तथा सामाजिक सम्बन्ध व्यवस्थापन गर्नमा कुशल हुन्छ । यसका अलावा कुनै पनि व्यक्तिप्रति तुरुन्त धारणा पनि उसले बनाउँदैन । कुनै अप्रिय परिस्थिति उत्पन्न हुनुमा कसैको अज्ञानता वा अरु कुनै कारण हुन्छ । भावनात्मक बुद्धिमत्तासम्पन्न कर्मचारीले आफ्ना अग्रज वा अनुजको कुन कारणले उक्त परिस्थिति सिर्जना भएको भन्ने कारण खोज्न थाल्छ र सहानुभूति गर्ने भएकाले कार्यवातावरण मैत्रीपूर्ण बन्छ ।

(ङ) सामाजिक कौशल (Social Skill)

आफ्नो अस्तित्व सुनिश्चित गर्नका लागि सामाजिक कौशल अत्यन्त जरुरी हुन्छ । सामाजिक कौशलसम्पन्न व्यक्ति आफ्नो साथै अरूको समेत भलाइका बारेमा ध्यान राख्दछ । यो असल सामाजिक सम्बन्धमा आधारित हुन्छ । सामाजिक कौशल गुण भनेको व्यक्ति वैयक्तिक नभई परिवार, समाजको पनि ख्याल गर्ने, उनीहरूको भावनाको कदर गर्ने, असल सामाजिक सम्बन्ध विकास

गर्ने स्वभाव हो जसले मानवीय कार्यक्षमता अभिवृद्धिमा महत्वपूर्ण सहायता पुऱ्याउन सक्छ ।

संस्कार र भावनात्मक बुद्धिमता

संस्कारको अर्थ स्वभाव हुन्छ । ऋग्वेदमा 'संस्कार'को ठाउँमा 'संस्कृत' शब्द प्रयोग गरिएको छ, जसको अर्थ 'शुद्ध गरिएको' भन्ने हुन्छ । जैमिनी सूत्रमा संस्कार शब्दको तात्पर्य यज्ञलाई पवित्र र निर्मल बनाउने माध्यमको अर्थमा प्रयोग गरेको छ । समग्र मानवजीवन र कर्मलाई यज्ञको रूपमा वेदमा लिइएको छ ।

संस्कारको अर्थ व्यापक रहेको छ । तैपनि मूलतः संस्कार भनेको व्यक्ति वा मान्छेको स्वभाव, आदत, बानी, वृत्ति, प्रवृत्ति, मनोवृत्ति आदि हुन्छ । कुनै असल स्वभावको मान्छे छ भने उसलाई संस्कारी व्यक्ति भनिन्छ । जो संयमी, सदाचारी, शालीन, अनुशासित हुन्छ । यसैले भावनात्मक बुद्धिमत्ता र संस्कारबीच निकट सम्बन्ध रहेको देखिन्छ ।

संस्कारलाई धर्मसँग जोडेर पनि व्याख्या गरिएको छ । पूर्वीय सनातन पद्धतिमा व्यक्तिको संस्कार निर्माणका लागि अनेक पद्धति विकास गरिएका छन् । यीमध्ये गर्भाधान संस्कारदेखि मृत्युसंस्कारसम्मका षोडस संस्कार बढी प्रचलित छन् । यी प्रत्येक सांस्कारिक कर्म एवम् अनुष्ठानले व्यक्तिमा मानवीय उच्च गुणको विकास गर्नमा मद्दत गर्दछन् । दया, माया, सेवा, श्रद्धा, सन्तोष, कृतज्ञता जस्ता गुणहरू संस्कारसँग सम्बन्धित गुणहरू नै हुन् । अहिले संस्कार निर्माणका उपर्युक्त कर्म गर्न छोडिरहेको स्थिति छ । यति भएर पनि दुई प्रकारका कर्म चाहिँ प्रचलित छन् - विवाह र मृत्युसंस्कार । यी दुई कर्म पनि न्यून हुँदैछन् ।

संस्कार नै कर्मको जनक हो । मान्छेका जति पनि कर्म, व्यवहार हुन्छन् संस्कारकै प्रतिफल हुन् । मानव जीवनमा संस्कारको अहम् भूमिका रहन्छ । संस्कार स्वभावका रूपमा व्यवहार रूपमा प्रकट हुन्छ । स्वभाव, बानी, वृत्ति, प्रवृत्ति आदि संस्कारकै अलगअलग नाम हुन् । संस्कार मान्छेको जीवनको

सञ्चालक हो । संस्कारले नै मान्छेका दुःख, सुख, शान्ति, सद्भाव, मैत्री, करुणा आदि स्वभाव निर्धारण गर्दछ । मान्छेमा कर्मशीलता, निडरता, सेवापरायणता वा समग्रमा भन्नुपर्दा मानव जीवनको सार्थकता हासिल गर्ने निर्धारक तत्व संस्कार नै हो ।

संस्कार निरन्तर विकशनशील हुन्छ । व्यक्तिको स्वभाव परिवर्तन भनेको उसका दोष, दुर्गुण आदि पन्छाउनु र सुधार्नु वा परिष्कार गर्नु हो । अर्को शब्दमा मनोवृत्ति वा स्वभाव सुधार्नु नै संस्कार परिवर्तन हो । स्रोतका आधारमा संस्कार स्वतः प्राप्त र आर्जित गरी दुई किसिमका हुन्छन् । स्वतः आर्जित संस्कार जन्मौजन्मका संस्कार एकट्ठ भएर आएका हुन्छन् भने आर्जित संस्कार व्यक्तिले यही जीवनमा पारिवारिक, सामाजिक वातावरण, सरसंगत, शिक्षा आदिमार्फत विकास गरेका संस्कार हुन् । स्वतः प्राप्त भएको संस्कार स्वभावको रूपमा प्रकट हुन्छ जसले व्यक्तिको जीवनको उचाइ, जीवनको स्तर, आगामी जीवनको दिशाबोध गर्दछ भने आर्जित संस्कारको भूमिका पनि यसै प्रकृतिको हुन्छ । व्यक्तिको जीवनको प्रगति, उन्नति, जीवनस्तर तथा जीवनको सार्थकता निर्धारण गर्ने हुँदा यी दुवै प्रकृतिका संस्कारको भूमिका अति महत्वपूर्ण हुन्छ । व्यक्तिको संस्कार वा स्वभावको परिवर्तन ज्ञान र अभ्यासले हुने गर्दछ । ज्ञान मात्रले पनि स्वभाव परिवर्तन त हुन्छ तर लामो समय लाग्छ । ज्ञानसहित अभ्यास भएमा संस्कार परिवर्तन अत्यन्त छिटो हुने गर्दछ ।

उत्पादकत्व अभिवृद्धि र भावनात्मक बुद्धिमत्ता

- कुनै संस्था वा निकायको उत्पादकत्व सो संस्थाको मानव संसाधनमा भर पर्छ । संस्थामा कार्यरत जनशक्तिको कार्यकुशलता उसको सकारात्मक चिन्तन, अनुशासन, बुद्धिमत्ता, सहयोगी भावना, सामूहिक सहभागिता, सहकार्य आदिमा निर्भर रहन्छ । यी मानवीय गुण विकास गर्नका लागि उसमा स्वच्छ बुद्धिको विकास हुनुपर्दछ । बुद्धिमानी हुनु व्यक्तिको नैसर्गिक स्वभाव हो जसलाई ज्ञान र साधनाले विकास गर्दछ । यसैले व्यक्ति वा कर्मचारीमा उत्पन्न हुने असङ्ख्य भावनाप्रति सजग हुने कर्मचारी नै आफ्ना भावनाप्रति सजग रहने र संस्थालाई उच्च उत्पादकत्व प्रदान गर्न सक्षम हुन्छ ।

- आध्यात्मिक ज्ञानको अभावमा भावनात्मक बुद्धिमत्ता विकास हुन गारो हुन्छ । आफूमा उत्पन्न हुने सकारात्मक वा नकारात्मक भावनालाई जान्ने व्यक्ति नै भावनात्मक रूपमा सबल हुन्छ, र कार्यालयमा विभिन्न परिस्थितिका कारण उत्पन्न भावनालाई नियन्त्रणमा राख्न सक्छ । रिस, राग, द्वेष, वासना, अहङ्कार, स्वार्थपन आदि भाव उत्पन्न भएमा मान्छेमा दुइटा स्थिति देखा पर्दछ । पहिलो स्थिति हो मान्छे सोही भावनामा एकाकार हुने अवस्था । यसलाई भोगवृत्ति पनि भनिन्छ । दोस्रो अवस्था हो : सो भावनाप्रति सजग भएर यस्ता प्रवृत्तिबाट टाढा रहने अवस्था । दोस्रो अवस्था भनेको बुद्धि वा विवेकको अवस्था हो, आत्मोन्नतिको अवस्था हो । व्यक्तिभित्र रहेको आत्मा वा चेतना स्वयम्ले उसलाई खबरदारी गर्दछ, नकारात्मक भावनाबाट पीडित भई पतन हुनबाट सजग गराउँछ, यसैलाई आत्मोन्नति पनि भनिन्छ ।
- **कर्मसंस्कार** : कर्म संस्कारको ज्ञान अध्यात्मको अति महत्वपूर्ण विषय हो । मान्छेले जुनजुन कर्म गर्दछ, सोको रेकर्ड ऊ स्वयम्भित्र जीवन प्रणालीले नै गर्दछ । कर्म तीन प्रकारका हुन्छन् : कायिक, वाचिक र मानसिक कर्म । हात, खुट्टा वा शरीरले गर्ने कर्म कायिक कर्म हुन् । वाचिक कर्म वचनमा आधारित हुन्छ । वचनले पनि मान्छेले कर्म गरिरहन्छ । यसै गरी, मनले सोचेर, विचार गरेर पनि कर्म गर्दछ । यी तीनै किसिमका कर्मका रेकर्ड उसको मनोविज्ञानमा हुन जान्छ । यो नै उसको आगामी जीवनयात्राको द्योतक हो । अर्को जन्ममा यसैका आधारमा उसको भाग्य वा प्रारब्ध बन्दछ । यसलाई बुद्धद्वारा अभ्यास गरिएको विषयना ध्यानमा अनुभूति गर्न सकिन्छ ।
- सार्वजनिक सेवामा संलग्न कर्मचारीमा उपलब्ध स्रोत र साधनको दुरुपयोग हुन नदिनु र सोको सर्वोत्तम उपयोगको सुनिश्चितता हुनु प्राथमिक कार्य हो । भावनात्मक बुद्धिमत्तायुक्त कर्मचारीले भ्रष्टाचार गर्न सम्भव नै हुँदैन । किनभने कर्मसंस्कार र साको प्रतिफलबारे ऊ जानकार हुन्छ । ऊ स्वयम्भित्र कानुनरूपी अख्तियार जागृत हुन पुग्छ । जब ऊ स्वयम्भित्र अख्तियार जाग्छ तब भ्रष्टाचार सम्भव नै हुँदैन । बरु उसले संस्थाबाट लिने भन्दा दिने चिन्तन गर्न थाल्दछ । चेतना वा आत्माले अनियमित गर्न दिँदैन, गर्न मिल्दैन । सार्वजनिक सेवाको पद धारण गर्नेले जिम्मेवारी बहन राम्रोसँग गर्छ, गनैपर्छ, नत्र स्वयम्ले दण्ड दिन्छ, भन्ने कुरा उसले राम्ररी

बुभ्दछ । यति मात्र नभई सरकारी मात्रै होइन समस्त स्रोतसाधनको उच्चतम सदुपयोगको सम्भावना रहन्छ ।

- अध्यात्मज्ञान सम्पन्न व्यक्ति अल्प उपभोगमा नै सन्तुष्ट रहन्छ । सात्विक साकाहारी भोजन उसले ग्रहण गर्दछ । ऊ कुनै पनि परिस्थितिमा उत्तेजित, आक्रोशित हुँदैन, भए पनि कम हुन्छ । वातावरणलाई राम्ररी बुभ्दछ र अप्रिय परिस्थितिलाई व्यवस्थापन गर्दछ । आफूमा शिष्टता र शालीनता स्थापित गर्दछ भने अरूप्रति सम्मानको भावना विकास भई कार्यालयीय वातावरण शान्तिपूर्ण, मैत्री तथा सुव्यवस्थित बन्ने सम्भावना रहन्छ । यसैले भावनात्मक बुद्धिमत्ताले आफ्नो मात्र होइन अरू कर्मचारीको उत्पादकत्व अभिवृद्धि समेतमा सहयोग पुऱ्याउँछ ।

निष्कर्ष

कुनै पनि संस्थाको उत्पादकत्व अभिवृद्धिमा मानव संसाधन प्रमुख साधन हो । किनभने भौतिक, आर्थिक, सञ्चार आदि संसाधनलाई मानवीय साधनले नै परिचालन गर्दछ । मानव संसाधनमा पनि दुई वटा पक्ष हुन्छन् यौटा विषयवस्तुको ज्ञान र अर्को सकारात्मक दृष्टि र चेतना । शारीरिक मानसिक चेतनासम्पन्न मानवीय संसाधन नै कर्मक्षेत्रमा सबल बन्न सक्छ ।

भावनात्मक बुद्धिमत्ता मूलतः आफ्नो र अरूको भावना, सोको उत्पत्तिको कारण, आफ्नो भावनाका कारण कार्यस्थलको वातावरण, आफ्नो जिम्मेवारीप्रतिको कर्तव्य, हृदयको विशालता, आत्मोन्नति जस्ता विषयप्रति सजग रहँदै स्वव्यवस्थापन गर्ने कला हो । मान्छेको शुद्ध स्वरूप नकारात्मक भावना होइन । नकारात्मक भावना त उत्पन्न हुने र क्षणभरमै समाप्त हुने भाव हुन् । यसैले स्वकर्तव्यप्रति सजग रहने र नकारात्मक भावनाबाट टाढै रहने भएकाले उसको ऊर्जा क्षय नभई निरन्तर उन्नयन हुने हुँदा भावनात्मक बुद्धिमत्ताको ज्ञान र अभ्यास कुनै पनि संस्था वा कार्यालयमा उत्पादकत्व अभिवृद्धिका लागि अत्यावश्यक हुन जान्छ ।

अध्यात्मिक ज्ञानसम्पन्न मान्छे, आध्यात्मिक अभ्यासमा उत्रन्छ । अभ्यासमा उत्रेपछि परिणाम आउन थाल्छ । अध्यात्मप्रति उसको विश्वास बढ्न थाल्छ । ऊ तनावमा कहिल्यै जाँदैन । कुनै परिस्थितिका कारण तनाव उत्पन्न भए पनि शालीन भएर उसमा व्यवस्थापन गर्ने कला विकास हुने गर्दछ । भावनात्मक

बुद्धिमत्ता सम्पन्न कर्मचारी आफ्नै मात्रै कुरा गर्दैन परन्तु अरूका कुरा पनि सुन्दछ। गलत कर्म ऊबाट सम्भव नै हुँदैन किनभने कर्मफलबारे ऊ जानकार रहन्छ। उसले सरल जीवन यापन गर्न थाल्छ। यसैले सरकारी वा गैरसरकारी कुनै पनि कार्यालय संस्थामा कार्यरत कर्मचारीका लागि संस्थाले नै भावनात्मक बुद्धिमत्तासम्बन्धी ज्ञान प्रदान गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ।

सन्दर्भसूची

आचार्य, डा.भागवत (२०८०), 'संस्कार र शासन', सामाजिक सांस्कृतिक अध्ययन सङ्घद्वारा आयोजित गोष्ठीमा प्रस्तुत कार्यपत्र, काठमाडौं।

गोयन्का, सत्यनारायण (२०७४) : प्रवचन सारांश, नेपाल विपश्यना केन्द्र, ज्योतिभवन, कान्तिपथ, काठमाडौं।

मिश्र, वीरेन्द्रप्रसाद, (२०४०), दर्शनशास्त्र परिचय, काठमाडौं : प्रतिभा प्रकाशन।

राधाकृष्णन् सन् २०१२, भारतीय दर्शन, दिल्ली : राजपाल एन्ड सन्ज प्रकाशन।

रामसुखदास, स्वामी (२०६०) श्रीमद्भगवद्गीता (साधक-सञ्जीवनी), गोरखपुर : गीता प्रेस।

रेग्मी, मुरारिप्रसाद (२०४८), मनोविज्ञानपरक समालोचना, साक्षा प्रकाशन, ललितपुर।

लम्साल, राजेन्द्र (२०८०), अध्यात्म र आर्थिक सुशासन, नेपाल राष्ट्र बैंक पोखरा, ज्ञान आदानप्रदान कार्यक्रममा प्रस्तुत कार्यपत्र।

Subedi, Bishnu (2022). "Spirituality at workplace", Paper presented at NRB, HRMD, Knowledge Sharing Program.

Weinstein, Bruce (2011). Ethical Intelligence: Five Principles for Untangling Your Toughest Problems at Work and Beyond. New World Library.

कसान्द्रा सिद्धम : अन्तराष्ट्रिय बैकिङ्ग सङ्कट र कर्जा जोखिम

सार्थक कार्की*

पृष्ठभूमि

संस्था र व्यक्तिबीच एउटा महत्वपूर्ण भिन्नता हुन्छ। कुनै एउटा व्यक्तिले सम्भावित लाभको लागि अधिक जोखिम लिनसक्छ। उक्त जोखिमको फल सोचेअनुरूप प्राप्त हुन गए उक्त व्यक्ति र निजको परिवारको कायापलट हुनसक्ला। साथै, घटनाक्रमहरू सोचेभन्दा विपरीत हुन गए सोही व्यक्ति र निजको परिवारले ठूलो हानि खेप्नुपर्ला। आफू तथा आफ्नो परिवारको लागि कति जोखिम लिने भन्ने निर्णय नितान्त व्यक्तिगत हुन्छ।

तर, संस्थाहरूको हकमा यस्तो हुँदैन। बैंक, पब्लिक कम्पनी, सार्वजनिक संस्थान, सरकारी निकाय र अन्य विभिन्न प्रकारका सरोकारवाला संस्थाहरू यसका उदाहरण हुन्। यी सबै संस्थाको लागि स्वीकार्य हुनसक्ने अस्तित्वसँग तालुख राख्ने प्रकारको जोखिमको मात्रा कुनै एउटा व्यक्तिको भन्दा निश्चय नै कम हुन्छ। साथै, यी संस्थाहरूमध्ये पनि स्वीकार्य जोखिमको मात्रा फरकफरक हुने अनुमान गर्न सकिन्छ। जस्तो कि; कुनै एउटा पब्लिक कम्पनीभन्दा समग्र राष्ट्रका लागि स्वीकार्य जोखिमको मात्रा पक्कै पनि निकै कम हुनुपर्दछ।

जहाजमा सवार भई समुद्रपार गर्ने कार्य कुनै व्यक्तिको लागि सामान्य नै हुनसक्छ तर समग्र राष्ट्र वा कुनै समुदायजस्तो बृहत् संस्थाले यस प्रकारको जोखिम लिनहुँदैन किनकि दुर्घटनाको जोखिम ०.०००००१ प्रतिशत मात्र छ भने पनि १० लाख पटकको सवारीमा एक पटक दुर्घटना हुने जोखिम रहन्छ नै जुन कुनै व्यक्तिको लागि सामान्य, नगन्य र पन्छाउन व्यावहारिक नहुने प्रकारको भए तापनि राष्ट्र जत्तिको बृहत् संस्थाको लागि पक्कै पनि अस्वीकार्य हुनुपर्दछ।

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

देशको कुनै निश्चित व्यक्ति वा परिवार सधैं नरहन सक्छन् - कालान्तरमा हिजोका रैतीले आज राजपाट सट्टमाल्न सक्छन् अनि आजको शासक वर्गको भोलि अस्तित्व नै नरहन सक्छ । तर समुदाय र राष्ट्र जस्ता बृहत् संस्थाको पनि यस्तै नियति हुनु भनेको सामान्य कुरा नभई दुखद घटना हो ।

त्यसैले संस्थाले निर्णय गर्दा धेरै जिम्मेवार हुनुपर्दछ । यिनको सोच आजभोलिमा मात्र सीमित हुनुहुँदैन । यिनको आयाम दूरगामी हुनुपर्दछ । यिनले आफ्नो अस्तित्व नै समाप्त हुन सक्ने प्रकारको कुनै पनि जोखिम लिनुहुँदैन र यिनमा आन्तरिक नियन्त्रणका लागि दुरुस्त संयन्त्र रहेको हुनुपर्दछ । छोटकरीमा भन्नुपर्दा अस्तित्व रक्षाको मामलामा संस्थाहरू व्यक्तिभन्दा निकै बढी कन्सरभेटिभ हुनुपर्दछ । उपर्युक्त पृष्ठभूमिमा यो लेखको उद्देश्य अन्तर्राष्ट्रिय बैकिङ सङ्घको बारम्बार दोहोरिरहने प्रवृत्तिलाई उजागर गर्दै राज्यजस्ता अति महत्वपूर्ण संस्थाले निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा जोखिम कदापि लिनुहुँदैन भन्ने विचार पेस गर्नु हो ।

अन्तर्राष्ट्रिय बैकिङ सङ्घको सङ्क्षिप्त इतिहास

जन् केनेथ ग्याल्ब्रेथ सर्वोत्कृष्ट अमेरिकी अर्थशास्त्रीमध्ये एक हुन् । उच्चकोटीका प्राज्ञ (हार्वर्डका एमरेटस् प्राध्यापक), नवीन विचारक, प्रखर लेखक र अमेरिकी बौद्धिक समाजमा खुला बजार खेमाको साथै समाजवादी खेमाले समेत इज्जत गर्ने कमै बुद्धिजीवीमध्ये एक हुन् ग्याल्ब्रेथ ।

आफ्नो उत्कृष्ट कृति 'ए सर्ट हिस्ट्री अफ फाइनान्सियल युफोरिया'मा ग्याल्ब्रेथले बैकिङ सङ्घलाई 'अमेरिकी प्रचलन' को सङ्ज्ञा दिएका छन् । अमेरिकी बैकिङ सङ्घको इतिहासलाई केलाउने हो भने यो कुनै अत्युक्ति होइन । उदाहरणका लागि सन् १९१३ मा फेडरल रिजर्भ (अमेरिकाको केन्द्रीय बैङ्क) को स्थापनाको प्रमुख कारण नै अमेरिकामा बारम्बार दोहोरिरहने बैकिङ सङ्घ (जसलाई तत्समय बैकिङ प्यानिक भनिन्थ्यो) लाई रोक्नु रहेको थियो । तर यस अपेक्षाको ठीक विपरीत सन् १९२९ मा अमेरिकी पुँजीबजार एवम् बैकिङ क्षेत्रमा देखापरेको सङ्घटले इतिहासकै भीमकाय विश्वव्यापी चरम मन्दीको रूप लिन पुग्यो । यस महामन्दीको प्रमुख कारण नै फेडरल

रिजर्भको सङ्गचनमुखी मौद्रिक नीति रहेको कुरा नोबेल पुरस्कार विजेता मिल्टन फ्रिडम्यान, बेन बर्नान्कीलगायतका अर्थशास्त्रीले औँल्याएका छन् ।

बैंकिङ सङ्गत रोकन फेडरल रिजर्भ मात्र पर्याप्त नदेखिएको हुनाले अमेरिकामा सन् १९३३ मा फेडरल डिपोजिट इन्स्योरेन्स कर्पोरेसन (एफडीआइसी) को स्थापना भयो । तत्पश्चात् बैंकिङ सङ्गतको क्रम केही कम भए तापनि आशाअनुरूप उन्मुलन भने भएन ।

एफडीआइसी को स्थापनापश्चात् समेत उत्पन्न हुन गएका प्रमुख बैंकिङ सङ्गतमध्ये सन् १९८० को दशकमा देखापरेका दुई भीमकाय बैंकिङ सङ्गतहरू - सेभिड्स एण्ड लोन क्राइसिस र ल्याटिन अमेरिकी ऋण सङ्गत मुख्य हुन् । तत्पश्चात् सन् १९८७ मा हुन गएको अमेरिकी पुँजीबजार दुर्घटना, सन् १९९८ मा रसियन रुबल सङ्गतसँगै हुन गएको विशाल अमेरिकी हेज् फण्ड लड टर्म क्यापिटल म्यानेजमेन्टको विफलता र यी दुई घटनाबाट अमेरिकालगायत विश्वका अन्य ठूला निजी बैंकमा उत्पन्न हुन गएको सङ्गत - यी पनि वित्तीय क्षेत्रका सरोकारवालामाभू परिचित नै हुनुपर्दछ ।

तर यी घटनाक्रम पनि आजका बैंकर र ट्रेडरका लागि अपरिचित एवम् नौलो रहेका छन् अथवा २१ औँ शताब्दीको परिप्रेक्ष्यमा असान्दर्भिक देखिन्छन् भने यो फेरि नौलो कुरा भने होइन । ग्याल्ब्रेथको वित्तीय सङ्गतको सिद्धान्तले यो प्रवृत्तिलाई उजागर मात्र गर्दैन, वित्तीय क्षेत्रको प्रत्येक नयाँ पुस्ताको यही अज्ञानी प्रवृत्तिलाई वित्तीय सङ्गतको प्रमुख कारणको रूपमा औँल्याउँछ पनि ।

आजको बैंकर अथवा ट्रेडर जतिसुकै अल्प स्मरणशक्तिको भए तापनि सायद सन् २००७ को विश्वव्यापी वित्तीय सङ्गतलाई भने उसले नभुलेको हुनुपर्दछ । पछिल्लो समयको प्रमुख बैंकिङ सङ्गत पनि यही नै हो । यद्यपि तत्पश्चात् समेत यदाकदा सङ्गतहरू देखापरिरहेका छन् । जस्तो कि; हालसालै (सन् २०२३ मार्चमा) मात्र हुन गएको तीन वटा मध्यमस्तरीय अमेरिकी बैंकहरू - सिलिकन भ्याली, सिग्नेचर र फर्स्ट रिपब्लिकको विफलता । तर म फर्किन चाहन्छु यसभन्दा धेरै पहिलेतर्फ । प्रादुर्भाव नै त होइन तर सान्दर्भिक भूत कालतर्फ ।

फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीअनुसार सन् १७९१ मा अमेरिकामा स्थापना भयो पहिलो अमेरिकी केन्द्रीय बैंक । जसको नाम थियो 'फर्स्ट बैंक अफ द युनाइटेड स्टेट्स' । २० वर्षको चार्टर अवधि रहेको उक्त केन्द्रीय बैंकको उद्देश्य राजस्व सङ्कलनलगायत सरकारी कारोबार सञ्चालन गर्नु, सर्वसाधारणको निक्षेप र कर्जा परिचालन गर्नुसमेत थियो । फर्स्ट बैंकले पर्याप्त सुरक्षणविना कागजीय मुद्रा जारी गर्ने अन्य अमेरिकी बैंकको मुद्रा स्वीकार गर्दैनथ्यो र यसरी तत्समयको सर्वाधिक ठूलो अमेरिकी बैंक समेतरहेको उक्त बैंकले अमेरिकी बैंकिङ क्षेत्रमा सुशासन कायम गर्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको थियो । तर सन् १८११ मा निजी अमेरिकी बैंकहरूको तीव्र दबावमा उक्त बैंकको चार्टरलाई नवीकरण गरिएन र अमेरिकाको पहिलो केन्द्रीय बैंक खारेज नै भएर गयो ।

ग्याल्ब्रेथले फर्स्ट बैंकको खारेजीलाई तत्पश्चात् अमेरिकी घरजग्गा क्षेत्रमा हुन गएको तीव्र मूल्यवृद्धिसँग जोडेका छन् । यसपछि दोस्रो अमेरिकी केन्द्रीय बैंकको रूपमा सेकेण्ड बैंक अफ द युनाइटेड स्टेट्सको स्थापना सन् १८१६ मा हुन गयो । तर घरजग्गा खरिदका लागि अचाक्ली खराब कर्जा प्रवाह भइसकेको हुनाले सेकेण्ड बैंकले घरजग्गा क्षेत्र एवम् यस क्षेत्रमा अधिक जोखिम लिएका बैंकहरूको बर्बादी (सन् १८१९) लाई रोक्न सकेन । फलस्वरूप सन् १८१९ मा यो बैंकको चार्टरलाई पनि निजी बैंकहरूको दबावमा खारेज गरियो ।

ग्याल्ब्रेथले लेखेका छन्, यसपछि सुरु भयो अमेरिकी बैंकिङ क्षेत्रमा वारम्बार दोहोरिरहने बैंक दुब्ने शृङ्खला जसलाई तत्समय बैंक प्यानिक भनिन्थ्यो । अमेरिकी बैंक प्यानिकमध्ये चार घटनाक्रमहरू तुलनात्मक हिसाबले ठूला रहेका छन् - सन् १८३७, सन् १८५७, सन् १८७३ र सन् १९०७ को बैंक प्यानिकहरू ।

सन् १८३७ को बैंक प्यानिकलाई मलजल प्रदान गर्नको लागि विदेशी पुँजी (विशेष गरी बेलायती बैंकहरूबाट ओइरिएको ऋण) तथा विनासुरक्षण अमेरिकी बैंकहरूले ठूलो मात्रामा जारी गरेको कागजी मुद्राले प्रमुख भूमिका खेलेको कथन ग्याल्ब्रेथले उल्लेख गरेका छन् । साथै, उक्त पुँजी

(आधुनिक भाषामा 'हट् मनी फ्लोज्') को लगानी अमेरिकी घरजग्गाको अतिरिक्त उद्योग तथा पूर्वाधार (टोल रोड, सिँचाइ आदि) मा समेत रहेको थियो । वास्तविक क्षेत्रको अति उत्साह (आधुनिक भाषामा इन्यासनल एक्जुवरेन्स्) र गैरजिम्मेवार ऋण लगानीको मिश्रणबाट उत्पन्न भएको उक्त बैकिङ सङ्कटमा सयौँ अमेरिकी बैंकहरू डुबेको र स्टेट-चार्टरअन्तर्गतका अमेरिकी बैंकहरूको सम्पत्तिमा ४५ प्रतिशतले ह्रास आएको तथ्याङ्क देखिन्छन् ।

तर सन् १८३७ को सङ्कटको सम्झना धेरै समयसम्म ररिरहन सकेन अनि सन् १८५७ मा अमेरिकाले अर्को बैंक प्यानिक देख्यो । कारण फेरि उही - वास्तविक क्षेत्रको इन्यासनल एक्जुवरेन्स् र गैरजिम्मेवार ऋण लगानी अर्थात् एक शब्दमा भन्नुपर्दा लिभरेज । यस सङ्कटको प्रवृत्ति ग्याल्ब्रेथले उल्लेख गरेको एउटा डुब्न पुगेको अमेरिकी बैंकको मुद्दाले उजागर गर्दछ । सन् १८५७ को बैंक प्यानिकमा दिवाला निस्केको न्यू इङ्ल्याण्डको एउटा अमेरिकी बैंकसँग कङ्गालीको बखत पाँच लाख डलरको मौद्रिक दायित्व र यसको सुरक्षणस्वरूप ८६ डलर साथमा रहेको थियो ।

फेरि केही वर्ष सन् १८५७ को प्यानिक सरोकारवालाहरूको मानसपटलमा ताजै रह्यो र फलस्वरूप: वित्तीय क्षेत्रका 'विज्ञहरू' को दम्भ अनि बैकिङ क्षेत्रको कामकारवाही पनि बाञ्छनीय सीमाभित्रै रहे । तर सदाभैँ फेरि वित्तीय क्षेत्रको समृति धमिल्यो, नयाँ पुस्ताले फेरि बैकिङ सङ्कटको इतिहासलाई सान्दर्भिक ठानेन अनि आगमन भयो सन् १८७३ को बैंक प्यानिकको ।

सन् १८७३ को सङ्कटको कारण (सदाभैँ) केही फरक थियो । ग्याल्ब्रेथ लेख्छन् कि त्यस पटक इन्यासनल एक्जुवरेन्स् देखियो रेलमार्ग निर्माण गर्ने नयाँ क्षेत्रमा । यसको साथै सदाभैँ घरजग्गाको क्षेत्रमा पनि सट्टेवाजी भयो नै । फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीमा उल्लेख गरिएअनुसार उक्त समय डुबेका १०० भन्दा बढी बैंकमध्ये तत्समयको ठूलो अमेरिकी बैंक 'जे कुक एण्ड कम्पनी' पनि एक थियो । फलस्वरूप न्यूयोर्क स्टक एक्सचेञ्ज इतिहासमै पहिलो पटक कारोबारका लागि बन्द भयो र यो सिलसिला १० दिनसम्म चल्यो ।

अप्सन ट्रेडिङमा २० वर्षभन्दा अधिक एवम् सफल करियरलाई विश्राम दिई प्राज्ञिक क्षेत्रमा समेत उल्लेखनीय ख्याति कमाएका प्रोफेसर नसिम निकलस् तालेबले ट्रेडर एवम् लगानी व्यवस्थापकको सफलतालाई मापन गर्ने एउटा विचारणीय मापदण्ड प्रस्ताव गरेका छन् । तालिब भन्छन् कि वास्तवमै सफल ट्रेडर एवम् लगानी व्यवस्थापक त्यही हो जो दीर्घ कालसम्म खेलमै रहन्छ अर्थात् जो आफ्नो कार्यकालभर अस्तित्व नै नाश हुने प्रकारको जोखिमबाट जोगिन (र आफू कार्यरत रहेको संस्थालाई जोगाउन) सफल रहन्छ ।

ग्याल्ब्रेथले प्रस्ताव गरेको प्रमुख मुद्दा पनि यही हो । वित्तीय सङ्कटको चक्रलाई नियाल्दा यसको प्रत्येक शृङ्खलामा देखापर्ने पात्रहरू फरक भए तापनि प्रवृत्ति र मानसिकताको हिसाबले एकै प्रकारका हुन्छन् अर्थात् अल्पकालीन सफलताले दिग्भ्रमित, दम्भी, इतिहासको उपेक्षा गर्न उद्दत र फलस्वरूप वित्तीय क्षेत्रमा केही समयका मात्र पाहुना ।

सन् १८७३ पछि अमेरिकामा अर्को सङ्कट आयो सन् १९०७ मा । फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीअनुसार यो सङ्कट र सन् २००७ को ग्लोबल फाइनान्सियल क्राइसिसबीच धेरै समानता रहेका छन् । जस्तो कि; सन् २००७ को वित्तीय सङ्कट हेज् फण्ड जस्ता स्याडो बैंकहरूबाट सुरु भए जस्तै सन् १९०७ को बैंकिङ सङ्कटको मुख्य स्रोत रहेको थियो तत्समयको स्याडो बैंकिङ क्षेत्र अर्थात् ट्रस्ट कम्पनीहरू ।

ट्रस्ट कम्पनीहरू निक्षेप स्वीकार गर्ने र ऋण पनि प्रवाह गर्ने एक प्रकारका बैंकहरू नै थिए । फरक यति थियो कि परम्परागत बैंकको तुलनामा ट्रस्ट कम्पनीहरूको चेक कम हुन्थे । जसकारण उनीहरू तत्समयको चेक फर्छचौट संयन्त्र अर्थात् न्यूयोर्क क्लियरिङ हाउसको सदस्य थिएनन् । साथै, ट्रस्ट कम्पनीहरू परम्परागत बैंकको तुलनामा बढी जोखिम लिनथे (कम नगद राख्थे र विनाधितो समेत कर्जा लगानी गर्दथे) । तर, आज जस्तै; सन् १९०७ मा पनि वित्तीय क्षेत्रका सरोकारवालाहरू अन्तरसम्बन्धित नै हुन्थे । ट्रस्ट कम्पनीले प्रवाह गरेको ऋणको भरमा सेयर ब्रोकरले सेयर खरिद गर्दथे जसको धितोमा फेरि उनीहरूले परम्परागत बैंकहरूबाट थप ऋण लिइने रहेका हुन्थे ।

त्यस समयमा अमेरिकामा अन्तिम ऋणदाताको रूपमा कुनै केन्द्रीय बैंक नरहेको भए तापनि तरलताको समस्या खेपिरहेका परम्परागत बैंकका लागि न्यूयोर्क क्लियरिङ हाउसले ऋण (तरलता सुविधा) उपलब्ध गराउँथ्यो । ट्रस्ट कम्पनीका लागि भने यस प्रकारको कुनै व्यवस्था थिएन ।

सन् १९०७ मा अमेरिकी पुँजी बजारका दुई जना सामान्य सट्टेबाजहरू डुब्ल गए - एफ. अगस्टस् हाइन्ज र चार्ल्स मोर्स । तत्पश्चात् सुरु भयो यी व्यक्तिहरू आबद्ध बैंकहरूमा निक्षेपकर्ताको लर्को । यसरी ठूलो तरलता समस्या खेपे पुगेको नेसनल मर्केन्टाइल बैंकलाई न्यूयोर्क क्लियरिङ हाउसले तरलता सुविधा उपलब्ध गराएर बचाउन सफल भए तापनि मोर्सको सहयोगीको आबद्धता रहेको निकरबोकर ट्रष्टलाई यो सुविधा प्राप्त भएन । फलस्वरूप सुरु भयो उक्त बैंक तथा अन्य ट्रस्ट कम्पनीबाट आफ्नो निक्षेप निकाल्ने प्रतिस्पर्धा जसकारण बजारमा एक दिनको ऋण सुविधाको ब्याजदर (वार्षिक) १०० प्रतिशतसम्म पुग्यो, ट्रस्ट कम्पनीको दिवाला निस्कियो र अर्को वर्ष अर्थतन्त्रमा १२ प्रतिशतको सङ्कुचन आयो ।

सामान्य समयमा बैंकिङ सङ्कटको व्यावहारिक, भर्खरै परिकल्पना गर्न मुस्किल हुनसक्छ । यहाँ म सम्भन्छु कलालाई । सत्यजीत रेको सन् १९६३ मा रिलिज भएको सिनेमा 'महानगर'मा एउटा दृश्य छ, जहाँ सिनेमाकी मुख्य पात्रलाई उनको श्रीमान्ले 'जागिरबाट राजीनामा दिएर आउनु' भन्छन् । नाटकीय रूपले नायिकाको श्रीमान् त्यस दिन आफ्नो कार्यालय (बङ्गालको कुनै सानो बैंक) मा पुग्दा निक्षेपकर्ताको लामो लर्को लागि रहेको हुन्छ । भुक्तानी दिन पर्याप्त रकम नभएकाले बैंकको ढोका बन्द गर्नुपर्ने हुन्छ । यस क्रममा ती भलादमीलाई निक्षेपकर्ताको क्रोधित भीडले झण्डै सिध्याइदिन्छ । वल्लवल्ल आफ्नो ज्यान बचाई उम्कन सफल ती भलादमीले अत्यन्त अस्तव्यस्त मुद्रामा आफ्नी श्रीमतीको कार्यालयमा फोन लगाउँछन् अनि भन्छन्, "नोकरी नछाड ! नोकरी नछाड !"

सन् १९२९ को ऐतिहासिक आर्थिक सङ्कटको माथि नै विवेचना गरिसकिएको छ । तसर्थ, अर्को ठूलो बैकिङ सङ्कटको रूपमा म चर्चा गर्न चाहन्छु सन् १९८० को सेभिङ्स् एण्ड लोन क्राइसिसको । यो सङ्कट जोडिएको छ सन् १९७० को दशकको दुई वटा महत्वपूर्ण भूराजनीतिक घटनाहरूसँग । एक, सन् १९७३ को योम किपुर युद्ध जसमा इजरेललाई समर्थन गरेबापत् अरब देशहरूले अमेरिकालगायत पश्चिमा मुलुकलाई पेट्रोलियम पदार्थको आपूर्तिमा प्रतिबन्ध लगाए जसको फलस्वरूप पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यमा चार गुणासम्म वृद्धि भयो । अर्को महत्वपूर्ण भूराजनीतिक घटना हो सन् १९७९ मा इरानमा हुन गएको राजनीतिक परिवर्तनको जसमा उक्त देशको राजपरिवार (शाह) को शासनलाई इस्लामिक धर्मगुरुको शासनले प्रतिस्थापन गर्‍यो ।

यी दुवै घटनाक्रमको फलस्वरूप सन् १९७० को दशकमा पश्चिममा मुद्रास्फीति अत्यधिक बढ्न गयो जसले गर्दा अमेरिकालगायतका मुलुकका केन्द्रीय बैंकले असाध्यै कसिलो मौद्रिक नीति अवलम्बन गरे । फेडरल फण्डस् रेट सन् १९७२ मा ३.५ प्रतिशत रहेकोमा १९७३ मा १० प्रतिशत नाघ्यो र सन् १९७४ मा फेरि १२ प्रतिशतभन्दा माथि पुग्यो । फेडरल रिभर्जका अध्यक्ष पोल भोल्करले त सन् १९८० मा मौद्रिक नीतिको दरलाई २० प्रतिशतसम्म पुऱ्याइदिए (सन् १९७७ मा ४.५ को हाराहारीमा रहेको मौद्रिक नीतिगत दरलाई क्रमशः वृद्धि गर्दै) र यो आश्चर्यजनक ब्याजदर छ महिनाभन्दा अधिक समयसम्म कायम रह्यो ।

फेडरल रिभर्जको यो कदमको ठूलो असर अमेरिकाको सेभिङ्स् एण्ड लोन क्षेत्रमा पर्न गयो । सेभिङ्स् एण्ड लोन वा थ्रिफ्टहरू एक प्रकारका साना बैंकहरू हुन्, जसले आफ्नो सदस्य र सर्वसाधारणको बचत परिचालन गर्छन् अनि उक्त रकमलाई घर कर्जा प्रवाह गर्न प्रयोग गर्छन् । त्यस समय थ्रिफ्टहरूको व्यावसायिक मोडल सम्पत्ति-दायित्व व्यवस्थापनको दृष्टिकोणले निकै जोखिमपूर्ण थियो किनकि उनीहरूले प्रवाह गर्ने कर्जाको अवधि तिनले परिचालन गर्ने निक्षेपको भन्दा निकै बढी रहन्थ्यो ।

फलतः फेडरल रिभर्जको ब्याजदर वृद्धिपश्चात् समग्र सेभिड्स् एण्ड लोन क्षेत्र अति उच्च ब्याजदरको निक्षेपले निकै न्यून ब्याजदरका ऋणहरूलाई फण्डड गर्न बाध्य भयो । यसरी समग्र क्षेत्रकै पुँजी एक्कासि ऋणात्मक हुन पुग्यो । फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीअनुसार तत्समय अमेरिकामा चार हजार थ्रिफ्टहरू सञ्चालनमा थिए । तिनले प्रवाह गरेको घरकर्जा समग्र राष्ट्रकै घरकर्जा पोर्टफोलियोको करिब ५० प्रतिशत (४८० अर्ब डलर) थियो । आखिरमा यस क्षेत्रलाई धरासायी हुनबाट जोगाउन राज्यलाई करिब १२४ अर्ब डलर भार पर्न गयो ।

उक्त क्षेत्र सङ्कटमा फसेपछि दिवालिया निस्केका थ्रिफ्टहरूमा एक प्रकारको नौलो बैक ठगी गर्ने प्रवृत्तिसमेत देखापऱ्यो, जसलाई नोबेल पुरस्कार विजेताद्वय जर्ज एकर्ललफ र पोल रोमरले आफ्नो उत्कृष्ट जर्नल आर्टिकलमा 'ब्याङ्कपसी फर प्रोफिट' भन्ने सङ्ज्ञा दिएका छन् । 'लुटिड : ब्याङ्करपसी फर प्रोफिट' नामक उक्त जर्नल आर्टिकलबमोजिम ठगी गर्ने थ्रिफ्टहरूकै निक्षेपकर्ताको उद्धारका लागि मात्र अमेरिकी राज्यले ५४ अर्ब डलर खर्च गरेको देखिन्छ ।

सन् १९८० को दशकको सेभिड्स् एण्ड लोन सङ्कट हालसालै मात्र अमेरिकामा भएको ती वटा बैकहरूको विफलताको मुद्दामा दोहोरिएको देखिन्छ । सन् २००७ को भीकमाय सङ्कटदेखि नै ०.२५ प्रतिशतको हाराहारीमा रहँदै आएको फेडरल फण्डस् रेट सन् २०२२ मार्चपश्चात् निरन्तर उकालो लाग्दै गई सन् २०२३ मार्चमा आइपुग्दा पाँच प्रतिशत पुग्यो । फलतः अल्पकालीन निक्षेप र दीर्घकालीन सम्पत्ति (लगानी) भएका तीन अमेरिकी बैकहरू - सिलिकन भ्याली, सिग्नेचर र फर्स्ट रिपब्लिक डुब्न पुगे । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषको सन् २०२३ अप्रिल संस्करणको 'ग्लोबल फाइनान्सियल स्टाबिलिटी रिपोर्ट' अनुसार एफडीआईसीले बिरलै मात्र प्रयोगमा ल्याउने 'सिस्टेमिक रिस्क एक्सेप्सन' प्रावधान लागू गरेको कारणले मात्रै निक्षेप बीमाको सीमाबाहिर रहेका निक्षेपकर्तासमेत यस शृङ्खलाबाट जोगिए ।

सन् १९८० को दशकमै फेरि धेरै ल्याटिन अमेरिकी मुलुक र समग्र अमेरिकी बैकिङ क्षेत्रमा अर्को भीमकाय वित्तीय सङ्कट आइलाग्यो । यसको जरा पनि सन् १९७३ र १९७९ को पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यवृद्धिको घटनाक्रममै

रहेको थियो । उक्त तीव्र मूल्यवृद्धिपश्चात् पेट्रोलियम पदार्थ निर्यात गर्ने अरबलगायतका मुलुकहरूसँग निकै विदेशी मुद्रा थुप्रिन पुग्यो । सोही समय ल्याटिन अमेरिकी मुलुकको सरकारी वित्तको अवस्था खस्किरहेको थियो । अमेरिकी बैंकहरूले यसलाई अवसरको रूपमा देखे अनि कुनै पनि खुद्रा व्यापारीले भैं ऋण खरिदविक्रीको एउटा सामान्य सिलसिला सुरु गरे, जसमा यी बैंकहरूले ओपेक मुलुकहरूसँग सस्तो ब्याजदरमा ठूलो मात्रामा ऋण उठाए र उक्त रकमलाई केही अधिक ब्याजदरमा विभिन्न ल्याटिन अमेरिकी मुलुकमा ऋणको रूपमा प्रवाह गरे ।

अर्थशास्त्री पोल क्रुगम्यानले आफ्नो उत्कृष्ट पुस्तक 'द रिटर्न अफ डिप्रेसन इकोनोमिक्स'मा ल्याटिन अमेरिकी मुलुकप्रति पश्चिमा लगानीकर्ताको तत्समयको यस्तो अधिक उत्साहपूर्ण आकर्षणबारे बयान गरेका छन् । तर यो उत्साह दिगो रहन सकेन किनकि लगानी रकमको अधिक आपूर्ति, फितलो कर्जा जोखिम विश्लेषण र नितान्त लोभका आधारमा गरिएको यस्तो कर्जा लगानीमा छिट्टै समस्या देखिन थाल्यो अनि एकपछि अर्को ल्याटिन अमेरिकी मुलुकले ऋणको साँवा ब्याज भुक्तानी गर्न नसक्ने अवस्था आयो ।

यो वित्तीय सङ्कट पनि कम नाटकीय थिएन । पोल क्रुगम्यानले बयान गरेका छन् कि सन् १९८२ को जुलाई महिनामा विश्व बैंकको ऋणपत्रभन्दा मेक्सिको सरकारले जारी गरेको ऋणपत्रको यिल्ड न्यून रहेको अर्थात् सोमा कम जोखिम आँकलन गरिएकोमा लगतै अर्को महिना उक्त ल्याटिन अमेरिकी राष्ट्रले आफ्नो ऋण भुक्तानी गर्न सकेन ।

मुख्य गरी ठूला अमेरिकी बैंकहरू संलग्न रहेको यस शृङ्खलामा बैंकहरूले लिएको जोखिमबारे केही तथ्याङ्कहरू फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीले यस प्रकार प्रस्तुत गरेको छ - अमेरिकी बैंकहरूको ल्याटिन अमेरिकी मुलुकहरूतर्फको कर्जा (एक्सपोजर) १९७९ मा २९ अर्ब डलर मात्र रहेकोमा सन् १९८२ मा ३२७ अर्ब (अर्थात् यी ठूला अमेरिकी बैंकहरूको पुँजीको १७६ प्रतिशत) पुग्न गयो । ल्याटिन अमेरिकी मुलुकहरूको ऋण तिर्न सक्ने क्षमतामा ह्रास आइसकेपछि समस्याग्रस्त हुन पुगेको उक्त कर्जा पोर्टफोलियोको लागि नियमानुसार कर्जा नोक्सानी व्यवस्था कायम गर्नुपरेको भए समग्र अमेरिकी बैंकिङ क्षेत्र (अर्थात् प्राय सबै ठूला अमेरिकी बैंकसहित) को दिवालिया निस्कन्थ्यो ।

फेडरल रिजर्भले औल्याएको यो आश्चर्यचकित पार्ने तथ्यलाई नसिम निकलस् तालेबले आफ्नो उत्कृष्ट 'कृति द ब्लायाक स्वान्' मा घत लाग्दो तरिकाले प्रस्तुत गरेका छन् - सन् १९८२ को ल्याटिन अमेरिकी वित्तीय सङ्कटमा अमेरिकी बैंकिङ क्षेत्रले आफ्नो इतिहासको सुरुआतदेखि तत्समयसम्म आर्जन गरेको सम्पूर्ण नाफाभन्दा बढी घाटा खान पुग्यो !

नियामक निकायले कर्जा नोक्सानी व्यवस्थामा हदैसम्मको लचकता प्रदान गरेको र अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, अमेरिकी सरकारलगायतका निकायले ल्याटिन अमेरिकी मुलुकको उद्धारको लागि आर्थिक प्याकेजको व्यवस्था गरेको हुनाले बैंकिङ सङ्कट भयावह नै हुन भने पाएन । तर प्रवाह गरिएको ऋणको ठूलै हिस्सा जति गरे पनि उठ्दै नउठ्ने देखिएपछि आखिरमा बैंकहरूले नोक्सान जनाउनै पर्थ्यो । फेडरल रिजर्भ हिस्ट्रीअनुसार सन् १९८९ देखि १९९४ सम्म ऋणदाताले ६१ अर्ब बराबरको ऋण अपलेखन गर्नुपर्थ्यो अर्थात् ल्याटिन अमेरिकी मुलुकहरूको बक्यौता रहेको कर्जाको ३० प्रतिशत !

कुनै पनि जोखिम कुन बेला किन लिइन्छ ?

बैंक र निजी क्षेत्रका संस्थाहरू मुनाफाप्रेरित भई सञ्चालित हुन्छन् । सञ्चालनका क्रममा उत्पन्न हुने विभिन्न जोखिम बहन गर्न अपरिहार्य नै हुन्छ । जस्तै; बैंकले कर्जा र ब्याजदर जोखिम नलिई सुखै छैन । यद्यपि यस मामिलामा केही फरक विचारसमेत रहेका देखिन्छन् । जस्तो कि; भारतीय रिजर्भ बैंकका पूर्व गभर्नर एवम् सिकागो विश्वविद्यालयको बुथ स्कुल अफ विजनेशका प्रोफेसर रघुराम राजनले आफ्नो पुस्तक 'फल्ट लाइन्स्' मार्फत उचित सम्पत्ति दायित्व व्यवस्थापनको बावजुद पनि ररिरहने ब्याजदर जोखिम समेत बैंकहरूले लिनुहुँदैन, यसको सट्टा उक्त जोखिम विशेष प्रकृतिका वित्तीय संस्थाहरूतर्फ स्थानान्तरण गरिनुपर्दछ भन्ने प्रस्ताव गरेका छन् ।

कुनै पनि व्यक्ति वा संस्थाको जोखिम लिने प्रवृत्तिबारे अर्थशास्त्रमा नोबेल पुरस्कार हासिल गरेका विहेभियरल इकोनोमिस्ट ड्यानियल कनन्मन् र उनका सहकर्मी म्याथम्याटिकल साइकलोजिष्ट एमोस् भेरस्कीले प्रस्पेक्ट थियरी नामक एउटा उत्कृष्ट सिद्धान्त प्रतिपादन गरेका छन् । सयौं प्रयोगको नतिजाबाट

पटकपटक प्रमाणित भएको यो सिद्धान्तलाई यस प्रकारले बयान गर्न सकिन्छ कि सामान्यतया निश्चित सानो नाफा र सम्भावित ठूलो नाफाबीच छनोट गर्नुपर्‍यो भने निर्णयहरू जोखिम परित्याग गर्ने प्रकारका हुन्छन् । अर्थात् यस्तो अवस्थामा अधिकांश निर्णयहरू तुलनात्मक रूपमा सानो तर निश्चित रहेको नाफातर्फ नै झुकाव राख्छन् । तर फेरि सोही व्यक्तिले सम्भावित ठूलो नोक्सान र निश्चित सानो नोक्सानबीचको विकल्प रोज्नुपर्‍यो भने अधिकांश मामिलामा सम्भावित ठूलो नोक्सान नै छान्दछ । अर्थात् अधिकांश व्यक्तिहरू नाफाको पृष्ठभूमिमा जोखिम लिन चाहँदैनन् तर नोक्सानको पृष्ठभूमिमा भने अधिक जोखिम लिन उद्दत हुन्छन् ।

कनन्मन्-भेरस्कीको प्रोस्पेक्ट थियरी हामी आफैँमा पनि प्रयोग गर्न सक्छौं । जस्तै; निश्चित रूपमा रु.३० लाख प्राप्त गर्ने विकल्प (विकल्प 'क') र रु.१ करोड प्राप्त गर्ने ५० प्रतिशत सम्भावना (विकल्प 'ख') मध्ये कुनै एक रोज्नुपर्‍यो भने तपाईं के रोज्नुहुन्छ ? यसै गरी, आफूसँग भएको बैंक मौज्जातबाट निश्चित रु.३० लाख गुम्ने विकल्प (विकल्प 'क') र कति पनि र कम नगुम्ने वा रु.१ करोड रकम गुम्ने ५०/५० प्रतिशत सम्भावना भएको विकल्प (विकल्प 'ख') मध्ये कुनै एक रोज्नुपर्‍यो भने तपाईं के रोज्नुहुन्छ ?†

बृहत् प्रकारका संस्थाहरूले कुन प्रकारका जोखिमहरू लिनहुँदैन ?

प्रस्पेक्ट थियरीले आर्थिक निर्णयहरूको मामलामा मानवीय मनोविज्ञानमाथि महत्वपूर्ण प्रकाश पार्दछ । आम मानिसले नोक्सान पटककै मन पराउँदैन र यसलाई पन्छाउनका लागि हरसम्भव प्रयास गर्छ । यही प्रवृत्ति समुदाय र समग्र राष्ट्रजस्ता बृहत् प्रकारका संस्थाको हकमा भन्ने सान्दर्भिक भएर आउँछ किनकि यस्तो संस्थाले लिनै आर्थिक निर्णयबाट अधिक नाफा वा असामान्य प्रतिफल प्राप्त हुन गयो भने खासै केही हुँदैन । तर, यदि भाग्यवश कुनै सानो नोक्सान हुन गयो भने पनि यो निकै ठूलो मुद्दा बन्छ । उक्त नोक्सानको कारण खोतल्नु धेरै सरोकार वाला (जस्तै; सञ्चारमाध्यम, सर्वसाधारण, संसद आदि) को उच्च प्राथमिकतामा

† अधिकांश मानिसले पहिलो मुद्दामा विकल्प 'क' छान्छन्, तर दोस्रो मुद्दामा फेरि विकल्प 'ख' छान्छन् ।

पर्नसकछ । उक्त सरोकारवाला आर्थिक/वित्तीय क्षेत्रको नभएको हुनाले (विशेषगरी दुर्घटना घटिसकेको परिस्थितिमा) उनीहरूको यो मामिलालाई हेर्ने दृष्टिकोण कठोर हुनसकछ । अधिक जोखिम लिएकै कारण यस पूर्वसम्म हुन गएको अधिक नाफाले आज आएर कुनै महत्व नपाउन सकछ । सम्भवतः पाउँदैन । अर्थात् अधिक जोखिम लिने संस्थाले असिमेट्रिक रिस्क लिइरहेका हुन्छन्, जहाँ उक्त जोखिमको फल सम्भावित दुर्घटनाको दुष्परिणामको तुलनामा निकै कम हुन्छ । त्यसैले त यस्ता संस्थाले प्रायः कुनै प्रकारको जोखिम नै लिँदैनन् । साथै यस विषयसम्बन्धी प्रत्येक असल अभ्यासले समेत यही मन्त्र दोहोर्याउँछ - सार्वजनिक संस्था आर्थिक निर्णयको मामिलामा अनावश्यक जोखिम लिने खेलमै हुनुहुँदैन ।

निजी क्षेत्रसँग सम्बन्धित कर्जा जोखिम यस्तै अनावश्यक जोखिम हो, जसलाई कुनै पनि बृहत् प्रकारको संस्था (जस्तै, राष्ट्र) ले लिँदैन । कारण असिमेट्रिक रिस्क मात्र होइन, असल अभ्यास मात्र होइन, जिम्मेवारीपन पनि हो । निजी क्षेत्रमध्ये तुलनात्मक रूपले बैकिङ क्षेत्र जत्तिको न्यून जोखिम कुन क्षेत्रको हुन्छ होला र ? तर, यहाँ प्रस्तुत बैकिङ सङ्घटको सङ्क्षिप्त इतिहासबाट के स्पष्ट देखिन्छ भने ठूला, साना, प्रख्यात- हर प्रकारका बैकहरू इतिहासको हरेक कालखण्डमा विविध समस्याका कारण विफल भएका छन् । त्यसैले सार्वजनिक संस्थाहरू यो जोखिमपूर्ण क्षेत्रमा विल्कुलै प्रवेश गर्नुहुँदैन ।

कसान्ड्रा सिन्ड्रोम

यो लेखको विषयवस्तुको सन्दर्भमा दुईवटा ग्रीसेली कथाहरू सान्दर्भिक देखिन्छन् । प्लेटोद्वारा लिखित 'द अपोलोजी'मा सुकरात ताजुबमा पर्छन् जब उनले थाहा पाउँछन् कि डेल्फीको ओरकलअनुसार उनी - सुकरात - नै सर्वाधिक विद्वान् र ज्ञानी मानिस हुन् । यसको कारण के भने सुकरात स्पष्ट छन् कि उनी केही जान्दैनन् अर्थात् वास्तवमै जान्नलायक कुरा केही जान्दैनन् । तर पछि सुकरातले विस्तारै के थाहा पाउँदै जान्छन् भने उनले ज्ञानी भन्ठानेकाहरू पनि उनीजस्तै केही नजान्ने रहेछन् । तर फरक के रहेछ भने जहाँ उनलाई म जान्दिन भन्ने कुराको बोध छ, त्यहीं अन्यलाई मैले सबैथोक जान्छु भन्ने भ्रम छ ।

सुकरातको यो कथा वित्तीय क्षेत्रका सरोकारवालाका लागि मननयोग्य छ किनकि अन्तर्राष्ट्रिय बजारको गति र दिशालाई सयौं कुराले निर्धारण गरिरहेका हुन्छन् र यीमध्ये कुन बखत कुन कारक हावी हुन्छ अथवा कुनै नयाँ कारकको कुन बखत जन्म हुन्छ भन्ने कुराको हमेसा सही अनुमान लगाउन सकिँदैन ।

सञ्चार माध्यममा आउने समाचारलाई बजारले प्रतिबिम्बित गरिसकेको हुन्छ भन्ने कुरा त वित्तका स्थापित सिद्धान्तहरू, जस्तै: एफिसियन्ट मार्केट हाइपोथिसिस, रान्डम वाक थियरीलगायतले पहिले नै सिद्ध गरिसकेका छन् । यसै गरी, विज्ञहरूको अनुमानमा एकरूपता हुँदैन । तसर्थ, यी स्रोतहरूको माध्यमबाट बजारले भविष्यमा लिने गति र दिसा यकिन गर्न सकिन्छ भन्नु भ्रम मात्र हो । नसिम निकलस तालेबले यसलाई 'न्यारेटिभ फ्यालेसी' भन्ने सङ्ज्ञा दिएका छन्, जहाँ वित्तीय क्षेत्रका लगानी व्यवस्थापकहरूमाभ आजको समाचार लिई हिजोको वास्तविक घटनालाई व्याख्या गर्ने प्रवृत्तिबाट भविष्यबारे समेत सही अनुमान लगाउन सकिन्छ भन्ने भ्रम पैदा हुन जान्छ ।

यसबारे तालेब थप भन्छन् कि यस्तो भ्रमपूर्ण विश्लेषणमार्फत धेरै बटा स-साना अनुमानहरू मिलिँदै जानु महत्वपूर्ण होइन किनकि पछि गएर एउटै ठूलो गलत अनुमानले गर्दा धेरै ठूलो आर्थिक नोक्सान हुन जाने जोखिम रहन्छ नै । जस्तै, कि गलत विश्लेषणमार्फत यदि कुनै लगानी व्यवस्थापकले कुनै न्यून जोखिम लगानीको स्थानमा जोखिमयुक्त लगानी गर्ने निधो गर्छ (किनकि पछिल्लो १५-२० वर्षमा यस्तो कुनै लगानी डुबेको छैन) भने यस्तो लगानीमा अधिक प्रतिफल ०.१ प्रतिशत विन्दुदेखि ०.५ प्रतिशत विन्दुसम्म हुनसक्ला ।

तर, वास्तवमा यसको अर्थ के हो भने अधिक प्रतिफल ०.५ प्रतिशत विन्दु हुँदा एक पटक मात्र लगानी डुब्यो भने यसले २०० पटक अधिक जोखिम लिँदा प्राप्त भएको अधिक प्रतिफललाई समाप्त पारिदिन्छ । यसै गरी, अधिक प्रतिफल ०.१ प्रतिशत विन्दु हुँदा एक पटक मात्र लगानी डुब्यो भने यसले हजार पटक अधिक जोखिम लिँदा प्राप्त भएको अधिक प्रतिफललाई समाप्त पार्दछ । यसैलाई तालेबले भन्छन् - 'असिमेट्रिक आउटकम्स' ।

तसर्थ वित्तीय लगानीको क्षेत्रमा सुकरातको मनस्थितिलाई आत्मसात गरी आवश्यक जोखिम व्यवस्थापनको संयन्त्रको व्यवस्था गर्नु र अस्तित्वको जोखिम खडा गर्ने प्रकारका जोखिमहरू पटकै नलिनु नै उचित देखिन्छ । यस लेखको सन्दर्भमा अर्को सान्दर्भिक ग्रीसेली कथा हो, 'कसान्ड्राको मिथक' । कसान्ड्राले ग्रीसेली देउता अपोलोबाट भविष्य देख्ने वरदान पाएकी हुन्छिन् । तर, पछि उनीसँग रुष्ट भई अपोलोले उनको भविष्यवाणी कसैले पत्याउने छैनन् भनी श्राप दिन्छन् । कसान्ड्राले आफ्नो सहर ट्रौयको पराजय र सो माथि ग्रीसेलीहरूको कब्जालाई घट्न नदिन अनेकन प्रयास गर्छिन् तर ट्रौयका बासिन्दाले उनको कुरामा विश्वास नगरी उल्टै उनको चरम अपमान गर्छन् । फलतः कसान्ड्रा र ट्रौय दुवैको नियति अन्धमारमय हुन जान्छ ।

पटकपटक उस्तै कारणले दोहोरिरहने वैकिङ सङ्घटको इतिहास र यस प्रवृत्तिको सही विश्लेषण गरी समाजलाई सतर्क गराउने जमर्को गर्ने ग्याल्वेथ्रजस्ता प्राज्ञहरूको असफल प्रयासलाई नियाल्दा वित्तीय क्षेत्रमा कसान्ड्रा सिन्ड्रमको स्पष्ट भल्को पाउन सकिन्छ । तर निराशालाई आत्मसात गर्नु कुनै विकल्पै किन होइन भने यस चरम महत्वको मामलामा भूतकालको दुर्भाग्यपूर्ण नियति दोहोरिन नदिने जिम्मेवारी समयले हाम्रै काँधमा राखेको छ ।

नेपालमा वित्तीय साक्षरताको अवस्था र आगामी मार्गचित्र

डा. रमेशप्रसाद चौलागाई^{१*}

पृष्ठभूमि

नेपालका दीर्घकालीन योजना तथा मौद्रिक नीति निर्माणमा वित्तीय साक्षरताको स्थान, महत्व र प्राथमिकता बढ्दै गएको छ । विश्वस्तरमा सन् १९७० को दशकदेखि र नेपालमा सन् १९८० को सुरुआतबाट बढ्दै गएको वित्तीयकरण (Financialization) ले वित्तीय सेवा प्रवाहको मात्रालाई बढाएको छ । पछिल्लो समय त वित्तीयकरणको दिशा र प्रभाव आन्तरिक र विश्वस्तरमा भन्नु गहिरिँदै गएको छ । मूलभूत रूपमा बढ्दो वित्तीयकरणले सिर्जना गरेका वित्तीय सेवा बिक्री गर्न पनि वित्तीय साक्षरतालाई बढी उपयोग गर्न थालिएको छ । सन् २००८ को आर्थिक मन्दीका सन्दर्भमा वित्तीय सेवा उपभोक्ताको वित्तीय साक्षरताको कमीलाई कारक मान्दै आगामी दिनमा यस्ता सेवा उपभोगमा वित्तीय ग्राहकलाई साक्षर बनाउँदै लैजाने नीति अन्तर्राष्ट्रिय रूपमै लिन थालिएको छ । नेपालको पहिलो वित्तीय क्षेत्र विकास रणनीति (२०७३/७४-२०७७/७८) मा नेपाल राष्ट्र बैंकको नेतृत्वमा 'वित्तीय साक्षरता र शिक्षाका माध्यमबाट जनचेतना अभिवृद्धि गर्ने' भन्ने उल्लेख भएपश्चात् नेपाल राष्ट्र बैंकको तेस्रो रणनीतिक योजना (सन् २०१७-२१) मा Enhancing Financial Literacy and Financial Education शीर्षकमा विभिन्न कार्यक्रमहरू सम्पन्न भए । यसैको निरन्तरतास्वरूप बैंकको चौथो रणनीतिक योजना (सन् २०२२-२७) मा पनि वित्तीय साक्षरता र डिजिटल वित्तीय साक्षरताका माध्यमबाट वित्तीय समावेशताको लक्ष्य प्राप्त गर्ने उल्लेख गर्दै वित्तीय साक्षरताले प्राथमिकता पाएको छ । मुलुकको पन्ध्रौँ योजना (२०७६/७७-२०८०/८१) मा वित्तीय साक्षरताको कमीका कारणले वित्तीय सेवाको मागपक्ष कम भएको उल्लेख गर्दै स्थानीय तह, बैंक तथा वित्तीय संस्था,

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

सहकारी एवम् सामुदायिक संस्थाहरूको सहकार्यमा वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गरिने उल्लेख गरिएको थियो । उल्लिखित सन्दर्भमा, नेपाल राष्ट्र बैंकले 'वित्तीय साक्षरता रूपरेखा, २०७९' र 'वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०७९' जारी गरेको छ । यस लेखमा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धमा हालसम्मका उपलब्धिको चर्चा गर्दै यसका आगामी मार्गचित्रका सन्दर्भमा विश्लेषण गरिएको छ ।

मौद्रिक नीतिमा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी व्यवस्था

नेपालमा वित्तीय साक्षरताको अगुवाइ गर्ने जिम्मेवारी मौद्रिक अधिकारी एवम् केन्द्रीय बैंकका हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकको रहनु स्वाभाविक हो । यस सन्दर्भमा बैंकको आर्थिक वर्ष २०६९/७० को मौद्रिक नीतिमा विभिन्न समुदायका व्यक्ति तथा जनसाधारणमा वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गरी वित्तीय क्षेत्रमा समावेशीकरण, सुशासन र सन्तुलित विकास हासिल गर्न विभिन्न जनचेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै वित्तीय साक्षरताको वर्तमान अवस्था र समस्या सम्बन्धमा अध्ययन गरी राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता नीति (National Financial Literacy Policy) तर्जुमा गरिने व्यहोरा उल्लेख भएपछि पहिलो पटक वित्तीय साक्षरताको विषयले नीतिगत प्राथमिकता पाएको थियो । यद्यपि, यस्तो नीति भने हालसम्म पनि तर्जुमा भएको पाइँदैन । तत्पश्चात, आर्थिक वर्ष २०७०/७१ को मौद्रिक नीतिमा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी जनचेतनामूलक कार्यक्रमहरूलाई श्रव्यदृश्य तथा छापामा माध्यमहरूबाट प्रसारण गरिनुका साथै 'विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक' लगायतका कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिने उल्लेख गरिएको थियो । बैंकले यस कार्यक्रमलाई निरन्तरता दिँदै आएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को मौद्रिक नीतिमा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी नीतिगत व्यवस्थाअन्तर्गत वित्तीय साक्षरता रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइने र विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक, साक्षरतासम्बन्धी सामग्री, अन्य जनचेतनामूलक कार्यक्रम, अन्तरक्रिया र सूचना एवम् सञ्चारलाई प्रभावकारी ढङ्गबाट उपयोग गरिने विषय उल्लेख गरिएको थियो । सोही मौद्रिक नीतिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका ग्रामीण शाखाहरूलाई समेत वित्तीय साक्षरता

एवम् सचेतना अभिवृद्धि गर्ने कार्यमा प्रोत्साहन गर्नुका साथै वित्तीय साक्षरताको माध्यमबाट कर्जाको माग तथा उपयोग पक्षलाई समेत सुदृढ गर्नेतर्फ पनि मौद्रिक नीति केन्द्रित रहने उल्लेख गरिएको थियो । उक्त नीतिमा उल्लेख भएबमोजिमको वित्तीय साक्षरता रणनीति भने हालसम्म पनि तर्जुमा भएको देखिँदैन ।

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिमा सर्वसाधारणमा वित्तीय साक्षरताको कमी रहेको सन्दर्भमा वित्तीय पहुँच तथा समावेशीकरण एवम् वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने कार्यलाई उच्च प्राथमिकता दिइने ब्यहोरा उल्लेख भएको थियो । सोही मौद्रिक नीतिमा जनसाधारणलाई वित्तीय सेवा उपयोगका लागि प्रोत्साहन गर्न, वित्तीय सेवाका ग्राहकहरूको हित संरक्षण गर्न तथा वित्तीय समावेशीकरण बढाउन राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता नीति तर्जुमा गरी लागू गरिने उल्लेख गरिएको थियो भने सरकारले सञ्चालन गर्ने अनौपचारिक शिक्षा, प्राविधिक तालिम तथा विद्यालय स्तरका पाठ्यक्रममा वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विषयलाई समेत क्रमशः समावेश गराउन नेपाल सरकार तथा अन्य सरोकारवाला निकायहरूसँग समन्वय गरिने उल्लेख गरिएको थियो । यो कार्य २०८० सालदेखि सुरु गरिएको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७३/७४ को मौद्रिक नीतिमा जनसाधारणलाई वित्तीय सेवाको उपयोग गर्नका लागि प्रोत्साहन गर्न, वित्तीय सेवाका ग्राहकको हित संरक्षण गर्न तथा वित्तीय समावेशीकरण बढाउन नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता नीति स्वीकृत भएपश्चात् सोअनुसारको कार्य अगाडि बढाइनुका साथै वित्तीय साक्षरतालाई वित्तीय समावेशीकरण अभिवृद्धि गर्ने आधारका रूपमा लिइएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७५/७६ को मौद्रिक नीतिमा वित्तीय सेवामा सबै नेपालीको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्न वित्तीय समावेशीकरण एवम् वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमलाई उच्च प्राथमिकता दिइने कुरा उल्लेख गरिएको थियो । आर्थिक वर्ष २०७९/८० को मौद्रिक नीतिमा 'Financial Literacy Framework, 2022' जारी गर्नुका साथै वित्तीय

साक्षरताका विषयहरूलाई विद्यालय शिक्षाको पाठ्यक्रममा समावेश गर्न पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसँग समन्वय अघि बढाउने उल्लेख गरिएको थियो । यी दुवै कार्यहरू कार्यान्वयनमा आएका छन् ।

वित्तीय साक्षरताका आयाम

वित्तीय साक्षरता वित्तीय र शैक्षिक क्षेत्रको साभ्गा विषय हो । वित्तीय साक्षरतालाई कतै वित्तीय चेतना र सीप, कतै वित्तीय शिक्षा, कतै व्यक्तिगत/ पारिवारिक अर्थशास्त्र वा वित्त, कतै व्यक्तिगत वित्त, कतै वित्तीय क्षमता, कतै आम्दानी खर्च व्यवस्थापन शिक्षा र कतै 'उपभोक्ताको हित संरक्षण शिक्षा'का नामले पनि चिनिने गर्छ । वित्तीय साक्षरताको चुरो कुरा भनेको व्यक्तिको आर्थिक स्रोत उपयोग गर्ने ज्ञान, सीप, चेतना र व्यवहारसँग नै सम्बन्धित छ । विगतमा व्यक्तिगत/पारिवारिक अर्थशास्त्र वा वित्तलाई छुट्टै शास्त्रका रूपमा अध्ययन गर्न आवश्यक नदेखिए तापनि सन् ९० को दशकको अन्त्यतिरबाट यसको अध्ययनमा चासो देखाइएको छ । यो मुद्दालाई OECD ले सन् २००० को सुरुआतदेखि नै अध्ययन अनुसन्धानको विषय बनाएको छ । पछिल्ला वर्षहरूमा त भन्नु यसको खोजी र जिज्ञाशा बढ्दै गएको छ । वित्तीय साक्षरता एक समयसापेक्ष, परिवर्तनशील र स्थान विशेषमा फरक पर्नसक्ने तुलनात्मक विषय हो ।

वित्तीय साक्षरताको पृष्ठभूमि र अग्रगामी प्रभाव पर्ने विषयलाई आयामका रूपमा व्यक्त गर्ने गरिन्छ । वित्तीय शिक्षालाई मूलभूत रूपमा पृष्ठभूमि एवम् कारक तत्वका रूपमा लिने गरिन्छ, भने वित्तीय समृद्धिलाई यसको अग्रगामी प्रभावका रूपमा लिने गरिन्छ । वित्तीय ज्ञान र सीपलाई वित्तीय साक्षरताका अभिन्न अङ्गका रूपमा लिइन्छ, भने वित्तीय साक्षरताका माध्यमले मानिसको वित्तीय अवधारणा तयार हुने विश्वास गरिन्छ । त्यस्तै, सकारात्मक वित्तीय अवधारणा नै असल वित्तीय व्यवहारका कारकका रूपमा लिइन्छ । यस आधारमा, वित्तीय चेतना वा ज्ञान, वित्तीय सीप वा कौशल, वित्तीय अवधारणा र वित्तीय व्यवहारलाई वित्तीय साक्षरताका आयाम मान्ने गरिएको छ । वित्तीय शिक्षा,

अनुभव, अध्ययन तथा अनुसन्धान आदि वित्तीय ज्ञानको स्रोत हो । वित्तीय योजना बनाउने क्षमता, अङ्कगणितीय क्षमता, लगानीको पोर्टफोलियो बनाउन सक्ने क्षमता आदिलाई वित्तीय सीपका रूपमा लिइन्छ । वित्तीय सेवा, सेवाप्रदायक र प्रणालीप्रतिको व्यक्तिको विश्वास वा भरोसालाई वित्तीय अवधारणाका रूपमा लिने गरिन्छ । सकारात्मक वित्तीय अवधारणाका अभावमा मानिसको वित्तीय ज्ञान र सीप कार्यान्वयनमा जान सक्दैन । तसर्थ, वित्तीय अवधारणाले वित्तीय साक्षरता र व्यवहारबीचको पुलको काम गर्दछ ।

वित्तीय साक्षरताका केही उपलब्धि

- Alliance for Financial Inclusion (AFI) को वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोगमा वित्तीय साक्षरता रूपरेखा, २०७९ (Financial Literacy Framework, 2022) र वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०७९ (Financial Literacy Guidelines, 2023) जारी भएका छन् । वित्तीय शिक्षासम्बन्धी विभिन्न विषयलाई विद्यालयस्तरको पाठ्यक्रममा समेट्न पाठ्यक्रम विकास केन्द्रसँग आवश्यक समन्वय गर्न सुरु गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय क्षेत्रमा अनुभव र विज्ञता हासिल गरेका २५ जना व्यक्तिलाई वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी तालिम प्रदान गरी तालिमकर्ताका रूपमा बैंकको वेबसाइटमा सूचीकृत गरेको छ ।
- सबै बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई संस्थाको खुद नाफाबाट छुट्याइने संस्थागत सामाजिक उत्तरदायित्व कोषको रकमलाई शतप्रतिशत मानी सोको पाँच प्रतिशत रकमबाट महिला तथा सीमान्तिकृत समुदायलाई लक्षित गरी तालिम तथा वित्तीय चेतना अभिवृद्धि गर्ने वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन गर्न निर्देशन जारी गरिएको छ ।
- राष्ट्र बैंकको वार्षिक कार्यक्रमअन्तर्गत माध्यमिक तह (कक्षा ९-१२) का विद्यार्थीलाई लक्षित गरी हरेक वर्ष विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक कार्यक्रम र डिजिटल वित्तीय साक्षरता कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । बैंकले डिजिटल वित्तीय साक्षरता कार्यक्रममार्फत नेपालमा प्रयोग भइरहेका डिजिटल वित्तीय सेवाहरू तथा क्रिप्टोकरेन्सीलगायतका

गैरकानुनी डिजिटल वित्तीय कृयाकलापको जानकारीका साथै डिजिटल वित्तीय कारोबारमा हुनसक्ने ठगी र यसबाट बच्ने उपायहरू आदिवारे जानकारी दिने लक्ष्य रहेको छ । नेपालमा डिजिटल करेन्सी जारी गर्ने सन्दर्भमा पनि बैंकले अध्ययन गरिरहेको छ ।

- राष्ट्र बैंकले वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन गर्ने उद्देश्यले 'विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक', 'वित्तीय साक्षरता: सन्दर्भ पुस्तक' र 'पैसाको बोट' विषयक सन्दर्भ सामग्री प्रकाशन गरी आफ्नो वेबसाइटमा समेत अपलोड गरेको छ । साथै, केही वित्तीय चेतनामूलक गीतहरूको सँगालो तयार पारी बैंकको वेबसाइटमा अपलोड गरिएको छ । बैंकले नियमित रूपमा Circulars, Macro Economic Situation, Monetary Policies, Annual News, Mirmire, Financial Inclusion Portal, Special Publications, Career Notices, Government Securities, NRB Annual Reports, Foreign Exchange Rate, Grievance Handling or Gunaso Portal, FAQs, Research Papers and Working Papers, Status Notices, Number of BFIs and its Branches, Study/Special Study Reports, Financial Status Papers, Acts/ rules/by-laws, Guidelines, Manuals, आदिको प्रकाशन गरी विभिन्न विषयका सरोकारवाला लक्षित व्यक्तिहरूको वित्तीय साक्षरतामा जोड दिँदै आएको छ ।
- विभिन्न विषयका वित्तीय चेतना अभिवृद्धि गर्ने श्रव्यदृष्य सामग्री निर्माण गरी राष्ट्रियस्तरका टेलिभिजनबाट प्रसारण गर्नुका साथै सो सामग्री बैंकको वेबसाइटमा अपलोड गरिएको छ । श्रव्यदृष्य सामग्रीमार्फत सफा नोट नीति, फजुल खर्च घटाई बचत गर्ने, देशभित्र स्वदेशी मुद्रामै कारोबार गर्ने, समयमै कर्जा भुक्तानी गर्ने, सहूलियत कर्जा उपयोग गरी व्यवसाय गर्ने, विदेशबाट विप्रेषण पठाउँदा औपचारिक माध्यमबाट मात्र पठाउने, खर्च भुक्तानी तथा रकमान्तर गर्न डिजिटल माध्यमको प्रयोग गर्ने आदि विषयमा चेतना अभिवृद्धि गर्ने लक्ष्य राखिएको छ । बैंकले केही वर्षपहिले

वित्तीय साक्षरता विषयमा हास्य टेलिसिरियल तयार पारी टेलिभिजनबाट प्रसारण पनि गरेको थियो ।

- विभिन्न चेतनामूलक सूचना, जानकारी, डिजिटल ब्यानर, फ्ल्यास कार्ड, एनिमेसन भिडियो, सर्ट भिडियो तथा रिल आदि विभिन्न पत्रपत्रिका र अनलाइन न्यूजपोर्टलका साथै बैंकको सामाजिक सञ्जालमार्फत नियमित रूपमा प्रकाशन तथा प्रसारण गर्ने गरिएको छ ।
- उद्यमशीलता विकास, पैसाको महत्व, सुरक्षा र आयआर्जन वृद्धि गर्ने गरी जनताको वित्तीय चेतना अभिवृद्धि गर्न OECD को अनुरोधबमोजिम हरेक वर्षको मार्च महिनामा 'Global Money Week' मनाउने गरिएको छ ।
- बैंकले वित्तीय साक्षरताको अवस्था पहिचान गर्न राष्ट्रियस्तरको सर्वेक्षण सम्पन्न गरी प्रतिवेदन प्रकाशन गरेको छ ।
- बैंकले 'माया घोषणपत्र'मा सन् २०१३ मा पहिलो पटक गरेको विभिन्न विषयका प्रतिबद्धतालाई समसामयिक रूपमा थप एवम् विस्तार गरी 'माया घोषणपत्रमा प्रतिबद्धता, २०२२' व्यक्त गरेको छ । उक्त प्रतिबद्धतामा परम्परागत एवम् डिजिटल सञ्चार माध्यमबाट वित्तीय साक्षरताका विषयवस्तु प्रकाशन/प्रसारण गर्ने, डिजिटल वित्तीय साक्षरतालाई प्राथमिकताका साथ प्रवर्धन गर्ने, वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन गर्न स्थानीय सरकार, शैक्षिक संस्था, गैर-बैंक वित्तीय संस्था, सहकारी, आम तथा सामाजिक सञ्चार माध्यमहरूसँग समन्वय र सहकार्य गर्ने, विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक कार्यक्रम सञ्चालन गर्नुका साथै, वित्तीय साक्षरताको आधारभूत राष्ट्रिय सर्वेक्षण गर्ने जस्ता विषयहरू समेटिएका छन् ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक नेपालको वित्तीय सेवा र प्रणालीलाई डिजिटलाइजेसनको माध्यमबाट सबैको पहुँचमा पुग्ने गरी विकास गर्नेतर्फ अघि बढिरहेको छ । नेपालमा मात्र नभई विश्वमै प्रविधिको विकाससँगै डिजिटल वित्तीय सेवाप्रवाहको गती तीव्र रूपमा बढ्दै गएको सन्दर्भमा नेपालमा पनि डिजिटल वित्तीय सेवा प्रवाहसम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था, डिजिटल पूर्वाधार र डिजिटल वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन गर्ने कार्य बैंकको प्राथमिकतामा रहेको छ ।

- बैंकका विभिन्न सूचना, जानकारी तथा वित्तीय चेतनामूलक सामग्री प्रचार प्रसार गर्न आधिकारिक फेसबुक, ट्विटर, यूट्यूब च्यानल सञ्चालनमा आएका छन् ।
- वित्तीय साक्षरतालागत वित्तीय समावेशिता बढाउने कार्यलाई अघि बढाउन बैंकले Alliance For Financial Inclusion (AFI) को वित्तीय तथा प्राविधिक सहयोगमा विभिन्न क्रियाकलापहरू सम्पन्न गरिरहेको छ भने यस सम्बन्धमा United Nations Capital Development Fund (UNCDF), International Finance Corporation (IFC) लगायतका विकास साझेदारहरूसँग सहकार्यसमेत गर्दै आएको छ ।

वित्तीय साक्षरताको आगामी कार्यदिशा

वित्तीय शिक्षा एवम् साक्षरता हरेक मानिसको वित्तीय सभ्यता र संस्कारसँग जोडिएको विषय हो । यो हरेक मानिसको आवश्यकता र सरोकारको विषय पनि हो । कुन व्यक्तिलाई कुन विषयमा कति वित्तीय चेतना वा सीप चाहिन्छ भन्ने कुरा सापेक्षिक भए तापनि आधारभूत स्तरको वित्तीय शिक्षा सबैका लागि अनिवार्य विषय रहने हुँदा यसलाई शिक्षाको प्रमुख अङ्गका रूपमा लिने गरिन्छ । यसर्थमा, वित्तीय साक्षरता शिक्षा र वित्तको एकीकृत र साझा विषय हो । त्यस्तै, व्यक्तिगत आमदानी र यसको उचित व्यवस्थापनसँग जोडिने हुँदा वित्तीय साक्षरताको विषय आमदानी, खर्च, लगानी, ऋण र बचतसँग जोडिने गर्दछ । यसर्थमा, हरेक मानिसलाई उसको स्वतन्त्रता र आवश्यकताको सीमामा रही व्यक्तिगत वित्त व्यवस्थापनका लागि वित्तीय शिक्षा ग्रहण गर्ने वातावरण बन्न आवश्यक छ ।

वित्तीय साक्षरताले मानिसलाई वित्तीय रूपमा सक्षम बनाउन मद्दत गर्नुपर्दछ । तर बढ्दो भूमण्डलीकरण, वित्तीयकरण, आर्थिक उदारीकरण र बजार अर्थतन्त्रको प्रभावका कारण वित्तीय बजार बढी नाफामुखी भईदिँदा कतिपय अवस्थामा वित्तीय साक्षरताको उपयोग विज्ञापनमुखी हुँदै गएको अनुभूति भएको छ । वित्तीय साक्षरताका माध्यमले मानिसलाई सही र गलत वित्तीय कारोवार छुट्याउन सक्षम बनाउनुपर्नेमा यसको उपयोगबाट सेवाको

बजारीकरण, अनावश्यक उत्प्रेरणा र लोभ जगाउने कार्य पनि भएको पाइन्छ । तसर्थ, वित्तीय साक्षरतालाई वित्तीय सेवा बिक्री गर्ने विज्ञापनका रूपमा लिइनुहुँदैन । वित्तीयकरण र बजार अर्थतन्त्रले निजीकरणलाई प्रश्रय दिने र समाजका हरेक वस्तु तथा सेवालाई मुद्राका माध्यमले मात्र मापन गर्ने हुँदा मानिस बजारमुखी हुँदै गएको छ । यसर्थ, वित्तीय साक्षरतालाई मानिसलाई परनिर्भर नभई स्वतन्त्र र आत्मनिर्भर बनाउन सिकाउनेतर्फ केन्द्रित गर्नुपर्दछ ।

बजारीकरण र उदारीकरणका आधारमा बढ्दै गएको आर्थिक व्यवस्थाले मानिसलाई धनी बनाउनेतर्फ मात्र केन्द्रित हुन उत्प्रेरित गरिदिँदा मानिसमा अनावश्यक र अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढेको देखिन्छ । वित्तीय साक्षरतालाई जसरी भए पनि धन कमाउन सिकाउने विद्याका रूपमा मात्र लिइनु हुँदैन । वित्तीय साक्षरतालाई मानिसको अनैतिक प्रयास समेतबाट व्यक्तिगत धन थुपार्न सिकाउने विद्याका रूपमा नभई सीमित धनको विवेकशील र नैतिक उपयोग गर्न सिकाउनेतर्फ केन्द्रित गराउनुपर्दछ । यसै गरी, बढ्दो वित्तीय डिजिटलाइजेसनमा वित्तीय ठगी तथा अपराध बढ्दै गएकोले वित्तीय साक्षरताका माध्यमले मानिसलाई त्यस्ता विकृतिबाट बचाउन उपयोग गर्नुपर्दछ ।

वित्तीय साक्षरताले मानिसलाई खर्च र लगानी गर्ने सन्दर्भमा अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा गर्नुको सट्टा मितव्ययी बन्न सिकाउनुपर्दछ । वित्तीय साक्षरता वित्तीय स्व:नियमनको माध्यम पनि हो । समसामयिक परिप्रेक्ष्यमा, वित्तीय साक्षरतालाई उपकरणात्मक अध्ययनका रूपमा पनि अधि बढाइएको पाइन्छ जसमा मानिसलाई सीमित वित्तीय सेवाका उपभोक्ताका रूपमा मात्र लिइएको हुन्छ । वित्तीय साक्षरताले मानिसलाई वित्तीय सेवाका उपभोक्ता बन्न सिकाउनुको साटो सचेत वित्तीय नागरिक बनाउनेतर्फ केन्द्रित गर्नुपर्दछ । अनुचित तथा अनावश्यक लोभ, प्रलोभन र महत्वाकांक्षामा आधारित वित्तीय साक्षरताले मानिसलाई सुरुमा अति आत्मविश्वासी बनाउने र अन्त्यमा यसले वित्तीय परनिर्भरता बढाउनुका साथै वित्तीय उपभोक्ता बनाउन उत्प्रेरित गर्ने हुँदा यसबाट पनि मानिस ऋणको दुष्चक्रमा फस्न सक्ने सम्भावना बढ्छ ।

मानिसलाई वित्तीय साक्षरताका माध्यमले बचत गर्न प्रोत्साहन गर्दा उद्यमशीलता र आमदानी बढाउने उपाय पनि सिकाउनु आवश्यक छ । किनकि बचत भनेको आमदानीको एक हिस्सा मात्र हो । साथै, बचत प्रोत्साहन गर्दा खर्चको हिस्सा कटौती हुने भएकाले त्यसले समग्र अर्थतन्त्रको माग पक्ष प्रभावित हुन्छ । वित्तीय साक्षरतालाई भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्नेतर्फ पनि उपयोग गर्न आवश्यक छ । अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा, कालो धन आर्जन, करछली जसरी पनि धनी हुने उच्च महत्वाकांक्षाको बीजारोपण, बहूदो उपभोक्तावादी सोचको विकास आदिलाई वित्तीय साक्षरताका माध्यमबाट हतोत्साहित गर्न आवश्यक छ । आजको परिस्थितिमा अधिकांश विकासोन्मुख र अल्पविकसित मुलुक भ्रष्टाचारबाट ग्रस्त बनेका छन् । तसर्थ, वित्तीय साक्षरताका माध्यमले वित्तीय अनुशासनहीनता, वित्तीय दुराचार र भड्किलो उपभोक्तावादलाई दुरुत्साहन गर्न आवश्यक छ । वित्तीय साक्षरतामार्फत मानिसलाई आर्थिक रूपान्तरणमा उत्प्रेरित गरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्न सम्भव छ ।

निचोड

मानिसका लागि उपयोगी विभिन्न कार्यात्मक विषयका शिक्षामध्ये वित्तीय शिक्षा प्रमुख विषय हो । वित्तीय शिक्षा र साक्षरतालाई कहिलेकाहीँ पर्यायवाची रूपमा पनि प्रयोग गरिन्छ । विभिन्न देशमा भएका अध्ययनबाट वित्तीय शिक्षाका माध्यमबाट मानिसहरू वित्तीय रूपमा साक्षर हुने र यसबाट व्यक्तिको असल वित्तीय व्यवहारमार्फत आर्थिक सम्पन्नता हासिल गर्न सघाउने निष्कर्षहरू निस्किएका छन् । यद्यपि, वित्तीय साक्षरता मात्रै व्यक्तिको आर्थिक उन्नति र आत्मनिर्भरताको पर्याप्त आधार भने होइन । त्यस्तै, वित्तीय साक्षरता एक जडसूत्रमा आधारित विषय तथा विशुद्ध विज्ञान (Pure Science) पनि होइन । एकखाले वित्तीय शिक्षाले सबै व्यक्तिलाई एकैनासले वित्तीय साक्षर बनाउने सम्भावना पनि न्यून हुन्छ । त्यस्तै, वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने कार्य एकल प्रयासबाट सम्भव हुँदैन । यसका लागि सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक, वित्तीय सेवाप्रदायक संस्था तथा अन्य पक्षसँग समन्वय र सहकार्य हुन आवश्यक छ ।

साथै, वित्तीय साक्षरता मानिसको वित्तीय क्षमता बढाउनेतर्फ केन्द्रित हुन आवश्यक छ ।

वित्तीय शिक्षाले बदलिँदो परिस्थितिमा वित्तीय समावेशी र वित्तीय पहुँचसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्दछ । यी दुवै कुराहरू 'सबैका लागि वित्तीय सेवा'सँग पनि सम्बन्धित छ । वित्तीय शिक्षा एवम् जानकारीको दायरा बैंक वित्तीय संस्थाका ग्राहक र सेवा प्रदायकहरूमा मात्र सीमित रहँदैन । वित्तीय जानकारी एवम् शिक्षा सबै तह, क्षेत्र, व्यवसाय र उमेरका मानिसलाई अनिवार्य देखिएको छ । वित्तीय जानकारीको अभावमा एकातिर मानिसको ज्ञानको स्तर अपूरो रहने देखिन्छ भने अर्कोतिर उसले दैनिक जीवनका सबै गतिविधि सञ्चालनमा समस्या भोगिरहेको हुन सक्छ । सामान्य स्तरको शिक्षाको अवसरबाट बञ्चित भएका मानिसमा समेत वित्तीय जानकारीको अभाव बढी आवश्यक हुने र यसको उपलब्धताले मात्र पनि उसका धेरै दैनिक क्रियाकलाप सहज हुन सक्छ । तथापि, वित्तीय शिक्षालगायत धेरै प्रकारका व्यावहारिक शिक्षाको माध्यमबाट समाजमा व्याप्त अन्योल, व्यक्तिमा रहेको ज्ञानको अपूरो पाटो लाई यथोचित पूरा गराउनुपर्ने देखिन्छ । त्यसका लागि हाल समाजमा कायम शिक्षाको सैद्धान्तिक तथा परम्परागत दृष्टिकोणमा यथोचित परिवर्तनका साथै समसामयिक शिक्षा नीति, योजना र कार्यक्रममा व्यापक सुधार र परिवर्तनको आवश्यकता छ । साथै, वित्तीय साक्षरताको महत्व स्थापित गर्न, सरोकारवालाहरूबीच समन्वय कायम गर्न र राष्ट्रिय विकासमा वित्तीय साक्षरताको प्रभावकारिता बढाउन निकट भविष्यमा 'वित्तीय साक्षरता वर्ष' मनाउन आवश्यक छ ।

व्यापार घाटा न्यूनीकरणमा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति

पुष्करराज भट्टराई*

व्यापार घाटाको नेपाल सन्दर्भ

नेपालले सन् १९५० मा भारतसँग पहिलो व्यापार तथा पारवहन सन्धि र सन् १९८० देखि आर्थिक उदारीकरणको नीति अवलम्बन गरेपश्चात् नेपालको वैदेशिक व्यापारले उल्लेख्य रूपमा गति लिएको देखिन्छ। उत्पादित वस्तु तथा सेवालाई विश्व बजारमा पठाई भूमण्डलीकरणको उचित फाइदा लिन होस् वा सीमित विशिष्टीकृत वस्तु मात्र निर्यात गर्नुभन्दा धेरै किसिमका वस्तु निर्यात गर्दा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा आउनसक्ने जोखिम कम गर्न, व्यापार विविधीकरण गर्नु नेपाल जस्तो अति कम विकसित देशको लागि महत्वपूर्ण मानिन्छ।

नेपालको वैदेशिक व्यापार सुरुदेखि सन् १९५० को दशकमा दुई छिमेकी देश भारत र चीन तिब्बतसँगको व्यापारदेखि सन् २००४ मा विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्य भएपछि पनि निर्यात गर्ने वस्तु संरचनामा खासै परिवर्तन आएको छैन।

विगत पाँच वर्षको आयात/निर्यातको अवस्था

विगत पाँच वर्षको आयात र निर्यातमा आएको परिवर्तनलाई हेर्दा आ.व.२०७६/७७ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा १५.६३ प्रतिशतले गिरावट आएको आयात मूल्यमा आ.व.२०७७/७८ र २०७८/७९ मा क्रमशः २८.६६ प्रतिशत र २४.७२ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। आ.व. २०७९/८० मा १६.०८ प्रतिशतले गिरावट आएको देखिन्छ। विगत पाँच वर्षमा आयात मूल्य करिब १३.६२ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ।

* उप-निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

आ.व.	कुल आयात (रु.खर्बमा)	परिवर्तन प्रतिशत
२०७५/७६	१४.१८	-
२०७६/७७	११.९७	(१५.६३)
२०७७/७८	१५.४०	२८.६६
२०७८/७९	१९.२०	२४.७२
२०७९/८०	१६.१८	(१६.०८)

स्रोत : भन्सार विभाग

यस्तै, निर्यातकर्ताको विगत पाँच वर्षको तथ्याङ्कलाई हेर्दा आ.व. २०७७/७८ मा ४४.४३ प्रतिशतले र आ.व. २०७९/८० मा ४१.७४ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। विगत पाँच वर्षमा निर्यात करिब १४५.८६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ। निर्यात वृद्धिको दर बढी भए तापनि निर्यात रकम भने कम रहेको देखिन्छ।

आ.व.	कुल निर्यात (रु.खर्बमा)	परिवर्तन प्रतिशत
२०७५/७६	०.९७	-
२०७६/७७	०.९८	०.६२
२०७७/७८	१.४१	४४.४३
२०७८/७९	२.००	४१.७४
२०७९/८०	१.५७	(२१.४४)

स्रोत : भन्सार विभाग

आ.व. २०८०/८१ को आयात-निर्यातको अवस्था

नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडाअनुसार आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को पाँच महिनामा कुल वस्तु आयातमा ३.४ प्रतिशतले कमी आई रु.६४२ अर्ब २१ करोड कायम भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात २०.७ प्रतिशतले घटेको थियो। वस्तु आयात गरिने मुलुकका आधारमा भारत र अन्य मुलुकबाट भएको आयात क्रमशः १.३ प्रतिशत र २८.४ प्रतिशतले घटेको छ

भने चीनबाट भएको आयात ३२.८ प्रतिशतले बढेको छ । वस्तुगत आधारमा तयारी पोशाक, एमएस तार, छड, बार तथा क्वाइल, विद्युत्तीय उपकरण, लत्ताकपडा, हवाईजहाजका स्पेयर पार्टपुर्जालगायतका वस्तुको आयात बढेको छ भने सुन, कच्चा सोयाबिन तेल, कच्चा पाम तेल, पेट्रोलियम पदार्थ, धानलगायतका वस्तुको आयात घटेको छ । आ.व. २०८०/८१ को पाँच महिनामा कुल वस्तु व्यापार घाटामा ३.१ प्रतिशतले कमी आई रु.५७९ अर्ब रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो घाटा १८.८ प्रतिशतले घटेको थियो ।

भन्सार विभागको आँकडाअनुसार चालु आर्थिक वर्षको पहिलो छ महिनामा १५५ वटा मुलुकसँग नेपालको व्यापार हुने गरे तापनि ८३ प्रतिशतसँग घाटाको कारोबार भएको देखिन्छ । विभागका अनुसार यो अवधिमा २७ देशसँग मात्रै नेपालले नाफाको व्यापार गर्छ, त्यो पनि नगन्य मात्रै । बाँकी १२८ मुलुकसँग नेपालको व्यापार घाटामा चलिरहेको विभाग आँकडाले देखाउँछ । चालु आर्थिक वर्षको छ महिनामा नेपालले रु.७ खर्ब ६८ अर्बको आयात गरेकोमा निर्यात भने जम्मा रु.७४ अर्ब ९७ करोड रुपैयाँ मात्रै छ । यस हिसाबले नेपाललाई यो अवधिको व्यापारमा रु.६ खर्ब ९३ अर्ब घाटा छ । नेपालले छ महिनाको अवधिमा नाफामा व्यापार गरेका मुख्य देशहरूमा अमेरिका, डेनमार्क, नर्वे, माल्दीभ्स, लाट्भिया र अफगानिस्तान रहेका छन् । वस्तुका हिसाबले नेपालबाट सबैभन्दा धेरै निर्यात हुने वस्तुमा कार्पेट तथा भुइँ ढाक्ने अन्य टेक्सटाइल छन् । बितेको छ महिनामा नेपालबाट रु.५ अर्ब २३ करोडको कार्पेट निर्यात भएको छ भने रु.३ अर्ब ९१ करोडबराबरको अलैची निकासी भएको छ । त्यस्तै, रु.३ अर्ब ६१ करोडको स्टिल तथा आइरन र रु.२ अर्ब ६० करोडको जुस निर्यात भएको छ । तर, यो तथ्याङ्कमा विद्युत्, आइटीलगायत सेवा निर्यातको रकम भने समावेश छैन । सर्वाङ्गीण विकास अध्ययन केन्द्र (आईआईडीएस)ले गत वर्ष गरेको एक अध्ययनअनुसार नेपालबाट वार्षिक करिब रु.६७ अर्बबराबरको सूचना प्रविधिसम्बन्धी सेवा निर्यात भएको पाइएको थियो ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिको विकासक्रम

‘नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१०’ को जारी भएसँगै सोही अवधिदेखि नै निर्यात प्रवर्धन गर्ने सरकारको रणनीति भए तापनि व्यापार घाटा कम हुनुको साटो चुलिँदै गएको छ । नेपालको वैदेशिक व्यापारको २०७१ देखि २०७६ सम्मको प्रवृत्तिलाई हेर्दा आयातको औसत वृद्धिदर १५.२ प्रतिशत छ भने निर्यात वृद्धिदर करिब दुई प्रतिशत मात्र छ । भन्सार विभाग र नेपाल राष्ट्र बैंकको आँकडालाई विश्लेषण गर्दा नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१६ ले निर्यातको निम्ति प्राथमिकतामा राखेका १२ वटा वस्तु (लत्ताकपडा, कृषि उत्पादन, छालाजन्य पदार्थ, जुत्ताचप्पल आदि) ले २०७४ देखि २०७६ सम्म निर्यातमा राम्रै हिस्सा ओगटे तापनि पछिल्ला वर्षमा त्यो हिस्सा घट्दै गएको देखिन्छ ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०१६ (तेस्रो संस्करण) मा उल्लिखित निर्यात प्राथमिकताका उत्पादनको सूचीलाई विस्तृत बनाई हालको उत्पादनशील संरचना र क्षमतामा तुलनात्मक लाभ भएका, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार केन्द्रले पहिचान गरेका निर्यात सम्भाव्य उत्पादन र पछिल्ला केही वर्षमा बढ्दो निर्यात दर भएका वस्तुहरू (पाम आयलबाहेक) लाई प्राथमिकता दिई सो सूचीलाई पुनःसंशोधन गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

मुलुकको आर्थिक-सामाजिक रूपान्तरणका लागि व्यापारको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ । नेपालका तुलनात्मक लाभ भएका र प्रतिस्पर्धी क्षमता भएका वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, उत्पादकत्व र निर्यात वृद्धि गर्ने प्रमुख उद्देश्यसहित व्यापार क्षेत्रको एकीकृत रणनीतिको चौथो शृङ्खलाका रूपमा ‘नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८०’ तर्जुमा भएको छ ।

नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति, २०८० का प्रमुख विशेषता

- व्यापार सहयोगी वातावरण निर्माणमा सङ्घीय शासन पद्धतिको उपयोगलाई जोड दिइएको,
- अति कम विकसित मुलुकबाट स्तरोन्नति हुँदाका अवसर उपयोग र चुनौतीको सामना गर्न व्यापार रणनीति तय गरिएको,

- व्यापार तथा लगानी प्रवर्धनका लागि आर्थिक कूटनीतिको सुदृढीकरणमा जोड दिइएको,
- १) **व्यापार पूर्वाधार विकासमार्फत व्यापार सहजीकरण**
- भौतिक र सूचना प्रविधिजन्य पूर्वाधार विकासमार्फत सीमापार व्यापारलाई सहज बनाउने,
 - हुलाक सेवाको सुदृढीकरण तथा उपयोग गरी डिजिटल व्यापार प्रवर्धन गर्ने,
- २) **निर्यात व्यापारका लागि महिला सशक्तीकरण तथा सामाजिक समावेशीकरण**
- व्यापारमा महिला सहभागिता अभिवृद्धि गर्ने तथा लाभ बाँडफाँटमा महिलाको हिस्सा बढाउने,
 - नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीति कार्यान्वयन एकाइमा महिला सशक्तीकरण तथा सामाजिक समावेशीकरण कक्ष स्थापना गर्ने,
 - प्राथमिकताप्राप्त वस्तु तथा सेवाको व्यापारमा महिला सहभागिताका चुनौती पहिचान, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन गर्ने,
 - निर्यात व्यापारमा महिला सहभागिताका सम्बन्धमा सचेतना अभिवृद्धि गर्ने,
- ३) **खाद्यान्न, कृषिजन्य वस्तु र औद्योगिक वस्तुको गुणस्तर पूर्वाधार, मापदण्ड र कार्यान्वयन**
- क्वारेन्टाइन केन्द्र तथा गुणस्तर नियन्त्रण सेवाका लागि पूर्वाधारको स्तर उन्नति गर्ने,
 - गुणस्तर जाँचसम्बन्धी पूर्वाधार निर्माणमा प्रदेश सरकारसँग समन्वय गर्ने,
 - छिमेकी मुलुकसँग समन्वय गरी मुख्य सीमा नाकामा गुणस्तर जाँच तथा क्वारेन्टाइन सुविधा स्थापना गर्ने,

४) चौथो तथा पाँचौं पुस्ताको औद्योगिकीकरणको प्रवर्द्धन

- चौथो र पाँचौं पुस्ताको औद्योगिक क्रान्तिले ल्याएका अवसरको सदुपयोग गरी वैदेशिक व्यापारलाई लागत प्रभावी बनाउने,
- डिजिटल व्यापार तथा डिजिटल कारोबारका लागि डिजिटल पूर्वाधार तयार गर्ने,
- 'उद्योग ४.०' सम्बन्धी रणनीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने, सबै प्रदेशमा 'उद्योग ४.०' सम्बन्धी लगानी योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्ने,
- 'उद्योग ४.० र ५.०' का लागि अनुसन्धान तथा विकास केन्द्र विकास गर्ने,

५) निर्यात सम्भावनाका वस्तुको विकास

- निर्यात प्राथमिकताका साविकका १२ क्षेत्रलाई बढाई ३२ कायम गरिएको,
- फलाम तथा स्टिल, सिमेन्ट, धागो तथा तयारी कपडा उद्योगलाई निर्यातजन्य ठूला उद्योगका रूपमा समावेश गरिएको,
- पर्यटन, सूचना प्रविधि र इन्टरनेटमा आधारित सेवा, जलविद्युत, निर्माण सेवा, दक्ष तथा अर्धदक्ष श्रम सेवालालाई निर्यात सम्भावनाका सेवाका रूपमा प्राथमिकीकरण गरिएको,
- भारतका अलावा अमेरिका, बेलायत, टर्की, युरोपेली युनियनलगायतको बजारलाई नेपालको निर्यातको ठुलो बजारका रूपमा पहिचान गरिएको,

६) रणनीतिको कार्यान्वयन, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन

- रणनीति कार्यान्वयनको खाका तयार,
- राष्ट्रिय निर्देशक समितिको व्यवस्था गरी बजेट स्वीकृति, प्रगति समीक्षा, अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र मार्गदर्शन गर्न जिम्मेवारी प्रदान,
- रणनीति कार्यान्वयनमा विकास साभेदार, निजी क्षेत्र, विदेशी दूतावास तथा निकायको भूमिका प्रभावकारी बनाउन जोड,

व्यापार घाटा बढ्नुका मुख्य कारणहरू

२००७ सालको राजनीतिक परिवर्तनपश्चात्को आ.व. २०२८/२९ सम्म नेपालको व्यापार नाफामा रहेको देखिन्छ । तत्कालीन समयमा नेपालबाट चामल समेत निर्यात गरिन्थ्यो । चामलका अतिरिक्त जुट, छाला, अलैंची, गलैंचा, हस्तकलाका सामानहरू निर्यात हुन्थे । तत्कालीन समयमा वैदेशिक व्यापार भारत, चीन, अमेरिका, बेलायतलगायतका मुलुकसँग हुन्थ्यो । अहिले आएर वैदेशिक व्यापारको दुईतिहाइ हिस्सा भारतमा निर्भर छ ।

२०३० को दशकदेखि नेपालको व्यापार ऋणात्मक हुँदै गएको देखिन्छ । २०४६ सालको परिवर्तनपछि उदार अर्थ नीति अवलम्बन गरेपश्चात् यसमा द्रुत गतिमा वृद्धि भएको छ । यसै समयदेखि नेपालमा विभिन्न उद्योग/कारखानाहरू निजीकरण गरिए । विस्तारै ती कारखानाहरू व्यवस्थापकीय असक्षमता र सरकारको अदूरदर्शी नीतिका कारण धराशायी भए । तुलनात्मक रूपमा उत्पादन वृद्धि हुन सकेन र आयातमा निर्भर हुनुपर्ने अवस्था सिर्जना हुँदै गयो ।

नेपालले सन् २००४ मा विश्व व्यापार सङ्गठनको सदस्यता प्राप्त गर्‍यो । त्यसयता नेपालले वाणिज्यलाई प्रश्रय दिने विभिन्न द्विपक्षीय तथा बहुपक्षीय सन्धि र सम्झौताहरू गरेको छ । यस्ता सम्झौतामा द्विपक्षीय व्यापार, बिप्या, पारवहन, सार्क क्षेत्रमा साफ्टा सम्झौता र भारतलगायतसँग दोहोरो करमुक्ति सम्झौताहरू उल्लेखनीय छन् । तर न्यून उत्पादन र तुलनात्मक लाभका वस्तु तथा सेवा उत्पादनको अभाव, भौगोलिक अवस्थिति, राजनीतिक अवस्थालगायतका विभिन्न कारणले यी सम्झौताबाट नेपालले लाभ लिन सकेको छैन । उल्टो घाटा ब्यहोर्नुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको छ ।

आयातमा भएको निरन्तरको वृद्धि नै व्यापार घाटाको प्रमुख कारणको रूपमा देखिएको छ । आयात बढ्नुका पछाडि जनसंख्या वृद्धि, वस्तु तथा सेवाको तीव्र माग, न्यून उत्पादन, विप्रेषण आय र यसले बढाएको उपभोग प्रवृत्ति बढी जिम्मेवार देखिन्छन् । पछिल्लो चार दशकमा माग र उपभोगका तुलनामा आन्तरिक उत्पादन वृद्धि हुन नसकेका कारण आयातमा भर पर्नुपर्ने अवस्था

आएको छ । आयात हुने वस्तुमा पेट्रोलियम पदार्थ, सवारी साधन, पाटपूर्जा र इलेक्ट्रोनिक्स सामग्री प्रमुख छन् । यी सबै आधारभूत आवश्यकताका वस्तु नभएर विलासिताका सामान भएकाले उपभोगवादी प्रवृत्तिका कारण आयात वृद्धि हुँदै गएको तथ्यमा कसैको दुई मत नहोला ।

व्यापार घाटा हुनुको अर्को प्रमुख कारण आन्तरिक उत्पादनमा आएको कमी पनि हो । अहिले नेपालमा वार्षिक रूपमा करिब १.५ खर्बको कृषिजन्य खाद्यवस्तु र सामग्री आयात गरिन्छ । यो तथ्याङ्कले कृषिप्रधान देश भएर कृषिजन्य उत्पादन निर्यात गरी विदेशी मुद्रा आर्जन गर्नु त परको कुरो कृषिमा आत्मनिर्भर सम्म हुन नसकिएको यथार्थलाई प्रष्ट पारेको छ । कृषि क्षेत्र उपेक्षामा पर्नुका सिँचाइको अभाव, वैज्ञानिक खेती प्रणालीको अभाव, जग्गाको क्षयीकरण र उपभोगवादी प्रवृत्ति बढ्नु जस्ता मुख्य कारण छन् । कृषिमा संलग्न हुनुपर्ने अधिकांश जनशक्ति वैदेशिक रोजगारीमा गएका कारणसमेत खेतीयोग्य जमीन बाँभो रहन गएको छ ।

पछिल्लो तीन दशकयता औद्योगिक वातावरण समेत अनुकूल हुन नसकेका कारण औद्योगिक उत्पादनमा समेत हास आएको छ । न तयारी वस्तुको उत्पादन बढाउन सकिएको छ, न त कच्चा पदार्थकै उत्पादन बढ्न सकेको छ । देशबाहिर निर्यात गर्न सक्नेगरी उत्पादन बढाउनुपर्नेमा देशभित्रै खपत गर्न सकिने स्तरसम्म पनि उत्पादन गर्न नसक्नु विडम्बनापूर्ण छ । विप्रेषणलाई राज्यले गर्वका रूपमा लिने गरेकाले देशभित्र उपलब्ध श्रमशक्तिलाई उत्पादनमूलक कार्यमा परिचालन गर्ने नीति अख्तियार गर्न नसकिएका कारण उत्पादन वृद्धि हुन सकेको छैन । कामलाई सम्मान गर्ने परिपाटी नहुँदा उत्पादनशील काममा लाग्नुको साटो स्वदेश वा विदेशमा जहाँसुकै जागिर गर्न लालायित हुने प्रवृत्ति विद्यमान छ ।

नेपालमा व्यापार घाटा बढ्नुको कारण निर्यात प्रवर्द्धन गर्न नसक्नु हो । निर्यात वृद्धि हुन नसक्नुमा मुख्य रूपमा उत्पादनको उच्च उत्पादन लागत, वस्तु पहिचानमा समस्या, आयात-निर्यातबीचको अन्तर र कमजोर आर्थिक कुटनीति जस्ता विषयहरू जिम्मेवार छन् । नेपाल भूपरिवेष्ठित मुलुक भएका

कारण वस्तु उत्पादन गर्न आवश्यक कच्चा पदार्थ आयात गर्न तथा उत्पादित वस्तुलाई गन्तव्य बजारसम्म पुऱ्याउँदा लागत बढ्ने गरेको छ ।

नेपालमा श्रमिकको ज्याला न्यून भए पनि उत्पादकत्व कम भएका कारण एकाइ लागत बढ्न जाने भएकाले बढी उत्पादकत्व भएका मुलुकसँग प्रतिस्पर्धा गर्न गाह्रो भएको छ । विद्यमान औद्योगिक तथा वाणिज्य नीतिहरूले उत्पादन गर्न निर्दिष्ट गरेका तुलनात्मक लाभका वस्तुहरू साँच्चै तुलनात्मक लाभका छन् वा छैनन् ? ती वस्तुहरू यथेष्ट उत्पादन भएमा तिनका लागि उल्लेख्य बजार उपलब्ध छ वा छैन ? भन्ने सम्बन्धमा समेत कुनै अध्ययन भएको पाइँदैन । नेपालले कृषिजन्य वस्तु, तयारी पोसाक, कार्पेट र फलामका सामानहरू जस्ता सामान्य र कम मूल्यका वस्तुहरू निर्यात गर्दै आएको छ भने पेट्रोलियम पदार्थ, इलेक्ट्रोनिक्स सामान, सवारी साधन जस्ता विशिष्ट प्रकृति, (कम्प्लेक्स गुड्स), उच्च मूल्य र प्रविधियुक्त वस्तुको आयात गर्दै आएको छ । यसबाट निर्यात र आयातका बीचमा ठूलो अन्तर कायम हुन गएको छ ।

व्यापार घाटा न्यूनीकरणका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू

एकीकृत रणनीतिको कार्यान्वयनमार्फत निकासी प्रवर्द्धन गरी व्यापार घाटा न्यूनीकरणका लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू देहायबमोजिम छन् :-

- उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयअन्तर्गत रहेका व्यापार तथा निर्यात प्रवर्द्धन केन्द्र, राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्र, औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड, नेपाल पारवहन तथा गोदाम व्यवस्था कम्पनी लिमिटेड, नेपाल इन्टरमोडल यातायात विकास समिति, विशेष आर्थिक क्षेत्र प्राधिकरण जस्ता संस्थालाई निर्यात प्रवर्द्धन, आन्तरिक मूल्य शृङ्खला विकास र व्यापार सहजीकरणमा केन्द्रित हुनेगरी भूमिका परिभाषित गर्ने,
- राष्ट्रिय उत्पादकत्व तथा आर्थिक विकास केन्द्रले व्यापारमा क्षमता अभिवृद्धि गर्न उत्पादकत्वमा देखिएका अवरोध पहिचान गरी समाधानका उपायको निरन्तर अनुसन्धान र विकास गरिएको नयाँ ज्ञान प्रचारप्रसार गर्ने,

- प्रत्येक वर्ष कम्तीमा दुई पटक विदेशस्थित नेपाली महावाणिज्यदूत, अवैतनिक वाणिज्यदूतसँग सम्बन्धित मुलुकमा निर्यात प्रवर्धनको अवसर र अवस्थाबारे छलफल गर्ने,
- व्यापारको क्षेत्रमा नेपालमा कार्यरत विकास साभेदारहरूसँग आवश्यकताअनुसार बैठक तथा छलफल आयोजना गरी रणनीति कार्यान्वयनमा विकास साभेदारबाट थप आर्थिक तथा प्राविधिक सहयोग परिचालन गर्न उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालयले पहल गर्नुपर्ने ।

नीति अनुसन्धान प्रतिष्ठानद्वारा प्रकाशित नीति संक्षेपअनुसार निर्यात प्रवर्द्धनमार्फत व्यापार घाटा न्यूनीकरणका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू निम्नवमोजिम छन् :

- नेपालको उत्पादनशील क्षमताको मध्यनजर गर्दै नेपाल एकीकृत व्यापार रणनीति, २०१६ मा उल्लिखित निर्यात प्राथमिकताका उत्पादन (फर्निचर का सामान, अदुवा, आयुर्वेदिक औषधी, कपडा तथा धागो, छालाजन्य पदार्थ, जुत्ता चप्पल) को सूचीलाई परिमार्जन गर्नुपर्ने, आंशिक रूपमा नयाँ रणनीतिबाट सम्बोधन गरिएको ।
- नेपालको हालको उत्पादन संरचना र क्षमतालाई ध्यानमा राख्दै रणनीतिले सूचीकृत गरेका, निर्यातको उच्च सम्भावना भएका र विगत केही वर्षदेखि निर्यात वृद्धि भएका वस्तुहरू (अलैंची, अदुवा, प्रशोधित चिया, दलहन, कपडा तथा धागो, जुत्ता चप्पल, पस्मिना, ऊनी गलैँचा, कृषिजन्य उत्पादन, चाँदीका सामान आदि) र तुलनात्मक लाभ लिन सकिने उत्पादनहरूलाई प्राथमिकता दिनुपर्ने ।
- व्यापार प्रवर्धन केन्द्रले हालसम्म चार वटा प्राथमिकताका उत्पादनहरू - चिया, कफी, ठूलो अलैंची र हस्तनिर्मित कागजहरूको लागि मात्र क्षेत्रगत रणनीतिहरू बनाएकोमा त्यस्ता रणनीति अन्य उत्पादन (दलहन, हस्तकलाका सामान, कपडा तथा धागो, जुत्ता चप्पल, पस्मिना, ऊनी गलैँचा, कृषिजन्य उत्पादन) का लागि पनि बनाइनुपर्ने ।

- 'नेपाल व्यापार मञ्च' ले विभिन्न सरोकारवाला (निजी क्षेत्र, विज्ञ र अन्य सरोकारवाला) बीच राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय व्यापारका सम्बन्धमा हुने छलफलमा निर्वाह महत्वपूर्ण भूमिकालाई मध्यनजर राख्दै, व्यापार प्रवर्धन तथा विविधीकरणका निम्ति यसको सक्रियता बढाइनुपर्ने ।
- नेपालको वैदेशिक व्यापारको आकारमा भएको वृद्धिअनुसार निर्यातको हिस्सा बढ्न नसकेकोले नेपालको प्रतिस्पर्धी क्षमता बढाउँदै वैदेशिक व्यापार देशगत र वस्तुगत रूपमा विविधीकरण गर्दै जानुपर्ने ।

नेपाल सरकारले २०७९ चैतमा व्यापार घाटा न्यूनीकरणसम्बन्धी राष्ट्रिय कार्ययोजना, २०७९ कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । उक्त कार्ययोजनामा व्यापार घाटा न्यूनीकरणका लागि चाल्नुपर्ने कदमहरू निम्न छन :-

- निर्यात प्रवर्द्धन गर्ने प्रकृतिका कार्यक्रम कार्यान्वयनलाई प्राथमिकतामा राखी अनुगमन गर्ने,
- प्रदेश तथा स्थानीय तहका नीति तथा योजना तर्जुमा गर्दा निर्यात प्रवर्धन तथा आयात प्रतिस्थापनमा सहयोग पुग्नेगरी व्यापार मुलप्रवाहीकरण गर्न समन्वय गर्ने, गुणस्तर र प्रमाणीकरण व्यवस्थाको सुदृढीकरण गर्न राष्ट्रिय प्रत्यायन बोर्ड (Nepal Accrediation Board) को स्थापना तथा सञ्चालन गर्ने,
- स्वदेशी वस्तुको उत्पादन तथा उपभोग बढाउन सार्वजनिक निकायमा स्वदेशी वस्तुको उपयोग गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका, २०७९ को प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्ने,
- नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिले पहिचान गरेका निर्यातका सम्भावना भएका वस्तु तथा सेवाको निकासी प्रवर्द्धनका लागि प्राथमिकताका साथ प्रोत्साहन, अनुदान वा अन्य सहयोग उपलब्ध गराउने,
- नेपालको वैदेशिक व्यापारसम्बन्धी तथ्याङ्क, सूचना सङ्कलन तथा विश्लेषण गरी नीतिगत पृष्ठपोषण गर्न मन्त्रालयमा मार्केट तथा ट्रेड इन्टेलिजेन्स शाखा वा एकाइ स्थापना गर्ने,

- विद्युतीय व्यापारको माध्यमबाट नेपाली वस्तु तथा सेवाको व्यापार प्रवर्द्धन र नियमन गर्न कानून तर्जुमा, भुक्तानी संयन्त्र स्थापना तथा संस्थागत प्रबन्ध गर्ने ।

निष्कर्ष

नेपालले वैदेशिक व्यापारको विद्यमान अवस्थामा सुधार गर्दै मुलुकको आर्थिक विकास र समृद्धिका लागि योगदान गर्नसक्ने पर्याप्त अवसर रहेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन् । आगामी पाँच वर्षका लागि वैदेशिक व्यापारको रणनीतिक दस्तावेजका रूपमा तर्जुमा गरिएको यस नेपाल व्यापार एकीकृत रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनमा सबै सरोकारवालाले सहयोग गरी मुलुकको आर्थिक सामाजिक रूपान्तरणलाई तीव्रता दिइनुपर्दछ । नीतिगत व्यवस्था तर्जुमा गर्ने तर कार्यान्वयनको अवस्था भने फितलो रहेको देखिएकोले नीतिगत व्यवस्थाको अक्षरशः कार्यान्वयन गर्ने, अनुगमन मूल्याङ्कन गर्नेलगायतका कार्यमा विशेष जोड दिनु उपयुक्त हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

नेपाल एकीकृत व्यापार रणनीति, २०८०

देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति, नेपाल राष्ट्र बैंक-२०८० पुस उद्योग, वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, व्यापार घाटा न्यूनीकरणको राष्ट्रिय योजना, २०७९

स्वदेशी वस्तुको उपयोग गर्ने सम्बन्धी निर्देशिका, २०७१

नेपालमा उद्योगको अवस्था र औद्योगिक सम्बन्ध

मुक्तिबहादुर खत्री*

१. पृष्ठभूमि

कुनै देशको आर्थिक समृद्धि उद्योग क्षेत्रको विकास, विस्तार र प्रवर्द्धनमाथि निर्भर रहन्छ। विकासोन्मुख देशमा ठूला तथा मझौला उद्योगको तुलनामा लघु, घरेलु तथा साना उद्योग क्षेत्रको रोजगारी सिर्जना तथा आय वृद्धिमा महत्वपूर्ण योगदान रहँदै आएको देखिन्छ।

आर्थिक समृद्धि हासिल गर्नका लागि आर्थिक रूपान्तरण (Economic Transformation) आवश्यक पर्दछ र त्यसका लागि कृषि क्षेत्रको विकास गरी औद्योगिकीकरण गर्नुपर्ने हुन्छ। त्यसकारण आधुनिक अर्थतन्त्र विकासको मुख्य पूर्वाधारका रूपमा औद्योगिकीकरणलाई लिने गरिन्छ। किनभने यस क्षेत्रले उच्चमशीलताको विकास तथा प्रवर्द्धन गर्दै उपलब्ध सीमित साधन र स्रोतलाई उसको सम्भाव्य क्षमताअनुसार उपयोग गरी विभिन्न वस्तु तथा सेवाको उत्पादन वृद्धि गर्न, रोजगारी सिर्जना गर्न, निर्यात प्रवर्द्धन तथा आयात प्रतिस्थापन गर्न, गरिबी घटाउन र देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याउँछ।

नेपालमा घरेलु तथा साना उद्योगका रूपमा परापूर्व कालदेखि नै उद्योगहरू सञ्चालन हुँदै आए पनि १९९६ सालबाट संस्थागत विकास सुरु भएपछि औद्योगिक नीति, २०४९ ले मात्र उद्योगको विकास गतिलाई तीव्रता दिने काम गरेको पाइन्छ। यसै गरी, उद्योगको दिगो विकास गरी औद्योगिक प्रवर्द्धनको लागि औद्योगिक नीति, २०६७ लागू गरी सबल, गतिशील, प्रतिस्पर्धी र उत्पादनमुखी अर्थतन्त्र निर्माण गर्नका लागि औद्योगिक व्यवसाय सम्बन्धी ऐन, २०७६ नेपाल सरकारले कार्यान्वयनमा ल्याएको छ।

* उप-प्राध्यापक, त्रिभुवन विश्वविद्यालय

२. उद्योगको वर्तमान अवस्था

चौधौँ योजनाको अन्त्य र आर्थिक वर्ष २०७५/७६ सम्म आइपुग्दा पनि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा समग्र उद्योग क्षेत्रको योगदान करिब १४.६ प्रतिशत र उत्पादनमूलक उद्योग क्षेत्रको योगदान करिब ५.६ प्रतिशत मात्र रहेको छ भने कुल श्रमशक्तिको ८.१ प्रतिशतले मात्र रोजगारी पाएका छन् (पन्ध्रौँ योजना, २०७६/७७-२०८०/०८१) । यसै गरी, नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७७/७८ सम्ममा १० वटा औद्योगिक क्षेत्र सञ्चालनमा छन् र त्यसभित्र रहेका ६८६ उद्योगमध्ये ६१२ उद्योग मात्र सञ्चालनमा छन् भने ३७ निर्माणाधीन र ३७ वटा बन्द छन् । सञ्चालित उद्योगबाट १८,७५५ जनाले प्रत्यक्ष रूपमा रोजगारी प्राप्त गरेका छन् (अर्थ मन्त्रालय, २०७८) ।

यसै गरी, चौधौँ योजनाले आफ्नो दोस्रो रणनीतिमा स्थानीय स्रोत र सीपको उपयोग गरी लघु, घरेलु, साना, मझौला तथा ठूला उद्योगको स्थापना र सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउने विषय उल्लेख गरेर यस क्षेत्रको विकासलाई प्राथमिकतामा राखेको थियो भने पन्ध्रौँ योजनाले आफ्नो तेस्रो दीर्घकालीन लक्ष्यका रूपमा उच्च र दिगो उत्पादन तथा उत्पादकत्व वृद्धि गर्ने लक्ष्य राखी त्यसअनुरूप उद्योगको विकासमा काम गरिरहेको छ ।

नेपालमा औद्योगिक क्षेत्रको वर्तमान अवस्था केलाउँदा त्यति सन्तोषजनक नभए पनि विस्तारै यसको विकास र विस्तार भएको पाइन्छ । औद्योगिक उत्पादनले बाँकी अर्थतन्त्रको विकाससँगै गति लिन नसकेको देखिन्छ । ऐतिहासिक कालदेखि राजनीतिक प्रणालीमा आएको निरन्तर परिवर्तनले नेपालको औद्योगिक विकास प्रभावित भएको देखिन्छ । यसरी नेपालमा यसको विकास नै ढिलो सुरु भयो । तथापि वर्तमान अवस्था यसप्रकार रहेको पाइन्छ ।

तालिका-१ : नेपालमा उद्योगहरूको अवस्था

उद्योगको वर्गीकरण	उद्योगको सङ्ख्या	प्रतिशतमा	कुल लगानी (रु.१० लाखमा)	प्रतिशतमा	रोजगारी सङ्ख्या	प्रतिशतमा
ठूला	१,३०५	०.१९	२२,३०,४६३.८३	६२.१	१,७८,८५७	४.२७
मझौला	२,०१७	०.३	२,५४,३५१.२४	७.०८	१,८०,८६२	४.३१
साना	५,४४२	०.८	१४२४४७.९६	३.९६	२,९७,७८८	७.१
घरेलु	६,६७,९९०	९८.७	९,६६,१९०	२६.९	३५,३५,४०४	८४.३
कुल	६,७६,७५४	१००	३५,९३,४५३.०३	१००	४१,९२,९११	१००

स्रोत: उद्योग विभाग, २०७९

उक्त तालिकाअनुसार २०७९ सम्ममा घरेलु, साना र ठूला गरी करिब छ लाख ७६ हजार ७५४ उद्योग दर्ता भई सञ्चालनमा छन् । तिनले करिब ४१ लाख ९२ हजार ९११ जनालाई रोजगारी दिएका छन् । यसमा पनि घरेलु र साना उद्योगले लगानीको तुलनामा अन्य उद्योगको भन्दा धेरै सङ्ख्यामा रोजगारी सिर्जना गरेको देखिन्छ । यसरी स्थानीय स्रोत र सीपको उपयोग गरी घरेलु तथा साना उद्योगको माध्यमबाट रोजगारी वृद्धि गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा यस आँकडाले पुष्टि गर्छ ।

तथापि पछिल्लो दशकमा नेपालको औद्योगिक विकास त्यति सन्तोषजनक छैन । उत्पादन क्षेत्रले कुल जनशक्तिको आठ प्रतिशत मात्रै रोजगारी दिएको छ (योजना आयोग, २०७८) । सन् २०१९ मा कुल जीडीपीमा उत्पादनको योगदान न्यूनतम छ प्रतिशत थियो । अधिकांश उद्योगहरू काठमाडौँ उपत्यका र अन्य सहरी क्षेत्र वरपर मात्र अवस्थित छन् ।

तालिका-२ : नेपालमा उद्योग स्थापनाका लागि पुँजीगत व्यवस्था

उद्योगको प्रकार/नीति र ऐन	औद्योगिक नीति, २०४९	औद्योगिक नीति, २०६७	औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३	औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६
लघु उद्यम घर जग्गावाहेक	उल्लेख नभएको	२ लाख सम्म	५ लाख सम्म	२० लाख सम्म
घरेलु उद्योग	उल्लेख नभएको	उल्लेख नभएको	उल्लेख नभएको	उल्लेख नभएको
साना उद्योग	१ करोड सम्म	५ करोड सम्म	१० करोड सम्म	१५ करोड सम्म
मझौला उद्योग	१ करोड देखि ५ करोड सम्म	५ करोड देखि १५ करोड सम्म	१० करोड देखि २५ करोड सम्म	१५ करोड देखि ५० करोड सम्म
ठूला उद्योग	५ करोड भन्दा माथि	१५ करोड भन्दा माथि	२५ करोड भन्दा माथि	५० करोड भन्दा माथि

तालिका-२ अनुसार नेपालमा विभिन्न समयमा औद्योगिक व्यवसाय ऐन र औद्योगिक नीतिहरू परिमार्जन गरी उद्योगहरूलाई आवश्यक स्थिर पुँजी लगानी तथा अन्य व्यवस्था क्रमिक रूपमा सुधार गर्दै नेपालमा औद्योगिक विकासलाई क्रमिक रूपमा अगाडि बढाउँदै लैजाने निरन्तर प्रयास भएको देखिन्छ ।

तालिका-३ : औद्योगिक क्षेत्रहरूको आधारभूत अवस्था

क्र. सं.	औद्योगिक क्षेत्र	स्थापना वर्ष	सहयोग	अवस्थिति	रोजगारी	क्षेत्रफल (हेक्टर)	उद्योगहरूको सङ्ख्या			
							कुल	सञ्चालनमा रहेका	बन्द भएका	निर्माणाधीन
१	वालाजु	१९६०	यु.एस.ए.	काठमाण्डौ	४,२००	३४.०९	१४१	१२५	५	११
२	पाटन	१९६३	भारत	ललितपुर	२,०००	१४.९१	११८	११७	१	-
३	हेटौंडा	१९६३	यु.एस.ए.	मकवानपुर	४,१००	१५८.७३	१३४	१०२	४	२८
४	धरान	१९७२	भारत	सुनसरी	७९७	१०	३७	३७	-	-
५	नेपालगञ्ज	१९७३	भारत	बाँके	९९१	११.६५	३५	३३	२	-
६	पोखरा	१९७४	नेपाल	कास्की	३,०००	२५.५	८९	७५	३	५
७	बुटवल	१९७६	नेपाल	रूपन्देही	१,८५९	२२.०९	७२	६५	३	४
८	भक्तपुर	१९७९	जर्मनी	भक्तपुर	८००	३.६३	३७	३६	१	-
९	वीरेन्द्रनगर	१९८१	नेदरल्याण्ड	सुर्खेत	३००	४.५८	२८	२२	२	४
१०	गजेन्द्र नारायण	१९८७	भारत	सप्तरी	४०	१४.९६	११	५	४	२
कुल	१०				१८,०८७	३००.१४	७००	६१७	२५	५४

स्रोत : औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लिमिटेड, सन् २०२२

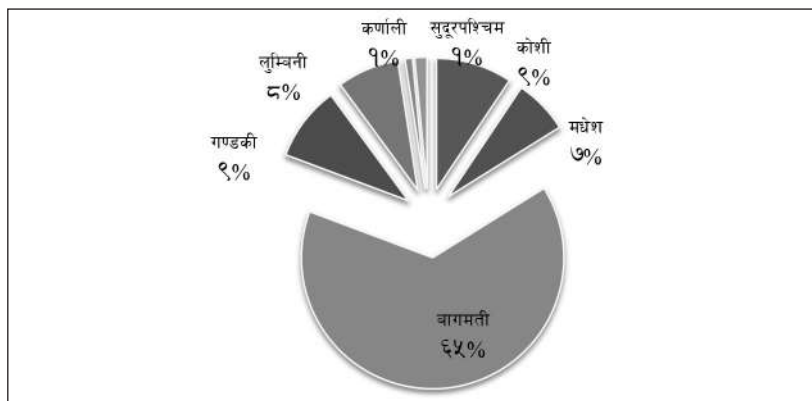
तालिका-३ अनुसार ७०० उद्योगलाई आधारभूत आवश्यकताका रूपमा १० औद्योगिक क्षेत्रले विभिन्न सुविधा दिँदै आएको छ । जसमध्ये ६१७ उद्योगले व्यवसाय सञ्चालन गरिरहेका छन् भने २५ बन्द छन् । यस्तै ५४ उद्योगहरू निर्माणाधीन अवस्थामा छन् । प्रायः उद्योगहरू अमेरिका, भारत, जर्मनी र नेदरल्यान्ड्सको सहयोगमा स्थापना भएका छन् । ती उद्योगले १८ हजार ८७ जनालाई रोजगारी दिइरहेका छन् ।

यसै गरी, विशेष आर्थिक क्षेत्र ऐन, २०१७ को व्यवस्था गरी निर्यात प्रवर्द्धनका लागि विशेष आर्थिक क्षेत्र (सेज) को स्थापना गरिएको छ । तसर्थ, नेपाल सरकारले औद्योगिक र व्यापारिक गतिविधिहरू स्थापना गर्न विदेशी र राष्ट्रिय लगानीकर्ताहरूलाई आकर्षित गरी सेजको अवधारणामा सहमति जनायो र देशभर विशेष आर्थिक क्षेत्र बनाउने योजना बनाएको छ ।

३. प्रदेशअनुसार उद्योगको वितरण

उद्योगहरूको विकासका लागि सबै प्रदेशका सरकारहरू लागिपरेका छन् । यसका लागि उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी आकर्षित गर्न र स्रोतको उपलब्धता विस्तारमा जोड दिन सुरुदेखि नै विभिन्न नीति तर्जुमा र ऐन/नियममा परिमार्जन गर्दै आएका छन् ।

चित्र-१ : प्रदेशअनुसार उद्योगको वितरण

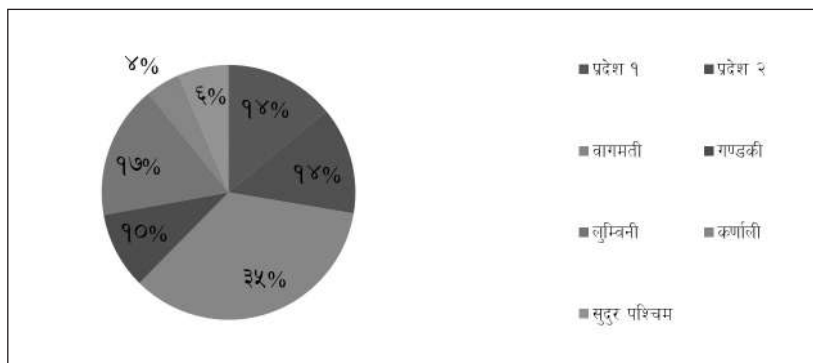

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय, २०७९

माथिको चित्रअनुसार २०७९ सम्ममा प्रदेश अनुसार अधिकांश उद्योगहरू करिब ६५ प्रतिशत बागमती प्रदेशमा केन्द्रित छन् भने सबैभन्दा कम कर्णाली प्रदेशमा दर्ता भएका छन् । उद्योगहरूको दर्ता सङ्ख्यात्मक रूपमा वृद्धि भएको पाइए पनि तीमध्ये धेरै कम मात्र स्थापना भएका छन् । यसरी पहिलो देखि चौधौँ योजनासम्मको प्रयासमा पनि नेपालको औद्योगिक विकासले

उल्लेखनीय गति हासिल गर्न सकेको देखिँदैन । विभिन्न अध्ययनअनुसार भूपरिवेष्ठित अवस्थिति तथा भारतको अनुदार नीतिको कारण यहाँ ठूला उद्योगहरू सञ्चालन हुने सम्भावना कम भएको र छिमेकीहरू हालैका वर्षमा औद्योगिक राष्ट्रको रूपमा स्थापित भएका कारण बजारको अभावले वैदेशिक लगानी पनि जुट्न सक्ने त्यति राम्रो सम्भावना देखिँदैन । यस्तो अवस्थामा कृषिप्रधान तथा पुँजी र साधन दुवैमा पछाडि परेको मुलुक नेपालले स्वदेशी कला, सीप र परम्परामा आधारित लघु, घरेलु तथा साना उद्योगलगायत कृषिमा आधारित उद्योगलाई नै अघि बढाउने नीति लिन आवश्यक छ ।

चित्र-२ : उद्योगमार्फत भएका प्रदेशगत रोजगारी सिर्जना

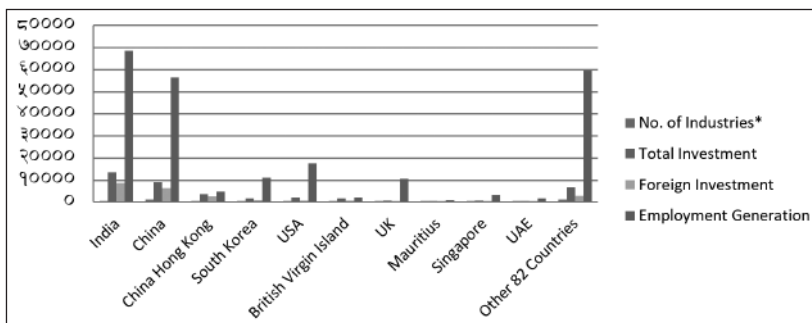

स्रोत : अर्थ मन्त्रालय, २०७८

चित्र-२ अनुसार नेपालका प्रदेशगत रोजगारीको अवस्था हेर्दा बागमती प्रदेशमा भण्डै ३५ प्रतिशतले रोजगारी पाएको देखिन्छ भने सुदूरपश्चिम र कर्णाली प्रदेशमा क्रमशः ६ र ४ प्रतिशत मात्र रोजगारी सिर्जना भएको देखिन्छ । तसर्थ, अन्य प्रदेशमा पनि स्थानीय स्रोत र सीपको उपयोग गरी थोरै पुँजीबाट पनि सञ्चालन गर्न सकिने र प्रशस्त रोजगारी सिर्जना हुने लघु, घरेलु र साना उद्योगको स्थापना र सञ्चालनलाई प्रभावकारी बनाउने गरी नीति तथा योजना निर्माण गरी लागू गर्नुपर्दछ ।

तलको चित्र-३ अनुसार नेपाली उद्योगहरूमा सबैभन्दा बढी लगानी भारत र चीनको छ । तिनको लगानी अन्य सम्पूर्ण देशको कुल लगानीको तुलनामा त्यसले सिर्जना गरेको रोजगारी सङ्ख्या भने धेरै भएको देखिन्छ । यसरी स्थानीय श्रम र पुँजीको प्रभावकारी उपयोग गरी घरेलु तथा साना उद्योगको माध्यमबाट रोजगारी वृद्धि गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ भन्ने कुरा यस आँकडाबाट पुष्टि हुन्छ ।

चित्र-३ : नेपाली उद्योगहरूमा देशगत लगानीको अवस्था (रु.१० करोडमा)

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय, २०७८

४. औद्योगिक सम्बन्धको अवस्था

सामान्य अर्थमा औद्योगिक सम्बन्ध भन्नाले उद्योगपति र श्रमिकहरूको सम्बन्धलाई जनाउँछ । पुँजी र श्रम नै औद्योगिक उत्पादनको आधार भएकोले यी दुवैबीच विभिन्न माध्यम र प्रक्रियाद्वारा सुसम्बन्ध कायम गर्नु अनिवार्य हुन्छ । औद्योगिकीकरणका निम्ति आवश्यक विभिन्न तत्वमध्ये औद्योगिक सम्बन्धको महत्व सर्वोपरी हुन्छ । विशेषतः श्रम र पुँजीबीचको सम्बन्ध औद्योगिक उत्पादनका मूलभूत आधार हुन् । अतः सुदृढ औद्योगिक सम्बन्धविना औद्योगिकीकरण सम्भव हुँदैन ।

औद्योगिक सम्बन्धको प्रारम्भिक उद्देश्य यथार्थमा रोजगारदाता र कामदारबीच स्वस्थ र सौहार्द्रपूर्ण सम्बन्ध कायम गर्नु नै हो । यसै परिप्रेक्ष्यमा औद्योगिक सम्बन्धको उद्देश्य निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- श्रमिक र व्यवस्थापनको हित संरक्षण गर्नु,
- सामाञ्जस्यपूर्ण सम्बन्ध विकास गर्नु,
- उत्पादकत्व वृद्धि गर्नु,
- औद्योगिक प्रजातन्त्रको सम्बर्द्धन गर्नु,
- बन्द/हडताल, तालाबन्दी, घेराउ जस्ता विसङ्गति न्यून गर्नु,
- सार्वजनिक महत्वका उद्योगहरूमा सरकारी नियन्त्रण स्थापित गर्नु,
- नेपालमा उद्योग विकासका लागि हाल भइरहेका कार्यहरू ।

विकासको पथमा लम्किन खोजिरहेको विकासोन्मुख देश नेपालमा ठूला उद्योगका आधारस्तम्भ लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको प्रचुर सम्भावना रहेको पाइन्छ किनभने यस्ता उद्योगले परम्परागत सीप र प्रविधि प्रयोग हुने, श्रमप्रधान र खास सीप वा स्थानीय कच्चा पदार्थ एवम् कला/संस्कृतिमा आधारित उद्योग भएकाले यस्ता उद्योगहरू आर्थिक समृद्धिको आधार हुन सक्छन् । नेपालको संविधानले राज्यको निर्देशक सिद्धान्तमा व्याख्या गरेजस्तै उद्योगहरूमा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनबाट तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने र त्यसबाट प्राप्त उपलब्धिको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवादोन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्न उद्योगहरूको विकास, विस्तार एवम् प्रभावकारी सञ्चालन गर्नुको विकल्प छैन ।

यसै गरी, कुल जनसङ्ख्याको ५९ प्रतिशत आर्थिक रूपले सक्रिय जनसङ्ख्या रहेको र वार्षिक पाँच लाख व्यक्ति श्रम बजारमा प्रवेश गरिरहेको वर्तमान सन्दर्भमा उद्योगको विकास गरी आधुनिक र न्यायपूर्ण नेपाल निर्माण गर्न सकिन्छ । त्यसअनुरूप उद्योगको विकास र विस्तार गर्नका निम्ति देहायका नीतिगत र संस्थागत व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याएको देखिन्छ:

- विदेशी लगानी भित्र्याउने,
- व्यवसाय सम्बर्द्धन कार्यक्रम,
- औद्योगिक क्षेत्र र औद्योगिक ग्राम,

- विशेष आर्थिक क्षेत्र विकास कार्यक्रम
- महिला उद्यमशीलता विकास कोष,
- औद्योगिक तथा लगानी प्रवर्द्धन कोष,
- हस्तकला प्रवर्द्धन इकाइ,
- निजी क्षेत्र विकास,
- पर्यटन विकास ।

५. निष्कर्ष

परम्परागत सीप र कलामा आधारित लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरू प्राचीन कालदेखि नै नेपालमा सञ्चालन हुँदै आएका छन् । नेपालमा कृषिमा आधारित अर्थतन्त्र, वन पैदावारलगायतका प्राकृतिक वस्तुले सम्पन्नता, सस्तो श्रम साधन र थोरै पुँजीबाट पनि सञ्चालन गर्न सकिने, देशका सबै ठाउँमा विकास र विस्तार गर्न सकिने लघु, घरेलु तथा साना उद्योगहरूको विकास गर्न सकिने पर्याप्त सम्भावना देखिन्छ । बेरोजगार, अर्धबेरोजगार एवम् कृषि क्षेत्रमा रहेको लुकेको बेरोजगारीलाई यस्ता उद्योगमा लगाएर देशमा रोजगारी सिर्जना गरेर दिगो, उच्च र फराकिलो आर्थिक वृद्धि हासिल गरी निर्यात बढाई आयात प्रतिस्थापन गरेर व्यापार घाटा कम गर्न, देशलाई आत्मनिर्भर बनाउन र गरिबी न्यूनीकरण गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

Khatri, M. B. (2020). An assessment of the impact of industries on economic growth in Nepal:

An empirical analysis. *The Economic Journal of Nepal*, Vol. 43,

No. 1 and 2, pp. 63-79. DOI: <https://doi.org/10.3126/ejon.v43i1%20&%202.48026>.

[v43i1%20&%202.48026](https://doi.org/10.3126/ejon.v43i1%20&%202.48026).

Khatri, M.B. (2019). Small and medium scale enterprises and their

role in employment generation in Nepal. *Tribhuvan University*

Journal, Vol. 33, No.1:129-140. Centre for Research,

Tribhuvan University, Kathmandu, Nepal. DOI: <https://doi.org/10.3126/tuj.v33i1.28688>.

Khatri, M. B. (2018). Industrial development in Nepal: Problems and prospects. *The Economic*

Journal of Nepal, Vol. 41, No. 3 and 4, pp. 25-40. DOI: <https://doi.org/10.3126/ejon.v41i3-4.35928>.

MoF, (2015 to 2022). *Economic survey*, FY 2022/23. Government of Nepal, Ministry of Finance. Kathmandu.

MoI (1992). *Nepal industrial policy, 1992*. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce & Supplies, Kathmandu.

MoI (2067). *Nepal industrial policy, 2067*. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce & Supplies, Kathmandu.

MoI (2022). *Industrial Statistics, 2021/22*. Government of Nepal, Ministry of Industry, Commerce and Supplies, Kathmandu.

नेपाल राष्ट्र बैंक, (२०७६). नेपालमा साना तथा मझौला उद्यममा वित्तीय साधन परिचालन, अनुसन्धान विभाग, बालुवाटार, काठमाडौं ।

नेपाल सरकार, कानून किताब व्यवस्था समिति, (२०७२), नेपालको संविधान, कानून, न्याय तथा संसदीय मामिला मन्त्रालय, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

उद्योग विभाग, (२०७९), लघु, घरेलु तथा साना उद्योग तथ्याङ्क, २०७८/०७९, उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं ।

घरेलु तथा साना उद्योग विकास समिति, (२०७३), घरेलु उद्योग दर्पण, घरेलु तथा साना उद्योग विभाग, त्रिपुरेश्वर, काठमाडौं ।

अर्थ मन्त्रालय, (२०७९), आर्थिक वर्ष २०७९/८० को बजेट वक्तव्य. सिंहदरवार, काठमाडौं ।

उद्योग वाणिज्य तथा आपूर्ति मन्त्रालय, (२०७३), औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७३ र औद्योगिक व्यवसाय ऐन, २०७६, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७३), चौधौं योजना (आ.व. २०७३/७४-२०७५/७६) र पन्ध्रौं योजना (आ.व. २०७६/७७-२०८०/८१) राष्ट्रिय योजना

आयोग, सिंहदरवार, काठमाडौं ।

नेपालमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापन: विद्यमान समस्या र सुधारका उपाय

रामबहादुर के.सी.*

विषय प्रवेश

सार्वजनिक ऋण सरकारको सार्वभौम अधिकार र न्यून वित्त परिचालन गर्ने प्रमुख वित्तीय औजार हो। सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ को दफा २(अ) मा 'आन्तरिक वा वैदेशिक ऋण र त्यस्तो ऋण परिचालन गर्दा सिर्जना भएको वित्तीय दायित्व सार्वजनिक ऋण सम्भन्तुपर्दछ' भनी परिभाषित गरिएको छ। नेपालको संविधानको धारा ५०(घ) मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकासमार्फत उपलब्ध स्रोत साधनको अधिकतम परिचालनबाट राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील बनाउँदै समाजवादउन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने आर्थिक नीति रहेको छ। यसै गरी, नेपालको संविधानको धारा ५१(घ) मा अर्थ, उद्योग र वाणिज्यसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्व दिँदै उपलब्ध साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने उल्लेख छ। पन्ध्रौँ योजनाको आधारपत्रमा समष्टिगत आर्थिक नीतिअन्तर्गत सार्वजनिक ऋणको प्रभावकारी व्यवस्थापन गरी रोजगारी सिर्जना, राष्ट्रिय पुँजी निर्माण र आर्थिक वृद्धिमा योगदान पुऱ्याउने योजनाको लक्ष्य रहेको छ। संविधान, नीति, योजना र ऐनमा भएका व्यवस्थाको आधारमा यसको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन नसक्दा सार्वभौम ऋणको आकार वृद्धि हुन गएको तर राष्ट्रिय आय आर्जन वृद्धि, उत्पादन वृद्धि, रोजगारी सिर्जनाका क्षेत्रमा उपयोग हुन नसक्दा नेपालको अर्थतन्त्रमा थुप्रै समस्या देखिएका छन्।

सार्वजनिक ऋणको उपयोग तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी सिद्धान्तहरू

अर्थशास्त्रमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापनका सन्दर्भमा देहायका सिद्धान्तहरू र तिनका अवधारणा प्रचलनमा छन् :

* उप-सचिव, अर्थ मन्त्रालय

- (क) The General Theory: सार्वजनिक ऋणले अर्थतन्त्रमा रहेको निष्क्रिय बचत परिचालन हुने र यसले समग्र माग बढाउन मद्दत गर्दछ ।
- (ख) Neo Classical Theory: सार्वजनिक ऋण र आर्थिक वृद्धिबीचमा व्युत्क्रमानुपातिक सम्बन्ध रहेको हुँदा ऋण परिचालन गर्दा पुँजी निर्माण, उत्पादनका साधनहरू: जस्तै; Land, Labor, Capital, Organization & Technology मा गर्नुपर्दछ ।
- (ग) Keynesian Theory: आर्थिक सङ्कटको समयमा सार्वजनिक ऋणको उपयोग गरी सरकारले लगानी वृद्धि गर्नुपर्दछ । यसले अर्थतन्त्रमा आर्थिक क्रियाकलापमा वृद्धि ल्याउने, रोजगारी सिर्जना र आय आर्जन वृद्धिका लागि सार्वजनिक ऋण आवश्यक पर्दछ ।
- (घ) Recardian Balanced Theory: सार्वजनिक ऋणले निजी पुँजी परिचालन निरुत्साहित गर्दै अर्थतन्त्रको वृद्धि र विकास रोक्ने हुँदा सरकारले आकस्मिक अवस्थामा बाहेक अन्य अवस्थामा प्रयोग गर्नुहुँदैन ।
- (ङ) Macroeconomic Imbalanced Theory: सार्वजनिक ऋणले मुद्रास्फीति बढाउने, निजी क्षेत्रको लगानी साँघुरिने, मुद्रा विनिमयदर र भुक्तानी सन्तुलनमा असर गर्ने, मुलुक ऋणको पासोमा पर्न सक्ने र यसले समष्टिगत अर्थतन्त्रमा असन्तुलन कायम गर्न सक्छ ।
- (च) Economic Growth Theory: सार्वजनिक ऋणले पूर्वाधार निर्माण, मानव पुँजी निर्माण र अध्ययन तथा अनुसन्धानमा लगानी बढ्न गई आर्थिक वृद्धिमा सहयोग गर्दछ ।
- (छ) Intergeneration Equity Theory: सार्वजनिक ऋण परिचालनबाट ऋण लिने पुस्ताको उपभोग क्षमतामा वृद्धि भई आर्थिक वृद्धिदरमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने भए तापनि ऋण भुक्तानी गर्नुपर्ने पुस्ताको लागि नकारात्मक प्रभाव पार्न सक्ने यस सिद्धान्तले मान्यता राख्दछ ।

सार्वजनिक ऋणका उद्देश्यहरू

सार्वजनिक ऋणलाई मुलुकको न्यून वित्त परिचालन गरी स्रोतको अल्पकालीन तथा दीर्घकालीन व्यवस्थापन गर्नु यसको प्रमुख उद्देश्य रहेको छ । साथै, अन्य उद्देश्यहरूलाई देहायअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) लगानी र साधनबीचको खाडल पूरा गर्ने,
- (ख) प्राकृतिक र मानवीय साधनको उच्चतम उपयोग गर्ने, विकास र वित्तीय बजारमा स्थायित्व कायम गर्ने,
- (ग) स्थिर पुँजी निर्माणका माध्यमबाट सामाजिक र आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्रता दिने । स्रोत साधनको उपलब्धता सुनिश्चित गरी पूर्वाधार विकास गर्ने,
- (घ) सर्वसाधारणमाथि गरेको भार कम गर्ने, आर्थिक मन्दीको सामना गर्ने,
- (ङ) मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने,
- (च) आर्थिक वृद्धि र रोजगारी सिर्जना गर्ने,
- (छ) लोककल्याणकारी राज्यको स्थापना गर्ने,
- (ज) सामाजिक न्याय प्रदान गर्ने,
- (झ) राज्यले नागरिकप्रतिको उत्तरदायित्व पूरा गर्ने ।

सार्वजनिक ऋणका निर्धारक तत्वहरू

सार्वजनिक ऋण मुलुकले कति परिचालन गर्ने, अन्तरपुस्ता दायित्व कति हस्तान्तरण गर्ने, आर्थिक वृद्धि र विकासको गतिबीचमा सन्तुलन कायम गर्न स्रोतको व्यवस्थापन कसरी मिलाउने तथा निजी क्षेत्रको स्रोत परिचालनमा विस्तार वा सङ्कुचन कति लिने र बजेटको आकार कति बढाउने जस्ता तत्वहरूले निर्धारण गर्दछ । नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋण निर्धारणका तत्वहरू देहायअनुसार उल्लेख गरिएको छ :

- (क) सरकारको आर्थिक नीतिको सोच,
- (ख) निजी क्षेत्रको सक्षमताको अवस्था,
- (ग) सार्वजनिक खर्चको अवस्था,
- (घ) मुद्रा बजारको आवश्यकता,
- (ङ) राजस्वले खर्च धान्न सक्ने क्षमता,
- (च) राज्यको दीर्घकालीन लक्ष्य र समकालीन परिस्थिति,
- (छ) सङ्कट, युद्ध वा संकमणकाल,
- (ज) विकास, आन्तरिक सुरक्षा र प्रतिरक्षा,
- (झ) आर्थिक वृद्धि, आर्थिक विकास, राष्ट्रिय पुँजी निर्माण, उत्पादन, आयआर्जन वृद्धि र रोजगारी अवस्था ।

सार्वजनिक ऋणका प्रकार

१. आन्तरिक ऋण

केन्द्रीय, प्रादेशिक र स्थानीय सरकारले नागरिक र विभिन्न संस्थाबाट स्वदेशी मुद्रामा उठाउने ऋण आन्तरिक ऋण हो । यो ऋण व्यक्तिसँग बचतपत्रको माध्यमबाट, वाणिज्य बैंक तथा गैरबैंकिङ वित्तीय संस्थाहरू: जस्तै- कर्मचारी सञ्चय कोष, नागरिक लगानी कोष आदिसँग सरकारी सुरक्षण पत्र, ट्रेजरी बिल र विकास ऋणपत्र आदिका माध्यमबाट र केन्द्रीय बैंकबाट साख सिर्जना एवम् वैदेशिक मुद्रा सञ्चिति र अधिविकर्ष आदिका माध्यमबाट सङ्कलन गरिन्छ । नेपालमा आन्तरिक ऋण उठाउने र व्यवस्थापन गर्ने कार्य अर्थ मन्त्रालयको अनुरोधमा नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्दछ । राष्ट्र बैंकले आन्तरिक ऋण उठाउनका लागि एक विकास ऋणपत्र, तीन प्रकारका बचतपत्र: राष्ट्रिय बचतपत्र, नागरिक बचतपत्र र वैदेशिक रोजगार बचतपत्र तथा चार प्रकारका ट्रेजरी बिलहरू (२८ दिन, ९१ दिन, १८२ दिन र ३६४ दिनको) निष्कासन गर्दछ । आन्तरिक ऋणको साँवा तथा व्याजको भुक्तानीको लागि प्रत्येक वर्षको बजेटमा व्यवस्था गरिएको हुन्छ । आन्तरिक ऋणले आर्थिक गतिशीलताको अवस्थामा मुद्राको तरलता कम गर्दछ र मूल्य बढ्दछ । तर मन्दीको बेला मुद्रा सङ्कट हुन्छ र अर्थतन्त्र भनै सङ्कुचनतर्फ उन्मुख हुन्छ । हालका दिनहरूमा नेपाल सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालनको मात्रा क्रमशः बढाउने र बाह्य ऋण घटाउँदै जाने नीति अङ्गीकार गरेको छ ।

२. वैदेशिक ऋण

वैदेशिक सरकार र निकायसँग लिइने ऋणलाई 'वैदेशिक ऋण' भनिन्छ । वैदेशिक ऋण द्विपक्षीय र बहुपक्षीय गरी दुई प्रकारको हुन्छ । नेपालले द्विपक्षीय रूपमा नौवटा र बहुपक्षीय रूपमा सातवटा दातृ निकायबाट वैदेशिक ऋण प्राप्त गर्दै आएको छ । हाल विश्व बैंक नेपालको सबैभन्दा ठूलो बहुपक्षीय ऋणदाता हो । नेपालको कुल वैदेशिक ऋणमध्ये द्विपक्षीय ऋण र बहुपक्षीय ऋणको अंश क्रमशः १३ र ८७ प्रतिशत छ । बाह्य मुलुकको पुँजी बजारबाट नेपालले ऋण लिनुपर्दा सार्वभौम साख मूल्याङ्कन (Country Credit Rating) गर्नुपर्दछ । तर हालसम्म नेपालले यस्तो व्यवस्था गरेको छैन ।

सार्वजनिक ऋणको प्रभाव

- (क) नकारात्मक प्रभाव: अर्थशास्त्रीहरू सार्वजनिक ऋणले बचत र लगानीलाई निरुत्साहित गर्ने, आर्थिक कल्याणमा कमी आउने, अर्थतन्त्रमा हुँदा खाने र हुने खानेबीचको दर अझ फराकिलो हुने, मौद्रिक सन्तुलन, मूल्य स्थिरता र शोधनान्तर बचतमा प्रतिकूल असर पर्ने र उच्च वैदेशिक ऋणले परनिर्भरता बढाउने जस्ता नकारात्मक प्रभाव पर्ने उल्लेख गरेका छन् ।
- (ख) सकारात्मक प्रभाव: अर्थशास्त्रीहरूले ग्राहकसँग छरिएर रहेको रकम सङ्कलन गरी पुँजी निर्माण गर्न, घाटा बजेट व्यवस्थापनमा सहजता प्रदान गर्न, आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न, पूर्वाधार निर्माण र विदेशी विनिमय सन्तुलन कायम गर्न, प्राविधिक एवम् व्यावसायिक क्षमताको विकास गर्न सहयोग पुग्ने उल्लेख गरेका छन् ।

सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापनका विद्यमान व्यवस्था

क. कानूनी व्यवस्था

१. नेपालको संविधानको धारा ५९(६): वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुनेछ । त्यस्तो सहायता वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनुपर्नेछ । नेपालको संविधानको धारा ११५(६): संघीय कानूनबमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन । प्रदेशले संघीय कानूनबमोजिम बाहेक कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन । स्थानीय तहले कानूनबमोजिम बाहेक कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन पाइने छैन ।

राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले संघ, प्रदेश र स्थानीय तहले लिनसक्ने ऋणको सीमा सिफारिस गर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

(२) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९ मा उल्लिखित व्यवस्था

- (क) सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनको जिम्मेवारी सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालयको हुने,
- (ख) राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगले सिफारिस गरेको सीमाभित्र रही नेपाल सरकार, प्रदेश सरकार र स्थानीय तहले आन्तरिक ऋण लिने,

(ग) वैदेशिक ऋणको मौज्जात कुल गार्हस्थ उत्पादनको एक तिहाइमा बढ्न नहुने ।

(३) अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४ मा उल्लिखित व्यवस्था

(क) वैदेशिक अनुदान वा ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुने,

(ख) नेपाल सरकारले वैदेशिक अनुदान वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनुपर्ने,

(ग) नेपाल सरकारले देहायको अवस्थामा प्रदेश तथा स्थानीय तहलाई ऋण दिनसक्ने व्यवस्था :

- प्रदेश वा स्थानीय तहले ऋण रकमको उपयोग, भुक्तानी तरिका तथा समय सीमासमेत उल्लेख गरी ऋणको लागि मन्त्रालयसमक्ष अनुरोध गर्न सक्ने,
- अनुरोध मनासिव देखिएमा नेपाल सरकारले ऋण प्रदान गर्ने स्वीकृति दिन सक्ने,
- स्वीकृति प्राप्त भएमा मन्त्रालयले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहसँग सम्झौता गर्ने,
- नेपाल सरकारबाट प्राप्त ऋण प्रदेश वा स्थानीय तहले सम्झौतामा उल्लिखित अवधिभित्र चुक्ता नगरेमा नेपाल सरकारले सम्बन्धित प्रदेश वा स्थानीय तहलाई उपलब्ध गराउने अनुदानबाट त्यस्तो ऋण रकम असुली गर्न सक्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ ।

ख. संस्थागत व्यवस्था

१. अर्थ मन्त्रालय

(क) अन्तर्राष्ट्रिय विकास सहायता परिचालन नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन गर्ने,

(ख) वैदेशिक ऋण व्यवस्थापन गर्ने,

(ग) आन्तरिक ऋण उठाउन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अनुरोध गर्ने ।

२. नेपाल राष्ट्र बैंक

(क) सरकारी ऋणपत्र निष्कासन गर्ने,

(ख) प्राप्त रकम नेपाल सरकारको खातामा जम्मा गर्ने,

(ग) ऋणको अभिलेखाङ्कन गर्ने,

- (घ) ऋणपत्रको दोस्रो बजार व्यवस्थापन गर्ने,
- (ङ) साँवा तथा ब्याज भुक्तानी गर्ने,

३. महालेखा नियन्त्रक कार्यालय

- (क) सार्वजनिक ऋणको अभिलेख राख्ने,
- (ख) साँवा, ब्याज तथा सेवा शुल्क भुक्तानी गर्ने,
- (ग) अर्थ मन्त्रालयलाई आवश्यक सहयोग गर्ने ।

४. सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन कार्यालय

- (क) सार्वजनिक ऋणपत्रको दोस्रो बजारमा कारोबारको व्यवस्थापन, ऋणपत्रको अभिलेख जमानत र नामसारी र भुक्तानीका समग्र कार्य व्यवस्थापन गर्ने,
- (ख) नेपालले लिने आन्तरिक तथा बाह्य ऋण र सार्वजनिक संस्थानमा सरकारले गर्ने ऋण लगानीको व्यवस्थापन गर्ने ।

५. राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोग

- (क) नेपाल सरकारले समष्टिगत आर्थिक स्थिति, प्रदेश सरकार तथा स्थानीय तहले परिचालन गर्ने आन्तरिक ऋणको परिमाण र बजारको स्थितिलाई समेत विश्लेषण गरी तीनै तहले उठाउने कुल आन्तरिक ऋण आ.व. २०८०/८१ को अनुमानित कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको पाँच प्रतिशतमा नबढ्ने सुनिश्चित गरी परिचालन गर्ने,
- (ख) प्रदेश सरकार/स्थानीय तहले आ.व. २०८०/८१ मा नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने राजस्व बाँडफाँट र तत्तत् सरकार/तहको आफ्नो आन्तरिक स्रोतबाट प्राप्त हुने राजस्वको योगफलको १२ प्रतिशतमा नबढ्ने गरी आन्तरिक ऋण उठाउन सिफारिस गरेको ।

नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋणको प्रवृत्ति विश्लेषण

नेपालमा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा सार्वजनिक ऋण कुल रु.१,०४८ अर्ब रहेकोमा पाँच वर्षको अवधि अर्थात् आ.व. २०७९/८० मा रु.२,२१८ अर्ब पुगेको छ । साथै आ.व. २०७५/७६ मा आन्तरिक ऋण रु.४५३ अर्ब र बाह्य ऋण रु.५९४ अर्ब रहेकोमा आ.व. २०७९/८० मा आन्तरिक ऋण रु.१,१२५ अर्ब तथा बाह्य ऋण रु.१,०९३ अर्ब रहेको छ । विगत पाँच वर्षको आन्तरिक तथा बाह्य ऋणको प्रवृत्ति हेर्दा बाह्यको तुलनामा आन्तरिक ऋण बढेको देखिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात हेर्दा पछिल्ला तीन वर्षमा सार्वजनिक ऋणमा

नोमिनल स्थिरता रहेको देखिन्छ । लामो समयसम्मको द्वन्द्वगतै पटकपटकको संविधानसभाको निर्वाचन, महा भूकम्पपछिको पुनर्निर्माण, मुलुकले अङ्गीकार गरेको संघीय शासन प्रणाली, अनुत्पादक क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धानविना ऋण लगानी, कोभिड-१९ को महामारीपश्चात्को अर्थतन्त्रको पुनर्स्थापना तथा आन्तरिक उत्पादनभन्दा आयातमा आधारित राजस्वको संरचनालगायतका कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋण क्रमशः बढिरहेको छ । सार्वजनिक ऋणको वृद्धिले मुलुकको वित्तीय व्यवस्था दायित्व (Financing Management Liability) वृद्धि हुन्छ । सार्वजनिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको करिब ६० प्रतिशतसम्मको अवस्थालाई सुविधाजनक अवस्था (Comfortable Situation) रहेको मान्ने वैश्विक प्रचलन भए पनि नेपालको विद्यमान आर्थिक परिलक्ष्य (Economic Indicators) रहेको मुलुकमा ५० प्रतिशतभन्दा बढी ऋण हुँदा मुलुक ऋण पासो (Debt Trap) मा पर्ने सम्भावनासमेत रहन्छ । नेपालको अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक ऋण देहायअनुसार रहेको छ :-

पछिल्लो पाँच वर्षमा सार्वजनिक ऋणको प्रवृत्ति

क्र.सं.	आर्थिक वर्ष	कुल सार्वजनिक ऋण	आन्तरिक ऋण	बाह्य ऋण	जीडीपीसँगको अनुपात
१.	२०७५/७६	रु.१,०४८ अर्ब	रु.४५३ अर्ब	रु.५९४ अर्ब	२७.१६ प्रतिशत
२.	२०७६/७७	रु.१,४१९ अर्ब	रु.६१३ अर्ब	रु.८०६ अर्ब	३६.२५ प्रतिशत
३.	२०७७/७८	रु.१,७२८ अर्ब	रु.८०० अर्ब	रु.९२७ अर्ब	४०.५ प्रतिशत
४.	२०७८/७९	रु.२,०११ अर्ब	रु. ९८४ अर्ब	रु.१,०२७ अर्ब	४१.५ प्रतिशत
५.	२०७९/८०	रु.२,२१८ अर्ब	रु.१,१२५ अर्ब	रु.१,०९३ अर्ब	४१.२ प्रतिशत

स्रोत: अर्थ मन्त्रालय

उपर्युक्त तालिकाका साथमा चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को अवधिमा आन्तरिक ऋण रु.२४० अर्ब र बाह्य ऋण रु.२१२ अर्ब परिचालन गरिने घोषणा गरिएको छ । साथै, यसै आर्थिक वर्षमा सार्वजनिक ऋणको साँवा, व्याज र शुल्क गरी रु.३०७ अर्ब भुक्तानी गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । उल्लेखित सार्वजनिक ऋणको खर्च भुक्तानीको दायित्व यस वर्षको पुँजीगत खर्च रु.३०२ अर्बसँग तुलना गर्दा रु.पाँच अर्बले बढी रहेको देखिएको छ । यो स्थितिलाई

विश्लेषण गर्दा आगामी दिनमा लागि ऋण खर्च व्यवस्थापन मुलुकको लागि ठूलो भार पर्दै जाने देखिएको छ ।

सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापनमा देखिएका समस्या

नेपाल सरकारले मुलुकले धान्न सक्नेगरी उच्च प्रतिफलयुक्त क्षेत्रमा सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने, सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनसम्बन्धी नीतिगत, कानुनी र संरचनागत सुधार गर्ने, संघीय प्रणालीअनुरूप यससम्बन्धी उपकरण तथा स्रोतको विविधीकरण गर्ने रणनीति लिएको छ । तर यी रणनीतिका व्यवस्थाअनुरूप उपयुक्त कार्यनीति अवलम्बन गरी कार्यान्वयन गर्न नसक्दा अर्थतन्त्रमा देहायका समस्याहरू देखिएका छन् :-

- (क) नेपालमा सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी स्पष्ट दीर्घकालीन नीति नहुनु,
- (ख) आन्तरिक ऋणको सीमा निर्धारणका आधार स्पष्ट नहुनु,
- (ग) सबै वैदेशिक सहायता बजेटमार्फत परिचालन हुन नसक्नु,
- (घ) ऋणसँगै दाताको सर्त मान्नुपर्ने बाध्यता रहनु,
- (ङ) ऋणका लागि प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्रमा परिचालन गर्न नसक्नु,
- (च) प्रतिबद्धताप्राप्त ऋणको शोधभर्ना लिन नसक्नु,
- (छ) ऋण परिचालन र उपयोग क्षमता कम हुनु,
- (ज) वैदेशिक मुद्राको विनिमयदर परिवर्तनसँगै दायित्व क्रमशः बढ्नु,
- (झ) सार्वजनिक ऋण परिचालनमा संलग्न निकायबीच समन्वय नहुनु,
- (ञ) सार्वजनिक ऋण परिचालनका उपकरणसम्बन्धी जनचेतनाको कमी हुनु,
- (ट) प्रदेश र स्थानीय सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न आवश्यक पूर्वाधारको कमी रहनु,
- (ठ) सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी मान्य अर्थशास्त्रका सिद्धान्तमा आधारमा ऋण परिचालन नहुनु,
- (ड) सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तयार गर्ने समय तालिकाको प्रयोग र केन्द्रीय बैंकको प्राविधिक विशेषज्ञ सेवा, राय र परामर्श लिई ऋण परिचालन नगर्नु,

सार्वजनिक ऋणको उपयोग र व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउने उपाय

राज्यले सार्वजनिक ऋणका सम्बन्धमा अपनाउने सम्पूर्ण नीतिगत, कार्यविधिगत र अन्य व्यवस्थापकीय उपकरणको समष्टि नै सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन हो । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनले सार्वजनिक खर्चको प्राप्तिका लागि सहूलियतपूर्ण सार्वजनिक ऋणको आवश्यकता, ऋणदाताको पहिचान वा छनोट, बार्गेनिङ, ऋण प्राप्ति, औचित्यपूर्ण खर्च, प्रभावकारिताको परीक्षण, प्रतिफल प्राप्ति र ऋण चुक्ताका लागि आवश्यक सम्पूर्ण व्यवस्थाको व्यवस्थापन गर्दछ । यसका लागि देहायका सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ :

- (क) सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी स्पष्ट नीति तथा कानुनी व्यवस्था तर्जुमा गर्ने,
- (ख) लगानीको प्राथमिकताप्राप्त क्षेत्र स्पष्ट रूपमा निर्धारण गर्ने,
- (ग) तीन तहका सरकारको ऋण परिचालन र उपयोग क्षमता बढाउने,
- (घ) मौद्रिक नीति र सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनबीच अर्थपूर्ण समन्वय कायम गर्ने,
- (ङ) द्विपक्षीय र वैदेशिक ऋणभन्दा अनुदानमा विशेष जोड दिने,
- (च) मुलुकको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्दै राष्ट्रिय पूर्वाधार र उत्पादनशील क्षेत्रमा मात्र ऋण परिचालन गर्ने,
- (छ) उच्च प्रतिफल प्राप्त हुने, पूर्वाधार विकास, रोजगारी सिर्जना, आर्थिक वृद्धिमा योगदान गर्ने कार्यमा मात्रै सार्वजनिक ऋण लिने,
- (ज) आन्तरिक स्रोत परिचालन, आयात व्यवस्थापन र निर्यात प्रवर्धनमा योगदान पुऱ्याउने क्षेत्रमा परिचालन गर्ने ।
- (झ) सबै प्रकारका वैदेशिक सहायतालाई अनिवार्य रूपमा राष्ट्रिय बजेट प्रणालीमा समावेश गराउने र विकास साभेदारहरूलाई उत्तरदायी बनाउने,
- (ञ) वैदेशिक ऋणबाट सञ्चालित आयोजनाको शोधभर्ना समयमै लिन आयोजना प्रमुखलाई जवाफदेही र उत्तरदायी बनाउने,

- (ट) वार्षिक रूपमा सार्वजनिक ऋण खर्च (Debt Expenditure) को उपलब्धि विश्लेषण गरी सार्वभौम संसदमा जानकारी दिने व्यवस्था गर्ने,
- (ठ) सरकारको ऋण तिर्नसक्ने क्षमता विकास गर्न आन्तरिक उत्पादनमा आधारित अर्थतन्त्रको दिगो विकास गर्ने,
- (ड) आर्थिक तथा वाणिज्य कुटनीतिक क्षमता बढाउने, सार्वजनिक ऋणको उपयोगमा छनोटपूर्ण हुने,
- (ढ) सार्वजनिक ऋणको दिगोपना (Public Debt Sustainability) सम्बन्धमा अध्ययन, अनुसन्धान तथा विश्लेषण गर्ने,
- (ण) आयोजना बैंकमा सूचीकृत (Listing) भएका आयोजनाको सम्भाव्यता अध्ययन गरी प्रतिफल सुनिश्चित गरेर मात्र सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्ने, ऋणको भार कम राख्न वित्तीय जोखिम व्यवस्थापन (Fiduciary Risk Management) का उपायहरू अवलम्बन गर्ने । जस्तै; हेज फण्ड, भायविलिटी ग्याप फण्ड, सोभरिन फण्ड, प्रोजेक्ट बीमा आदिको व्यवस्थाबाट सार्वजनिक ऋणको सदुपयोग गर्ने,
- (त) सोह्रौं योजना (आ.व. २०८१/८२ - २०८५/८६) को अवधारणापत्रमा विनियोजन कुशलता तथा पुँजीगत खर्च क्षमता अभिवृद्धिअन्तर्गत उपलब्ध वैदेशिक सहायताको ग्रहणशीलता र उपयोग क्षमता अभिवृद्धि, आन्तरिक तथा बाह्य ऋण परिचालनलाई लागत-लाभ विश्लेषणका आधारमा सम्भाव्य आयोजनामा मात्र केन्द्रित गर्ने, आयोजना सुशासनमा जोड, सबै किसिमका पूर्वतयारी सम्पन्न भई आयोजना बैंकमा सूचीकृत भएका आयोजनामा मात्र बजेट विनियोजन गरिने व्यवस्था संरचनात्मक रूपान्तरणका क्षेत्र तथा रणनीतिमा समावेश गरिएको छ । प्रस्तुत व्यवस्थालाई योजना, मध्यमकालीन खर्च संरचना, वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा तादम्यता कायम हुने बाध्यात्मक प्रक्रिया अनिवार्य रूपमा पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था सोह्रौं योजनामा समावेश गर्ने,
- (थ) सार्वजनिक ऋणबाट सर्वसञ्चित कोषमा प्राप्त रकमबाट आर्थिक सहायता, अनुदान हस्तान्तरण, भि/भिआईपीको विदेशमा उपचार खर्च, संघीय इकाइ (तीन तहका सरकार) ले पुरस्कार तथा सुनचाँदीका तक्रा वितरण तथा बन्दप्रायः रहेका सार्वजनिक संस्थानजस्ता क्षेत्रमा उपयोग गर्न निषेध गर्ने,

- (द) संघीय सरकारले आन्तरिक तथा बाह्य ऋण लिई सर्वसञ्चित कोषमा जम्मा दाखिला गरी व्याज दायित्व सुरु गरी प्रदेश तथा स्थानीय तहको सञ्चित कोषमा हस्तान्तरण गरी निष्क्रिय रूपमा राख्ने व्यवस्थाको अन्त्य गर्ने । साथै, स्थानीय तहले मुद्दती निक्षेपमा राख्ने रकमलाई आवश्यकतानुसार संघीय सरकारले परिचालन गर्न पाउने कानुनी व्यवस्था गर्ने,
- (ध) प्रदेश र स्थानीय सरकारले आन्तरिक ऋण परिचालन गर्न आवश्यक पूर्वाधार अनिवार्य रूपमा तयार गर्ने,
- (न) आन्तरिक ऋणको परिचालन कुन योजनाका लागि कुन खर्च शीर्षकमा गर्ने वा कुन खर्च शीर्षकमा गरियो भनेर बजेट विनियोजन गर्दा कार्यक्रमगत र आयोजनागत रूपमा व्यय अनुमानको विवरणमा स्पष्ट उल्लेख गर्ने ।
- (प) सार्वजनिक ऋणसम्बन्धी मान्य अर्थशास्त्रका सिद्धान्तका आधारमा ऋण परिचालन गर्ने व्यवस्था गर्ने,
- (फ) सार्वजनिक ऋण परिचालन गर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले तयार गर्ने समय तालिकाको प्रयोग र केन्द्रीय बैंकको प्राविधिक विशेषज्ञ सेवा, राय र परामर्श लिई ऋण परिचालन गर्ने प्रचलनको थालनी गर्ने ।

निष्कर्ष

भविष्यमा भुक्तानी गर्न पर्ने वा नपर्नेगरी सरकारले लिएको ऋण सार्वजनिक ऋण हो । सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापनअन्तर्गत सरकारलाई बजेट घाटा पूर्तिका लागि आवश्यक पर्ने स्रोतको पहिचान गरेर आर्थिक स्थायित्वमा प्रतिकूल प्रभाव नपर्नेगरी न्यूनतम लागत र जोखिमका आधारमा आन्तरिक तथा बाह्य क्षेत्रबाट प्रभावकारी ऋण परिचालन गर्ने कार्य पर्दछ । जुन देशभित्रका व्यक्ति, बैंक तथा गैरबैंकिङ वित्तीय संस्था तथा वैदेशिक सरकार र अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाहरू: जस्तै; विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष र एसियाली विकास बैंक आदिसँग लिने गरिन्छ ।

२०८० असार मसान्तको अवधिमा नेपालको सार्वजनिक कुल सार्वजनिक ऋण रु.२,२१८ अर्ब रहेको छ, जुन कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु.५,३८१ अर्बसँगको तुलनामा ४१.२ प्रतिशत हुन आउँछ । आन्तरिक ऋणले निजी क्षेत्रको लगानीलाई

निरुत्साहित गर्नुहुँदैन । नेपाल एलडीसी ग्राजुएसनको प्रारम्भिक अवस्थामा रहेकोले अत्यावश्यक र उच्च आर्थिक वृद्धि तथा सामाजिक प्रतिफल प्राप्त हुने क्षेत्रमा ऋण परिचालन गर्नुपर्ने देखिन्छ । हालका दिनमा शिक्षा, स्वास्थ्य र समाज कल्याण तथा अनुत्पादक क्षेत्रमा आन्तरिक स्रोत उपयोग गरी भौतिक पूर्वाधारका क्षेत्रमा मात्र सार्वजनिक ऋणको उपयोग गर्नुपर्दछ भन्ने अवधारणा वैश्विक रूपमा अगाडि आएकोले सो दिशातर्फ अगाडि बढ्नु श्रेयस्कर देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोषले आगामी पाँच वर्षमा नेपालको सार्वजनिक ऋण जीडीपीको ५५ प्रतिशतसम्म पुग्ने प्रक्षेपण गरेको छ । यो विषय नेपालको लागि 'डेट स्ट्रेस'को रूपमा रहेको छ । अतः सार्वजनिक ऋणलाई अनुत्पादक क्षेत्रमा परिचालन गर्न रोकेर लागत-लाभ विश्लेषणका आधारमा उत्पादनशील आयोजना र क्षेत्रमा परिचालन गरी आर्थिक वृद्धि, रोजगारी सिर्जना, गरिवी न्यूनीकरण हुने क्षेत्रमा परिचालन गर्न सके आगामी दिनमा मुलुकमा ऋण विपद्को अवस्था सिर्जना हुने छैन ।

सन्दर्भसूची

- नेपालको संविधान, २०७२
- पन्ध्रौँ योजना (आ.व.२०७६/७७ - २०८०/८१)
- आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को बजेट वक्तव्य
- आर्थिक सर्वेक्षण, २०७९/८०
- आर्थिक, वित्तीय र मौद्रिक क्षेत्र सुधारसम्बन्धी सुभाष समितिको प्रतिवेदन, २०७९
- सार्वजनिक ऋण व्यवस्थापन ऐन, २०७९
- अन्तरसरकारी वित्त व्यवस्थापन ऐन, २०७४
- Mohan, Rakesh, *Growth with Financial Stability, Central Bank in an Emerging Market*, Oxford collected essays, Salvatore, Dominik (2003), *Microeconomics, Theory and Applications*, New York, Oxford University Press,
- Musgrave, Richard, *Public Finance in Theory and Practice*, MC Graw-Hill, Kogakusa.

www.imf.org

www.wb.org.

www.nnrfc.gov.np

वित्तीय समावेशीकरण नीति तथा रणनीति

धनञ्जय पराजुली*

१. पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान, २०७२ मा समावेशितासम्बन्धी व्यवस्था र उपभोक्ता संरक्षणसम्बद्ध प्रावधान राखिएका छन्। संविधानमा भएको व्यवस्था तथा दिगो विकास लक्ष्यहरू (Sustainable Development Goals - SDG) प्राप्त गर्न नेपाल सरकारले समावेशी र दिगो विकासमा सहजीकरण गरेर वित्तीय पहुँचमा सुधार गर्न जोड दिएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ बैंकका उद्देश्यअन्तर्गत 'वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि र बैंकिङ तथा वित्तीय क्षेत्रको स्थायित्व कायम गरी बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्ने र सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्ने' उल्लेख छ।

सोह्रौँ योजनाको अवधारणापत्रमा सुशासन, सामाजिक न्याय र समृद्धि हासिलका लागि वित्तीय स्रोतलाई उत्पादन र रोजगारी सिर्जनामा केन्द्रित गरी समावेशी परिचालन, सीमान्तकृत वर्ग र समुदायको सशक्तीकरण र सकारात्मक विभेदमार्फत समावेशी रोजगारी प्रवर्द्धन गर्ने सन्दर्भ उल्लेख भएबाट वित्तीय समावेशीकरणसम्बन्धी स्पष्ट नीति र रणनीति आवश्यक देखिएको छ।

वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धिले समग्र वित्तीय स्थिरता र सेवाग्राहीको सम्पन्नतामा सकारात्मक प्रभाव पार्दछ। वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धि गर्न वित्तीय ग्राहकका निक्षेप र वित्तीय सम्पत्तिको सुरक्षा, उपयुक्त खुलासा, सेवा प्रवाहसम्बन्धी विवादको यथोचित निरूपण, वित्तीय साक्षरता र वित्तीय सेवा उपयोगसम्बन्धी सीप अभिवृद्धि, विभिन्न प्रकारका वित्तीय धोकाधडीबाट सेवाग्राहीको सुरक्षा तथा अधिकार दुरुपयोगको नियन्त्रणजस्ता विषयको उचित प्रबन्ध गर्न आवश्यक हुन्छ।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

२. वित्तीय समावेशीकरण नीति

केन्द्रीय बैंकले अवलम्बन गर्ने वित्तीय समावेशीकरण नीतिमा देहायका विषयलाई समेट्न आवश्यक छ ।

२.१ समावेशी वित्तीय पहुँच

देशको दूरदराजसम्म बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (वित्तीय सेवा प्रदायक) को उपस्थितिको माध्यमबाट वित्तीय सेवालाई व्यापक र सर्वसुलभ बनाउनुका साथै डिजिटल वित्तीय सेवाहरू (प्रविधिमैत्री वित्तीय सेवाहरू) को उपलब्धता, प्रयोग र पहुँचका लागि प्रवर्द्धनात्मक कार्यक्रम सञ्चालन गरेर वित्तीय सेवाको पहुँचलाई गुणात्मक रूपमा अभिवृद्धि गर्ने ।

२.२ वित्तीय साक्षरता

वित्तीय पहुँचबाट वञ्चित अथवा सीमित पहुँच पुगेका व्यक्ति, वर्ग, समुदाय र क्षेत्रलाई लक्षित गरी वित्तीय शिक्षा तथा सचेतनासम्बन्धी कार्यक्रम आयोजना गर्ने । जनचेतनामूलक सामग्रीहरू: जस्तै; पुस्तक, डिजिटल पम्प्लेट, ब्यानर, अडियो, भिडियो सामग्री निर्माण गरी रेडियो, टेलिभिजन, वेबसाइट तथा सामाजिक सञ्जालबाट प्रसारण गरी वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गर्ने । वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विषयलाई विद्यालय तथा कलेजका पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने ।

२.३ वित्तीय ग्राहक संरक्षण

वित्तीय ग्राहकको हितको लागि वित्तीय ग्राहकका अधिकार सुनिश्चित गर्नुका साथै वित्तीय कारोबारमा ग्राहकलाई समान, निष्पक्ष र न्यायोचित व्यवहारको वातावरण तयार गर्ने ।

२.४ डिजिटल प्रविधिमा नवप्रवर्तन

डिजिटल वित्तीय सेवा सर्वसुलभ र सहज रूपमा सञ्चालन गर्नका लागि आवश्यक भौतिक पूर्वाधारमा लगानी बढाउँदै वित्तीय सेवालाई डिजिटलाइजेसन गर्नुका साथै वित्तीय सेवालाई प्रविधिमैत्री र ग्राहकमैत्री बनाउन आवश्यकताअनुसार विभिन्न संघसंस्थासँग सहकार्य गर्ने ।

२.५ लघु, साना तथा मझौला उद्योग/व्यवसायको प्रवर्द्धन

व्यावसायिक सीपमूलक शिक्षा, पूर्वाधार तथा प्रविधिको विकास, लगानीमैत्री वातावरण, सहूलियत ब्याजको व्यवस्था, विभिन्न निकायबाट प्रवाह हुने सेवालार्इ प्रविधिमैत्री, लक्षित ग्राहकमा पहुँच पुऱ्याउनुको साथै व्यवसायलार्इ आवश्यक ऋण तथा सञ्चालन गर्दा हुने प्रक्रियागत भन्फटलार्इ सुधार गर्दै लघु, साना तथा मध्यम/मझौलास्तरका उद्योग, व्यापार तथा व्यवसायलार्इ सक्षम र सबल बनाउने ।

२.६ वातावरण, लैङ्गिकमैत्री बैकिङ तथा फरक ढङ्गले सक्षम व्यक्तिलक्षित वित्तीय सेवा

वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धिका लागि वातावरण, लैङ्गिक तथा फरक ढङ्गले सक्षम व्यक्तिलक्षित वित्तीय सेवासम्बन्धी नियमन जारी गनुपर्ने । समाजका सम्पूर्ण तह/तप्काका व्यक्तिमा सर्वसुलभ औपचारिक वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउने तथा औपचारिक वित्तीय सेवाबाट वञ्चित भएका व्यक्तिलार्इ लक्षित गरी विविध कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने ।

२.७ दिगो र फराकिलो आर्थिक विकास

फराकिलो र दिगो आर्थिक विकास तथा गरिबी न्यूनीकरणका लागि मुलुकले परिर्लक्षित गरेका दिगो आर्थिक विकासका सूचकहरू हासिल गर्न अवलम्बन भएका व्यवस्थालार्इ प्राथमिकतामा राखेर वित्तीय समावेशीकरणका कार्यहरू अगाडि बढाउने ।

२.८ वित्तीय पूर्वाधारको विकास

वित्तीय समावेशीकरण, साक्षरता अभिवृद्धि गर्न, डिजिटल भुक्तानीका माध्यमलार्इ सहज र सर्वसुलभ तथा ग्राहकमैत्री बनाउनका लागि वित्तीय सेवाप्रदायकको क्षमता विस्तार, आवश्यक कानुनी, नियामकीय, भौतिक र प्राविधिक पूर्वाधारको विकास गर्ने ।

२.९ नियामकीय रूपरेखा

वित्तीय ग्राहक हित संरक्षणको लागि नियामकीय दृष्टिकोणबाट आवश्यक पूर्वार्धार विकास, नीति, ऐन, कानून, मागदर्शन र निर्देशन तर्जुमा गर्नुका साथै उक्त तर्जुमा गरिएका ऐन/नियमको पालना भए नभएको सुनिश्चित गर्न सुदृढ नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय संयन्त्र विकास गर्ने । यसका लागि प्रविधिमैत्री नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय रूपरेखामा जोड दिने ।

२.१० साभेदारी र सहकार्य

वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धिका निमित्त सरोकारवाला नीति निर्माता, नियामक निकाय, सरकारी तथा निजी क्षेत्र, बैंक तथा वित्तीय संस्थाबीच सहकार्य गरी लक्षित उद्देश्य हासिल गर्न गरिएका प्रयासलाई साभेदारी र समन्वयको माध्यमबाट सार्थक बनाउने ।

२.११ तथ्याङ्क सङ्कलन, विश्लेषण तथा मूल्याङ्कन

वित्तीय समावेशीकरण अभिवृद्धिमा भएका प्रयासको नियमित मूल्याङ्कनको लागि आवश्यक तथ्याङ्क सङ्कलन, प्रस्तुतीकरण, विश्लेषण, मूल्याङ्कन तथा उत्तरदायित्व र जवाफदेहिताको सुनिश्चितताका लागि सुव्यवस्थित मूल्याङ्कन ढाँचाको विकास गर्ने ।

२.१२ प्रभाव मापन

वित्तीय समावेशीकरण रणनीतिले तय गरेका लक्ष्यको समीक्षा गर्न वित्तीय सेवाको पहुँच, उपयोग र गुणस्तरको सम्बन्धमा आवधिक रूपमा सर्वेक्षण गर्ने ।

वित्तीय समावेशीकरणले सर्वसाधारणको जीवनयापनको गुणस्तमा वृद्धि गर्दै उत्पादकत्व अभिवृद्धि र रोजगारी सिर्जना गरी गरिबी न्यूनीकरणमार्फत समग्र देशको आर्थिक विकासलाई दिगो र फराकिलो बनाउन सहयोग गर्दछ । नेपाल सरकार, केन्द्रीय बैंक, विकास साभेदार, अनुसन्धानकर्ता र नीति निर्मातामाभू वित्तीय समावेशीकरणले उच्च प्राथमिकता पाउनुपर्दछ ।

३. वित्तीय समावेशीकरण रणनीति

केन्द्रीय बैंकले अवलम्बन गर्ने वित्तीय समावेशीकरण रणनीतिमा देहायका विषयलाई समेट्न आवश्यक देखिन्छ ।

३.१ समावेशी वित्तीय पहुँच

वित्तीय पहुँचले चार प्रकारका वित्तीय सेवाहरू जस्तै बचत/भुक्तानी, कर्जा, बीमा, पुँजी बजार तथा सहकारी क्षेत्रलाई समेट्छ जसअर्न्तगत वित्तीय सेवाको पहुँच, उपयोग, गुणस्तर र उपभोक्ता संरक्षणजस्ता पक्ष महत्वपूर्ण रहन्छन् । यसले मौद्रिक नीतिको प्रभावकारिता बढाउन र ब्याजदर प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाई मूल्य स्थायित्व तथा समग्र वित्तीय स्थायित्व कायम गर्न मद्दत गर्छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय वित्त निगम (आईएफसी) ले तयार पारेको Nepal Financial Inclusion Report, 2023 मा वित्तीय समावेशीताका सन्दर्भमा भएका प्रगतिको विवरण उल्लेख छ । उक्त प्रतिवेदनमा नेपालको वयस्क जनसङ्ख्याको भण्डै ९० प्रतिशतले औपचारिक वित्तीय सेवा उपभोग गरिरहेको, भण्डै ८१ प्रतिशतको बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता रहेको, प्रतिकै लाख जनसङ्ख्याका लागि भण्डै २३ वटा बैंकको शाखा र २१ वटा एटीएम मेसिन उपलब्ध रहेको उल्लेख छ । यसै गरी, नेपालका ७५३ स्थानीय निकायमध्ये ७५२ मा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको शाखा सञ्जाल पुगिसकेको, वित्तीय सेवा उपभोग गर्ने महिला र पुरुषको अनुपात क्रमशः ८९ प्रतिशत र ९० प्रतिशत रहेको छ । सहरी क्षेत्रमा बस्ने वयस्क जनसङ्ख्याको ६० प्रतिशत र दुर्गम बस्ने वयस्क जनसङ्ख्याको ५० प्रतिशतको बैंक तथा वित्तीय संस्थामा खाता रहेको उक्त प्रतिवेदनले देखाएको छ ।

वित्तीय समावेशीताको स्थिति आँकलन गर्न वित्तीय उपकरणको प्रयोग हेर्दा वयस्क जनसङ्ख्याको वित्तीय प्रयोगका सूचकहरूमा ७३.७८ प्रतिशतले भुक्तानी उपकरण, ८६.६४ प्रतिशतले बचत, लगानी वा अवकाश उपकरण, ३०.०२ प्रतिशतले बीमा सेवा र ४६.३४ प्रतिशत

ऋण उपकरणको प्रयोग गरेको पाइएको छ । बचत उपकरणमध्ये ७१.०६ प्रतिशत वयस्क जनसङ्ख्याले बचत खाताको प्रयोग गरेको पाइएको छ भने लगानी कोष सबैभन्दा कम प्रतिशत जनसङ्ख्याले प्रयोग गरेका छन् ।

वयस्क जनसङ्ख्याको ८.४६ प्रतिशतले निर्जीवन बीमा उपकरणको प्रयोग गरेका छन् भने २६.७८ प्रतिशतले जीवन बीमा उपकरणहरू प्रयोग गरेका छन् । लगभग दुई तिहाइ वयस्क जनसङ्ख्या कम्तीमा पाँच किसिमका वित्तीय उपकरणबारे सचेत छन् । अझै पनि ७१.८३ प्रतिशत वयस्क जनसङ्ख्या आफ्नो आर्थिक आवश्यकता पूरा गर्न परिवार तथा साथीभाइमा बचत वा ऋणको लागि निर्भर रहेका छन् ।

समस्या तथा चुनौती

वित्तीय सेवा प्रदायकको शाखा सञ्जालमा भएको विस्तार र एउटा बाहेक सबै स्थानीय निकायमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थिति रहे तापनि आवश्यक पूर्वाधारको अभाव, कठिन भौगोलिक बनोट, छरिएर रहेका बस्ती र अविकसित बजार जस्ता कारणले ग्रामीण क्षेत्रमा वित्तीय क्षेत्रको समावेशी उपस्थिति रहन सकेको छैन । प्रविधिको विकास तथा पहुँचसँगै विद्युतीय वित्तीय सेवाको विस्तार उल्लेख्य रूपमा भएको देखिन्छ भने सेवाग्राहीलाई विद्युतीय कारोबारमा निहित जोखिमको न्यूनीकरण गर्दै सुरक्षित वित्तीय सेवा विस्तार गर्नुपर्ने चुनौती रहेको छ ।

वित्तीय गहिराइ अभिवृद्धि गर्न वित्तीय सेवाको पहुँच, उपयोग र गुणस्तरमा सुधारको कार्य चुनौतीको रूपमा रहेको छ । कृषि, उद्योग, व्यापार, पर्यटनलगायतका क्षेत्रको विकास नहुँदासम्म वित्तीय क्षेत्रको मात्र एकाङ्गी विकास हुन सक्दैन । वास्तविक क्षेत्रको सुस्त विकासले वित्तीय विस्तारमा पनि चुनौती थपेको छ ।

रणनीति

१. न्यून आय आर्जन गर्ने वर्ग तथा दुर्गम क्षेत्रमा वित्तीय सेवाको विकास र विस्तार गर्ने ।
२. प्रविधिको उच्चतम प्रयोगमार्फत वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धि गरी अनौपचारिक क्षेत्रमा रहेका बढीभन्दा बढी व्यक्तिलाई औपचारिक वित्तीय प्रणालीमा आबद्ध गराउने ।
३. वातावरण, लैङ्गिकमैत्री तथा फरक ढङ्गले सक्षम व्यक्ति लक्षित वित्तीय सेवाको विकास गर्ने ।
४. न्यून लागत पर्ने उपयुक्त वित्तीय सेवाको विकासमा जोड दिने ।
५. वित्तीय पहुँच र समावेशीकरणको यथार्थ अवस्थाको पहिचान गर्ने ।
६. नेपाल वित्तीय समावेशीकरणसम्बन्धी सर्वेक्षण गर्ने ।

३.२ डिजिटल वित्तीय सेवा

वित्तीय कारोबारमा विद्युतीय भुक्तानीका उपकरणको प्रयोग गरी भुक्तानी प्रणालीलाई सरल, सबल, पारदर्शी तथा व्यवस्थित बनाउनका लागि अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको अवलम्बन गर्दै नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि केही नीतिगत व्यवस्था गरेका छन् । भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐन-२०७५, भुक्तानी तथा फस्त्रौट विनियमावली-२०७७, भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थालाई प्रदान गरिने अनुमति नीति-२०७९, भुक्तानी प्रणाली निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण विनियमावली, २०७८, अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थाका लागि जारी हुने एकीकृत निर्देशन, भुक्तानी प्रणाली ओभरसाइट म्यानुअल, रिटेल पेमेन्ट स्ट्राटेजी, २०१९, Nepal Payment System Development Strategy, 2014 यस्ता केही कानुनी र नीतिगत व्यवस्था हुन् ।

समस्या तथा चुनौती

भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरणसँगै यसको क्षमता, पारदर्शिता, जोखिम व्यवस्थापन र उपभोक्ता संरक्षण प्रभावकारी बनाउन आवश्यक देखिएको छ । वित्तीय कारोबारका लागि भुक्तानी प्रणालीका उपकरणमा आएको व्यापकतासँगै प्रविधिजन्य जोखिममा समेत वृद्धि भएको छ । नेपालको आफ्नै विद्युतीय भुक्तानी कार्ड नहुनु, विदेशी संस्थाले जारी गरेका कार्डको प्रयोगबाट वर्षेनि ठूलो रकम बाहिरिनु, प्रविधिको प्रयोगसँगै सिर्जना भएका जोखिम न्यूनीकरणका लागि आवश्यक मार्गदर्शन र मापदण्डको अभाव रहनु, वित्तीय पूर्वार्धारको पर्याप्त विकास नहुनु, भुक्तानीसम्बन्धी संस्थाका क्षमता अभिवृद्धिसम्बन्धी कार्यक्रम प्रभावकारी रूपमा कार्यान्वयन गर्न नसक्नु, डिजिटल वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रम पर्याप्त नहुनु, शाखारहित बैंकिङ सेवा केन्द्रको निरीक्षण, नियमन प्रभावकारी नहुनु, कारोबारमा पारदर्शिता कायम नहुनु र भुक्तानी प्रणालीमा अन्तरआबद्धता कायम गर्न नसक्नु यस क्षेत्रका प्रमुख चुनौती हुन् ।

रणनीति

१. डिजिटल वित्तीय सेवाको पहुँचका लागि भुक्तानी प्रणालीका पूर्वार्धारको विकास तथा प्रवर्द्धनलाई प्रोत्साहन गर्दै वित्तीय समावेशीकरणको अभिवृद्धि गर्ने ।
२. विद्युतीय भुक्तानी प्रवर्द्धन गर्न उपकरणहरूमा निहित जोखिम न्यूनीकरणका लागि नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय संयन्त्रलाई सुदृढ तुल्याउने ।
३. Regulatory Sandbox को माध्यमबाट जोखिमरहित विद्युतीय भुक्तानी सेवालाई प्रवर्द्धन गर्ने ।

३.३ वित्तीय साक्षरता

वित्तीय पहुँचको आपूर्ति पक्षले सेवा विस्तारको लागि निरन्तरता दिए तापनि माग पक्षको सबलीकरण, वित्तीय साक्षरता र वित्तीय ग्राहक संरक्षणको विषयलाई अगाडि बढाउनुपर्ने देखिएको छ ।

वित्तीय साक्षरताका तीनवटा आयामहरू हन्छन् : ज्ञान (Knowledge), व्यवहार (Behaviour) र मनोवृत्ति (Attitude) । तिनको संयुक्त अवस्थाले वित्तीय साक्षरताको अवस्था बताउँछ । नेपाल राष्ट्र बैंकको आर्थिक अनुसन्धान विभागले प्रकाशन गरेको Baseline Survey मा राष्ट्रियस्तरमा वित्तीय साक्षरता ५७.९ प्रतिशत पाइएको छ । वित्तीय साक्षरताको तीन आयामको रूपमा रहेको वित्तीय ज्ञान ४७.३ प्रतिशत, वित्तीय व्यवहार ६३.५ प्रतिशत र वित्तीय मनोवृत्ति ६४.१ प्रतिशत रहेको पाइएको छ ।

वित्तीय साक्षरतामा सबैभन्दा बढी अङ्क बागमती प्रदेशमा ६४.५ प्रतिशत पाइएको छ भने मधेश प्रदेशमा सबैभन्दा कम ५२ प्रतिशत रहेको छ । ४७ प्रतिशत वयस्कले भुक्तानीका साधनहरू प्रयोग गर्ने गरेकोमा पुरुषको वित्तीय साक्षरता अङ्क ६१.८ प्रतिशत छ, जुन महिलाको तुलनामा ७.५ प्रतिशतले बढी हो ।

वित्तीय साक्षरताको लागि यस क्षेत्रका नियामक निकायले विभिन्न कार्यक्रम गर्दै आइरहेका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७७ सालमा जारी गरेको वित्तीय साक्षरता ढाँचा (Financial Literacy Framework, 2020) लाई वि.सं. २०७९ मा अद्यावधिक गरी Financial Literacy Framework, 2022 जारी गरेको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाको भूमिकामा विशेष जोड दिँदै 'वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०७९' समेत जारी भएको छ ।

समस्या तथा चुनौती

वित्तीय सेवाग्राहीमा आमदानी, खर्च, कर्जा, कर, बीमा, बचत तथा धितोपत्र र अन्य लगानीजस्ता वित्तीय क्षेत्रका महत्वपूर्ण विषयसमेतको आधारमा उपयुक्त विकल्प छनोट गर्नसक्ने क्षमता विकास गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिएको छ ।

वित्तीय साक्षरताका लागि विभिन्न कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरिए तापनि औपचारिक पाठ्यक्रममा साक्षरतासम्बन्धी विषय समावेश गरी विद्यार्थीलाई

ज्ञान प्रदान गर्नेतर्फ पहल गर्न आवश्यक देखिएको छ । वित्तीय चेतनाको अभावबाट वित्तीय सेवाबाट वञ्चित समुदायलाई वित्तीय क्षेत्रमा समावेश गर्ने उद्देश्यले वित्तीय साक्षरताका कार्यक्रमलाई योजनाबद्ध र थप व्यवस्थित गर्नुपर्ने चुनौती देखिएको छ ।

रणनीति

१. लक्षित समुहका लागि वित्तीय चेतना तथा ग्राहक संरक्षण अभिवृद्धि गर्न साक्षरतासम्बन्धी चेतनामूलक सामग्री (Knowledge Product) को निर्माण गर्ने ।
२. साक्षरतासम्बन्धी चेतनामूलक कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
३. वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विषयलाई विद्यालय र कलेजस्तरको पाठ्यक्रममा समावेश गर्ने ।
४. वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी नीति, रणनीति, कार्ययोजना तथा कार्यक्रम कार्यान्वयनको प्रभावकारिताको अध्ययन/अनुसन्धान गरी अन्तर्राष्ट्रिय असल अभ्यासको अनुसार नियमित अद्यावधिक गर्दै जाने ।

३.४ वित्तीय ग्राहक संरक्षण तथा बजार आचरण सुपरिवेक्षण

उपभोक्ता संरक्षण ऐन, २०७५ को प्रस्तावनामा गुणस्तरीय वस्तु तथा सेवा प्राप्त गर्ने उपभोक्ताको संवैधानिक अधिकारको संरक्षण, सम्बर्द्धन गर्न, उपभोक्तालाई प्राप्त हकको प्रचलनका लागि न्यायिक उपचार प्रदान गर्न, उपभोक्तालाई हुनसक्ने हानि नोक्सानीबापत क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन उपभोक्ता संरक्षणसम्बन्धी कानुनी व्यवस्था गरिएको उल्लेख छ । उक्त ऐनमा उपभोक्ता भन्नाले विभिन्न वस्तु तथा सेवा उपभोग गर्ने व्यक्ति भन्ने परिभाषित गर्दै सेवा उपभोगअन्तर्गत वित्तीय सेवासमेत समावेश गरिएको भए तापनि ऐनमा वित्तीय सेवालाई अन्य दफा उपदफामा प्रष्ट व्यवस्था भएको देखिँदैन ।

वित्तीय ग्राहक संरक्षणको लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले वित्तीय ग्राहकको गुनासो व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । त्यस निमित्त राष्ट्र बैंकले 'वित्तीय

ग्राहक संरक्षण तथा गुनासो व्यवस्थापन कार्यविधि, २०७७ जारी गरेको छ । त्यसै गरी इजाजत तथा अनुमतिपत्रप्राप्त संस्थालाई निर्देशन जारी गरी सबै संस्थामा ग्राहकको गुनासो सुनुवाइ गर्नुपर्ने र त्यसको लागि अनलाइन पोर्टलसमेत व्यवस्था गरेको छ ।

समस्या तथा चुनौती

वित्तीय समावेशीकरणको लागि वित्तीय सचेतनासँगै वित्तीय ग्राहक संरक्षण पनि महत्वपूर्ण रहने हुँदा वित्तीय ग्राहक संरक्षणसम्बन्धी विशेष कानून र न्यायिक अधिकारसहितको संयन्त्रको खाँचो देखिएको छ ।

रणनीति

१. ग्राहक संरक्षण तथा गुनासो व्यवस्थापनको लागि ग्राहक संरक्षण ऐन निर्माण गरी न्यायिक अधिकारसहितको संरचना विकास गर्ने ।
२. वित्तीय सेवासम्बन्धी सूचनामा उपभोक्ताको सहज पहुँच सुनिश्चित गर्ने ।
३. वित्तीय ग्राहक हित संरक्षणसम्बन्धी मार्गदर्शन, नियम र निर्देशन अन्तर्राष्ट्रिय असल
४. अभ्यासको आधारमा नियमित रूपमा अद्यावधिक गर्ने ।
५. वित्तीय ठगी नियन्त्रण गर्न नियामकीय र सुपरिवेक्षकीय दायरा विस्तार गर्ने ।
६. बजार आचरण सुपरिवेक्षण गर्ने ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको अपरिहार्यता

आदित्य पोखरेल*

पृष्ठभूमि

मुद्रा आर्थिक कारोबारको महत्वपूर्ण माध्यम हो । वस्तु तथा सेवा खरिदबिक्री कारोबार गर्न प्रयोग गर्दै आएका सामान, जनावरका छालालगायतका वस्तुलाई मुद्रासरह प्रयोग गर्थे भने समयको परिवर्तनसँगै सुन चाँदीलगायतका धातुलाई मुद्राको रूपमा प्रयोग गरियो । वर्तमानमा मूलतः कागजी मुद्रा प्रचलनमा छ । यद्यपि, बहदो प्रविधिको विकास एवम् समयानुसार आउने विभिन्न नवीन चुनौतीले भौतिक मुद्रालाई विस्थापन गर्दै विद्युतीय मुद्राको प्रयोगलाई विशेष जोड दिन थालिएको छ । भुक्तानीको सरल, सहज र सुरक्षित माध्यम, केन्द्रीय बैंकको लागत न्यूनीकरणका लागि विद्युतीय मुद्रा अत्यन्तै महत्वपूर्ण हुनाले समग्र विश्व नै यस अवधारणातर्फ उन्मुख रहेको देखिन्छ ।

वर्तमान परिवेशमा प्रायः मुलुकले विद्युतीय मुद्राको सम्भाव्यतासम्बन्धी खोज, अध्ययन तथा अनुसन्धान गरिरहेका छन् । यस अवधारणाको उत्पत्तिको श्रेय अमेरिकी नोबेल पुरस्कार विजेता जेम्स टोबिनलाई दिने गरिन्छ । टोबिनले अमेरिकी केन्द्रीय बैंक फेडेरल रिजर्वसमक्ष विद्युतीय मुद्राको महत्व र यसमाफत सर्वसाधारणले प्राप्त गर्ने भुक्तानीको सहजताको बारेमा स्पष्ट पारेका थिए । पछिल्लो समय फिनल्याण्डको केन्द्रीय बैंक 'बैंक अफ फिनल्याण्ड' ले ई-मनी जारी गरेपश्चात् यस विषयलाई अन्य मुलुकका केन्द्रीय बैंकले विशेष चासोको रूपमा हेर्दै आएका छन् । हाल विश्वमा ११ वटा मुलुकले आफ्नै विद्युतीय मुद्रा प्रचलनमा ल्याएका छन् भने नेपाललगायत करिब १३० वटा मुलुकहरू आफ्नै विद्युतीय मुद्रा जारी गर्नका लागि अध्ययन प्रक्रिया अगाडि बढाइरहेका छन् ।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक

सामान्यतया: भौतिक रूपमा कागजी नोटको प्रयोग गर्दा मुद्रा हराउने तथा च्यातिएर मुद्राको आयु घट्न सक्ने जोखिम रहन्छ । केन्द्रीय बैंकले कागजी मुद्रा मुद्रण गर्दा लागत बढेर जान्छ । यो मुद्रा ओसारपसार गर्न सुरक्षित र सहज पनि हुँदैन । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले मुद्रालाई विद्युतीय प्रणालीमा रूपान्तरण गरी भुक्तानी प्रणालीलाई सहजता प्रदान गर्ने कार्य गर्दछ । यसकारण, यो अवधारणा विश्वमाभू दिन प्रतिदिन लोकप्रिय हुँदै आएको छ । पछिल्लो समयमा कोभिड-१९ को महामारीले विश्वलाई नै विद्युतीय कारोबारतर्फ उन्मुख गरेको थियो । महामारीका दौरान भौतिक रूपमा मुद्राको प्रयोग गर्दा संक्रमण हुने जोखिम रहेकोले सर्वसाधारण तथा अधिकांश व्यापार तथा व्यवसाय विद्युतीय कारोबारतर्फ उन्मुख रहेका थिए । यद्यपि, कतिपय अवस्थामा भौतिक रूपमा नै बैंक जानुपर्ने एवम् कागजी मुद्रा नै प्रयोग गर्नुपर्ने अवस्था रहेकाले संक्रमणको जोखिम उत्तिकै रहेको थियो । यसर्थ, यस समस्यालाई दिगो रूपमा समाधान गर्न केन्द्रीय बैंकले जारी गर्ने विद्युतीय मुद्रा उपयुक्त देखिन्छ । अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा बढ्दै गएको विटकोइन तथा इथेरियम, टिथरलगायतका अन्य क्रिप्टोकरेन्सीको कारोबारले मुलुकको भुक्तानी प्रणालीलाई नै असर गर्नुका साथै समग्र मुद्राप्रदायलाई नियन्त्रण गर्न समेत असहज स्थिति पैदा गर्दछ । यस्तो क्रिप्टोकरेन्सीको सुरक्षण केन्द्रीय बैंकबाट गरिएको हुँदैन । तसर्थ, यस्तो मुद्रालाई कानुनी ग्राह्य मुद्रा मान्न सकिँदैन । तसर्थ, नेपाललगायत विश्वका अधिकांश मुलुकका केन्द्रीय बैंकले यस माध्यमबाट हुने कारोबारलाई अवैध घोषणा गरेका छन् । यस जोखिमलाई दृष्टिगत गर्दै विश्वका केन्द्रीय बैंकहरू जोखिमरहित तथा सुरक्षित केन्द्रीय बैंक डिजिटल मुद्रा जारी गर्नतर्फ उन्मुख रहेका देखिन्छन् ।

मुलुकको केन्द्रीय बैंकको विभिन्न उद्देश्यमध्ये सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्नु एक हो । साथै, केन्द्रीय बैंकको काम, कर्तव्य र अधिकारमा बैंक नोट तथा सिक्का निष्कासन गर्ने कार्य एक प्रमुख

कार्यअन्तर्गत पर्दछ । यस सन्दर्भमा बैकले भौतिक मुद्रासरह आवश्यकता र बजारको मागअनुसार विद्युतीय मुद्रा जारी गर्नु अपरिहार्य देखिन्छ ।

यसरी केन्द्रीय बैकले अन्य समयमा प्रत्यक्ष मौद्रिक दायित्वको रूपमा जारी गरेको फियट मुद्राको अभौतिक स्वरूप नै विद्युतीय मुद्रा हो भन्ने बुझ्न सकिन्छ । मुलुकको मुद्राप्रदायलाई केन्द्रीय बैकले नियन्त्रण गर्न सक्ने गरी कागजी नोटको विकल्पको रूपमा प्रयोगमा ल्याइने अभौतिक मुद्रा विद्युतीय मुद्रा हो । यस मुद्रालाई पनि केन्द्रीय बैकले बाहकसमक्ष मुद्राको मूल्यको सुनिश्चितता गरेको हुन्छ ।

पछिल्लो समयमा केन्द्रीय बैक विद्युतीय मुद्रालाई क्रिप्टोकरेन्सीसँग तुलना गरेर हेर्ने गरेको पनि देखिन्छ । कतिपय समयमा क्रिप्टोकरेन्सी र केन्द्रीय बैक विद्युतीय मुद्रा एउटै हुन् भन्ने भ्रम रहेको पनि देखिएको छ । यद्यपि यी दुई छुट्टाछुट्टै प्रकृतिका मुद्रा हुन् । क्रिप्टोकरेन्सी निहित स्वार्थ एवम् सट्टेबाजी गर्ने समूह या निजी क्षेत्रबाट जारी गरिएको विद्युतीय मुद्रा हो । यस मुद्राको मूल्यको सुनिश्चिततालाई कुनै पनि निकायले पहिचान नगरेको हुनाले यस मुद्रामार्फत कारोबार गर्न निकै जोखिम हुने गर्दछ । यस किसिमको विद्युतीय मुद्रा विश्वव्यापी रूपमा भुक्तानी कार्य गर्नको लागि अधिकांश मुलुकमा अवैध मानिएको छ । तथापि, केन्द्रीय बैक विद्युतीय मुद्रामा भने केन्द्रीय बैकको प्रत्यक्ष दायित्व रहने हुनाले भुक्तानीको लागि वैध रही यस मुद्राबाट हुने कारोबारलाई सबैले स्वीकारेका हुन्छन् । केन्द्रीय बैक विद्युतीय मुद्राको मूल्य क्रिप्टोकरेन्सीको जस्तो माग र आपूर्तिको आधारमा अस्थिर रूपमा निर्धारण हुने गर्दैन । क्रिप्टोकरेन्सीको कारोबारमा कारोबारकर्ताको पहिचान नहुँदा पनि कारोबार गर्न सकिन्छ भने केन्द्रीय बैक विद्युतीय मुद्राबाट भुक्तानी गर्दा कारोबारकर्ताको पहिचान उक्त देशको केन्द्रीय बैकसँग रहने गर्दछ । क्रिप्टोकरेन्सीले सम्पत्ति शुद्धीकरणमा वित्तीय लगानीलगायतका अवैध कारोबारलाई बढावा दिनसक्ने हुँदा यस मुद्रालाई अधिकांश केन्द्रीय बैकले अवैध घोषणा गरी यसबाट गरिने कारोबारलाई निरुत्साहित गरेका छन् । यति मात्र नभई, यस प्रकृतिको मुद्राको मूल्यमा हुने उतारचढावले प्रयोगकर्तालाई सधैं

जोखिमतर्फ धकेले कार्य गर्दछ । मौद्रिक नीतिको ट्रान्समिसन च्यानलहरूसमेत प्रभावित हुन सक्छन् । वित्तीय स्थायित्व तथा मूल्य स्थायित्व कायम राख्न त भन्ने मुस्कल पर्दछ । यसैले आज विश्वमा अधिकांश केन्द्रीय बैंकहरू आफ्नै विद्युतीय मुद्राको सम्भाव्यताको अध्ययन गरी उक्त मुद्रा चलनचल्तीमा ल्याउन अहोरात्र खटिँदै आएका छन् ।

नेपालमा पनि केन्द्रीय बैंकले विद्युतीय मुद्राको आवश्यकता पहिचान गर्दै विद्युतीय मुद्रा सम्भाव्यता अध्ययन गरिरहेको छ । नेपालका मुख्य दुई व्यापार साझेदार एवम् छिमेकी राष्ट्रहरू चीन र भारत हुन् । यी मुलुकहरूले आफ्नै विद्युतीय मुद्रा जारी गरी चलनचल्तीमा ल्याएका छन् । भारतको केन्द्रीय बैंक भारतीय रिजर्व बैंकले पाइलट रूपमा परीक्षण सम्पन्न गरी यस वर्षको अन्त्यसम्ममा प्रत्यक्ष रूपमा चलनचल्तीमा ल्याउने भनी घोषणा गरेको छ । चीनले प्रमुख सहरमा केन्द्रीय बैंक डिजिटल मुद्रा जारी गरी पाइलट टेस्टसमेत गरेको छ । नेपालको वैदेशिक व्यापार मुख्य यी दुई अर्थतन्त्रसँग निर्भर रहेको छ । विशेषतः नेपालको अर्थतन्त्रलाई प्रत्यक्ष रूपमा भारतीय अर्थतन्त्र तथा व्यापारले असर गर्ने भएकोले वैदेशिक व्यापारको भुक्तानीलाई प्रभावकारी राख्न नेपालले आफ्नै विद्युतीय मुद्रा जारी गर्नुपर्ने अवस्था छ ।

नेपाल अवैध कारोबार तथा क्रिप्टोकरेन्सीमा लगानी बढ्न सक्ने जोखिममा रहेको हुनाले यस्ता अवैध कारोबारलाई निरुत्साहित गर्न केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले प्रत्यक्ष भूमिका खेल्न सक्ने देखिन्छ । विश्व बैंकको तथ्याङ्कअनुसार विद्युतीय माध्यमबाट कारोबार गर्ने वयस्क जनसङ्ख्याको हिस्सा करिब १६ प्रतिशत रहेको र पछिल्लो समयमा यो सङ्ख्या वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । नेपालमा समेत यस तथ्याङ्कमा उल्लेख्य वृद्धि भएकोले नेपालमा केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा जारी गर्ने अवसर प्रचुर देख्न सकिन्छ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा सञ्चालन प्रक्रिया

केन्द्रीय बैंक डिजिटल मुद्राको सञ्चालन प्रक्रिया विशिष्ट प्रकृतिको भएकाले यसलाई सुरक्षित प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । कतिपयले विद्युतीय मुद्रा

भनेको विद्युतीय वालेट, मोबाइल बैंकिङ वा इन्टरनेट बैंकिङसरह हो भनी बुझ्ने गरेका छन् । यद्यपि डिजिटल बैंकिङलगायत अन्य सुविधा भनेको कारोबार गर्दा भुक्तानी सहजताको लागि अपनाइएको एउटा प्राविधिक प्रक्रिया हो । यस प्रक्रियामा केवल एक वा अन्य बैंकमा भएको पैसा एउटा ग्राहकको खाताबाट अर्को ग्राहकको खातामा स्थानान्तरण गर्ने कार्य गरिन्छ । यद्यपि, यो भौतिक मुद्राको अभौतिक स्वरूप विद्युतीय मुद्रा भने होइन । विद्युतीय मुद्रा भनेको केन्द्रीय बैंकले 'ब्लकचेन'मा आधारित रही जारी गरेको अभौतिक मुद्रा हो, जसलाई एउटा मोबाइलको ब्लूटूथबाट अर्को मोबाइलमा फाइल स्थानान्तरण गरेभैं कारोबार गर्दा मुद्राको आदानप्रदान गर्न सकिन्छ । यस मुद्राको बाहकको अद्वितीय पहिचान केन्द्रीय बैंकसँग रहेको हुन्छ, जसलाई केन्द्रीय बैंकले विद्युतीय मुद्राको मूल्य बराबरको भुक्तानी दायित्वसमेत प्रदान गरेको हुन्छ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको सञ्चालन प्रक्रिया विशेषगरी यसको प्रयो गसम्बन्धी आधारभूत जानकारी, भुक्तानी दाबी साथै रेकर्ड राख्ने निकायको सक्रियता तथा विद्युतीय मुद्राको बाहकको विशेषतामा केन्द्रित रहेको हुन्छ । मूलतः यस मुद्रालाई प्रयोगको आधारमा होलसेल मुद्रा र रिटेल मुद्रामा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आपसी कारोबारको राफसाफको क्रममा प्रयोग गरिने मुद्रा होलसेल मुद्रा हो भने सर्वसाधारण तथा व्यवसायीहरूले सम्पति तथा विनिमय प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्ने मुद्रा रिटेल मुद्रा हो । यसको अलावा, केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रालाई भुक्तानी दाबी तथा भुक्तानी रेकर्ड राख्ने आधारमा (legal structure of claims) प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र हाइब्रिड गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ । प्रत्यक्ष संरचनाअन्तर्गत मुलुकको मुद्रा जारी गर्ने अख्तियारी प्राप्त गरेको केन्द्रीय बैंकले भुक्तानीसम्बन्धी कार्य गर्दछ भने कारोबारको रेकर्डसमेत केन्द्रीय बैंकले राख्दछ । हाइब्रिड संरचनाअन्तर्गत भुक्तानीसम्बन्धी कार्य केन्द्रीय बैंकले नगरी मध्यस्तकर्ताद्वारा गर्ने गरिन्छ भने कारोबारको रेकर्ड राख्ने जिम्मेवारी भने केन्द्रीय बैंकसँग रहन्छ । यससँगै, अप्रत्यक्ष

संरचनाअन्तर्गत भुक्तानीसम्बन्धी कार्य मध्यस्थकर्ताद्वारा गरिन्छ भने केन्द्रीय बैंकले होलसेल खाताको रेकर्ड राख्ने कार्य गर्दछ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको सञ्चालन प्रक्रियाको अर्को तरिका भनेको खातामा वा टोकनमा आधारित टेक्नोलोजीअन्तर्गत रही कारोबार सञ्चालन गर्नु समेत हो । खातामा आधारित टेक्नोलोजीअन्तर्गत खातावालाले कारोबार गर्दा आफ्नो व्यक्तिगत पहिचानलाई प्रमाणित गरेर मात्र कारोबार गर्नुपर्दछ भने टोकनमा आधारित टेक्नोलोजीअन्तर्गत भुक्तानी गर्ने वस्तुको वैधता मात्रै प्रमाणित गर्नुपर्दछ । यसको साथै, विद्युतीय मुद्रा वाहकको जानकारी मुलुकको केन्द्रीय बैंकसँग रहने कि अन्य सम्पूर्ण वाहकसँग रहने भन्ने आधारमा समेत विद्युतीय मुद्राको सञ्चालन गरिन्छ । उक्त प्रक्रियालाई लेजर इन्फर्मेसन पनि भनिन्छ । वाहकको सूचना ब्लकचेनमा आधारित नरही केन्द्रीय बैंकको निगरानीमा सञ्चालन हुने प्रक्रियालाई केन्द्रीकृत नियन्त्रण प्रणाली भनिन्छ भने ब्लकचेनमा आधारित रही गरिने पद्धतिलाई विकेन्द्रीकृत प्रणाली (Distributed System) भन्ने गरिन्छ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राका फाइदाहरू

केन्द्रीय बैंकद्वारा जारी गरिने विद्युतीय मुद्राको प्रयोगले सम्पूर्ण सरोकार वालालगायत समग्र मुलुकको अर्थव्यवस्थालाई सकारात्मक प्रभाव पार्ने देखिन्छ । वर्तमान समयमा विश्वमा प्रयोग हुँदै आएको कागजी नोटको विकल्पको रूपमा रहेको विद्युतीय मुद्राको सकारात्मक पक्ष भनेको यसको प्रयोगको सहजता नै हो । बढ्दो सूचना प्रविधिको विकास एवम् वित्तीय रूपमा साक्षर जनसङ्ख्याको बाहुल्य बढेसँगै विद्युतीय मुद्राको लोकप्रियतासमेत बढ्दै जाने देखिन्छ । विद्युतीय मुद्रा प्रयोगकर्ताले नगद बोक्नुपर्ने र पैसा हराउने र च्यातिने जस्तो भन्भटको सामना गर्नु पर्दैन । मुलुकको समग्र भुक्तानी प्रणालीसमेत सुरक्षित दिशातर्फ उन्मुख रहन सक्छ । केन्द्रीय बैंकलाई कागजी नोट छाप्ने दायित्व रहँदैन । बैंक (राज्य)को लागतसमेत न्यून भएर जान्छ । विश्वमा क्रिप्टो करेन्सीको बढ्दो प्रयोग भएसँगै विश्वका अधिकांश केन्द्रीय बैंक, मुलुकमा

मुद्राप्रदाय नियन्त्रणको जोखिमबारे विशेष रूपले चनाखो हुँदै आएका छन् । यसर्थ, उक्त जोखिमलाई न्यूनीकरण गर्न, केन्द्रीय बैंकहरू आफ्नै विद्युतीय मुद्रा जारी गर्न लागिपरेका छन् । कतिपय मुलुकका केन्द्रीय बैंकले त विद्युतीय मुद्राको सफल प्रयोगसमेत गरिरहेका छन्, जस्तै बहमास । मुलुकको समग्र विकासको लागि आर्थिक स्थायित्व, वित्तीय स्थायित्व तथा मूल्य स्थायित्व अपरिहार्य रहेको हुनाले मुद्राप्रदयालाई नियन्त्रण गरी अर्थतन्त्रलाई सन्तुलित तवरले अगाडि बढाउन केन्द्रीय बैंकहरूले विद्युतीय मुद्राबारे तीव्र रूपले अध्ययन अनुसन्धान गरिरहेका छन् ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले मुद्रा गुणक (Money Multiplier) को वृद्धिमा समेत मद्दत गर्दछ । यसले मौद्रिक आधारको संरचना परिवर्तन गरी मुद्रा गुणकलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा भनेको केन्द्रीय बैंकको दायित्व हो । यसले भौतिक मुद्रा तथा बैंक रिजर्भको केही भागलाई प्रतिस्थापन गर्न सक्छ । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको बनावट तथा अपनाउने प्रक्रियामा निर्भर हुँदै, यसले मुद्रा गुणकको प्रभावलाई बढाउन वा घटाउन सक्छ । भौतिक मुद्राको लागि विद्युतीय विकल्प तथा केन्द्रीय बैंकको सञ्चितको आवश्यकतालाई समायोजन गर्नका लागि केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले मुद्रा गुणक तथा समग्र अर्थव्यवस्थामा मुद्रा आपूर्तिको गतिशीलतालाई सकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसर्थमा समेत, विद्युतीय मुद्राले भुक्तानी प्रणाली सहज राखी मुद्रा गुणक दरलाई वृद्धि गर्दै अर्थतन्त्रलाई चलायमान राख्न महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दछ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको ट्रेसिबिलिटी र पारदर्शिताजस्ता विशेषताको कारण यसले सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीलाई निरुत्साहित गर्न मद्दत गर्दछ । यस मुद्रामार्फत गरिएका कारोबारहरू सुरक्षित एवम् 'टेम्पर-प्रुफ ब्लकचेन' वा खातामा रेकर्ड गरिने भएकोले मुद्रा प्रवाह ट्र्याक गरी निगरानीमा राख्न सहज हुन्छ । यो परिष्कृत एवम् पारदर्शी विशेषताले सम्पत्ति शुद्धीकरणमा संलग्न व्यक्तिलाई कारवाहीको दयारामा ल्याउन मद्दत गर्दछ । साथै, यसखालको मुद्राले विशेष किसिमका

ग्राहकको लागि कारोबारको सीमा तोकेको हुन्छ। यसमा कम्प्युटरद्वारा प्रोग्राम गरी कारोबारको अनुमति प्रदान गर्ने वा निस्तेज गर्नेजस्ता विभिन्न प्रावधानहरू समावेश गरिएको हुन्छ, जसले गर्दा अवैध कार्य गर्ने ग्राहकको पहिचान गर्नसमेत सहज हुन जान्छ। यसको संयन्त्रले पहिचान नभएका ग्राहकको ठूलो रकमको कारोबारलाई रोकी वित्तीय अपराध हुनबाट जोगाउँछ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको माध्यमले अन्तरदेशीय कारोबार गर्न सहज हुन्छ। यसले लागतलाई न्यूनीकरण गरी समग्र भुक्तानी प्रणालीको दक्षता अभिवृद्धिमा मद्दत गर्दछ। विश्व बैंकले गरेको एक अध्ययनअनुसार विश्वमा विप्रेषण आप्रवाहको लागत दर ६.३ प्रतिशत रहेको छ भने दक्षिण एसियाली मुलुकहरूमा यो लागत दर औसतमा ४.५ प्रतिशत रहेको छ। कतिपय मुलुकमा विप्रेषण भुक्तानीको दर महँगो भएकोले हुण्डीलगायतका अनौपचारिक माध्यमद्वारा विप्रेषण आप्रवाह हुने गरेको छ। केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले विप्रेषण भुक्तानीको लागत न्यूनीकरण गर्नुका साथै भुक्तानीमा हुने ढिलासुस्तीलाई निराकरण गर्न समेत मद्दत गर्दछ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले केन्द्रीय बैंक, सरकार तथा विभिन्न सरकार वालाहरूबीच वास्तविक रूपमा कोषको स्थानान्तरण गर्ने भएकोले यसले वित्त र मौद्रिक नीतिबीच समन्वय कायम राख्न समेत मद्दत गर्दछ। यति मात्र नभई भुक्तानी प्रणालीलाई द्रुत राखी सरकारद्वारा लक्षित गरिएको कल्याणकारी कार्यक्रमलाई कार्यान्वयन गर्न समेत टेवा पुग्दछ। केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले आर्थिक कारोबारको वास्तविक समयका तथ्याङ्क सरोकारवालालाई प्रदान गर्न मद्दत गर्दछ। यसबाट अर्थतन्त्रको वर्तमान परिस्थितिअनुरूप नीति निर्माण गर्न सकिन्छ। यसर्थ, वित्त नीति तथा मौद्रिक नीतिले परिलक्षित गरेका कार्यदिशाअनुरूप विकासको कार्य गर्न पनि सहज हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा यस मुद्राको फाइदा

नेपालको अर्थतन्त्रलाई केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको प्रयोगबाट प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा फाइदा पुग्न सक्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले नयाँ नोटको छपाइ

तथा व्यवस्थापन गर्ने कार्यमा वार्षिक अबौं रुपैया खर्च गर्नुपर्ने हुन्छ । अझै पनि सर्वसाधारणमा नोटको जतन गर्नुपर्छ भन्ने चेतना न्यून मात्रामा रहेकोले पैसा छिट्टै पुरानो एवम् मैलो भई च्यातिने गर्दछ । यसले, नेपाल राष्ट्र बैंकलाई अतिरिक्त नोट छापन लागतको थप भार वहन गराइरहेको हुन्छ । यद्यपि, केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको प्रयोगले नोट छापने लागतबाट छुटकारा पाउन सकिन्छ । यसले समग्र राष्ट्रको कोष संरक्षण गर्न मद्दत गर्दछ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण एवम् आतङ्कवादी क्रियाकलापमा वित्तीय लगानीअन्तर्गत, एसिया पेसिफिक ग्रुप (APG), ले नेपालमा निरन्तर पारस्परिक मूल्याङ्कन गर्दै आएको छ । अवैध प्रकारले आर्जन गरेको भूमिगत धन कागजी नोटको रूपमा रहँदा सम्पत्ति शुद्धीकरणको जोखिम बढेर जान्छ । विद्युतीय मुद्राको प्रयोगबाट यस प्रकारको कालो धन नष्ट गर्न सकिन्छ । पारदर्शी अर्थतन्त्र निर्माणमा समेत टेवा पुग्दछ । यसका अतिरिक्त, वैदेशिक मुद्रा आर्जनको मुख्य हिस्साको रूपमा रहेको विप्रेषण आप्रवाहमा औपचारिक माध्यमको प्रयोग बढ्न मद्दत गर्दछ । साथै, केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले मुलुकमा करिब ५० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको अनौपचारिक क्षेत्रलाई औपचारिक क्षेत्रमा रूपान्तरण गर्न सहयोग गर्दछ । यसले, समग्र राजस्व प्रणालीको संरचनाको सुधारमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ । समग्रमा, नेपालमा विद्युतीय मुद्राको प्रयोगबाट वित्तीय तथा आर्थिक स्थायित्व कायम राख्दै समग्र मौद्रिक नीतिको प्रसारण संयन्त्रलाई पनि सबलीकरण गर्न मद्दत पुग्छ ।

नेपालको प्रयास

नेपाल राष्ट्र बैंकले आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को मौद्रिक नीतिमा केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको सम्भाव्यता अध्ययन प्रक्रिया अगाडि बढाउने भनी उल्लेख गरेको थियो । गत आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिले समेत विद्युतीय मुद्रासम्बन्धी गरिएको अध्ययनको आधारमा आवश्यक कार्य अगाडि बढाउने कुरालाई प्राथमिकतामा राखेको छ । नेपालमा समेत क्रिप्टोकरेन्सीमा लगानी हुने जोखिम बढेसँगै नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नै विद्युतीय मुद्रा जारी गर्न

अध्ययन कार्य अगाडि बढाएको हो । यसको लागि छुट्टै संयन्त्र स्थापना गरी दक्ष एवम् अनुभवी जनशक्तिको परिचालनमार्फत विशिष्टीकृत रूपमा अध्ययन अनुसन्धान प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको भुक्तानी प्रणाली विभागअन्तर्गत रहनेगरी केन्द्रीय बैंक 'केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा महाशाखा'समेत स्थापना भएको छ । यस महाशाखाले नेपालमा केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रासम्बन्धी सम्भाव्यताको बारेमा अध्ययन अनुसन्धान गर्ने दायित्व पाएको छ । महाशाखाको प्रथम अध्ययन प्रतिवेदनअनुसार विश्वमा केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा प्रचलनमा आएका ११ मुलुकमध्ये अधिकांश मुलुकले रिटेल विद्युतीय मुद्रा एवम् दुई वटा मुलुकले रिटेललगायत होलसेल विद्युतीय मुद्रा प्रयोग गर्दै आएका छन् । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राबारे अध्ययन गरिएका प्रायःजसो मुलुकहरू रिटेल विद्युतीय मुद्रातर्फ नै उन्मुख रहेको देख्न सकिन्छ । नेपालको परिवेशमा आन्तरिक तथा बाह्य भुक्तानी प्रणालीसम्बन्धी अधिकांश विषयलाई सम्बोधन गर्न रिटेल विद्युतीय मुद्रा उपयुक्त हुने निष्कर्ष उक्त प्रतिवेदनमा उल्लेख गरिएको छ । यससँगै, नेपालमा वित्तीय समावेशीकरण अभिवृद्धि गर्न एवम् मुद्राप्रदायलाई नियन्त्रण गरी वित्तीय स्थायित्व एवम् समग्र आर्थिक स्थायित्व कायम राख्न रिटेल विद्युतीय मुद्रा उपयुक्त हुने सुभाब प्रतिवेदनमा दिइएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ का अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले स्थिर विनिमय दरको आधारमा रही सबल, सक्षम तथा सुदृढ भुक्तानी प्रणाली कायम राख्दै समग्र मुलुकमा मूल्य स्थायित्व, बाह्य क्षेत्र स्थायित्व र वित्तीय क्षेत्र स्थायित्व कायम गर्नुपर्ने भनी उल्लेख गरेको छ । मुलुकको मौदिक व्यवस्थापन एवम् मौद्रिक नीतिको प्रसारण संयन्त्रलाई सुदृढ राख्न रिटेल विद्युतीय मुद्राको तुलनामा होलसेल विद्युतीय मुद्रा उपयुक्त हुने देखिए तापनि नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले निर्दिष्ट गरेका उद्देश्य परिपूर्तिको लागि रिटेल विद्युतीय मुद्रा लागू गर्नुपर्ने अध्ययन प्रतिवेदनको निष्कर्ष छ ।

मुलुकमा वित्तीय पहुँच बढ्ने क्रममा रहेको छ । सन् २०१४/१५ मा, MAP Finscope ले गरेको अध्ययनअनुसार, मुलुकको कुल जनसङ्ख्यामध्ये करिब ६१ प्रतिशत वयस्क जनसङ्ख्या (१८ वर्षभन्दा माथि उमेर भएका) ले औपचारिक वित्तीय सेवा प्रदायक (FSP) बाट न्यूनतम एउटा वित्तीय सेवा प्रयोग गर्ने गरेको उल्लेख छ । यस तथ्याङ्कले नेपालमा विगतको तुलनामा वर्तमानमा वित्तीय पहुँचको विस्तारको गति तीव्र रहेको भनी दर्शाएको छ । यस रिपोर्टले, केवल १८ प्रतिशत वयस्क जनसङ्ख्या औपचारिक र अनौपचारिक वित्तीय सेवाभन्दा बाहिर रहेको उल्लेख गरेको छ । यससँगै, 'नेपाल फाइनान्सियल इन्क्लुजन रिपोर्ट, २०२३' को अनुसार नेपालको कुल जनसङ्ख्यामध्ये करिब ६७.३५ जनसङ्ख्याको बैंक खातामा पहुँच रहेकोसमेत उल्लेख छ । यस सन्दर्भमा, आगामी समयमा वित्तीय पहुँचको दायरा अझ फराकिलो हुने देखिन्छ । यसले निकट भविष्यमै केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको अवधारणा लागू गर्न सहज हुने देखाउँछ ।

चुनौती

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा लागू गर्नको लागि आवश्यक प्राविधिक तथा कानुनी पूर्वाधार निर्माण गर्न आवश्यक छ । अझ पनि केही जनसङ्ख्या वित्तीय रूपमा साक्षर हुन बाँकी नै छन् । सूचना प्रविधिको विकासको गति बढ्दै गए तापनि केही प्राविधिक सुधार हुने क्रममा नै छन् । पछिल्लो समयमा विद्युतीय कारोबार गर्न अधिकांश युवापुस्ता मात्र अग्रसर देखिन्छन् । मुलुकमा अझै पनि वित्तीय रूपले न्यून साक्षर भएको एवम् सूचना प्रविधिको नवीन अवधारणाबाट परिचित हुन बाँकी रहेका जनसङ्ख्याको बाहुल्य छ । कागजी मुद्राको प्रयोग गर्न सहज मान्ने जनसङ्ख्या पनि अधिक नै छन् । यस्तो स्थितिमा मुलुकमा सर्वप्रथम त वित्तीय पहुँचको दायरा बढाउन आवश्यक कार्यहरू गरिनुपर्छ । यसका लागि, वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धि गरी वित्तीय समावेशीकरणको दायरा बढाउनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंक प्रयासरत छ ।

अर्को चुनौती भनेको डेटाको सुरक्षा हो । एकातर्फ कमजोर डाटा भण्डारण क्षमताको कारण बैकिङ फ्रड तथा ह्याकिङको जोखिम छ भने अर्कोतर्फ पूर्ण रूपमा वित्तीय एवम् डिजिटल साक्षर जनसङ्ख्याको कमी रहेकोले सर्वसाधारण ठगिन सक्ने सम्भावना उत्तिकै रहेको छ । यस्तो अवस्थामा, विद्युतीय मुद्राबाट कारोबार गर्दा डेटा सुरक्षा हुने किसिमको संरचना निर्माणमा अग्रसर हुनु आवश्यक छ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको अवधारणा लागू भएपश्चात् अर्थतन्त्रमा रहेका विभिन्न सरोकारवालाले कागजी मुद्राको सट्टामा विद्युतीय मुद्रा होल्ड गर्न सक्ने जोखिमसमेत उत्तिकै रहेको छ । यस कारण, बैंक तथा वित्तीय संस्थाको वासलातमा सकारात्मक असर पर्नसक्ने सम्भावना न्यून भएर जाने भएकोले बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निक्षेप तथा कर्जा प्रवाहसमेत प्रभावित रही व्याजदरमा समेत उतारचढाव आउन सक्छ । यद्यपि, नेपाल राष्ट्र बैंक यस्ता किसिमका चुनौतीबारे पूर्ण रूपमा जानकार रही आवश्यक नीति, नियमको संरचना निर्माणमा अहोरात्र खटिँदै आएको छ ।

उपसंहार

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रा आगामी युगको आवश्यकता हो । बढ्दो प्रविधिको विकास एवम् समयानुसार आउने विभिन्न नवीन चुनौतीले भौतिकको सट्टा विद्युतीय मुद्रा प्रयोगको सम्भाव्यतालाई विशेष जोड दिँदै आएको छ । प्रयोगकर्ताको सहजता एवम् केन्द्रीय बैंक (राज्य) को लागत न्यूनीकरण गर्न विद्युतीय मुद्रा अत्यन्तै महत्वपूर्ण रहेको हुनाले समग्र विश्व नै यस अवधारणातर्फ उन्मुख रहेको देख्न सकिन्छ । केन्द्रीय बैंकले जारी गर्ने विद्युतीय मुद्राको गुण कागजी मुद्राजस्तै हुने भएकोले यस प्रकारको मुद्रालाई कागजी मुद्राको अभौतिक स्वरूपसमेत मान्न सकिन्छ ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रालाई यसको प्रयोगको आधारमा होलसेल मुद्रा र रिटेल मुद्रामा वर्गीकरण गरिएको हुन्छ । विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग साथै बैंक तथा वित्तीय संस्थाको आपसी कारोबारको राफसाफको क्रममा प्रयोग गरिने मुद्रा होलसेल मुद्रा हो भने सर्वसाधारण तथा व्यवसायीले सम्पत्ति

तथा विनिमय प्रयोजनको लागि प्रयोग गर्ने मुद्रा रिटेल मुद्रा हो । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रालाई भुक्तानी दाबी तथा भुक्तानी रेकर्ड राख्ने आधारमा (legal structure of claims) प्रत्यक्ष, अप्रत्यक्ष र हाइब्रिड गरी तीन भागमा विभाजन गरिन्छ । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको सञ्चालन प्रक्रियाको अर्को तरिका भनेको खातामा वा टोकनमा आधारित टेक्नोलोजीअन्तर्गत रही कारोबार सञ्चालन गर्नु समेत हो ।

केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राले मुद्रा गुणक (Money Multiplier) को वृद्धिमा समेत मद्दत गर्दछ । यसले मौद्रिक आधारको संरचना परिवर्तन गरी मुद्रा गुणकलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको प्रयोगले नोट छान्ने लागतबाट समेत छुटकारा पाउन सकिन्छ । यसले, समग्र राजस्व प्रणालीको संरचना सुधारमा समेत योगदान पुऱ्याउँछ । समग्रमा, नेपालमा विद्युतीय मुद्राको प्रयोगबाट वित्तीय तथा आर्थिक स्थायित्व कायम राख्दै समग्र मौद्रिक नीतिको प्रसारण संयन्त्रलाई पनि सवलीकरण गर्न मद्दत पुग्छ ।

वित्तीय परिदृश्यको पुनर्संरचना गर्नका लागि केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्रालाई महत्वपूर्ण अवयवको रूपमा हेरिएको छ । केन्द्रीय बैंक विद्युतीय मुद्राको सफल कार्यान्वयनको लागि यससँग सम्बन्धित साइबर सुरक्षा तथा गोपनीयतालागायतका चुनौतीलाई सावधानीपूर्वक विचार गर्न आवश्यक छ । यस अवधारणालाई यथाशीघ्र लागू गर्न केन्द्रीय बैंक मात्र नभई सम्पूर्ण सरोकारवालाले यसमा सक्रियता देखाउनुपर्ने आवश्यकता छ ।

सन्दर्भ सामग्री

- केन्द्रीय बैंक डिजिटल मुद्राको अवाधरणा: नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार ।
- मौद्रिक नीति २०७८/७९, २०७९/८० र २०८०/८१, नेपाल राष्ट्र बैंक ।
- Central Bank Digital Currency (CBDC): Identifying appropriate policy goals and design for Nepal, Nepal Rastra Bank.

गण्डकी प्रदेशमा बचत तथा कर्जा लगानीको स्थिति

तारा पोखरेल शर्मा*

१. पृष्ठभूमि

विक्रम संवत् २०७२ सालमा नेपालको संविधान जारी भएसँगै नेपालमा सङ्घीयताको अभ्यास सुरु भएर बनाइएका सात प्रदेशमध्ये गण्डकी प्रदेश पर्यटकीय राजधानीका रूपमा चिनिएको प्रदेश हो । देशको १४.६६ प्रतिशत भू-भाग ओगटेको यस प्रदेशमा करिब २५ लाख जनसङ्ख्या बसोबास गर्दछन् । यसै गरी, यस प्रदेशमा मानव विकास सूचकाङ्क ०.६१८ र करिब ७१ प्रतिशत साक्षरता रहेको छ । यस प्रदेशका १५ प्रतिशत जनता गरिबीको रेखामुनि रहेका छन् । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा देशको कुल गार्हस्थ उत्पादनमा गण्डकी प्रदेशको योगदान नौ प्रतिशत छ ।

वित्तीय क्षेत्र अर्थतन्त्रको एउटा महत्वपूर्ण अङ्गका रूपमा रहेको हुन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले अर्थतन्त्रमा पुँजी निर्माण गर्न वित्तीय मध्यस्थकर्ताको रूपमा बचत क्षेत्र (Surplus Sector) बाट पुँजी सङ्कलन गरी माग क्षेत्र (Deficit Sector) मा प्रवाह गर्ने भूमिका निर्वाह गरिरहेका हुन्छन् । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले जति सक्षम ढङ्गले निक्षेप सङ्कलन गरी सही र उपयुक्त क्षेत्रमा प्रवाह गर्न सक्छन् देशको अर्थतन्त्र उति छिटो विकासको बाटोमा लम्कन सक्छ ।

नेपालमा वि.सं. १९९४ मा नेपाल बैंक लिमिटेडको स्थापना भएसँगै सुरु भएको आधुनिक बैंकिङ प्रणालीमा चालु आर्थिक वर्षको मङ्सिर मसान्तसम्म आइपुग्दा २० वाणिज्य बैंक, १७ विकास बैंक, १७ वित्त कम्पनी, ५७ लघुवित्त वित्तीय संस्था र १ पूर्वाधार विकास बैंक गरी कुल ११२ बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सेवा प्रवाह गरिरहेका छन् ।

* प्रधान सहायक, नेपाल राष्ट्र बैंक

कर्जा लगानी बैंकको नाफा आर्जन गर्ने प्राथमिक तथा महत्वपूर्ण स्रोत हो भने उत्पादनशील क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा देशको आर्थिक विकासका लागि एक संवाहक हो । यसै गरी, बैंक कर्जा मौद्रिक नीति प्रसारण संयन्त्रको एक महत्वपूर्ण औजार हुनुका साथै आर्थिक वृद्धि र विकासको पूर्व सर्त पनि हो । यसै सन्दर्भमा यस लेखमा बैंक कर्जाले देशको आर्थिक विकासमा पुऱ्याउने योगदानका सन्दर्भमा गरिएका केही अध्ययनका निष्कर्षलाई छोटकरीमा उल्लेख गर्दै गण्डकी प्रदेशमा वित्तीय पहुँच र बचत तथा कर्जा लगानीको स्थितिका बारेमा सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

२. बैंक कर्जा र आर्थिक वृद्धिको सम्बन्ध

विभिन्न अध्ययन अनुसन्धानबाट बैंक कर्जा र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा सकारात्मक सम्बन्ध रहने देखिएको छ । दक्षिण पूर्वी एसियाली क्षेत्रका मुलुकमा गरिएको एक अध्ययनमा निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कुल कर्जा र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात ९६.५ प्रतिशतसम्म रहँदा त्यसले आर्थिक वृद्धिमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिएको छ । सो थ्रेसहोल्ड (९६.५ प्रतिशत) भन्दा बढी कर्जा लगानी हुँदा भने यसले आर्थिक वृद्धिमा अत्यन्तै नगन्य मात्रामा मात्र सकारात्मक प्रभाव पार्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ (Hoa & Jamel, 2022) । राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालयका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा नेपालको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन रु.५३ खर्ब ८१ अर्ब ३४ करोड रहेको छ । सोही आर्थिक वर्षको असार मसान्तमा निजी क्षेत्र तर्फ प्रवाहित कुल कर्जा रु.४८ खर्ब ७६ अर्ब १८ करोड रहेको छ । यसरी हेर्दा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कुल कर्जाको अनुपात ९०.६१ प्रतिशत हुन आउँछ । यस्तो अनुपात गण्डकी प्रदेशमा ७३.६७ प्रतिशत छ ।

सन् २००५ देखि २०१४ सम्मको रोमानियाको तथ्याङ्कको विश्लेषण गर्दा कर्जामा भएको एक मौद्रिक एकाइ वृद्धिले आर्थिक वृद्धिमा १.४७ मौद्रिक एकाइले बढोत्तरी भएको पाइएको थियो (Duican and Pop, 2015) । यसै गरी, सन् १९७५ देखि २०१४ सम्मको वाणिज्य बैंकहरूको तथ्याङ्क लिई

गरिएको एक अध्ययनले नेपालमा वास्तविक क्षेत्रमा प्रवाहित बैंक कर्जा एक प्रतिशत विन्दुले बढ्दा वास्तविक कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा दीर्घकालमा ०.४ प्रतिशत विन्दुले वृद्धि हुने देखाएको छ (Timsina, 2014)

३. गण्डकी प्रदेशमा वित्तीय पहुँच

वित्तीय सेवा सुविधा उपलब्धताको स्थिति नै वित्तीय पहुँच हो । विभिन्न अध्ययनले आर्थिक वृद्धि तथा विकासमा वित्तीय पहुँचले महत्वपूर्ण भूमिका रहने देखाएका छन् । नेपालको योजनाबद्ध विकास निर्माणको इतिहासलाई केलाउँदा सातौँ पञ्चवर्षीय योजना (वि.सं. २०४२-२०४७) ले ३० हजार घर परिवार बराबर एक बैंक शाखा उपलब्ध गराउने लक्ष्य राखेको देखिन्छ । सोहीअनुसार राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंकका शाखा विस्तारमा जोड दिइयो । पछि विस्तारै विदेशीसमेत संयुक्त लगानीका, निजी क्षेत्रका विभिन्न वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको स्थापना र शाखा विस्तार गर्ने नीति लिइयो । फलस्वरूप निजी क्षेत्रको समेत संलग्नतामा बैंक तथा वित्तीय संस्था स्थापनामा उत्साहजनक वृद्धि भई वि.सं.२०६८ सम्म आइपुग्दा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त बैंक तथा वित्तीय संस्थाको सङ्ख्या २२० पुगेको थियो । २०८० मङ्सिर मसान्तमा ११२ बैंक तथा वित्तीय संस्थाका कुल ११ हजार ५७० बैंक शाखा सञ्जालको विस्तार भइसकेको छ । यसरी हेर्दा प्रति बैंक शाखाले करिब २,५०० जनसङ्ख्यालाई सेवा दिइरहेका छन् ।

गण्डकी प्रदेशका ११ जिल्लामा 'क', 'ख', 'ग' र 'घ' वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा सङ्ख्या वि.सं.२०८० असोज मसान्तमा १ हजार ४ सय पुगेका छन् । जसमध्ये वाणिज्य बैंक, विकास बैंक, वित्त कम्पनी र लघुवित्त वित्तीय संस्थाका शाखा सङ्ख्या क्रमशः ५९६, १९०, ३७ र ५७७ रहेका छन् । यस प्रदेशमा प्रति बैंक शाखाले औसतमा १ हजार ७६२ जनसङ्ख्यालाई वित्तीय सेवा प्रदान गरिरहेका छन् । प्रत्येक स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा पुऱ्याउने नेपाल राष्ट्र बैंकको नीति अनुरूप गण्डकी प्रदेशका ८५ वटै स्थानीय तहमा वाणिज्य बैंकका शाखा पुगिसकेका छन् । २०८० असार मसान्तमा कुल

निक्षेप खाताको करिब ११ प्रतिशत खाता गण्डकी प्रदेशमा रहेका छन् भने २ लाख ४३ हजार जनाले बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कर्जा लिएका छन् । यस प्रदेशका जनताले ५८१ एटीएम र १३१ शाखारहित बैंकिङ सेवामार्फत वित्तीय सेवा लिइरहेका छन् ।

४. गण्डकी प्रदेशमा बचत र कर्जाको स्थिति

छरिएर रहेका स-साना रकम सङ्कलन गरी बचत परिचालनका माध्यमबाट पुँजी निर्माण गर्ने कार्यमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । यसरी सर्वसाधारणबाट बचत सङ्कलन गरी उद्योगी व्यवसायीलाई पुँजी उपलब्ध गराएर उत्पादनशील क्षेत्रमा लगाउन सके देशको आर्थिक विकासमा टेवा पुग्दछ ।

करिब ८.५ प्रतिशत जनसङ्ख्या बसोबास गर्ने गण्डकी प्रदेशले आर्थिक वर्ष २०७९/८० को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब नौ प्रतिशत योगदान दिएको छ । राष्ट्रिय जनगणना-२०७८ अनुसार गण्डकी प्रदेशमा दश वर्षमाथिको जनसङ्ख्या २० लाख ९५ हजार ४७४ रहेको छ । जसमध्ये करिब ६२ प्रतिशत जनसङ्ख्या आर्थिक रूपले सक्रिय रहेका छन् ।

तालिका १: गण्डकी प्रदेशमा बचत तथा कर्जाको स्थिति

रकम रु.अर्बमा

आर्थिक वर्ष	समग्र		गण्डकी प्रदेश		समग्रमा गण्डकी प्रदेशको हिस्सा	
	बचत	कर्जा	बचत	कर्जा	बचत	कर्जा
२०७४/७५	२,६६१.५०	२,२५२.५०	१७२.७	१६४.९	६.५	७.३
२०७५/७६	३,१५५.४०	२,६९९.२०	२००.३	१९१.९	६.३	७.१
२०७६/७७	३,९३१.८०	३,२५५.९०	३००.९	२४७.१	७.७	७.६
२०७७/७८	४,७३९.२५	४,९६९.८०	३६८.३	३१५.७५	७.८	७.६
२०७८/७९	५,१३९.८०	४,६९२.१०	३९८.१	३५३.७	७.७	७.५
२०७९/८०	५,७७०.०१	४,८७६.१८	४७४.९१	३५५.१६	८.२३	७.२८

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदनहरू ।

माथिको तालिकाबाट विगत छ वर्षको तथ्याङ्कलाई केलाउँदा समग्र देशको बचत तथा लगानीमा गण्डकी प्रदेशको हिस्सा छ, देखि आठ प्रतिशतको

बीचमा रहेको देखिन्छ। यहाँ समग्र देशको बचत तथा कर्जा लगानीमा आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि नै गण्डकी प्रदेशको अंश करिब स्थिर रहेको देखिन्छ।

तालिका २: बचत तथा कर्जाको वृद्धिदर

(रकम रु.अर्बमा)

आर्थिक वर्ष	बचत	वृद्धिदर (प्रतिशत)	कर्जा	वृद्धिदर (प्रतिशत)
२०७४/७५	१७२.६६	—	१६४.९३	—
२०७५/७६	२००.३५	१६.०३	१९१.९१	१६.३६
२०७६/७७	३०१.००	५०.२४	२४७.१३	२८.७७
२०७७/७८	३६८.३३	२२.३७	३१५.६५	२७.७३
२०७८/७९	३९८.१३	८.०९	३५३.७१	१२.०६
२०७९/८०	४७४.९१	१९.२९	३५५.१६	०.४१

स्रोत : नेपाल राष्ट्र बैंक, आर्थिक गतिविधि अध्ययन प्रतिवेदनहरू।

तालिका-२ का तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा अधिल्लो आर्थिक वर्षको तुलनामा आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा १६ प्रतिशतले वृद्धि भएको गण्डकी प्रदेशको बचत आर्थिक वर्ष २०७६/७७ मा करिब ५० प्रतिशतले बढेको देखिन्छ। यसै गरी, आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा यस्तो बचत रकममा १९.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ। विगत छ वर्षमा यस प्रदेशको बचतको औसत वृद्धिदर करिब २३ प्रतिशत रहेको छ।

आर्थिक वर्ष २०७५/७६ मा गण्डकी प्रदेशमा करिब १६ प्रतिशतले कर्जा लगानी वृद्धि भएकोमा आर्थिक वर्ष २०७६/७७ र ०७७/७८ मा करिब २८ प्रतिशतले बढेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा यस प्रदेशमा करिब १९ प्रतिशतले बचत वृद्धि हुँदा कर्जामा भने नगण्य (०.४१ प्रतिशत) मात्र वृद्धि भएको छ। आर्थिक वर्ष २०७४/७५ देखि २०७९/८० सम्म यस प्रदेशमा प्रवाहित कर्जाको विश्लेषण गर्दा औसतमा २३ प्रतिशतले बचतमा वृद्धि देखिएकोमा कर्जामा भने १७ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको देखिएको छ।

क्षेत्रगत कर्जा

देशको सन्तुलित आर्थिक विकास तथा कर्जाको समन्यायिक वितरण होस् भन्ने हेतुले नेपाल राष्ट्र बैंकले विभिन्न क्षेत्रहरू तोकिएको बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो कुल कर्जा सापटको निश्चित प्रतिशत न्यूनतम रूपमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । जसमा २०८० असार मसान्तसम्ममा वाणिज्य बैंकले न्यूनतम ११ प्रतिशत, विकास बैंकले १६ प्रतिशत र वित्त कम्पनीले ११ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ । यसै गरी, वाणिज्य बैंकले न्यूनतम रूपमा २०८० असार मसान्तमा आफ्नो कुल कर्जा सापटको छ प्रतिशत रकम ऊर्जा क्षेत्रमा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ ।

तालिका ३: क्षेत्रगत कर्जा विवरण

रकम रु.दस लाखमा

विवरण	नेपाल		गण्डकी प्रदेश	
	रकम	कुल कर्जामा हिस्सा (प्रतिशत)	रकम	कुल कर्जामा हिस्सा (प्रतिशत)
कृषि	३५७२१४.७७	७.३३	३१४५०.७२	८.८६
पर्यटन	२११०३४.७१	४.३३	२१६२१.१०	६.०९
ऊर्जा	३०७५८०.८७	६.३१	८७८.२	०.२५
रियल स्टेट	२४००८२.५३	४.९२	१९१६४.४५	५.४०
विपन्न वर्ग	३१६८०८.०६	६.५०	३५२५२.६१	९.९३

स्रोत : Supervisory Information System (SIS), नेपाल राष्ट्र बैंक ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० असार मसान्तमा गण्डकी प्रदेशमा कार्यरत बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट कुल कर्जा सापटको करिब नौ प्रतिशत कर्जा कृषि क्षेत्रमा प्रवाह भएको छ । यस प्रदेशमा प्रवाहित कृषि कर्जा समग्र देशको कुल कर्जाको अनुपातमा धेरै देखिए तापनि तोकिएकोभन्दा कम रकम प्रवाह भएको छ । यसबाट यस प्रदेशको कृषि क्षेत्रको विकासमा सोचेअनुरूप लगानी हुन नसकेको देखिन्छ । राष्ट्रिय रूपमा हेर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट ऊर्जा क्षेत्रमा तोकिएकोमोजिम कर्जा प्रवाह भएको भए तापनि गण्डकी प्रदेशमा भने यस क्षेत्रमा नगण्य (कुल कर्जा सापटको ०.२५ प्रतिशत) मात्र कर्जा प्रवाह भएको छ ।

यसै गरी, बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्नो कुल कर्जा सापट (बिल्स खरिद तथा डिस्काउण्टसमेत) को न्यूनतम पाँच प्रतिशत रकम विपन्न वर्गमा कर्जा प्रवाह गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ । यसअन्तर्गत गण्डकी प्रदेशको कुल कर्जा सापटको करिब १० प्रतिशत कर्जा विपन्न वर्गमा प्रवाह भएको छ ।

उद्यमशीलताको विकासमार्फत गरिबी निवारण तथा बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकारले ल्याएको सहूलियतपूर्ण कर्जा प्रवाहको स्थिति पनि यस प्रदेशमा त्यति सन्तोषजनक देखिँदैन । प्रवाहित कर्जामध्ये सहूलियतपूर्ण कर्जाको अंश करिब आठ प्रतिशत रहेको छ । यस्तै, पुनर्कर्जाको हिस्सा तीन प्रतिशतको हाराहारी मात्र रहेको देखिन्छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा गण्डकी प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (प्रचलित उपभोक्ता मूल्यमा) रु.४ खर्ब ८२ अर्ब रहेको छ । यस प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषि, उद्योग र सेवा क्षेत्रको योगदान क्रमशः २६.६ प्रतिशत, १७.४ प्रतिशत र ५६ प्रतिशत रहेको छ ।

प्रदेशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा २६.६ प्रतिशत योगदान रहेको कृषि क्षेत्रमा प्रदेशमा प्रवाहित कुल कर्जामा उक्त क्षेत्रमा विगत पाँच वर्षमा औसतमा ६.६ प्रतिशतमात्र कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ । यसै गरी, १७.४ प्रतिशत योगदान रहेको उद्योग क्षेत्रमा औसतमा १५.३ प्रतिशत र देशकै पर्यटकीय राजधानीका रूपमा चिनिएको प्रदेश भए तापनि कुल प्रवाहित कर्जाको करिब ५.३ प्रतिशत कर्जा पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाह भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०७९/८० असार मसान्तमा कुल कर्जा प्रवाहको करिब ६.०९ प्रतिशत रकम अर्थात् १ खर्ब २१ अर्ब ६२ करोड रुपैयाँ पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाह भएको छ ।

५. गण्डकी प्रदेशमा निक्षेप परिचालन र कर्जा प्रवाहमा देखिएका समस्या र चुनौती

- विगत पाँच वर्षको कर्जा र निक्षेपको विश्लेषण गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गण्डकी प्रदेशलाई निक्षेप सङ्कलनको केन्द्रका रूपमा लिने र यहाँ सङ्कलित निक्षेपलाई अन्य प्रदेशमा प्रवाह गर्ने प्रवृत्ति रहेकाले आवश्यक नीति नियममार्फत यहाँ सङ्कलन हुने निक्षेपलाई यही प्रदेशमा लगानी गर्ने वातावरण बनाउन आवश्यक छ ।

- यस प्रदेशमा जुन दरमा निक्षेपको वृद्धि भइरहेको छ, सोही दरमा कर्जा प्रवाहमा वृद्धि नभएको हुँदा यसतर्फ पनि नियामकीय निकायको ध्यान जान जरुरी देखिन्छ ।
- पर्यटकीय हिसाबले व्यापक सम्भावना बोकेको गण्डकी प्रदेशमा पर्यटन क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा भने अत्यन्त न्यून रहेको छ । प्रदेशको दिगो र सन्तुलित विकासका लागि सम्बन्धित निकायले यसतर्फ बेलैमा ध्यान दिन आवश्यक छ ।
- यसै गरी, करिब ७२ प्रतिशत जनता कृषि पेसामा आबद्ध रहेको प्रदेशमा सहूलियतपूर्ण कर्जा र कृषि कर्जाको हिस्सा अत्यन्त न्यून रहेको छ । यस्तो हुनुको कारण वित्तीय पहुँच कम भएर हो वा अन्य कारण छन्, सोको खोजी गरी आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने देखिन्छ ।
- कर्जामा भएको वृद्धि अनुरूप कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा वृद्धि हुन सकेको देखिँदैन । प्रदेशमा प्रवाहित कर्जाले उत्पादनमा योगदान नदिइरहेको सन्दर्भमा यस्तो कर्जाको प्रयोग कहाँ भइरहेको छ, सोको कारण खोज्नु आवश्यक छ ।

६. उपसंहार

देशको आर्थिक विकासमा बैकिङ क्षेत्रको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको हुन्छ । आवश्यकतानुसार उपयुक्त क्षेत्रमा निक्षेप परिचालन गर्न सके पूर्वाधार विकास तथा उत्पादनमूलक उद्योगधन्दामार्फत रोजगारी सिर्जनाका साथै जनताको जीवनस्तर सुधारमा समेत टेवा पुग्न सक्छ । गण्डकी प्रदेशमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको उपस्थितिलाई आधार बनाउँदा वित्तीय पहुँचको स्थिति सन्तोषजनक रहेको देखिन्छ । यस प्रदेशको विगत पाँच वर्षको बचत र कर्जाको वृद्धिदर औसतमा २० देखि ३० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ । यसरी बढेको निक्षेपलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा प्रवाह गर्न सके यस प्रदेशको आर्थिक विकासमा थप मद्दत पुग्न सक्छ ।

प्रदेशमा सङ्कलित निक्षेप पूर्ण रूपमा यही प्रदेशमा प्रवाह हुन नसक्नु, कृषि र पर्यटन जस्ता प्रदेशको अर्थतन्त्रमा महत्वपूर्ण योगदान दिने क्षेत्रमा अत्यन्त

न्यून कर्जा प्रवाह हुनु, सहूलियतपूर्ण कर्जामा सर्वसाधारणको पहुँच पुग्न नसक्नु जस्ता समस्या समाधानमा यस प्रदेशमा क्रियाशील बैंक तथा वित्तीय संस्था र नियामक निकायको ध्यान जान जरुरी देखिन्छ । यसै गरी, विभिन्न अध्ययनले देखाएभैं पछिल्लो समय गण्डकी प्रदेशका साथसाथै समग्र नेपालको बैंक कर्जाको वृद्धिदर र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा कुनै तालमेल देखिएको छैन । यसको पनि कारण खोज्न आवश्यक छ ।

सन्दर्भ सामग्री

H. Ay-Hoa and S. Jamel (2022): Bank credit and economic growth: a dynamic threshold panel model for ASEAN countries

D.R. Elena and P. Alina (2015) The implications of credit activity on economic growth in Romania

Timsina Neelam (2014): Bank Credit and Economic Growth in Nepal: An Empirical Analysis

<https://censusnepal.cbs.gov.np/>

<https://www.nrb.org.np/>

नेपालमा विप्रेषण आप्रवाह र उत्पादनशील क्षेत्रमा यसको उपयोग

लालकुमार सुवेदी*

१. पृष्ठभूमि

सन् १९८० को दशकतिर मौलाएको विश्वव्यापीकरण र आर्थिक उदारीकरणको लहरले अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार, वैदेशिक रोजगारी र लगानीका क्षेत्रमा विभिन्न अवसर सिर्जना गरिदियो । आर्थिक रूपमा सम्पन्न मुलुकमा कामको अवसर र आकर्षक कमाइको सम्भावना देखिएपछि विकासोन्मुख मुलुकबाट वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रम बढ्दै जान थाल्यो । खासगरी २०४९ सालपछि खाडी मुलुकमा नेपाली श्रमिकहरू रोजगारीमा जाने क्रम सुरु भएको देखिन्छ । आर्थिक वर्ष २०५०/५१ मा जम्मा ३,६०५ नेपाली वैदेशिक रोजगारीमा गएकोमा त्यसको दुई दशकपछि २०७०/७१ मा यो संख्या १४६ गुणाले बढिसकेको थियो । २०८० असार मसान्तसम्म वैदेशिक रोजगारीमा जान नयाँ श्रम स्वीकृति लिने श्रमिकको संख्या ५६ लाख ७२ हजार ७४७ पुगेको र यो संख्या अझै बढ्ने देखिन्छ । ५० प्रतिशतभन्दा बढी श्रमिकहरू यिनै मुलुकमा रहेकाले नेपाली श्रमिकका निम्ति मलेसियासँगै साउदी अरब, कतार, यूएई, कुवेतजस्ता खाडी मुलुक प्रमुख श्रम गन्तव्यका रूपमा स्थापित भएको देखिन्छ ।

पछिल्ला वर्षमा भने बेलायत, रोमानिया, सर्बिया, अल्बानियालगायतका युरोपेली श्रम बजारमा समेत नेपाली युवाले प्रवेश पाउन थालेका छन् । हालसम्म सरकारले संस्थागततर्फ १११ र व्यक्तिगत रूपमा १७८ वटा मुलुकलाई वैदेशिक रोजगारीको निम्ति खुला गरेको छ । वैदेशिक रोजगार विभागका अनुसार आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा ४ लाख ९४ हजार २२४ जनाले श्रम स्वीकृति लिएका छन् । नवीकरण गरेका श्रमिकको संख्यासमेत जोड्दा गत वर्ष श्रम स्वीकृति लिने श्रमिकको संख्या ७ लाख ७१ हजार ३२७ पुगेको देखिन्छ । २०८० साउनदेखि पुस मसान्तसम्मको अवधिमा थप २ लाख ७ हजार ९७० जनाले नयाँ श्रम स्वीकृति लिएको विभागको आँकडाले देखाउँछ । पछिल्लो एक दशकमा नयाँ श्रम स्वीकृति लिने श्रमिकको विवरणलाई तालिका-१ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

* प्रधान सहायक, नेपाल राष्ट्र बैंक

तालिका-१ : नयाँ श्रम स्वीकृति विवरण

आर्थिक वर्ष	गन्तव्य मुलुक						
	मलेसिया	कतार	साउदी अरब	यूई	कुवेत	अन्य	कुल
२०७०/७१	२,१४,१४९	१,२८,८७४	८६,८७६	५४,९६५	१९,३५३	२३,५९७	५,२७,८१४
२०७१/७२	२,०२,८२८	१,२४,३६८	९८,२४६	५३,६९९	९,६६८	२४,०७८	५,१२,८८७
२०७२/७३	५८,९६६	१,२७,७४४	१,३४,६७७	५१,९९६	९,९९२	१९,७९९	४,०३,१७४
२०७३/७४	९५,३७८	१,२१,३१७	७९,९५३	५७,९९०	१३,१५१	१५,७०४	३,८३,४९३
२०७४/७५	१,०४,२०९	१,०३,१७९	४०,९६२	६०,२४४	१७,५५५	२७,९३३	३,५३,०८२
२०७५/७६	९,९९९	७५,०२४	४६,०८०	६२,७७६	१५,९९५	२६,३३७	२,३६,२११
२०७६/७७	३९,१६७	२९,८३५	३९,२७९	५२,०८५	८,९७४	२१,११३	१,९०,४५३
२०७७/७८	१०७	२२,१३१	२३,३२४	११,६११	२	१४,९०६	७२,०८१
२०७८/७९	२६,०९१	७६,८२३	१,२५,३६९	५३,८४४	२२,७८६	४३,९५५	३,४८,८६८
२०७९/८०	२,१९,३५७	४०,५१७	५५,७९१	५९,१५२	३१,४१०	८७,९९७	४,९४,२२४
२०८०/८१	३७,४२७	२०,८००	३४,४८५	५४,६१३	१५,३७१	४५,२७४	२,०७,९७०*

स्रोत: वैदेशिक रोजगार विभाग

*आ.व.२०८०/८१ को छ महिनाको तथ्याङ्कमा आधारित

२. नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति

नेपाल भित्रिने विप्रेषणको आकार ५० को दशकसम्म पनि त्यति ठूलो थिएन । नेपाल राष्ट्र बैंकको अभिलेखअनुसार आर्थिक वर्ष २०५०/५१ मा रु.३ अर्ब ४६ करोड ९१ लाख विप्रेषण नेपाल भित्रिएको थियो । तर पछिल्लो तीन दशकमा परिस्थिति पूरै फेरिएको छ । मुलुकको बाह्य क्षेत्र स्थायित्व र विदेशी मुद्राको स्रोत विप्रेषणमै निर्भर छ । पछिल्ला वर्षमा वैदेशिक रोजगारीमा जाने क्रम अझै बढ्दो क्रममा रहेको देखिन्छ । तिनै नेपाली श्रमिकले विदेशबाट पठाउने रकम नै अहिले मुलुकको अर्थतन्त्रको 'रक्षाकवच' बन्न पुगेको छ ।

आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा रु.१२ खर्ब २० अर्ब ५६ करोड विप्रेषण भित्रिएको छ । वार्षिक विप्रेषण आप्रवाहमा यो हालसम्मकै उच्च आँकडा हो । चालु आर्थिक वर्ष २०८०/८१ को छ महिनाको आँकडालाई हेर्दा यो वर्ष विप्रेषण आप्रवाह हालसम्मकै उच्च रहने आकलन छ । राष्ट्र बैंकका अनुसार पछिल्लो छ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह २५.३ प्रतिशतले वृद्धि भई रु.७३३ अर्ब २२ करोड पुगेको छ ।

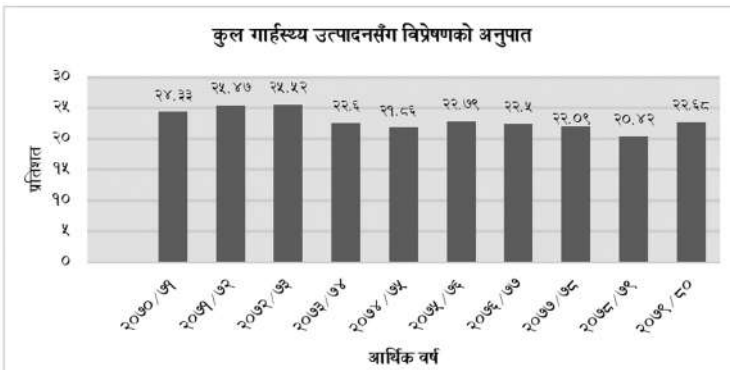
तालिका-२: नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति

आर्थिक वर्ष	विप्रेषणको परिमाण (रु.अर्बमा)	वृद्धिदर (प्रतिशतमा)
२०७०/७१	५४३.२९	२५.०
२०७१/७२	६१७.२८	१३.६२
२०७२/७३	६६५.६	७.८३
२०७३/७४	६९५.४५	४.४८
२०७४/७५	७५५.६	८.६५
२०७५/७६	८७९.२७	१६.३७
२०७६/७७	८७५.०३	-०.४८
२०७७/७८	९६१.५	९.८८
२०७८/७९	१,००७.३१	४.७६
२०७९/८०	१,२२०.५६	२१.१७
२०८०/८१	७३३.२२*	२५.३०

स्रोत: नेपाल राष्ट्र बैंक

* आ.व.२०८०/८१ को छ महिनाको तथ्याङ्कमा आधारित

कुल गार्हस्थ्य उत्पादन (जीडीपी)को अनुपातमा सर्वाधिक विप्रेषण भित्रिने मुलुकको सूचीमा नेपालको नाम अग्रपङ्क्तिमै आउँछ । विश्व बैंक (२०२३) का अनुसार सन् २०२२ मा नेपालको जीडीपीको अनुपातमा सर्वाधिक विप्रेषण प्राप्त गर्ने मुलुकको सूचीमा नेपाल नवौँ स्थानमा छ । यो वर्ष नेपालमा जीडीपीको २३ प्रतिशत विप्रेषण भित्रिएको विश्व बैंकको प्रतिवेदनमा उल्लेख छ । पछिल्लो एक दशकमा नेपालमा जीडीपीको तुलनामा प्रतिवर्ष औसत २३ प्रतिशतको हाराहारीमा विप्रेषण भित्रिएको देखिन्छ ।

स्रोत: राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय र नेपाल राष्ट्र बैंक

३. अर्थतन्त्रमा विप्रेषणको योगदान

अहिले विदेशको कमाइले नेपालीको परिवारको खर्च मात्र धानिएको छैन, मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रमा भरथेगसमेत विप्रेषणबाटै भएको छ। विदेशी मुद्रा आय र बाह्य क्षेत्रको सन्तुलनसँगै शिक्षा, स्वास्थ्य सेवा, गरिबी निवारण, जीवनस्तर सुधार, वित्तीय स्रोत साधनको परिचालन र राष्ट्रिय पुँजी निर्माणमा समेत विप्रेषणले महत्वपूर्ण योगदान पुऱ्याएको देखिन्छ। नेपाली अर्थतन्त्रमा विप्रेषणको योगदानलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- नेपालको विदेशी मुद्रा आम्दानी र बाह्य क्षेत्र सन्तुलनको प्रमुख स्रोत नै विप्रेषण हो। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा चालु खाता प्राप्तमा विप्रेषण आयको अंश करिब ६७ प्रतिशत छ। विप्रेषणकै कारण मुलुकको चालु खाता र शोधनान्तर स्थिति यतिखेर सबल अवस्थामा छ।
- आर्थिक वर्ष २०५२/५३ मा ४२ प्रतिशत रहेको गरिबीको संख्या चौथो जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०७९/८० सम्म आइपुग्दा २०.२७ प्रतिशतमा भरेको छ। नेपालमा गरिबी र असमानताको दर घट्नुमा विप्रेषण आयको उल्लेख्य भूमिका रहेको विभिन्न अध्ययनले देखाएका छन्।
- सन् २००० मा ०.४४६ रहेको नेपालको मानव विकास सूचकाङ्क सन् २०२१ मा ०.६०२ पुगेको छ। दीर्घ (स्वस्थ) जीवन, ज्ञान (शिक्षा)को पहुँच र मर्यादित जीवनस्तरलाई मानव विकासका प्रमुख सूचक मानिन्छन्। विप्रेषण आयमा आम मानिसको पहुँच विस्तारसँगै यी सूचकहरूमा धेरै सुधार भएको देखिन्छ।
- विप्रेषण आप्रवाहसँगै मुलुकको कुल राष्ट्रिय आय र बचत बढ्दै जाँदा त्यसले आर्थिक लगानीका स्रोत उपलब्ध गराएको छ। फलतः सेवा क्षेत्रको विकास र विस्तार उल्लेख्य रूपमा बढेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा जीडीपीमा सेवा क्षेत्रको हिस्सा ६२.४ प्रतिशत पुगेको छ, जुन दुई दशकअघि ४५.९ प्रतिशतमा सीमित थियो।
- आर्थिक वर्ष २०७९/८० मा जीडीपीसँग निक्षेप र निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जाको अनुपात क्रमशः १०६.१ र ९१.१ प्रतिशत पुगेको छ। जबकि २०५९/६० मा यस्तो अनुपात क्रमशः ३२.९ र ३०.७ प्रतिशतमा सीमित थियो। बैंकिङ क्षेत्रको विस्तारसँगै वित्तीय स्रोत परिचालनमा विप्रेषण

आयलाई महत्वपूर्ण ठानिएको छ। यसबाट वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तारमा समेत मद्दत पुगेको छ।

- प्रवासी श्रमिकले पुँजी (विप्रेषण) मात्र ल्याएका छैनन्। स्वदेश फर्कदा आफूसँगै ज्ञान, सीप, प्रविधि र कौशल पनि लिएर आउँछन्। जुन मुलुकको निम्ति महत्वपूर्ण 'सामाजिक पुँजी' पनि हो।

४. विप्रेषणमा निर्भर अर्थतन्त्रका जोखिम र चुनौतीहरू

दीर्घकालसम्म विप्रेषणमा मात्रै निर्भर रहँदा अर्थतन्त्रमा आउनसक्ने जोखिम र चुनौती निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ :

- नेपाली श्रमिकको बाहुल्य रहेका मुलुकको अर्थतन्त्रमा मन्दी देखिएमा विप्रेषण आप्रवाह घट्न गई नेपालको अर्थतन्त्रमा 'डच डिजिज'को जोखिम देखिने सम्भावना रहन्छ। अर्थतन्त्र एउटा क्षेत्रमा मात्र निर्भर रहँदा त्यो क्षेत्रमा कुनै समस्या देखियो भने त्यसबाट अर्थतन्त्रका अन्य क्षेत्रमा पनि नकारात्मक असर पर्दछ, जसलाई 'डच डिजिज'को नामले चिनिन्छ।
- विप्रेषण आयको वृद्धिसँगै नेपाली समाजमा उपभोगमुखी प्रवृत्ति मौलाएको छ। उपभोग बढ्दै जाँदा त्यसले वस्तु आयात पनि बढाएको छ। विप्रेषणको निर्भरताकै कारण आश्रित परिवारमा उच्चमशीलताभन्दा पनि उपभोगमै रमाउने संस्कारलाई प्रश्रय मिलेको महसुस गरिएको छ।
- १५-५९ वर्ष उमेर समूहलाई आर्थिक रूपले सक्रिय जनसंख्या मानिन्छ। पछिल्लो जनगणनाअनुसार, नेपालमा यस्तो उमेर समूहको संख्या ६२ प्रतिशत छ। तर राज्यले यो समूहको जनसांख्यिक लाभ लिन नसक्दा युवा श्रमशक्ति विदेशतिर पलायन भइरहेका छन्। यो क्रम जारी रहने हो भने भविष्यमा राज्यले ठूलो मूल्य चुकाउनुपर्ने निश्चित छ।
- आय, रोजगारी र जीवन निर्वाहको दृष्टिले कृषि क्षेत्र राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण हिस्सा रहे पनि युवाशक्ति विदेशिएका कारण मुलुकको कृषि उत्पादनमा असर परेको देखिन्छ। आर्थिक वर्ष २०५७/५८ मा जीडीपीमा कृषि क्षेत्रको योगदान ३६.६ प्रतिशत रहेकोमा २०७९/८० सम्म आइपुग्दा २४.९ प्रतिशतमा सीमित हुनपुगेको छ।

- वैदेशिक रोजगारी र विप्रेषणको सामाजिक पक्षलाई हेर्दा परिस्थिति सवेदनशील देखिन्छ । वैदेशिक रोजगार बोर्डका अनुसार पछिल्ला डेढ दशकमा १२ हजारभन्दा बढी श्रमिकले गन्तव्य मुलुकमा ज्यान गुमाएका छन् भने अङ्गभङ्ग हुनेको संख्या २ हजार ५०० भन्दा माथि छ । यो अवधिमा पारिवारिक विखण्डन र सम्बन्ध बिच्छेदजस्ता सामाजिक विचलनका घटना उल्लेख्य संख्यामा बढेका छन् ।

५. विप्रेषणको उपभोग प्रवृत्ति

‘तेस्रो नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण, २०६६/६७’ अनुसार नेपालमा ५६ प्रतिशत घरपरिवारमा विप्रेषण आय प्राप्त हुन्छ । ती परिवारको कुल आम्दानीको ३१ प्रतिशत हिस्सा विप्रेषणले ओगटेको देखिन्छ । परिवारले प्राप्त गर्ने विप्रेषणको ठूलो अंश दैनिक उपभोगमा खर्च हुने गरेको विभिन्न अध्ययन/सर्वेक्षणले देखाएका छन् । तेस्रो जीवनस्तर सर्वेक्षणअनुसार विप्रेषण आयको ७९ प्रतिशत रकम घरायसी उपभोगमा खर्च हुने गरेको छ भने सात प्रतिशत ऋण भुक्तानी, पाँच प्रतिशत घरजग्गा खरिद र चार प्रतिशत शिक्षामा खर्च हुने गरेको छ । विप्रेषणको दुई प्रतिशत पुँजी निर्माण र बाँकी तीन प्रतिशत रकम अन्य शीर्षकमा खर्च हुने गरेको सर्वेक्षणले देखाएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले २०७३ सालमा गरेको ‘विप्रेषण प्राप्त गर्ने घरपरिवारको बचत तथा लगानी प्रवृत्ति’ विषयक अध्ययनले परिवारमा प्राप्त हुने विप्रेषण आयमध्ये २५.३ प्रतिशत ऋण भुक्तानी, २३.९ प्रतिशत दैनिक उपभोग र ९.७ प्रतिशत रकम शिक्षा/स्वास्थ्यमा प्रयोग भएको देखाएको छ । यस्तै, तीन प्रतिशत सामाजिक कार्य, २८ प्रतिशत बचत र १.१ प्रतिशत रकम उत्पादनमूलक कार्यमा प्रयोग भएको अध्ययनको निष्कर्ष छ । यस्तै, द एसिया फाउण्डेसनले सन् २०२२ मा गरेको एक अध्ययनअनुसार विप्रेषण प्राप्त गर्ने परिवारमध्ये ८१ प्रतिशतले यस्तो आयको ठूलो हिस्सा उपभोगमा खर्च गर्दछन् । यसबाट नेपालमा विप्रेषण आयको आकार बढ्दै जाँदा त्यसको ठूलो हिस्सा भने उपभोगमा खर्च भएको देखिन्छ । यसो हुँदा विप्रेषण आयलाई पुँजी निर्माण, आन्तरिक उत्पादन अभिवृद्धि र रोजगारी सिर्जनामा उपयोग गर्न सकिएको छैन ।

त्यसो त विदेशमा श्रम गर्न जाने प्रायः युवाहरू निम्नमध्यम वर्ग र विपन्न परिवारकै हुन्छन् । उनीहरूको पहिलो ध्येय त परिवारको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्ति गर्ने र आफ्नो कमाइबाट विदेश जाने क्रममा लिएको ऋण चुक्ता नै हुन्छ । यसलाई अस्वाभाविक ठान्न सकिँदैन । साथै, शिक्षामा भएको लगानीले भविष्यमा दक्ष जनशक्ति निर्माणमा योगदान पुग्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ । यद्यपि ठूलो संख्यामा श्रमिकहरू वैदेशिक रोजगारमा रहेको र तिनले पठाउने विप्रेषण आयमा क्रमिक वृद्धि भइरहेको सन्दर्भमा त्यस्तो आम्दानीको थोरै-थोरै अंश पनि ठूलो पुँजी निर्माण र परियोजना सञ्चालनको आधारशिला बन्न सक्ने सम्भावना पनि उत्तिकै विचारणीय छ ।

६. विप्रेषणलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालनका निम्ति भएका प्रयासहरू

विप्रेषण आयको ठूलो हिस्सा उपभोगमा खर्च भई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा यसलाई उपयोग गर्न सकिँएन भन्ने विषय लामो समयदेखि नै बहसमा छ । यसका निम्ति राज्य पक्षबाट विभिन्न नीतिगत, संस्थागत र कार्यगत प्रयासहरू भएका छन् । विप्रेषण आयलाई लगानीमा परिणत गरी त्यसबाट आन्तरिक उत्पादन अभिवृद्धि गर्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधान, वैदेशिक रोजगार नीति, आवधिक योजना र अन्य नीतिगत व्यवस्थामार्फत गरिएका प्रयासलाई देहायबमोजिम उल्लेख गर्न सकिन्छ :

(क) नेपालको संविधान, २०७२ : संविधानको श्रम तथा रोजगारसम्बन्धी नीतिअन्तर्गत राज्यले 'वैदेशिक रोजगारबाट प्राप्त भएको पुँजी, सीप, प्रविधि र अनुभवलाई स्वदेशमा उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगाउन प्रोत्साहन गर्ने' नीति अङ्गीकार गरेको छ ।

(ख) वैदेशिक रोजगार नीति, २०६८ : विप्रेषणलाई मानवीय विकास र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा अधिकाधिक परिचालन गर्ने नीतिअन्तर्गत देहायका रणनीति तय गरिएका छन् :

- वैदेशिक रोजगार ऋणपत्रको माध्यमबाट नेपाली कामदारलाई विदेशमा आर्जित रकमको सुरक्षित, व्यवस्थित र उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गर्न जोड दिइनेछ ।

- आकर्षक लगानीका क्षेत्र तथा राष्ट्रिय प्राथमिकताका आयोजनामा वैदेशिक रोजगारमा रहेका नेपालीले सेयर लगानी गर्न पाउनेगरी विशेष व्यवस्था मिलाइनेछ ।
- विप्रेषणको अधिकतम उपयोगका सम्बन्धमा अध्ययन/अनुसन्धान गरिनेछ ।
- विप्रेषणलाई उद्यम क्षेत्रमा लगानी गर्न चाहने कामदारलाई वैदेशिक रोजगारमा गएका नेपालीले आफ्नो समुदायको विकासको निम्ति पठाएको रकममा नेपाल सरकारले थप विनियोजन गरी सामुदायिक विकास तथा स्थानीय पूर्वाधार निर्माणका कार्यक्रम सञ्चालनको व्यवस्था गरिनेछ ।

यसको अतिरिक्त उक्त नीतिमा वैदेशिक रोजगार व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी बनाउन र वैदेशिक रोजगारमार्फत प्राप्त हुने राष्ट्रिय आय तथा सीपलाई दिगो र उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानीका निम्ति आवश्यक नीतिगत समन्वय गर्न श्रममन्त्रीको संयोजकत्वमा 'उच्चस्तरीय वैदेशिक रोजगार समन्वय समिति'को व्यवस्था गरिएको छ । साथै, वैदेशिक रोजगारसम्बन्धी नीति/कार्यक्रमको कार्यान्वयनलाई प्रभावकारी बनाउन श्रम सचिवको संयोजकत्वमा 'कार्यकारी समिति' समेत गठन गरिएको छ ।

(ग) पन्ध्रौँ योजना (आ.व.२०७६/७७ - २०८०/८१) : विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गरी तीव्र आर्थिक वृद्धि र आन्तरिक रोजगार अभिवृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउने उक्त योजनाको लक्ष्य छ भने विप्रेषणको अधिकतम बचत गरी उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्ने उद्देश्य यो जनाले राखेको छ ।

रणनीति : विप्रेषण आयको महत्तम बचतमार्फत पुँजी निर्माण गर्न नीतिगत तथा संस्थागत व्यवस्था गरी प्रवर्द्धनात्मक र सचेतनामूलक कार्य गर्ने ।

कार्यनीति

- विप्रेषण आयलाई बचत तथा लगानीमा रूपान्तरण गर्न लगानी तथा साभेदारीका क्षेत्रहरू पहिचान गरिनेछ ।
- विप्रेषण आयको उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी बढाउन 'विप्रेषण बन्ड'को प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनेछ ।
- विप्रेषण सेवा प्रदायक बैंक तथा वित्तीय संस्था र मुद्रा कारोबार संस्थासँग रणनीतिक सहकार्य गरी विप्रेषणलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा उपयोग गरिनेछ ।
- विप्रेषण आय प्राप्त गर्ने परिवारलक्षित उद्यमशीलता विकास कार्यक्रम सञ्चालन गरिनेछ ।

विप्रेषण आयलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्ने सन्दर्भमा चौधौँ योजना (२०७६/७७ - २०८०/८१) मा पनि विभिन्न नीतिगत व्यवस्था गरिएको थियो । सोही योजना (२०८१/८२ -२०८५/८६) ले अवधारणापत्रमा वैदेशिक रोजगारीसँगै प्राप्त विप्रेषण आय, ज्ञान, सीप, कुशलता, कार्यसंस्कृति, प्रविधि उद्यमशीलता र आत्मविश्वासलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्ने रणनीति लिइएको छ ।

(घ) वैदेशिक रोजगार बचतपत्र : प्रवासी श्रमिकलाई लक्षित गर्दै सरकारले आर्थिक वर्ष २०६६/६७ देखि 'वैदेशिक रोजगार बचतपत्र' निष्कासन गर्दै आएको छ । बचतपत्रमार्फत वित्तीय स्रोत जुटाउने र त्यसलाई विकास निर्माणमा लगानी गर्ने उद्देश्यका साथ यो अभ्यास थालिएको थियो । यद्यपि यसबाट वाञ्छित सफलता हासिल हुन सकेको छैन । त्यसयता २५ पटक यस्तो बचतपत्र निष्कासन भइसकेको छ । यो अवधिमा रु.१५ अर्ब ५६ करोड ५५ लाखबराबरको बचतपत्र निष्कासन भएकोमा जम्मा रु.७६ करोड २३ लाख मात्रै बिक्री भएको देखिन्छ । जुन कुल निष्कासित रकमको ४.९० प्रतिशत मात्रै हो ।

(ङ) धितोपत्रमा आरक्षणसम्बन्धी व्यवस्था : विभिन्न कम्पनीका धितोपत्रको प्राथमिक निष्कासनमा १० प्रतिशत अंश वैदेशिक रोजगारीमा रहेका श्रमिकलाई आरक्षित गर्नुपर्ने व्यवस्थालाई २०७९ कात्तिकदेखि कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यसबाट विप्रेषण आयको केही अंशलाई विभिन्न उत्पादनमूलक परियोजनामा परिचालन गर्न मद्दत पुगेको देखिन्छ ।

- (च) सहूलियतपूर्ण कर्जा सुविधा : वैदेशिक रोजगारका क्रममा श्रमिकले विदेशमा आर्जन गरेका पुँजी, ज्ञान, सीप र प्रविधिलाई उद्यमशीलतासँग आबद्ध गर्ने उद्देश्यले रु.१० लाखसम्म ब्याज अनुदानसहितको सहूलियतपूर्ण कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ । यसबाट उद्यम गर्न चाहने श्रमिकको निम्ति वित्तीय स्रोत प्राप्तमा महत्वपूर्ण टेवा पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।
- (छ) अतिरिक्त ब्याजसम्बन्धी व्यवस्था : आर्थिक वर्ष २०७८/७९ को मौद्रिक नीतिमार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकले बैंकिङ प्रणालीबाट प्राप्त हुने विप्रेषण र कम बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा गरेमा न्यूनतम एक प्रतिशत विन्दु थप गरी ब्याज दिइने व्यवस्था गरेको छ । यसले विप्रेषणलाई औपचारिक माध्यमबाट भित्र्याउन सहयोग पुगेको त छ नै, विप्रेषण आयको बचतको निम्ति पनि प्रोत्साहन गरेको छ । यस्तो बचतबाट वित्तीय प्रणालीमा आवश्यक स्रोत सिर्जना हुन्छ र त्यसलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिन्छ ।
- (ज) 'रेमिट हाइड्रो'सम्बन्धी व्यवस्था : जलविद्युत उत्पादनको निम्ति सम्भाव्य आयोजनाको पहिचान, निर्माण, सञ्चालन र व्यवस्थापनको निम्ति सरकारले २०७१ सालमा 'रेमिट हाइड्रो लिमिटेड' स्थापना गरेको छ । उक्त कम्पनीअन्तर्गत निर्माण गरिने जलविद्युत आयोजनामा वैदेशिक रोजगारीमा गएका श्रमिकका निम्ति कुल जारी पुँजीको २९ प्रतिशत सेयर स्वामित्व रहने व्यवस्था छ । यसअन्तर्गत हाल घुन्साखोला जलविद्युत र सिम्बुवा खोला जलविद्युत आयोजना निर्माणाधीन छन् ।
- (झ) 'रेमिट्यान्स बन्ड'को परिकल्पना : २०८० असोज २ गते अर्थमन्त्रीको अध्यक्षतामा बसेको वित्तीय क्षेत्र उच्चस्तरीय समन्वय समितिको बैठकले 'रेमिट्यान्स बण्ड' जारी गर्न आवश्यक कार्ययोजना तयार गर्ने निर्णय समेत गरेको छ । यसको कार्यान्वयन भएमा श्रमिकको विप्रेषण आयलाई पुँजी निर्माण र उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्ने कार्यलाई प्रवर्द्धन गर्न सकिन्छ ।

७. उत्पादनशील क्षेत्रमा विप्रेषण उपयोगका उपायहरू

विप्रेषणले अर्थतन्त्रमा पार्ने प्रभाव यसको उपयोग प्रवृत्तिमा निर्भर रहन्छ । उपभोगको हिस्सा बढ्दै जाँदा आयात बढ्न गई त्यसबाट व्यापार घाटामा चाप पर्ने सम्भावना रहन्छ । विप्रेषणबाट प्राप्त हुने आम्दानीलाई बचतमार्फत पुँजी निर्माणको निम्ति प्रोत्साहन गर्न आवश्यक छ । विप्रेषणलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा लगानी हुँदा त्यसबाट आन्तरिक उत्पादन प्रवर्द्धन र रोजगारी सिर्जना भई समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक प्रभाव पर्ने देखिन्छ । विप्रेषण आयको उत्पादनशील उपयोगका सन्दर्भमा केही नीतिगत र कार्यगत प्रयास राज्यका विभिन्न तहबाट भए तापनि ती प्रयास पर्याप्त देखिएका छैनन् ।

ठूलो परिमाणमा विप्रेषण आप्रवाह हुने विश्वका धेरै मुलुकमा यसलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालन गर्नका निम्ति 'औद्योगिक विकास बण्ड', 'डायस्पोरा बण्ड', 'म्याचिङ फण्ड' जस्ता लगानीका विभिन्न मोडेलहरू कार्यान्वयनमा ल्याइएका छन् । नेपालमा पनि विप्रेषणको उत्पादनशील उपयोगका निम्ति सरकारले आवश्यक नीतिगत अग्रसरता लिनुपर्ने देखिन्छ । यसको लागि विद्यमान नीतिगत र कार्यगत अभ्यासलाई प्रभावकारी तुल्याउँदै निम्न बमोजिम नवीनतम उपायसहितको व्यवस्था अवलम्बन गर्नुपर्ने आवश्यकता देखिन्छ :

- विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा परिचालन गर्नका निम्ति उच्चतम प्रतिफल हासिल हुने किसिमका लगानीका सम्भाव्य क्षेत्रको पहिचान गर्ने । त्यस्ता क्षेत्रमा लगानीको लागि लक्षित समूहलाई अभिप्रेरित गर्ने र वित्तीय चेतनामूलक कार्यक्रमको प्रवर्द्धन गर्ने ।
- स्थानीय तहमार्फत वैदेशिक रोजगारीबाट फर्केका श्रमिकको लगत तयार गर्ने । तिनले विदेशमा हासिल गरेका ज्ञान, सीप, कौशल र प्रविधि जस्ता 'सामाजिक विप्रेषण'लाई उद्यमशीलता विकासमा उपयोग गर्न आवश्यक संयन्त्र विकास गर्ने । सरकारका तर्फबाट सहूलियतपूर्ण कर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने ।
- विप्रेषण आयलाई घरेलु, साना तथा मझौला उद्यममा लगानी गर्नका निम्ति अभिप्रेरित गर्ने । त्यसका निम्ति राज्यका तर्फबाट आवश्यक नीतिगत र सहूलियत व्याजदरमा वित्तीय स्रोत थप गर्ने व्यवस्था मिलाउने ।

- 'वैदेशिक रोजगार वचतपत्र'को अवधारणा र यसबाट प्राप्त हुने लाभबारे प्रवासी श्रमिक र तिनका आश्रित परिवारमा सचेतना प्रवर्द्धन गर्ने । उक्त कार्यक्रमको विद्यमान संरचनालाई 'रेमिट्यान्स बण्ड' वा 'डायस्पोरा बण्ड'को स्वरूपमा परिमार्जन गर्ने ।
- जलविद्युत् र अन्य विकास पूर्वाधारमा लगानी प्रवर्द्धन हुनेगरी परियोजनाकेन्द्रित बण्डको नीतिगत व्यवस्था तर्जुमा गरी त्यसलाई अविलम्ब कार्यान्वयनमा ल्याउने ।
- 'रेमिट हाइड्रो'को अवधारणालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी अन्य सम्भावित जलविद्युत् परियोजनाको पहिचान गर्ने र विप्रेषण आयलाई परिचालन गर्न सहजीकरण गर्ने ।
- स्थानीय सरकारमार्फत साभेदारीमा आधारित प्रतिफलयुक्त स्थानीय पूर्वाधार परियोजनामा विप्रेषण आय परिचालनका निम्ति आवश्यक नीतिगत व्यवस्था मिलाउन पहल गर्ने ।
- विप्रेषणको ठूलो हिस्सा अनौपचारिक माध्यमबाटै भित्रि रहेको यथार्थलाई मध्यनजर राख्दै औपचारिक माध्यमबाट विप्रेषण भित्र्याई लगानीयोग्य वित्तीय स्रोतको आकारलाई फराकिलो तुल्याउने ।
- धितोपत्रको प्राथमिक निष्कासनमा १० प्रतिशत आरक्षण र विप्रेषणबापत भित्रिने रकमको निक्षेपमा एक प्रतिशत विन्दुले अतिरिक्त ब्याज दिईदैं आइएको विद्यमान व्यवस्थालाई निरन्तरता दिने ।
- विप्रेषण आयलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रमा परिचालनका निम्ति उपयुक्त नीतिगत, संस्थागत र कार्यगत वातावरण तयारीका निम्ति तीन वटै तहका सरकारबाट पहल हुनुपर्ने ।
- विप्रेषण आयमार्फत आन्तरिक उत्पादन अभिवृद्धि, रोजगारी सिर्जना र अर्थतन्त्रको विकासका निम्ति सम्भाव्य लगानीका क्षेत्र पहिचान गर्ने सन्दर्भमा वस्तुनिष्ठ किसिमले अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने/गराउने ।

८. निष्कर्ष

मुलुक लामो समयदेखि तरल र अस्थिर राजनीतिक अवस्थाबाट गजिरहेको छ । औद्योगिकीकरण र आन्तरिक उत्पादनको अवस्था कमजोर रहेका कारण मुलुकमा रोजगारीका अवसर खुम्चिएका छन् । परिणामतः ठूलो संख्यामा

नेपाली श्रमिकहरू वैदेशिक रोजगारीका निम्ति विदेशिन बाध्य छन् । तिनले पठाउने विप्रेषणबाट आश्रित परिवारको गर्जो मात्रै टारेको छैन, मुलुकको अर्थतन्त्र र बाह्य क्षेत्र स्थायित्वको तारणहार विप्रेषण नै रहेको छ ।

विप्रेषण आयको ठूलो अंश उपभोगमा खर्च भएका कारण त्यसलाई पुँजी निर्माण र उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानी गर्न सकिएको छैन । विप्रेषण र उपभोग बढ्दै जाँदा त्यसले वस्तु आयातलाई थप प्रश्रय दिन्छ । विप्रेषण आप्रवाह पर्याप्त रहँदासम्म त्यसले आयातको भुक्तानीलाई भरथेग त गर्ला, तर भविष्यमा कुनै कारणवश विप्रेषण आय खुम्चिन थाल्यो भने अर्थतन्त्रमा नकारात्मक असर देखिन थाल्नेछन् । त्यस्तो दुष्चक्र निम्तनु अगावै विप्रेषण आयलाई उत्पादनशील क्षेत्रमा लगानीका गर्नका निम्ति नीतिगत व्यवस्था तर्जुमा र सोको प्रभावकारी कार्यान्वयनतर्फ सरकारले अग्रसरता देखाउन आवश्यक छ । त्यसबाट आन्तरिक उत्पादन प्रवर्द्धन र रोजगारी सिर्जनामार्फत मुलुकको समग्र अर्थतन्त्रमा सकारात्मक योगदान पुग्नेछ ।

सन्दर्भ सामग्री

- अर्थ मन्त्रालय (२०८०), आर्थिक सर्वेक्षण (२०७९/८०), सिंहदरबार, काठमाडौं ।
- कुमार, रमेश (२०७८), 'लाहुरेको धन'को अर्थ-राजनीति, परदेशको पसिना: वैदेशिक रोजगारीका अर्थ-सामाजिक आयाम, किताब पब्लिसर्स, काठमाडौं ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक (२०८०), देशको वर्तमान आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति (२०७९-८०), काठमाडौं ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७६), नेपालमा विप्रेषण आप्रवाहको स्थिति, काठमाडौं ।
- नेपाल राष्ट्र बैंक (२०७३), विप्रेषण प्राप्त गर्ने घरपरिवारको बचत तथा लगानी प्रवृत्ति, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय तथ्याङ्क कार्यालय (२०८०), नेपाल जीवनस्तर सर्वेक्षण चौथो (२०८९-८०) को सङ्क्षिप्त नतिजा, काठमाडौं ।
- राष्ट्रिय योजना आयोग (२०७६), पन्ध्रौँ योजना (आ.व. २०७६/७७- २०८०/८१), सिंहदरबार, काठमाडौं ।

सुवेदी, लालकुमार (२०८०), वैदेशिक रोजगार बचतपत्र: कति प्रभावकारी ?,
नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार (पुस, २०८०), काठमाडौं ।

सुवेदी, लालकुमार (२०८०), नेपालमा विप्रेषण आप्रवाह र अर्थतन्त्रमा यसको
प्रभाव, कामाद जर्नल, काठमाडौं ।

CBS (2011), *Nepal Living Standards Survey, 2010/11 (Volume II)*,
Kathmandu, Central Bureau Statistics

ICIMOD (2023), *Migration and Development Brief*, Washington DC,
World Bank

MoLESS (2022), *Nepal Labour Migration Report 2022*, Kathmandu,
Ministry of Labour, Employment and Social Security, GoN

NPC (2020), *Nepal Human Development Report, 2020*, Kathmandu,
National Planning Commission

The Asia Foundation (2018), *Approaches to the Productive Use
of Remittances in Nepal*, International Centre for Integrated
Mountain Development, Lalitpur

UNDP (2022), *Human Development Report, 2021/22*, New York,
United Nations Development Program

World Bank (2023), *Migration and Development Brief*, Washington
DC, World Bank

World Bank (2023), *World Development Report, Migrants, Refugees
and Societies*, Washington DC, World Bank

नेपालमा वित्तीय साक्षरता प्रवर्धन सामग्री : अवस्था र आवश्यकता

विनोद अधिकारी*

वित्तीय साक्षरतालाई गुणस्तर र प्रभावकारी बनाउने सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकले 'वित्तीय साक्षरता ढाँचा, २०७९' बमोजिमको अद्यावधिक 'वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०७९' जारी गरेको छ । यसको मुख्य उद्देश्य वित्तीय साक्षरताका लागि आवश्यक संस्थागत पूर्वाधार निर्माण गर्ने, लक्षितवर्ग केन्द्रित वित्तीय साक्षरता अध्ययन सामग्रीहरूको प्रयोगलाई सुनिश्चित गर्ने, जिम्मेवार वित्तीय आचरण विकास गर्ने र वित्तीय कारोबारमा विद्युतीय (डिजिटल) विधिको प्रयोगलाई सहज, सरल र प्रभावकारी बनाउने रहेका छन् । साथै मार्गदर्शनमा वित्तीय साक्षरता कार्यक्रमको स्तर र विषयवस्तु, लक्षित ग्राहकको वर्गीकरण, वित्तीय साक्षरता सामग्री निर्माणका साथै योजनाबद्ध कार्यान्वयन र अनुगमनका विषयसमेत समेटिएका छन् ।

वित्तीय सचेतना विस्तारका लागि विभिन्न संघसंस्था, तह वा क्षेत्रबाट गरिँदै आएका प्रयासलाई गुणस्तरयुक्त र प्रभावकारी बनाउन, साथै सेवाहरूमा लक्षित वर्गको पहुँच विस्तार गर्न, उनीहरूमा असल वित्तीय व्यवहारको विकास गर्न वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शनले ठूलो टेवा पुऱ्याउने अपेक्षा गरिएको छ । यस मार्गदर्शनले भइरहेका प्रयासलाई अनुगमन नियमन सहज हुने र यसको कार्यान्वयनबाट सुधार संशोधन गर्नुपर्ने क्षेत्रको पहिचानसमेत हुन सक्ने अपेक्षा राख्न सकिन्छ ।

यस लेखमा मूलतः वित्तीय साक्षरता विस्तारका लागि वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शनले निर्दिष्ट गरेका सामग्रीको बारेमा केही प्रकाश पार्ने जमर्को गरिएको छ । जसमा मार्गदर्शन जारी हुनुभन्दा अगाडिदेखि नै प्रयोग भइआएका सामग्रीको बारेमा समेत केही चर्चा हुनेछ । ज्ञान, सीप हस्तान्तरणको कार्यमा त्यसको विधि वा सामग्रीले विशेष महत्त्व राख्दछ । त्यसैले वित्तीय साक्षरता

* वित्तीय साक्षरता प्रशिक्षक

क्रियाकलापलाई प्रभावकारी रूपमा लक्षित वर्गसम्म पुऱ्याउन सक्तियोस् भनी राष्ट्र बैकले निम्नअनुसारका वित्तीय साक्षरता सामग्रीबारे उल्लेख गरेको छ ।

१. वैयक्तिक/व्यक्तिगत सञ्चार र परामर्श

वित्तीय साक्षरता विस्तारका लागि वैयक्तिक सञ्चार एउटा उपयुक्त माध्यम हो । व्यक्तिव्यक्तिका बीचमा औपचारिक तथा अनौपचारिक हुने पैसाको प्रयोग तथा व्यवस्थापनसम्बन्धी अनुभवको आदानप्रदानले वित्तीय सेवा, तिनको सही प्रयोग, वित्तीय अनुशासन र असल वित्तीय व्यवहारमा सघाउ पुऱ्याउँछ ।

सिकाइको महत्वपूर्ण माध्यम अनुभवहरूको आदानप्रदान हो । वित्तीय ज्ञान, सीपको सन्दर्भमा पनि आफूले अभ्यास गरेका, देखेका जानेका, सुनेका कुराहरू एक अर्कालाई बताउने कार्यले यसको विस्तारमा धेरै सहयोग गर्दछ । परिवारमा बालबालिकासहित अन्य सबै सदस्यहरूसँगै बसेर आम्दानी खर्च, पैसाको सही प्रयोग, बचत, ऋण, विमा आदिका बारेमा नियमित छलफल तथा परामर्श गर्ने अभ्यासले परिवारको आर्थिक सम्पन्नता प्राप्तमा टेवा पुग्छ र बालबालिकामा सानैदेखि असल वित्तीय व्यवहारको विकास हुन्छ ।

वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी विभिन्न तालिममा वित्तीय लक्ष्य, बचतको योजना, पारिवारिक बजेट निर्माण र पारिवारिक आय आर्जनका लागि अवलम्बन गरिएका वैकल्पिक उपायसम्बन्धी व्यावहारिक अभ्यास परिवारका सदस्यले सँगसँगै गर्दा धेरै प्रभावकारी हुने विषयलाई सहभागीले महत्व दिएका थिए । यस सन्दर्भले पनि आपसी छलफल र परामर्शले वित्तीय ज्ञान, सीप र व्यवहारमा कति ठूलो प्रभाव पार्न सक्छ भन्ने तथ्यलाई उजागर गर्दछ । ‘माउथ टु माउथ’ सञ्चार अर्थात् एउटाले भनेर र अर्काले सुनेर हुने ज्ञान, सीपको हस्तान्तरण अझ प्रभावकारी बन्छ भनिन्छ । त्यसैले वित्तीय ज्ञान, सीपको विस्तारमा पनि वैयक्तिक परामर्श तथा सञ्चारको भूमिका महत्वपूर्ण रहन्छ ।

२. पत्रपत्रिका, रेडियो तथा एफएम, टेलिभिजन

अहिलेको युग सूचना र प्रविधिको युग भएकोले ज्ञान, सीपको विस्तारमा विभिन्न प्रविधिको प्रयोग अपरिहार्य बन्दै गएको छ । वित्तीय सचेतना विस्तारमा

लागि पनि यस्ता पाठ्य, श्रव्य तथा दृश्य सबै विधिहरूको प्रयोग हुन सक्छ र भइरहेको पनि छ । वित्तीय सचेतनासम्बन्धी लेख, निबन्ध, सफलताका कथा आदिलाई सञ्चार माध्यममार्फत प्रकाशन र प्रसारण गर्न सकिन्छ ।

स्थानीय तथा राष्ट्रियस्तरमा सञ्चालित रेडियो तथा एफएमहरू सञ्चारका प्रभावकारी माध्यम हुन् । गत असारसम्मको तथ्याङ्कको आधारमा हाल नेपालमा करिब १,२०० रेडियो तथा एफएमहरू दर्ता भएका देखिन्छन् । तिनका माध्यमबाट वित्तीय सेवाप्रदायक वित्तीय संस्था, तिनले दिने सेवा, जस्तै: बचत, ऋण, विमा, विप्रेषण आदि र ती सेवाको सही प्रयोग, उद्यमशीलता विकास आदि विविध विषयबारे जानकारी दिन सकिन्छ । ती विषय क्षेत्रसँग सम्बन्धित विज्ञहरूको अनुभवलाई समावेश गर्दै नियमित कार्यक्रम बनाई एफएम रेडियोहरूले वित्तीय सचेतनासम्बन्धी कार्यक्रम प्रसारण गर्न सक्छन् ।

केन्द्रीयस्तर तथा स्थानीयस्तरमा सञ्चालित भएका केही रेडियो तथा एफएमहरूले अहिले पनि वैदेशिक रोजगारमा रहेका परिवार तथा सर्वसाधारणका लागि वित्तीय सचेतनामूलक सूचना तथा सामग्री प्रसारण गर्दै आएका छन् । यसबाट वित्तीय सचेतना विस्तारमा केही हदसम्म टेवा पुगेको अनुभव छ । यसका आधारमा पनि यो माध्यमलाई प्रभावकारी मान्न सकिन्छ । तर, कार्यक्रम उत्पादन तथा प्रसारणको कार्य खर्चिलो नै भएको हुनाले अपेक्षाअनुरूप वित्तीय सचेतनाका सामग्रीहरू प्रसारण गर्न त्यति सजिलो नभएको सम्बद्ध पक्षको भनाइ छ ।

२०८० भदौदेखि नेपाल टेलिभिजनबाट नियमित रूपमा हप्ताको एक पटक (शुक्रबार साँझ ७:२५ बजे) वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी कार्यक्रम सञ्चालन हुँदै आएको छ । त्यसरी नै गत २०७८ सालबाट 'दिगो बैकिङ विकासका लागि वित्तीय साक्षरता' भन्ने मूल नाराका साथ हिमालय टेलिभिजन एचडी र अनलाइन खबरको संयुक्त प्रस्तुतिमा 'बैकिङ शिक्षा' कार्यक्रमको प्रसारण सुरु भएको देखिन्छ । वित्तीय ज्ञान, सीपको विस्तार, वित्तीय पहुँच विकास साथै असल वित्तीय व्यवहार निर्माणका पक्षमा यस्ता कार्यक्रमले विशेष महत्त्व राख्दछन् । यस्ता कार्यक्रमहरू दिगो रूपमा सञ्चालन हुनु, वित्तीय चेतनाका हिसाबले पछाडि परेका वर्गलाई लक्षित गरी कार्यक्रम तयार गर्नु र प्रस्तुत

गरिने सामग्रीहरू सकेसम्म सहज, सरल बनाउनु आवश्यक देखिन्छ । साथै यस्ता सूचनामूलक सामग्रीहरू स्थानीय भाषामा समेत प्रसारण गर्दा त्यसबाट वित्तीय चेतना विस्तारमा अभू ठूलो टेवा पुग्नसक्ने देखिन्छ ।

वित्तीय साक्षरता विस्तारका लागि २०७९ पुसबाट 'वित्तीय साक्षरता आर्थिक मासिक पत्रिका' प्रकाशनको आरम्भ भएको पनि पाइएको छ । यो राम्रो सुरुआत हो । यस्ता प्रकाशनलाई उत्प्रेरणा प्रदान गर्न र अवस्थाअनुसार क्षेत्रीय र स्थानीयस्तरमा पनि प्रकाशन गरी वित्तीय सचेतना वृद्धिमा सघाउन वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित संघसंस्थाले योगदान पुऱ्याउन सक्छन् ।

३. सामूहिक प्रस्तुति र वार्ता कार्यक्रम

गोष्ठी, सेमिनार, परिसंवाद, अन्तरवार्ता आदि कार्यक्रम वित्तीय सचेतनाका अन्य माध्यम हुन् । विशेषगरी बैंक तथा वित्तीय संस्था र सहकारी संस्थाले आफ्ना सदस्यका साथै सम्भाव्य सदस्यका लागि वित्तीय सचेतनासम्बन्धी सामूहिक प्रस्तुतिका कार्यक्रम सञ्चालन गर्दै आएका पनि छन् । कतिपय पालिकाले यस्ता सामूहिक कक्षाहरू सञ्चालन गरेका पाइन्छन् । आप्रवासन, जीविकोपार्जन, आर्थिक तथा सामाजिक सशक्तीकरण, वित्तीय पहुँच विकास आदिका क्षेत्रमा काम गर्ने कतिपय गैरसरकारी संस्थाहरूले वित्तीय ज्ञान, सीपसम्बन्धी आम जनचेतना (बकक ब्धवचभलभकक) का कार्यक्रमका साथै विभिन्न कक्षाहरू सञ्चालन गरी वित्तीय साक्षरताको अभिवृद्धिमा टेवा पुऱ्याउँदै आएका छन् ।

धेरै मानिस लाई एकैपटक सामूहिक प्रस्तुतिका रूपमा सञ्चालन गरिएका यस्ता कार्यक्रमले कति मानिसमा के कति ज्ञान, सीप हस्तान्तरण भयो र वित्तीय व्यवहारमा कति परिवर्तन आयो भनेर स्पष्ट मापन गर्न त्यति सजिलो छैन । तथापि यस्ता कार्यक्रमले वित्तीय चेतना विस्तारमा केही हदसम्म टेवा पुऱ्याउन सक्ने विश्वास गर्न सकिन्छ ।

वित्तीय सचेतना वार्ता कार्यक्रमअन्तर्गत सामान्यतया विभिन्न रेडियो तथा टेलिभिजनमा परिसंवाद कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् । हरेक अङ्ग्रेजी वर्षको मार्च महिनामा सञ्चालन गरिने विश्व वित्तीय सप्ताह (ग्लोबल मनी विक) का अवसरमा यस्ता कार्यक्रम अभू धेरै भएका पाइन्छन् । तर यस्ता

कार्यक्रमलाई कुनै सप्ताह विशेषमा मात्र सीमित नराखी नियमित सञ्चालन गरिनु वित्तीय सचेतना विस्तारका हिसाबमा धेरै महत्वपूर्ण हुन सक्छ। यस्ता कार्यक्रमलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रायोजन गर्न सक्छन्।

४. सामाजिक सञ्जाल

सामाजिक सञ्जाल अहिलेको समयको लोकप्रिय माध्यम बनेको छ। फेसबुक, युट्युब, ट्विटर, इन्स्टाग्राम, लिङ्कडइन, भाइबर, ट्वाट्स एप आदि सामाजिक सञ्जालका माध्यमहरू हुन्। सामाजिक जीवनका विभिन्न पक्षहरूलाई समेट्दै मानिसका अनुभूतिलाई आदानप्रदान गर्ने मुख्य माध्यम नै सामाजिक सञ्जाल बनेका छन्। नेपालमा पनि सामाजिक सञ्जालमा जोडिने जनसङ्ख्याको हिस्सा ठूलो छ। यसरी व्यापक प्रयोगमा रहेको यो सञ्जाललाई वित्तीय साक्षरता विस्तारको लागि पनि महत्वपूर्ण सामग्री बन्न सक्छ।

वित्तीय साक्षरताको विस्तारका लागि विभिन्न संघसंस्थाहरूले सामाजिक सञ्जाल मूलतः फेसबुक पेजहरूमा वित्तीय सचेतनाका विषयहरू समावेश गरेका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो फेसबुक पेजमा वित्तीय सचेतना वृद्धिका लागि धेरै सामग्रीहरू समावेश गरेको छ। केही स्थानीय भाषामा समेत यस्ता सूचनामूलक सन्देश र भिडियो त्यसमा समावेश छन्। यस्तै, अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि आफ्ना फेसबुक पेजमा वित्तीय शिक्षासम्बन्धी सूचनामूलक सामग्रीहरू समावेश गरेका छन्। यसरी सामाजिक सञ्जालबाट प्रसारण हुने सामग्रीको गुणस्तर सुनिश्चितताको पक्षमा भने ध्यान दिन आवश्यक छ। साथै वित्तीय जानकारीहरू स्पष्ट हुनुपर्ने, भ्रामक तथा नकारात्मक सन्देश दिने खालको हुन नहुनेगरी सोसम्बन्धी आचारसंहितालाई प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक छ।

५. वेबसाइट वा मोबाइल एप्लिकेसन

सूचना प्रवधिको तीव्र विकासले ज्ञान, सीपको हस्तान्तरणमा पनि उल्लेख्य योगदान पुऱ्याउँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा वित्तीय साक्षरता विस्तारमा पनि यसको ठूलो योगदान हुन्छ। वित्तीय सेवा दिने संघसंस्थाले आफ्ना वेबसाइटमा वित्तीय

चेतनामूलक सामग्री राखेर वित्तीय पहुँच विस्तारमा सहयोग पुऱ्याएका छन् । नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो वेबसाइटमा वित्तीय चेतनासम्बन्धी गीतहरू, भिडियोहरू, पाठ्यसामग्री, वित्तीय साक्षरताको ढाँचा, वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन आदि राखेको छ । यसबाट देशविदेशमा रहेका नेपालीलाई वित्तीय ज्ञान, सीप हासिल गर्न सजिलो भएको छ । अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थासँगै वित्तीय क्षेत्रमा क्रियाशील अन्य संस्थाले पनि आफ्नो वेबसाइटमा छुट्टै ब्लग वा लिङ्क बनाई सर्वसाधारणले सजिलै बुझ्ने खालका यस्ता सामग्री राख्न र तिनलाई अद्यावधिक गर्दै जान सक्छन् । वित्तीय सचेतना विस्तारमा मोबाइल एप्लिकेसन पनि प्रभावकारी सामग्री बन्न सक्छ । वित्तीय क्षेत्रमा काम गर्ने केही संस्थाले यस्ता एप्लिकेसन पनि तयार गरेका छन् । यस्ता एप्लिकेसन सरल र स्पष्ट हुन आवश्यक छ ।

६. प्रकाशनहरू, पम्प्लेट, बुकलेट हाते किताब, गीत सङ्गीत, कथा, कविता, कम्पिक आदि

पुस्तक-पुस्तिका, गीत कविता आदिबाट धेरै कुराहरू सिक्न सकिन्छ । यस्ता सामग्री वित्तीय सचेतनाका लागि प्रभावकारी हुन्छन् । भनिन्छ, 'श्रुषा, श्रवण, ग्रहण, धारण..... प्रज्ञा गुणाः' अर्थात् सिक्ने इच्छा राख्ने, सुन्ने, जान्ने, विचार गर्ने, जानकारी लिने आदि कुराहरू बुद्धिका लक्षण हुन् । कुनै विषय विशेषका पम्प्लेट, बुकलेट, हाते पुस्तकहरू आदि ज्ञान, सीप आर्जनका लागि प्रभावकारी स्रोत सामग्री मानिन्छन् । वित्तीय साक्षरता अभिवृद्धिमा यस्ता सामग्रीले धेरै सहयोग पुऱ्याएका छन् । यस अतिरिक्त गीत, सङ्गीत पनि हरेक मानिसका लागि रुचिकर कुरा हुन् । वित्तीय साक्षरताका सन्देशलाई पनि गीतको माध्यमबाट प्रस्तुत गर्दा धेरै प्रभावकारी भएको अनुभव गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंकको वेबसाइटमा यस्ता सामग्रीहरू उपलब्ध छन् ।

केही बैंक तथा वित्तीय संस्था र सहकारी संस्थाले बचत, पैसाको सदुपयोग आदिका बारेमा सङ्गीतबद्ध रमाइला गीतहरू तयार गरेका छन् । विशेषगरी बचत बढाउन र आम्दानी वृद्धिका कामहरू गरी आय आर्जन गर्नमा यस्ता गीतहरू प्रभावकारी भएका छन् । त्यसैले समय सन्दर्भअनुसार वित्तीय सचेतनासम्बन्धी त्यस्ता गीतहरू सिर्जना गरी तिनलाई प्रयोग गर्नु राम्रो हुन्छ ।

राष्ट्रिय रूपमा लोकप्रियता हासिल गरेका गीतहरूका लय तथा भाकालाई आधार मानी प्यारोडीहरू बनाई (जस्तै: रेसम फिरिरीलाई नोटै फिरिरीआदि) वित्तीय ज्ञान विस्तार गर्न सकिन्छ । स्थानीय स्तरमा प्रसारण हुने रेडियो तथा एफएम आदिबाट स्थानीय भाषामै वित्तीय सचेतनाका यस्ता गीतहरू प्रसारण गर्नु धेरै प्रभावकारी हुन सक्छ ।

सम्बन्धित विषयका प्रकाशन वित्तीय साक्षरता विस्तारका अन्य महत्वपूर्ण आधारहरू हुन् । नेपालमा यस्ता प्रकाशन बढ्दै गइरहेका छन्, यो खुसीको कुरा हो । लक्षित वर्गको पहिचान र उनीहरूलाई आवश्यक पर्ने वित्तीय ज्ञान, सीपको विश्लेषण गरी सोअनुसारको सामग्री प्रकाशन गर्नु धेरै सान्दर्भिक हुन्छ । वित्तीय साक्षरतासम्बन्धी जानकारीको लागि नेपाल राष्ट्र बैंक र सम्बन्धित क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न व्यक्तिबाट पनि पुस्तकहरू प्रकाशन गरिएका छन् । यस्ता सामग्रीहरू अझ सरल र सकेसम्म स्थानीय भाषामा समेत तयार गर्न सकेमा वित्तीय सचेतना विस्तारका पक्षमा थप योगदान पुग्न सक्ने देखिन्छ ।

७. मोबाइल लाइब्रेरी (घुम्ती पुस्तकालय)

कुनै सवारी साधनको माध्यमबाट एउटै निश्चित ठाउँमा मात्र नभई भिन्नभिन्न ठाउँमा घुम्दै सर्वसाधारण मानिसलाई पुस्तक पत्रपत्रिका आदि पढ्ने तथा लेनदेनको सेवा पुऱ्याउने व्यवस्था घुम्ती पुस्तकालय हो । नेपालमा घुम्ती पुस्तकालयको अभ्यास कम देखिन्छ । त्यसमा पनि वित्तीय सचेतनासम्बन्धी पाठ्यसामग्री उपलब्ध हुने त्यस्ता पुस्तकालय त नगन्य नै छन् भन्न सकिने अवस्था छ । अतः वित्तीय क्षेत्रसँग काम गर्ने संस्थाको अग्रसरताबाट वित्तीय सचेतनासम्बन्धी पत्रपत्रिका, पुस्तक, चार्ट र चित्रसहितका यस्ता घुम्ती पुस्तकालयको व्यवस्था गरी वित्तीय चेतना विस्तारमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सकिन्छ ।

हाल एउटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाले घुम्ती बस सञ्चालन गरी देशका विभिन्न स्थानमा वित्तीय सचेतना यस्ता कार्यक्रम गर्दै आएको देखिन्छ । यसका अनुभवबाट पाठ सिकेर विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संघसंस्थाले एकल वा संयुक्त प्रयासमा सार्वजनिक स्थानमा यस्ता कार्यक्रम सञ्चालन गर्न सक्छन् ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाका छाता संस्था (एसोसिएसन) हरूबाट वित्तीय चेतनासम्बन्धी यस्ता घुम्ती पुस्तकालय सञ्चालनका लागि पहल गर्न आवश्यक छ ।

८. डिजिटल बोर्ड, कलर रिड्ब्याक टोन

अहिलेको समय विद्युतीय प्रविधिको युग भएको हुनाले वित्तीय ज्ञान विस्तारको पक्षमा पनि डिजिटल माध्यमको ठूलो भूमिका रहन सक्छ । यसै अर्थमा डिजिटल बोर्ड (डिस्प्ले बोर्ड) पनि वित्तीय सचेतना अभिवृद्धिको लागि महत्वपूर्ण सामग्री हो । केही बैंक तथा वित्तीय संस्थाले आफ्ना कार्यालय परिसरमा यस्ता डिस्प्ले बोर्ड राखेर यस्ता प्रयासको आरम्भ गरेका छन् । विद्यालय, कलेज, मानिसको अधिक आवागमन हुने विभिन्न सार्वजनिक स्थानमा पनि यस्ता बोर्डहरू राखी वित्तीय चेतना विस्तार गर्न साथै स्वस्थ वित्तीय कारोबारमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ ।

वित्तीय सचेतना विस्तारमा कलर रिड्ब्याक टोन पनि महत्वपूर्ण सामग्री हो । फोन कल डायल गरेपछि सम्बन्धित व्यक्तिले फोन नउठाइञ्जेल बज्ने आवाज (टोन) नै कलर रिड्ब्याक टोन हो । यसलाई 'रिड्गिङ् टोन' पनि भनिन्छ । यस्तो टोनको माध्यमबाट कुनै विषयको जानकारी गराउन सकिन्छ । विशेष दिन वा अवसर (जस्तै: निर्वाचन, मजदुर दिवस, नयाँ वर्ष आदि) मा यस्ता टोनहरू बज्छन् । वित्तीय ज्ञान, सीप विस्तारमा पनि यस्ता टोनले सहयोग पुऱ्याउँछ । व्यवस्थापकीय हिसाबले यो केही खर्चिलो भए पनि आम मानिसमा सन्देश प्रवाहको लागि सम्बन्धित संस्थाले यस्तो सामग्रीको प्रयोग गर्न सक्छन् । अहिले प्रायः सबै मानिसले फोनको प्रयोग गर्ने हुनाले वित्तीय सचेतनाको पक्षमा पनि यो उपयोगी सामग्री हुन सक्छ ।

९. तालिम पाठ्यसामग्री

पढेर ज्ञान, सीप विस्तार गर्न सहयोग पुऱ्याउने सामग्रीहरू पाठ्यसामग्री हुन् । विभिन्न संस्थाहरूले तयार गरेका वित्तीय साक्षरता तालिम निर्देशिका, सहभागी पुस्तिका, सचेतना पुस्तिका (ब्रोसुर) आदि तालिम पाठ्यसामग्रीभित्र पर्दछन् । वित्तीय संघसंस्था तथा केही गैरसरकारी संस्थाले यस्ता सामग्रीहरू

प्रकाशन गर्दै आएका पनि छन् । त्यस्ता पाठ्यसामग्री वित्तीय क्षेत्रमा काम गर्ने कर्मचारी, बालबालिका, युवा तथा किशोरकिशोरी, समुदायका सदस्य, सहकारी सदस्य तथा सम्भावित सदस्य, लघुवित्तका सदस्य तथा तिनका सम्भाव्य सदस्यहरू, आप्रवासनमा रहेका व्यक्ति तथा तिनका परिवारहरू, कारखानाका मजदुर आदिलाई लक्षित गरी निर्माण गरिएका पाइन्छन् । यस्ता सामग्रीमा केही चित्र तथा अभ्यासहरू समावेश गरिएका छन् । जसले सहभागीहरूमा वित्तीय ज्ञान, सीप र व्यवहारको परिवर्तन गर्न सहयोग पुगेको छ ।

तालिम पुस्तिकाको आधारमा सहजकर्तालाई तालिम प्रदान गरी लक्षित समुदायका सदस्यहरूको लागि वित्तीय सचेतना कक्षाहरू सञ्चालन हुँदै आएका पनि छन् । यसले असल वित्तीय व्यवहार, वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि र सदस्यहरूको पारिवारिक आयआर्जनमा टेवा पुगेको छ । यस्ता तालिम पाठ्यसामग्री तयार गर्दा 'वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०४९' ले निर्देश गरे बमोजिमका विषयवस्तुलाई समावेश गर्नु र लक्षित वर्ग सुहाउँदो सरल हुनु आवश्यक हुन्छ । यसका अतिरिक्त चित्रात्मक हुनु, विषयवस्तुको साथसाथै क्रियाकलापमा आधारित हुनु, स्थानीय भाषामा प्रकाशन हुनु यस्ता सामग्रीका थप विशेषता हुन् ।

१०. अनलाइन खेलकुद

विद्युतीय प्रविधिको विस्तारका कारण अहिले विषयक्षेत्रसँग सम्बन्धित वा अन्य मनोरञ्जनात्मक भिडियोहरू (अनलाइन खेलकुद) को निर्माण र प्रयोग धेरै मात्रामा बढेको छ । भिडियो गेमहरू सिकाइका लागि रमाइला र प्रभावकारी माध्यम हुन् । वित्तीय साक्षरता विस्तारका लागि यस्ता सामग्री पनि धेरै प्रभावकारी हुन सक्छन् । बालबालिकामा वित्तीय ज्ञान विस्तार गर्न यस्ता भिडियो गेमहरू अझ बढी प्रभावकारी बन्न सक्ने देखिन्छ । त्यसैले सम्बद्ध पक्षबाट यस्ता सामग्रीहरूको निर्माण र प्रयोगमा ध्यान जानुपर्ने देखिन्छ ।

११. उपसंहार

नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा प्रकाशित 'वित्तीय साक्षरता मार्गदर्शन, २०७९' मा उल्लेख भएका उक्त सामग्रीको प्रयोगले वित्तीय ज्ञान, सीपको विस्तार तथा असल वित्तीय व्यवहार निर्माणमा ठूलो योगदान पुऱ्याउन सक्छ। यस्ता सामग्री निर्माण गर्दा सकेसम्म सरल र रुचिकर बनाउनुका साथै स्थानीय भाषामा पनि तयारी गर्नु जरुरी देखिन्छ, जसले मानिसको ध्यान आकिर्षित गर्न सकोस्। यस्ता कतिपय सामग्रीको निर्माण गर्दा खर्च पनि धेरै नै लाग्ने हुनाले सम्बद्ध संस्थाहरू मिलेर संयुक्त रूपमा निर्माण गर्नु उपयुक्त हुन्छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले यस्ता सामग्रीको गुणस्तर कायम गर्नुका साथै सोको निर्माणका लागि अपनाउनुपर्ने सावधानीसहितको आचारसंहिता तयार गरी कार्यान्वयनमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ। सचेतना सामग्रीको निर्माणका लागि आवश्यक हौसला र प्रेरणा प्रदान गर्न पनि आवश्यक छ। बेलाबेलामा यस्ता सामग्रीको प्रभावकारितासम्बन्धी अध्ययन गरी समयानुकूल आवश्यक सुधार संशोधन गरिनु उत्तिकै जरुरी देखिन्छ। यस्ता क्रियाकलापले मात्र वित्तीय ज्ञान, सीपको विस्तारमा अपेक्षाकृत नतिजा हासिल गर्न सकिन्छ, र असल वित्तीय व्यवस्थापनको माध्यमबाट व्यक्ति, परिवार, समाज तथा राष्ट्रलाई सम्पन्नताको बाटोतर्फ ढोहोऱ्याउन सकिन्छ।

लोकाः समस्ताः सुखिनः भवन्तु !

Global Trade and South Asia: Opportunities and Challenges

Dr. Toya Gyawali*

Executive summary

South Asia's strategic location and abundant resources position it as a promising hub for global trade expansion. Despite its immense potential, the region faces challenges: limited contribution to global trade despite a large population, low intra-regional trade, and considerable trade restrictions within SAARC countries. UNESCAP studies highlight untapped trade potential, signifying the need for strategic interventions.

Addressing trade barriers, enhancing cooperation, and leveraging resources can unlock South Asia's potential, fostering economic growth and prosperity. Strategies focusing on trade diversification, technological advancements, infrastructure development, and regional collaborations are imperative. These approaches, coupled with investment in human capital, innovation, and sustainability, can empower South Asia to become a formidable player in global trade, contributing significantly to regional and global economic resilience.

Introduction

Global trade plays a crucial role in shaping the economic landscape of nations, and South Asia stands at the crossroads of immense opportunities and formidable challenges. Spanning a region characterized by diverse bio-diversity and cultures, increasing population, and numerous rich resources, South Asia

* Secretary, Government of Nepal

presents a promising frontier for global trade expansion. The region's strategic geographical location, expanding consumer markets, and the evolving dynamism of its economic position has strategic importance for interconnected global trading system.

Despite these strengths, the current state of exports from South Asia paints a contrasting picture. While the region accounts for a surprising 25% of the global population, its contribution to global trade through exports stands at 3 percent, trade in services 4 percent and about 4.5 percent of the total global output.

The South Asian region has witnessed a remarkable progress in its engagement with global trading system. In recent times, countries in this region, including Nepal, have actively participated in global trade networks, capitalizing on various opportunities that globalization presents. While global trade has opened doors to economic growth and development, it also brings many challenges, particularly for the countries like Nepal and Bangladesh aspiring and decided to graduate by 2026.

However, amidst diverse prospects, South Asia confronts compound challenges, including trade related infrastructural gaps, supply side constraints, regulatory complexities, geopolitical tensions, and socio-economic disparities. The current scenario in South Asia reveals a shocking reality: intra-regional trade, accounting for less than 5 percent of overall trade, remains alarmingly low compared to other RTAs. Despite the existence of regional trade groups and bilateral agreements, it's

striking to note that in some SAARC countries, trading within the SAARC bloc is more costly than engaging in trade outside the region. For instance, as per the references, Nepal, Pakistan, Sri Lanka, and India face 2.9 times more trade restrictions when conducting business with their South Asian partners compared to the rest of the world.

Major discourse of global trade and south Asia

Recent studies and various references emphasize the economic complementarity and geographical proximity among South Asian countries, indicating that they can trade three times more than the current levels. This disparity underscores the pressing need to address trade barriers and optimize regional cooperation to unlock the immense potential for intra-regional trade and economic growth within South Asia. Examining the dynamics of South Asia within the global landscape, it's evident that this region, encompassing approximately 2 billion which is 25 percent, out of 8 billion global population, holds significant potential and considerable resources.

However, despite this demographic and resource abundance, South Asia is yet to fully harness its economic potential. According to recent studies conducted by the UNESCAP, more than 67 percent of the trade potential within South Asian countries remains untapped, signaling a vast opportunity for growth and development. This glaring imbalance highlights the significant discrepancy between the potential and the current state of trade within the region. This divergence represents a clarion call for strategic interventions aimed at unlocking the untapped trade potential within South Asia, fostering balanced

and mutually beneficial trade relations, and capitalizing on the inherent strengths and resources the region holds.

By addressing trade barriers, enhancing cooperation, and leveraging the diverse assets at hand, South Asia has the potential to emerge as a formidable force in the global trade system contributing significantly to economic growth, development, and prosperity within the region. South Asia stands at the threshold of numerous opportunities poised for regional trade, primarily owing to its diverse economic complementarity, rich resources, and geographical proximity among the nations. South Asia enjoys abundant resources, an increasing young workforce, and a rapidly expanding consumer market. Notably, the Himalayas serve as the natural reservoirs of the region, underscoring the strategic importance of these resources. To harness these opportunities effectively, new strategies for South Asia entail technological advancements, scaling up production, and integrating into a more globally interconnected production system, notably through the involvement of multinational corporations (MNCs).

The trade policies and strategies of South Asia mainly focus on strengthening regional trade, address standards such as SPS, foster product development, implement Trade Facilitation Agreement (TFA), promote value addition, enhance connectivity, and stimulate the development of Regional Value Chains (RVCs) and Global Value Chains (GVCs). Despite the vast potential, the FDI inflow across South Asia remains notably low, accounting for only 4.4% of global FDI which is \$58 billion in 2022, while FDI outflows marginally rose to \$16 billion, as per World Investment Report (WIR) of 2023.

Notably, Nepal stands with untapped export potentials amounting to \$9.2 billion, according to the study of World Bank, emphasizing the imperative to foster FDI for economic growth. Nepal's GDP-to-FDI ratio, currently at 0.3 percent, ranks among the lowest globally compared to countries like Vietnam, Cambodia, or Myanmar. South Asia's opportunities lie in its market potential, complementary economies, advancements in information technology and services, as well as the vast prospects in tourism and trade in services.

The South Asian region stands at a critical juncture, facing both immense potential and formidable challenges in the realm of trade and investment. With over 350 Regional Trade Agreements (RTAs) worldwide, South Asia, notably SAARC, remains among the least connected regions in terms of regional trade integration.

Recognizing that partnerships are essential to development, not just regionally but also in connecting with the global community, South Asia must channel more investment into human capital while fostering an enabling environment for trade-centric research, innovation, and development. By embracing these strategies, South Asia can transcend its current challenges, fostering inclusive growth, and positioning itself as an influential contributor to global trade and economic development.

By capitalizing on our strengths, addressing challenges strategically, and fostering robust partnerships, Nepal, along with its South Asian counterparts, can navigate the global trade arena effectively, contributing significantly to regional prosperity and global economic resilience.

Key Recommendations

Better connectivity within South Asia not only enables smoother movement of goods but also fosters regional integration by strengthening economic ties among nations. The World Bank notes that enhanced connectivity through upgraded infrastructure leads to increased trade volumes and greater economic activity. Overall, trade-related infrastructure improvements contribute significantly to better trade facilitation in South Asia. They promote seamless movement of goods, reduce transportation costs, and foster regional economic integration, thereby unlocking the region's trade potential and facilitating greater participation in the world trading system. Academic research consistently emphasizes the essential role of robust infrastructure in enhancing trade and economic growth within the South Asian region.

Firstly, the diversification of South Asia's trade portfolio is crucial. Despite South Asia's strategic geographical location, our trade largely remains concentrated on a few commodities and limited destinations. Diversification can increase our strength to global market variations and ensure sustained growth. Diversification of trade in South Asia, both in terms of product and market diversification, is crucial for several reasons. In product diversification, countries can reduce their reliance on a limited range of goods, fostering resilience against market fluctuations and price volatility. It also encourages innovation and technological advancement, promoting higher value-added products and services.

Market diversification, on the other hand, enables countries to tap into various economies, reducing dependency on a

single market. This also helps to mitigate risks associated with economic downturns or geopolitical tensions in specific regions, ensuring stability and sustained growth. The results of trade diversification are multifaceted, dynamic, and cross sectoral. Countries achieve enhanced competitiveness as they venture into new markets and diversify their product base. This stimulates economic growth, promotes exports, generates employment opportunities, attracts foreign investment, and ultimately contributes to poverty reduction by creating a more robust and sustainable economic foundation for South Asian nations.

Secondly, leveraging technological advancements is imperative for trade and investment. Embracing digital transformation in trade processes can streamline cross-border transactions, reduce trade barriers, and enhance efficiency, encouraging competitive edge of the countries. Information Technology (IT) and Information and Communication Technology (ICT) play a pivotal role in bolstering trade within and beyond South Asia. Technological advancements have significantly reduced operational costs and enhanced quality across various industries in South Asia.

Moreover, technological advancements contribute to value addition and better product development in South Asian trade by enabling industries to produce goods and services of higher quality and precision. This is supported by studies such as the World Bank's research on the impact of technology on trade, emphasizing how new knowledge, innovation and technology adoption can elevate value chains and promote higher value-added exports. In essence, the incorporation of IT and ICT in

South Asian nations has not only reduced costs and increased quality but also facilitated greater value addition across trade sectors and subsectors.

Thirdly, addressing infrastructural shortfalls is fundamental. Enhanced connectivity through improved infrastructure, both physical and digital, is paramount for seamless trade facilitation within South Asia and beyond. Trade-related infrastructure plays a vital role in enhancing trade within South Asia by facilitating better connectivity and improving trade facilitation. Improved infrastructure, such as modernized ports, efficient road, and rail networks, and upgraded border crossings, greatly reduces transportation costs and time delays. For example, the Asian Development Bank (ADB) highlights that inadequate infrastructure can increase trade costs by up to 30%, underscoring the significance of robust infrastructure in bolstering trade.

Furthermore, harnessing regional collaborations is instrumental. Initiatives such as the SAFTA offer avenues for collective growth, fostering an environment conducive to trade cooperation among member nations. With a global GDP of 100 plus trillion dollars, South Asia currently contributes around 5 trillion dollars to this economic landscape. Unlocking its peak economic potential through boosted trade, increased production, and strategic investments could pave the way for South Asia to capture a larger share of the global market, potentially reaching the significant figure of 15 trillion dollars.

Considering the complex interplay between opportunities and challenges in South Asia's global trade landscape, several strategic thoughts are important. Fostering regional cooperation and integration through the harmonization of trade policies, trade related infrastructure, and the facilitation

of cross-border trade corridors would significantly enhance the region's competitive edge in global markets. Investing in sustainable development initiatives, including renewable energy projects and environmental conservation efforts, can bolster South Asia's attractiveness as an investment destination while addressing pressing ecological concerns. Additionally, mitigating geopolitical tensions and promoting diplomatic dialogue among South Asian nations are essential for creating a conducive environment for trade and investment.

Fostering a resilient and adaptive approach to navigate uncertainties, such as pandemics or global economic shifts, by diversifying trade partnerships and ensuring contingency plans, is crucial. Embracing a multi-faceted strategy that combines policy reforms, infrastructure development, technological innovation, and social inclusivity is pivotal for South Asia to harness the abundant opportunities and effectively navigate the challenges within the dynamic realm of global trading system.

Conclusion

The landscape of South Asia's global trade presents immense potential and significant challenges. Despite the region's diverse resources and expanding markets, its contribution to global trade remains disproportionately low. Intra-regional trade is limited, burdened by trade restrictions and trade related infrastructural gaps. Unlocking this untapped potential requires strategic interventions: trade diversification, technological advancements, infrastructure development, and regional cooperation are imperative. Addressing these issues can raise South Asia as a impressive force in global trade, fostering economic growth and prosperity. Strategies emphasizing collaboration, innovation, and sustainable development are crucial for South Asia to capitalize on its strengths, navigate challenges, and emerge as a key player in the ever-evolving global trade system.

References

- Bhagawati, J. (2008). *Termites in the trading system. How preferential agreements undermined free trade.* New York: Columbia University.
- Central Bureau of Statistics. (2024). *National Statistics.* Retrieved from <https://www.cbs.gov.np>.
- Christian, R. (2015). *Diplomacy and the making of world politics.* Cambridge shire: Cambridge University Press.
- Craig, V. (2013). *The history and future of the WTO,* Geneva: World Trade Organization Secretariat.
- Department of Customs. (2020). *Foreign trade statistics.* Retrieved from <https://www.customs.gov.np>.
- Department of Industry. (2020). *Industry Statistics.* Retrieved from <https://www.doind.gov.np/publications/industry-statistics>.
- Frank, F., Gerald, J., and Mara, S. (2007). *Handbook of public policy analysis, theory, politics, and methods.* London: CRC Press.
- Government of Nepal. (2009). *Trade Policy.* Kathmandu: Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.
- Government of Nepal. (2018). *Trade policy review.* Kathmandu: Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.
- Gyawali, T. N. (2014). *An Analysis of trade deficit and Nepal's foreign trade.* Trade and Development. Issue, (12). Kathmandu: Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.
- Gyawali, T. N. (2015). *Globalization and Nepal's foreign trade.* Nepal. Kathmandu: Department of Communication.

- Gyawali, T. N. (2017). Political economy of Nepal's international trade; concerning Kautilya's economic governance. Kathmandu: KAMAD. (A journal of Administration, management, and Development). Kathmandu: KAMAD.
- Jane, K. (2008). The political economy of trade in services. New York: Routledge.
- Klaus, S. (2019). The Global competitiveness reports. Geneva: World Economic Forum.
- Ministry of Industry, Commerce, and Supplies. (2015). Trade Policy, 2015. Kathmandu: Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.
- Ministry of Industry, Commerce, and Supplies. (2016). Nepal trade integration strategy. Kathmandu Ministry of Industry, Commerce, and Supplies.
- National Planning Commission. (2020). Human development report. Kathmandu: National Planning Commission.
- Richard, B. (2016). The great convergence. Massachusetts: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Robert C. and Alan M. (2016). International trade (3rd ed.). Macmillan Learning: Macmillan Publisher.
- Rodrick, D. (2018). Straight talk on trade. Ideas for the sane world economy. New Jersey: Princeton University Press.
- Roy j., Bruce B., and David M. (2016). Essentials of negotiation (6th ed.). New York: Mc Graw Hill Education.
- SAWTEE. (2012). Growing maze of non-tariff barriers. Kathmandu: South Asia Watch on Trade Economics and environment.
- Schofield, N., and Caballero, G. (2013). Advances in the political economy. London: Springer Heidelberg.
- South Asian Association for Regional Cooperation. (2004). Agreement on south Asian free trade area (SAFTA). Kathmandu: SAARC Secretariat.

- Todaro, P., and Smith, S. (2014). Economic development. Washington D. C., George Washington University: Pearson education.
- Trade and Export Promotion Center. (2020). Nepal overseas trade statistics. (Various issues). Retrieved from <https://www.tepc.gov.np>.
- World Bank (2017). Trade policy reforms for the twenty-first century: the case of Nepal. Washington D.C.: World Bank Group
- World Bank. (2019). World development indicators. Washington D.C.: World Bank Group.
- World Bank. (2020). Data bank. Retrieved from. <https://databank.worldbank.org/databases>
- World Integrated Trade Solution. (2020). Cambodia trade statistics: WITS. Retrieved from <https://wits.worldbank.org>.
- World Trade Organization. (2002). the Legal Texts. World Trade Organization Legal Text. Geneva: World Trade Organization Secretariat.
- World Trade Organization. (2019). Aid for Trade (AfT) briefly 2019, economic diversification, and empowerment. Geneva: World Trade Organization.
- World Trade Organization. (2019). Global value chain report, technological innovation, supply chain trade, and workers in a globalized world. Geneva: World Trade Organization.
- World Trade Organization. (2020). Trade Profiles. Retrieved from <https://wto.org/statistics>.

Public Debt Mobilization in Nepal: Status and Legal Arrangement

Durgesh Gopal Shrestha*

Background

Public debt refers to the amounts owed by the different levels of government that are used to finance public deficits resulting from a higher level of public expenditure to budgeted income and therefore, it represents as a major tool for bridging the government deficits. Public debt mobilization has been playing an important role in balancing government's increasing expenditure and limited income resources. Almost all the countries of the world take loans both internally and externally. If the source of revenue is insufficient for the expenditure on recurrent and development activities of the country, public debt is considered as a means of supplementing the deficit budget.

Classical economists have argued against public debt stating that the government should create a small budget for essential work. However, after the great economic depression of 1930's economists J. M. Keynes emphasized the need for government intervention to prevent recession in an economy and advocated a deficit budget. Keynes and his follower argued that the capital part of the budget should be met including debt as it will have a positive impact on economic development.

Contemporary economists have also emphasized on the management of public debt by taking public debt as a major tool for meeting the low finances of the government. Although public debt is not bad in itself, if it is not managed and utilized properly, it can lead the country into the situation of debt trap.

* Director, Nepal Rastra Bank

Because of this, it is believed that loans as of debt should be invested only in high-priority productive sectors and result oriented developmental activities in an efficient and effective manner.

Public Debt: Role and Status

Public debt is the loan taken by government from domestic as internal sources or from abroad as external sources to meet insufficient public expenditure than revenue collection which has to be returned back with principal and interest according to the conditions specified in due period. The Public Debt Management Act, 2022 states that foreign debt represents the sum of outstanding amount due from foreign government, foreign government bank or financial institution or agency in foreign currency, while internal debt represents the loan taken from Nepalese citizens, corporate organizations, banks and financial institutions.

Role of Public Debt in an Economy

The government tries to maintain economic growth and stability, employment creation and equality through fiscal policy. Among the different instruments of fiscal policy like government expenditure, revenue and public debt used in Nepal, public debt is an important instrument to stimulate the mobilization of potential areas available in a country for overall economic welfare. Its role in an economy seems to be as follows:

- To meet insufficient public expenditure i.e. supplementing the deficit budget for developmental activities,
- To achieve national goals by mobilizing resources in priority areas,
- To make investment in all sectors for balanced economic development,

- To ensure adequate opportunities for private sector investment,
- To carry out reconstruction and rehabilitation works caused by natural calamities, epidemics, etc.,
- To accelerate developmental activities thereby creating opportunities for employment and income generation,
- To accelerate capital market by raising internal debt through various instruments.

Status of Public Debt Mobilization

Although the budget system in Nepal was first introduced in 2008 BS, the internal debt became a part of the budget for the first time in FY 2018/19. Even though, the foreign aid had been used from the first budget, the external debt was taken from the FY 2020/21 only. Therefore, the history of public debt management in Nepal has completed by more than a half century and along the path various dimensions of debt management and the area of risk are expanding. The status of public debt in Nepal has been highlighted in the following points.

- In the history of Nepal, the ratio of public debt to GDP was lowest at 5.7 percent in FY 2031/32 and reached to highest at 66.8 percent in FY 2047/48.
- After the people's second movement, the ratio was 43.4 percent in FY 2063/64 which continuously decreased and fell to 22.3 percent in FY 2071/72 before the earthquake in 2072. Due to the post earthquake reconstruction work, huge investment in reconstruction and rehabilitation at the state and local levels caused the government debt to increase again since FY 2073/74.
- In FY 2075/76, government debt reached to 27.2 percent of GDP. However, due to the COVID-19 epidemic at the end of the FY 2076/77, the public debt increased at a higher speed due mainly to higher expenditure requirements for

vaccines and health infrastructure. Consequently, public debt to GDP ratio reached at 41.2 percent by the end of FY 2079/80.

- Out of the total debt ratio of 41.2 percent in FY 2079/80, the share of internal debt is 20.9 percent and external debt is 20.3 percent.
- In terms of amount, the total debt outstanding stands at Rs. 2,218.5 billion as of FY 2079/80. Out of this, internal debt is Rs. 1,125.2 billion and external debt is Rs. 1,093.3 billion.
- The Fifteenth Plan (2076/77 - 2080/81) has focused on low finance mobilization necessary for high economic growth by mobilizing public debt in sustainable areas with high rates of return as per the federal structure. The plan has expected to have annual public debt confined within 4.3 percent of GDP, mobilizing public debt in capital formation and productive areas of national priority contributing to high economic growth.
- Every year the government budget announcement makes a provision for public debt mobilization for coming year. In the federal budget of the FY 2080/81, it has mentioned that the foreign loan of Rs. 212.75 billion and the domestic borrowing of Rs. 240 billion will be mobilized.

Table - 1 : Public Debt Outstanding

(Amount in Rs. billion)

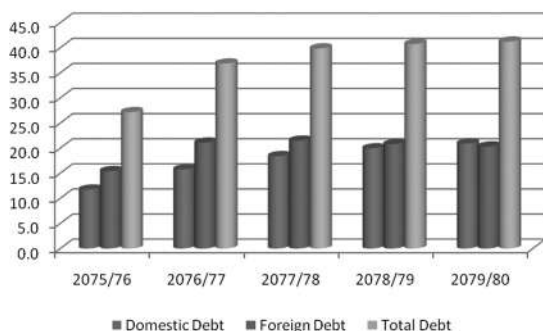
Public Debt	2075/76	2076/77	2077/78	2078/79	2079/80
Domestic Debt	453.0	613.2	800.3	984.3	1,125.2
Foreign Debt	594.9	819.7	934.1	1,025.8	1,093.3
Total Debt	1,047.9	1,432.9	1,734.5	2,010.1	2,218.5

(Source: Current Macroeconomic and Financial Situation, Nepal Rastra Bank, July 2023)

Table - 2 : Public Debt to GDP Ratio

FY	Domestic Debt	Foreign Debt	Total Debt
2075/76	11.7	15.4	27.2
2076/77	15.8	21.1	36.8
2077/78	18.4	21.5	39.9
2078/79	20.0	20.8	40.7
2079/80	20.9	20.3	41.2

(Source : Current Macroeconomic and Financial Situation, Nepal Rastra Bank, July 2023)

Generally, the ratio of public debt to GDP is used to calculate the debt ratio in any country. Although there is no uniformity regarding how much public debt is appropriate for the economy, it depends on the size of an economy, its growth rate, sources of export and foreign exchange earnings, productive use of debt and its management capacity, etc., that determine the limits of public debt. From the above tables, it can be observed that the public debt in Nepal is in increasing trend having higher speed of domestic debt in comparison to foreign debt which has exceeded in FY 2079/80 with domestic debt 20.9 percent of GDP to foreign debt 20.3 percent of GDP.

Table - 3 : Public Debt to GDP Ratio in South Asia

S.N.	Country	Public debt to GDP (Percent)
1	Bangladesh	39.1
2	India	55.5
3	Pakistan	75.8
4	Sri Lanka	117.7
5	Maldives	114.9
6	Bhutan	124.8

(Source : International Monetary Fund, 2022, <https://www.imf.org/external/...>)

According to International Monetary Fund, 2022, among the South Asian countries, the ratio of public debt to GDP is the lowest in Bangladesh as compared to others. In the year 2022, such ratio is found to be 39.1 percent in Bangladesh followed by 55.5 percent in India. Similarly, Pakistan has 75.8 percent debt to GDP ratio whereas Sri Lanka has the highest which stood at 117.7 percent. Likewise, such ratio in Maldives stood at 114.9 percent followed by 124.8 percent in Bhutan.

Legal Arrangements for Public Debt Mobilization

The legal arrangements for public debt mobilization in Nepal have been underlined in the Constitution of Nepal and other various legal documents as mentioned below:

(a) Provision in Constitution of Nepal

- According to Article 115 (2) of the Constitution of Nepal, the Government of Nepal shall not raise any loan or give guarantee except as provided for in the Federal law, Article 203 (2) the state government shall not raise any loan or give guarantee except as provided for in the Federal law.
- Article 251 (1f) mentions that the National Natural Resources and Fiscal Commission shall analyze macroeconomic indicators and recommend ceiling of

internal loans that the federal, State and Local Governments can borrow. In Article 51 of the Constitution of Nepal, it is mentioned under the policies relating to economy, industry and commerce that obtaining the foreign assistance should be made transparent based on national needs and priorities and the amount received in a form of foreign assistance should be incorporated in the national budget.

- Article 59 (6) of the Constitution has given GON full authority and power to obtain foreign assistance and borrow loans which needs to be mobilized to have macro-economic stability of the country. Similarly, Schedule-5 has empowered the federal government to mobilize all types of foreign grants, aid and loans while Schedule-6 has empowered the State government to mobilize foreign grants and assistance with the consent of the federal government.

(b) Legal arrangements in various laws and legal documents

- In order to manage internal and external debt, the National Debt Act, 2059 and the Loan and Guarantee Act, 2025 have been amended and consolidated to bring updated uniform Public Debt Management Act, 2079.
- In the Intergovernmental Fiscal Arrangement Act, 2074, the GON has the authority to take foreign loans. Similarly, the government of Nepal, the state and local level can take internal loans within the limits recommended by National Natural Resources and Fiscal Commission. But, the state and local level must obtain the consent of the GON before taking internal loans. While seeking such consent, a proposal with details of the plan sought to take loan, the outputs and achievements that can be obtained from the plan, the loan repayment plan, and the details of institution extending the loan has to be submitted.

- If the proposal submitted is found eligible then the GON can give consent to take internal loans to the concerned state or local level. In addition, the GON can extend loans to the state or local level through agreement to carry out the plan and program as mentioned in the proposal.
- In the Local Government Operation Act, 2074, rural municipalities and municipalities can take internal loans for productive, employment-oriented, internal income growth and development works, within the limits of the recommendation of the National Natural Resources and Fiscal Commission. Such loans taken from the GON or as against the guarantee of GON for a period not exceeding than 25 years, if fails to repay within the due time-frame, then the Government of Nepal may recover such loans from the grants to be provided to the concerned municipalities.
- In the International Development Cooperation Policy, 2019, a policy has been adopted to use concessional loans in the areas of physical infrastructure, agriculture and tourism infrastructure contributing to high economic growth, areas contributing to skills development and job creation, and the areas contributing to the earning of foreign currency through enhancing export capacity. Concessional loan assistance as well as other types of loans can be used to carry out projects in the areas of national needs and priorities that have been specified.

Bases of Public Debt Mobilization

The Government of Nepal has only the authority to take foreign loan. While taking foreign loan, it should be taken with an objective to ensure the overall macroeconomic stability of the country. The GON can take foreign assistance for implementing

the plans or programs of own or to implement at the state or local level. The state and local level cannot take any kind of foreign aid without the prior approval of the GON.

While mobilizing foreign aid and loans, the government should prioritize areas of national needs and priorities as :

- (a) construction, maintenance and restoration of physical infrastructure
- (b) education, health, drinking water and sanitation
- (c) Enhancement of national production and productivity
- (d) Employment generation and poverty alleviation
- (e) Development of science and technology and transfer
- (f) Environmental protection and climate change
- (g) Disaster management
- (h) Capacity enhancement and human development
- (i) Investment in public-private partnership
- (j) Public-private, cooperative and community sectors that have been identified by the GON that are suitable for receiving foreign aid.

According to Public Debt Management Act, 2079, for the implementation of plans and programs or projects approved by the Government of Nepal including of state and local level, the foreign loans can be collected partially or fully from any foreign government, foreign government bank or financial institution or agency which should be less or equal to the one-third of GDP at current price of the preceding fiscal year in foreign currency at prevailing exchange rate.

The expenses for such foreign loan taken will be borne by the Federal Consolidated Fund. However, if the GON takes foreign loan for the state or local level, the expenses of such loan amount will be borne by the respective State Consolidated Fund or Local Consolidated Fund. The period for repayment of the principal and interest of the foreign loan will be as per specified in the agreement between GON and the foreign government or foreign government bank or financial institution or agency providing the loan.

The GON, state and local level can take internal loans within the limits recommended by the National Natural Resources and Fiscal Commission. But there is a provision that the state and local level must obtain the consent of the GON before taking internal loans through issuing a single or different bond subject to existing laws. While seeking such consent, a proposal has to be submitted to Ministry of Finance with details of the plan sought to take loan, the outputs and achievements that can be obtained from the plan, the loan repayment plan, and the details of institution extending the loan.

If the proposal submitted is found eligible then the GON can give consent to take internal loans to the concerned state or local level. In addition, the GON can extend loans to the state or local level through agreement to carry out the plan and program by mentioning the use of loans amount, mode of payment and time-frame as well.

Every year, the National Natural Resources and Fiscal Commission recommends criteria for raising domestic debt for the federal, state and local level. According to the recommendation, the GON can raise internal debt for FY 2079/80 not exceeding to 5.5 percent of the projected GDP of FY 2079/80 after analyzing the current macroeconomic indicators, the debt mobilization capacity of state and local level and the market situation. The state government can raise internal debt not exceeding 12 percent of the sum of revenue received from the GON and the revenue collected from its own internal sources. Similarly, the local level can raise internal debt not exceeding 12 percent of the sum of revenue received from the GON and state government including the revenue collected from its own internal sources.

Accordingly, the GON, state government or local level can raise domestic debt by issuing one or different types of bonds partially or fully subject to the prevailing laws. The Public Debt

Management Office is responsible for raising such internal debt by issuing different bonds in the market. Even if the GON has given consent to the state or local level to raise internal debt, the Public Debt Management Office is responsible to carry out all the operational and managerial works related to debt management. However, at present, the management of internal debt mobilization is being done by Nepal Rastra Bank on behalf of Government of Nepal which is going to be transferred to Public Debt Management Office in near future.

Issues and Solutions of Public Debt Management

The existing issues and that may arise in the management of public debt mobilization in Nepal with their solutions are highlighted briefly as follows:

- There is a lack of clear strategy on public debt management and therefore, it needs to formulate and implement short-term, medium-term and long-term strategies.
- Failure to formulate public debt management regulations to implement the Public Debt Management Act effectively. So, it needs to be formulated and implement at urgency.
- There is a less effective mobilization of public debt, and therefore for efficient and effective mobilization towards achieving overall economic development, the national goals and areas should be identified and prioritized.
- The federal structure has provided state and local level to mobilize internal debt. However, they are being not able to use it, even has not been initiated yet. This requires strengthening the legal and institutional aspects of these governments.
- For optimum mobilization of public debt, the limits of public debt investment is required before taking any additional foreign loan and its sustainability should be studied and projected thoroughly and efficiently.

- The institutional capacity of the Public Debt Management Office should be developed including strengthening the abilities and skills of its employees in order to increase the capacity of debt mobilization and utilization.
- There is a tendency of non-receipt of bilateral/multilateral concessional loans as per commitment. So, obtaining committed bilateral/multilateral loans on timely manner and utilizing them in developmental activities is a must.
- Debt mobilization should be improved by analyzing the integrated performance of internal and external loans.
- Mismatch of foreign loans should be prevented. So, the received loans should be used in capital expenditure areas such as hydropower, roads, bridges, railways, irrigation, airfields, and dry ports rather than in recurrent activities.
- Foreign loans accompanied by conditions cannot be invested efficiently and therefore, the GON should give priority to withdraw such conditions from the agreement as far as possible through perfect dialogue and negotiation.
- Continually increasing the size of debt and the annual liability for the repayment of loan principal and interest. So, the burden of foreign debt should be reduced by increasing domestic capital mobilization capacity.
- Internal debt should be mobilized in such a way that does not discourage private sector investment making ensure that there is no crowding out effect in the market.

Conclusion

Public debt is a means to cover the budget deficit and run the economy smoothly. It should be mobilized to increase the production and productive capacity of an economy so as to stimulate domestic production to increase supply for meeting the aggregate demand both domestically and externally through

export promotion. Public debt should be managed effectively by deploying in the developmental activities, expanding infrastructure and in the productive sector thereby enhancing to raise the status level of Nepal from developing country to the level of middle-income countries by 2030.

If the public debt is not utilized prudently in productive sector, in production oriented developmental activities or for enhancing production and productive capacity, it may fall into the situation of debt trap. So, the public debt should be taken only in a prudent manner and should be managed by strengthening good governance with efficiency, together with co-ordination and harmonization between the stakeholders should be developed to solve any issues that may occur in the effective management of public debt mobilization on timely basis.

* * *

References

- MOF (2017). *Intergovernmental Fiscal Arrangement Act, 2074 (2017)*. Ministry of Finance, Government of Nepal, Kathmandu.
- MOF (2019). *International Development Cooperation Policy, 2019*. Ministry of Finance, Government of Nepal, Kathmandu.
- MOF (2023). *Budget Speech, 2023/24*. Kathmandu: Ministry of Finance, Government of Nepal.
- Nepal Law (2015). *Constitution of Nepal (2015)*. Constituent Assembly Secretariat, Singha Durbar, Kathmandu.
- Nepal Law (2074). *Local Government Operation Act, 2074*. Law and Order Committee, Kathmandu.

Nepal Law (2079). *Public Debt Management Act, 2079*. Law and Order Committee, Kathmandu.

NNRFC (2079). *Fourth Annual Report, 2079*. National Natural Resources and Fiscal Commission, Kathmandu.

NPC (2020). *The Fifteenth Plan (2076/77 - 2080/81)*. Kathmandu: National Planning Commission, Government of Nepal.

NRB (2023). *Current Macroeconomic and Financial Situation (Based on the Annual Data of 2022/23)*. Kathmandu: Nepal Rastra Bank.

Website

https://www.imf.org/external/datamapper/CG_DEBT_GDP@GDD/CHN/FRA/DEU/ITA/JPN/GBR/USA (IMF, 2022)

Strategic Plan

Organizational Portfolio Approach: BCG matrix, GE-9 cells Limitations and Implication; Strategy Implementation and Control.

Red Ocean vs Blue Ocean Strategy

Jugal K. Kushwaha *

Introduction

Strategic planning in management is the process of documenting and establishing the direction of business by assessing both where you are and where you are going. A well-written strategic business plan can play a pivotal role in the business's growth and success because it tells employees how best to respond to opportunities and challenges. A company's strategic plan consists of its: Mission; Vision; Values; Long-term goals; Action plans

Portfolio planning approach

A group of businesses is called a portfolio. Organizations that have multiple business units must decide how to allocate resources to them and decide what objectives and strategies are feasible for them. Portfolio planning approaches help firms analyze the businesses relative to each other. A portfolio planning approach involves analyzing a firm's entire collection of businesses relative to one another. Two of the most widely used portfolio planning approaches include the Boston Consulting Group (BCG) matrix and the General Electric (GE) approach.

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

The Boston Consulting Group (BCG) Matrix

The Boston Consulting Group (BCG) matrix helps companies evaluate each of its strategic business units based on two factors:

- (1) SBU's market growth rate (i.e., how fast the unit is growing compared to the industry in which it competes) and
 - (2) SBU's relative market share (i.e., how the unit's share of the market compares to the market share of its competitors).
- Because the BCG matrix assumes that profitability and market share are highly related, it is a useful approach for making business and investment decisions. However, the BCG matrix is subjective, and managers should also use their judgment and other planning approaches before making decisions. Using the BCG matrix, managers can categorize their SBUs (products) into one of four categories.

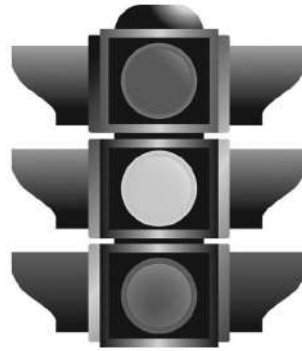
Source: <https://open.lib.umn.edu/principlesmarketing/chapter/2-5-strategic-portfolio-planning-approaches/>

The General Electric (GE) Approach

The next portfolio planning approach that helps a business determine whether to invest in opportunities is the General Electric (GE) approach. The GE approach examines a business's strengths and the attractiveness of the industry in which it competes. As we have indicated, a business's strengths are factors internal to the company, including strong human resources capabilities (talented personnel), strong technical capabilities, and the fact that the firm holds a large share of the market. The attractiveness of an industry can include aspects such as whether or not there is a great deal of growth in the industry, whether the profits earned by the firms competing within it are high or low, and whether or not it is difficult to enter the market. For example, the automobile industry is not attractive in times of economic downturn such as the recession in 2009, so many automobile manufacturers don't want to invest more in production. They want to cut or stop spending as much as possible to improve their profitability. Hotels and airlines face similar situations.

Companies evaluate their strengths and the attractiveness of industries as high, medium, and low. The firms then determine their investment strategies based on how well the two correlates with one another. The General Electric (GE) approach shows, the investment options outlined in the GE approach can be compared to a traffic light. For example, if a company feels that it does not have the business strengths to compete in an industry and that the industry is not attractive, this will result in a low rating, which is comparable to a red light. In that case, the company should harvest the business (slowly reduce the investments made in it), divest the business (drop or sell it), or stop investing in it, which is what happened with many automotive manufacturers.

- ✓ Red: Harvest or divest products; stop investing in new products, markets, or technology
- ✓ Yellow: Hold market share
- ✓ Green: Build market share; invest in new products, market, or technology

Source: <https://open.lib.umn.edu/principlesmarketing/chapter/2-5-strategic-portfolio-planning-approaches/>

Spotlight Strategy

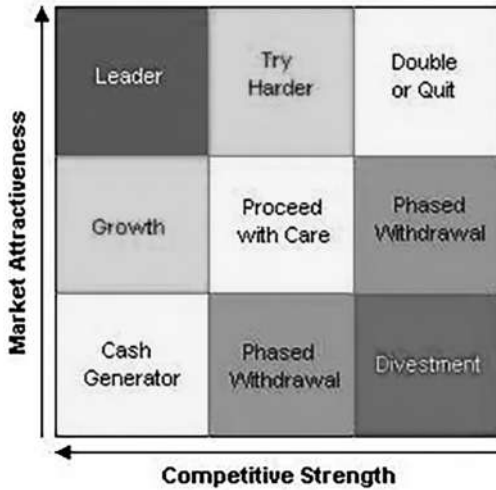
GE matrix is also called “Stoplight” strategy matrix because the three zones are green, yellow, and red of traffic lights.

- 1) Green indicates invest/expand – if the product falls in green zone, the business strength is strong and industry is at least medium in attractiveness, the strategic decision should be to expand, to invest and to grow.
- 2) Yellow indicates select/earn – if the product falls in yellow zone, the business strength is low, but industry attractiveness is high, it needs caution and managerial discretion for making the strategic choice
- 3) Red indicates harvest/divest – if the product falls in the red zone, the business strength is average or weak and attractiveness is also low or medium, the appropriate strategy should be divestment.

The Ge 9 Cell Matrix

The GE matrix was developed by McKinsey and Company consultancy group in the 1970s. The nine cells in the McKinsey Matrix are structured to help evaluate existing opportunities and

determine which has the best chance of success. In this way, the GE Nine Cell Matrix is an effective framework for decision-making. Like the BCG, the GE matrix helps you to determine how to allocate resources, but it allows more flexibility. The nine cell grid measures business unit strength against industry attractiveness and this is the key difference.

Source: <https://strategicmanagementinsight.com/tools/ge-mckinsey-matrix/>

This matrix was developed in the 1970s by the General Electric Company with the assistance of the consulting firm, McKinsey & Co, USA. This is also called GE multifactor portfolio matrix.

The GE matrix has been developed to overcome the obvious limitations of BCG matrix. This matrix consists of nine cells (3X3) based on two key variables:

- i) Business strength
- ii) Industry attractiveness

The horizontal axis represents business strength, and the vertical axis represents industry attractiveness.

The business strength is measured by considering such factors as:

- » relative market share
- » profit margins
- » Ability to compete on price and quality.
- » knowledge of customer and market
- » competitive strengths and weaknesses
- » technological capacity
- » caliber of management

Industry attractiveness is measured considering such factors as:

- » market size and growth rate
- » industry profit margin
- » competitive intensity
- » economies of scale
- » technology
- » social, environmental, legal, and human aspects

Advantages and Limitations of GE Nine Cell Matrix

Advantages

- 1) It used 9 cells instead of 4 cells of BCG.
- 2) It considers many variables and does not lead to simplistic conclusions.
- 3) High/medium/low and strong/average/low classification enables a finer distinction among business portfolios.
- 4) It uses multiple factors to assess industry attractiveness and business strength, which allow users to select criteria appropriate to their situation.

Limitations

- 1) It can get quite complicated and cumbersome with the increase in businesses.
- 2) Though industry attractiveness and business strength appear to be objective, they are in reality subjective judgements that may vary from one person to another.

- 3) It cannot effectively depict the position of new business units in developing industry.
- 4) It only provides broad strategic prescriptions rather than specifics of business policy.

Strategy Implementation

Implementation involves transforming the chosen strategies into action and refers to the methods and techniques the organization adopts to execute management's selected strategy. Implementation is a process of selecting (1) the most appropriate structure for the chosen strategy, (2) support systems for resource allocation, and (3) suitable motivation. Inherently, implementation is critical to goal attainment since even the best strategy is worthless if implemented incorrectly.

To properly implement a strategy, five key areas must be addressed:

- 1) The organizational structure must be able to support strategic action. In addition to an appropriate structure, the strategy should include the degree of autonomy allowed for each individual to carry out his or her portion of the required activities.
- 2) Implementation systems must be in place to ensure that the firm's activities, from the decision-making process to output, are in accord with the agreed-upon strategy.
- 3) The organization's management style must focus on leadership, planning, organizing, controlling, communicating, and problem-solving activities.
- 4) The organization's culture must be in tune with, and supportive of, the strategic process.
- 5) There must be a match between the strategy and the implementation.

Thus, successful implementation of strategy requires a planned effort with commitment from all members of the organization, not just from management. However, management must ensure that the proper tools, support mechanisms, and lines of authority exist within the organizational structure to implement the strategy.

Evaluation and Control

Evaluation and control entails monitoring the organization's performance to ensure that the chosen strategy achieves the desired objectives. The corporation evaluates and appraises its mission, goals, objectives, strategies, and policies in light of its dynamic and ever-changing environment. Thus, the strategic management process goes full circle as a continuous and repetitive cycle of vision, planning, implementing, and evaluating. Evaluation is an essential function for validation of the success or failure of management's strategy. If results are below expectations, the organization has the opportunity to reassess its direction and, if necessary, alters the strategic plan.

Red Ocean vs Blue Ocean Strategy

Chan Kim & Renée Mauborgne coined the terms red and blue oceans to denote the market universe.

Red oceans are all the industries in existence today – the known market space, where industry boundaries are defined, and companies try to outperform their rivals to grab a greater share of the existing market. Cutthroat competition turns the ocean bloody red. Hence, the term 'red' oceans.

Blue oceans denote all the industries not in existence today – the unknown market space, unexplored and untainted by competition. Like the 'blue' ocean, it is vast, deep, and powerful – in terms of opportunity and profitable growth.

The chart below summarizes the distinct characteristics of competing in red oceans (Red Ocean Strategy) versus creating a blue ocean (Blue Ocean Strategy).

RED OCEAN STRATEGY	BLUE OCEAN STRATEGY
Compete in existing market space	Create uncontested market space
Beat the competition	Make the competition irrelevant
Exploit existing demand	Create and capture new demand
Make the value-cost trade-off	Break the value-cost trade-off
Align the whole system of a firm's activities with its strategic choice of differentiation or low cost	Align the whole system of a firm's activities in pursuit of differentiation and low cost

© Chan Kim & Renee Mauborgne. All rights reserved.

Fundamental Differences between Red Ocean strategy and Blue Ocean Strategy

To sustain them in the marketplace, red ocean strategists focus on building advantages over the competition, usually by assessing what competitors do and striving to do it better. Here, grabbing a bigger share of a finite market is seen as a zero-sum game in which one company's gain is achieved at another company's loss. They focus on dividing up the red ocean, where growth is increasingly limited. Such strategic thinking leads firms to divide industries into attractive and unattractive ones and to decide accordingly whether or not to enter.

Blue ocean strategists recognize that market boundaries exist only in managers' minds, and they do not let existing market structures limit their thinking. To them, extra demand is out there, largely untapped. The crux of the problem is how to

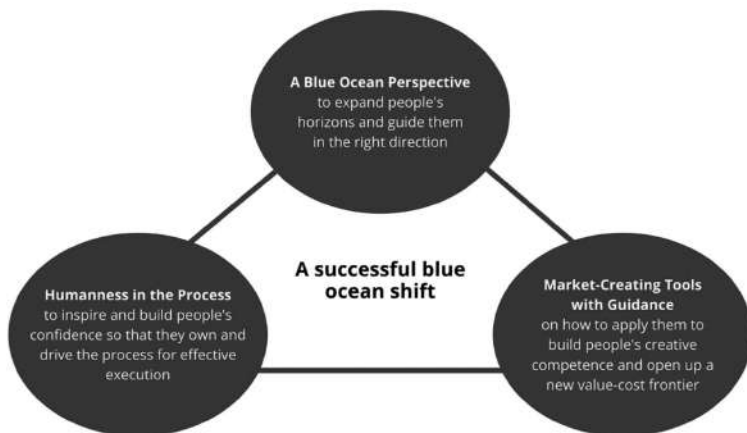
create it. This, in turn, requires a shift of attention from supply to demand, from a focus on competing to a focus on creating innovative value to unlock new demand. This is achieved via the simultaneous pursuit of differentiation and low cost.

Under the blue ocean strategy, there is scarcely an attractive or unattractive industry per se because the level of industry attractiveness can be altered through companies' conscientious efforts. As market structure is changed by breaking the value-cost trade-off, so are the rules of the game. Competition in the old game is therefore rendered irrelevant. By expanding the demand side of the economy, new wealth is created. Such a strategy, therefore, allows firms to largely play a non-zero-sum game, with high pay-off possibilities.

Shifting from Red to Blue Ocean

To successfully shift from red oceans of bloody competition to blue oceans of new market space depends on three key components:

THREE KEY COMPONENTS OF A SUCCESSFUL BLUE OCEAN SHIFT

© Chan Kim & Renee Mauborgne. All rights reserved.

Global Current Trends

In industries which are tending to grow, the current pattern of competition is more focused on innovation. As we all see firms nowadays not only want to be more competitive but also being innovative is also noted in their future programs, beside tend to stability rather than change is also another subject for the firm that they may think about their firms` future and this may face them to some limitation (Cleff and Rennings, 2011). However, several books on strategic perception have emerged that share an interest in the main factor for the firms is that to know and to understand how to innovate and distinguish the current situation to recruit innovation and entrepreneurship to make evolution in their business or company.

References

- Andersen, P. H., and J. Strandkov (2008). "The innovator's dilemma: when new technologies cause great firms to fail/lead the revolution/blue ocean strategy: how to create uncontested market space and make the competition irrelevant." *Academy of Management Review* 33(3): 790-794.
- Buisson, B. and P. Silberzahn (2010). "Blue Ocean Or Fast-Second Innovation? A FourBreakthrough Model to Explain Successful Market Domination." *International Journal of Innovation Management (ijim)* 14(03): 359-378.
- Burke, A. E., A. Van Stel, et al. (2009). "Blue Ocean versus Competitive Strategy: Theory and Evidence."

- Chan Kim W, Mauborgne R (2015) Blue Ocean strategy. Harvard Business Review Press, p 12
- Cleff, T. and K. Rennings (2011). "Theoretical and Empirical Evidence of Timing-to-Market and Lead Market Strategies for Successful Environmental Innovation." Discussion Papers
- Cynthia Montgomery (2012) The strategist. (Harper Collins, p 23
- Hakansson H, Snehota I (2006) No business is an island: the network concept of business strategy. Scand J Manage 22:261
- Kim, W. C., R. Mauborgne, et al. (2008). Blue ocean strategy: How to create uncontested market space and make the competition irrelevant, Harvard Business School Press.
- Lourdesamy I (2017) New frontiers of management. Cengage Learning Asia, pp 63–86 and pp 103–11

Role of the World Bank in Nepal's Path to Prosperity

Chop Kanta Subedi *

The World Bank

The World Bank is an international financial institution established in 1947 under the agreement at the United Nations Monetary and Financial Conference at Bretton Woods, New Hampshire (the Bretton Woods Agreement) in 1-22 July 1944. It is the group of five independent institutions namely; International Banks for Reconstruction and Development (IBRD), International Development Association (IDA), International Finance Corporation (IFC), Multilateral Investment Guarantee Agency (MIGA) and International Centre for Settlement of Investment Disputes (ICSID). The World Bank Group is one of the world's largest sources of funding and knowledge for developing countries. The five institutions of the World Bank Group share a commitment to reducing poverty, increasing shared prosperity, and promoting sustainable development.

The World Bank Mission:

The missions of the World Bank are; to end extreme poverty by reducing the share of global population that lives in extreme poverty to 3 percent and, to promote shared prosperity by increasing the incomes of the poorest 40 percent of people in every country[†].

The World Bank Funding

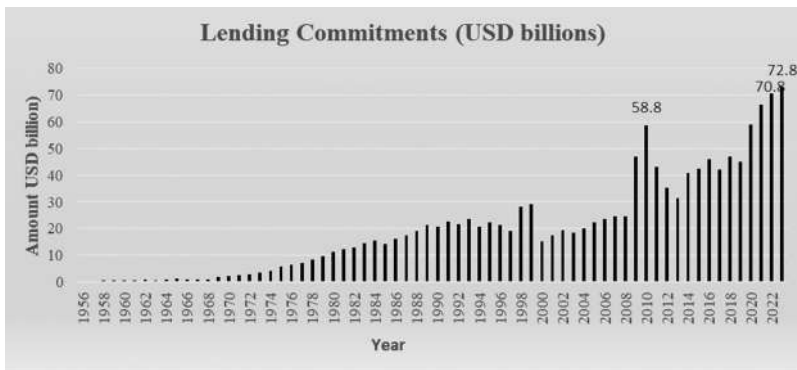
The World Bank Group works in every area of development including education, health, public administration, transportation,

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

† <https://www.worldbank.org/en/who-we-are>

infrastructure, agriculture, financial sector and so on. It works not only to build infrastructure for supporting economic growth, but also supports for the human development. It provides a wide range of financial products and technical assistance to the member country with the ultimate goal of creating a world free of poverty. It ensures that everyone even the world's poorest people, sees the benefits of the economic growth and prosperity. Since 1947, the World Bank has funded over 12,000 development projects in its member countries, via traditional loans, interest-free credits, and grants[‡]. Of the five institutions of the World Bank Group, IBRD provides financial development and policy financing, IDA provides zero-to low-interest loans and grants, IFC mobilizes private sector investment and provides advice, MIGA provides potential risk insurance (guarantees) and ICSID settles investment disputes.

Since the beginning, the World Bank has funded over one trillion dollars for financing to reduce poverty and fostering the prosperity to the world of which 99 countries have got country specific projects and 148 investment projects are covering not to any specific country but throughout the world. The following are the detail of the total funding by the World Bank by 2023.

Source: <https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-home>

[‡] <https://www.worldbank.org/en/what-we-do>

World Bank's Collaboration in Nepal

Nepal became member of the World Bank in September 06, 1961. After the membership, Nepal has been benefiting from the World Bank in various forms of financial and technical assistance. The first project financed by the World Bank in Nepal was Telecommunication Project of commitment amount of US\$1.7 million in 1969. Since then, Nepal has got total of 204 development projects of total commitment amount of US\$11.21 billion in various sectors. Out of the total investment projects funded by the World Bank, 180 projects of total commitment of US\$8.6 billion are already completed and 24 investment projects are active with total commitment amount of US\$2.6 billion[§].

As per the classification of the economies, Nepal is Least Development Country (LDC), so Nepal is not eligible for financing under the IBRD. Thus, in Nepal, the World Bank Group includes only the IDA; the concessionary lending arm, the IFC; the private sector arm and, the MIGA; the investment risk insurance arm. Out of them, the IDA has high exposure in investing in Nepal.

The development projects funded by the World Bank are not only helping Nepal to reduce poverty and raise the standard of living of the general people, but also helping to finance for the development projects. These projects are also the milestone for the infrastructure development as well as economic and social development of the country. Date back to the historical investment projects of the World Bank, all the projects from 1960s to 1970s were developmental projects. Most of the projects in that time were related to highway construction, telecommunication infrastructure, irrigation, water supply, hydro power generation, and rural development including financial sector (the establishment of Nepal Industrial Development Corporation Project).

§ https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-list?os=0&countryshortname_exact=Nepal

In 1980s, the World Bank's funding has shifted its dynamism which includes both infrastructure financing and human development related projects. In that decade, the Bank focused on financing for fostering the industrialization of Nepalese economy meantime, the Bank increased financing for enhancing the accesses to education, crop production and generation of hydropower. The first ever highest funding project of the World Bank in Nepal was Marsyangdi Hydropower Project of 69 Mega Watt in 1984 in which the Bank had financed US\$107 million. In this decade, the Bank had provided technical assistance to financial sector reform in 1983-84 immediate after the currency crisis (Balance of Payment Crisis). The Structural Adjustment Credit of US\$50 million in 1987 and Structural Adjustment Loan Project of US\$60 million in 1987 have helped Nepal to adopt liberalization and reform Nepal's financial sector.

In 1990s, the World Bank had funded US\$609 in 17 investment projects mainly focusing in education, health irrigation, road construction and the construction of transmission lines. Onwards 2000s, the Bank focused on poverty reduction, enhancing access to education, access to health services and access to financing. In the decade of 2000s, the Bank funded 40 investment projects with total investment of US\$1.34 billion of which the projects of costs US\$154 million were directly related poverty reduction. Along with poverty reduction, education and health sector reform were other main priorities of the Bank. In this period, school sector reform and access programs were of the total project cost US\$326 million and health sector reform were of total costs US\$295 million. During this time, many schools and health posts were established in Nepal. As a consequence, the level of poverty was significantly lowered and access to education and health services increased remarkably. Financial

sector reform (2002-2004) is another significant contribution of the World Bank in Nepal. Through Structural Adjustment Program and Financial Sector Restructuring Program of the Bank, Nepalese financial sector had been benefited in line of making more resilient and sustainable.

Since the last two decades, along with poverty reduction, the World Bank in Nepal is strengthening human development and infrastructure financing. The remarkable project of the Bank during this time was School Sector Reform Program Additional Financing of US\$1164 million in 2016 and subsequently the Nepal School Sector Development Program of US\$827 million for reconstruction of ruined school buildings immediate after the devastative earthquake in 2015. Also, the Bank had separate Earthquake Housing Reconstruction Project of US\$500 million. More recently, the World Bank has approved School Sector Transformation Program Operation of cost US\$416.68 million.

The World Bank Partnership with Nepal

The World Bank Groups works in the member countries under the Country Partnership Framework (CPF). Currently, the World Bank Group partnership with Nepal is CPF 2019-23 which focuses on federalism, private sector and inclusive growth.

CPF 2019-23

The CPF covering the five-year period of 2019-23 came at a time of historic transition in Nepal. The overarching goal is to support Nepal's new federal system that can deliver on higher sustained growth for poverty reduction, inclusive development, and shared prosperity. The implementation of CPF will need to balance flexibility and the steady flows on the country's transition to federal state with the quest for higher and sustained growth with poverty reduction and inclusive development.

The CPF builds on country partnership strategy (CPS) and additional analysis to identify new challenges and opportunities in the covering period. The six action areas identified in the Systematic Country Diagnostic (SCD) to reinforce Nepal's own development priorities. These are consistent with the country's long-term goal "Prosperous Nepal, Happy Nepali" and its priorities under "Envisioning Nepal 2030" where by the government seeks to achieve all SDGs and become an inclusive, equitable and prosperous middle-income country with the spirit of welfare state by 2030. The six action areas identified in the SCD are:

1. Improving public institutions in a federal Nepal
2. Creating more and better jobs for all Nepalese
3. Productive and sustainable livelihoods from Nepal's land, forest and water
4. Equitable investments and use of human capital
5. Strengthening resilience to natural disasters and health shocks
6. Getting more from international migration

The CPF 2019-23 broadly prioritizes the following three areas:

Focus Area 1: Strengthening public institutions

Strengthening public institutions for effective economic management, service delivery, and public investment.

Focus Area 2: Private sector led jobs and growth

Generating more and better jobs through private sector-driven growth, building on ongoing work to improve access to energy and connectivity, regulatory environment and financial sector stability.

Focus Area 3: Inclusion and diversity

Inclusion for the poor, vulnerable, and marginalized groups, with greater resilience against climate change, natural disasters, and other exogenous shocks.

The World Bank Current Projects in Nepal

The World Bank is currently supporting 24 active investment projects in Nepal with \$2.4 billion commitment from IDA which is about 5 percent of GDP of Nepal for the FY2022/23. The following are the World Bank's ongoing investment projects in Nepal.

S. N.	Project Title	Commitment Amount (USD million)
1	Nepal Quality Health Systems Program-for-Results	100.0
2	School Sector Transformation Program Operation	416.7
3	Dedicated Grant Mechanism for Indigenous Peoples and Local Communities in Nepal	4.5
4	Accelerating Transport and Trade Connectivity in Eastern South Asia – Nepal Phase 1 Project	275.0
5	Digital Nepal Acceleration (DNA) Project	140.0
6	Water Sector Governance and Infrastructure Support Project	80.0
7	Second Additional Financing to Nepal COVID-19 Emergency Response and Health Systems Preparedness Project	18.0
8	Nurturing Excellence in Higher Education Program for Results	61.7
9	Additional Financing: Nepal COVID-19 Emergency Response and Health Systems Preparedness Project	75.0
10	Nepal Emission Reductions Program in the Terai Arc Landscape	0.0
11	Rural Enterprise and Economic Development Project	80.0
12	Nepal Urban Governance and Infrastructure Project	150.0
13	Forests for Prosperity Project	24.0
14	Nepal Strategic Road Connectivity and Trade Improvement Project	450.0
15	Nepal: COVID-19 Emergency Response and Health Systems Preparedness Project	104.0
16	Nepal Development Policy Financing with CAT DDO	50.0
17	Youth Employment Transformation Initiative Project	120.0
18	Nepal: Private Sector-Led Mini-Grid Energy Access Project	7.6
19	Second Bridges Improvement and Maintenance Program	133.0

20	Food and Nutrition Security Enhancement Project	22.7
21	NP Modernization of Rani Jamara Kulariya Irrigation Scheme - Phase 2	66.0
22	Nepal Livestock Sector Innovation Project	80.0
23	Strengthening Systems for Social Protection and Civil Registration Project	150.0
24	Food and Nutrition Security Enhancement Project II	0.0
	Total	2,608.2

Source: https://projects.worldbank.org/en/projects-operations/projects-list?os=0&countryshortname_exact=Nepal

In addition to these active investment projects, IDA has proposed 12 pipeline investment projects of commitment amount of US\$1.25 billion. Besides, IFC is funding for private sectors in 9 investment projects with the current portfolio of US\$197 million. Similarly, IFC is mobilizing the total portfolio of US\$559 million in collaboration with other development partners. Moreover, MIGA is seeking opportunities to support foreign private investment in Nepal.

Besides financing investment projects, the World Bank is supporting the government's policy reforms in fiscal management and the financial sector. Through development policy financing, it has supported the restructuring of the banking sector, strengthening banking sector's legal and regulatory framework and improving transparency in the financial sector. The World Bank is also financing the government's programs for healthcare reforms and education development including other infrastructure development. Looking backward, there is hardly any sector in Nepal for which the World Bank has not financed. So, from the experience of six decades of collaboration of Nepal with the World Bank, the Bank is supporting Nepal's development initiatives and fostering Nepal's path to prosperity.

Economic Growth: Concepts and Determinants

Tika Ram Timilsina*

1. Background

In famous Nepali Episodic Poem (Khanda-Kavya) Muna Madan, published in 1936, by Nepali great poet Laxmi Prasad devkota, a wordily frustration is expressed by Muna - newly married bride of madan - regarding the wealth as dirt of hands. On other hand, Madan -husband of Muna- decided to set up for Lasha, Tibet from Kathmandu for business to make his fortune leaving his newly married wife and old age mother at home. The similar is prevalent in Nepali society today. The foreign employment is only options to finance survival for large number of Nepalese labor force who enters into job market each year. The existing G20 Asian countries such as South Korea and Japan had somehow similar status like Nepal at present during 1960s in terms of their GDP per capita. However, at present, they stand as lucrative hub of employment for youths of various countries including Nepal. How a country can turn into rich and prosperous? It would be wise to have scrupulous enquiry behind the growth trajectory of those country. Various low hanging fruit is available to each country. The matter lies around the inherent capacity to mobilize limited resources to pluck maximum benefits.

The Gross domestic product (GDP) or GDP per capita is widely used better proxy to know the economic status of any country. It is evident from various study that if a country sustain growth of 10 percent continuously for 10 years it's per capita get double whereas if same growth sustained for thirty years per

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

capita increases by tenfold. The growth achieved by China and South Korea of the region is well relevant to the fact. In contrast, Nepal's economic growth rate in last thirty years is mostly below optimum and largely volatile. In this article, attempt is made to briefly analyze the concepts of economic growth, make brief discussion on need of growth, explore the determinants of economic growth based on literature, Summary on growth perspectives and end up with analyzing Nepal's future road map for green, resilient and inclusive growth.

2. Concepts of Economic Growth

Economic growth is defined as the positive increase in size of the economy of the country. It can also refer as the increase in production of goods and services within economy in certain period of time. The widely used proxy to represent the economic growth is Gross Domestic Product (GDP) or GDP per capita. It is measured in both nominal and real term. Nominal economic growth refers to the increase in the rupee value of production over time. This includes changes in both the volume of production and the prices of goods and services produced. Real economic growth implies increases in the volume produced only. It takes away the effect of prices changing. It better reflects how much a country is producing at a given time, compared with other points in time. There are three different approaches for measuring GDP such as Production, expenditure and income approach. This can be shown as;

GDP is defined as	Measurement Approach		
The total value of goods and services produced in an economy.	Production Approach	GDP (P)	All three approach has same value.
	Income Approach	GDP (I)	
	Expenditure Approach	GDP (E)	

3. Why Growth Matters?

Harvard Economist Dani Rodrick in his publication "One Economics, Many Recipes: Globalization, Institutions and Economic Growth (2007)" stated profoundly that 'Historically nothing has worked better than economic growth in enabling societies to improve the life chances of their members, including those at the very bottom.

Two professors of Columbia University; Jagdish Bhagwati and Arvind Panagariya published a book, "Why Growth Matters: How Economic Growth in India Reduced Poverty and The Lessons for Other Developing Countries" in 2013. The authors try to explore the idea for lifting a great number of extremely poor people out of poverty. They argue forcefully that only one strategy will help the poor to any significant effect: economic growth, led by markets overseen and encouraged by liberal state policies. Their message for those who cares the effort to eradicate poverty is more than just good intentions is to bring economic growth.

Max Roser, 2021 published an article "what is economic growth? And why it is so important?" mentioned that the goods and services that we all need are not just there –they need to be produced- and growth means that their quality and quantity increases. He included the different measures of economic growth such as tracking access to basic resource (Electricity, water, sanitation and cleaning cooking fuel), people income and the price of particular goods and services, measuring the real income (nominal income/price of goods and services), Global poverty and growth and GDP per capita. He reported that with the increase in global growth there is significant reduction of extreme poverty.

Above mentioned literature well defended the role of economic growth on combating poverty. The British institution Department for international development (DFID) published a book, "Growth: Building jobs and prosperity in developing countries", has mentioned the following advantages of economic growth;

- i. Growth helps people move out of poverty: China alone has lifted 450 million people out of poverty since 1979. The evidence shows that rapid economic growth of china between 1985 and 2001 was crucial for enormous reduction of the poverty. India also experienced significant fall in poverty since 1980s. This is possible due to impressive growth of India after the period.
- ii. Growth transforms society: Economic growth is believed to be associated with inequality in the society. However, if inequality increases alongside the growth it is unfair to say the poor people will fail to benefit. Only they will benefit less from other households. Curbing the initial inequality of assets such as land and education, income inequality no longer seems to play role in expanding or reducing the opportunities for growth. The famous Kuznets curve better explains the phenomenon.
- iii. Growth create jobs: Economic growth generates job and hence higher demand of labor. Jobless growth is the major challenge facing by some countries in the world. However, the estimate between 1999 and 2003, shows that for every 1 percentage point additional increase in GDP, the total global employment grew by 0.30 percentage points.
- iv. Growth drives human development: Economic growth is not just associated with reducing poverty. There are several

evidences for positive link between economic growth and broader measures of human development such as, become healthier, eat better and live longer.

- v. Improved health and education through growth: The evidence from India shows that a 10 percent increase in GDP is associated with decrease in infant mortality between 5 and 7 percent. Similarly, the school enrollment in primary and secondary level is positively associated with higher per capita income.

4. Determinants of Growth

Economic growth is mainly derived by investment in capital and labor and enhancing factor productivity by decoupling through innovation and technological absorption. It is not fair to keep all the countries into the same basket since there is diverse history, endowments and current growth conditions. There is no 'one right answer' for policy to drive the growth. However, some common elements can list based on theories and cross-country experiences. The same DFID publication mentioned above has explained the eight different essential elements for strong economic growth. They are listed as;

- i. Physical Capital: This refers to investment in plant, machinery, raw materials, etc. This requires the financial capital. Countries that have achieved sustainable growth are able to tap both domestic and foreign capital significantly in proportion of their GDP.
- ii. Human Capital: This implies for the investment in education and skills. Basic education is widely accepted as the fundamental condition for reducing poverty. However,

- there are evidences stating that secondary and higher education are more prominent to achieve long term growth and increase income level.
- iii. The rule of law: Political instability, corruption and crime can make investment unattractive. Strong property rights spurs growth. Cost of legal enforcement of contracts and compliance are also associated with the profitability of the business and hence impact the investment.
 - iv. Competitive markets: It is crucial to ensure business to enter and exit from the market easily. Government must ensure it doesn't reduce open and fair competition at any circumstances. Competitive markets offer good and services to consumers in low cost and with high quality.
 - v. Macroeconomic stability: Investors usually considers the expected rate of return from their investment considering the risk they have taken. A stable macroeconomic environment is imperative to minimize the risk on investment. It includes low and stable inflation, sound public finance management, dismal exchange rate risk, etc.
 - vi. Infrastructure: Investors urges for access to skills, labor, capital, raw materials and to the market. The lower cost of transport and energy are positive forces to boost investment and hence growth. In addition to transport, communication is another crucial component to boost investment since it allows for sharing of information.
 - vii. Openness to trade and investment: It is crucial to integrate domestic economy with global market in order to achieve the desired growth. This allows for cross boarder movement

of skills, technology, capital and managerial competency. This aids for the promote competition and hence enhances the factor productivity.

- viii. Higher agriculture productivity: The least develop and developing economies are largely dominated by the subsistence agriculture. This sector usually has low level of productivity due to various reasons such as traditional method of production, high cost of inputs, inadequate adoption of technology, etc. To attain the significant growth, it is crucial to enhance the productivity of agriculture sector. To tap the opportunities given by technological innovation is the only available option to enhance to productivity of this sector.

5. Growth Perspectives

The major work on economic growth started from twentieth century. The 18th century Scottish philosophers also known as father of modern economics who wrote wealth of nation in 1776. His idea is been much popular in 20th century writers, philosophers and economists. Several theories and models have been published associated with the economic growth from various scholars. They can be grouped under following;

i. Classical growth theory

Adam Smith and David Ricardo are the influential economist contributing for classical theory. According to them, economic growth is limited or stop due to increasing population or limited resources. Economist has strong assertion that over population yield no benefit to the society. The most profound impact of this theory lies on its

guidance to the government for incentivizing investment and innovation. Nonetheless, classical theory is criticized for their ignorance on role of technology. It also undermined the role of trade unions in wage determination.

ii. Neo classical growth theory

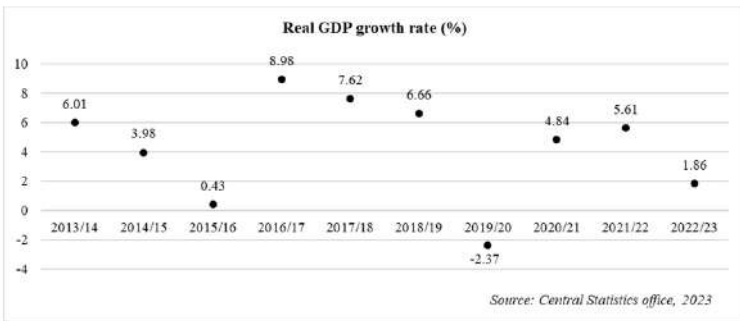
The simplest and most popular version of Neo-classical growth theory is the model that has been proposed by Robert Solow and Trevor Swan also name as Solow-Swan growth model. This model is also known as exogenous growth model which attempts to explain the long-run economic growth of the economy. This is the extension of Harrod-Domar growth model. It dropped the restrictive assumption of only capital contributes for economic growth as put forward by Harrod and Domar in their model as long as there is additional labor to use all capital. It takes into consideration at capital accumulation, labor or population growth and increased in productivity which is largely driven by technological progress as the driver of long-term economic growth.

iii. Endogenous growth theory

The notable economist contributing for endogenous growth theory are Kenneth Arrow, Paul Romer, Robert Lucas, Sergio Rebelo, etc. The basic idea behind this theory is that, economic growth is the result of endogenous factor rather than exogenous. According to the theory, the major determinants for economic growth are investment in human capital, innovation as well as knowledge. It stressed on positive externalities and spillover effects of knowledge based economy which ultimately results economic development.

6. Growth Trajectory of Nepal

The average growth rate of Nepal in last 10 years is below 5 percent. Nepalese economic growth keeps fluctuating and volatile. The contribution of agriculture sector is declining over the period and dependence on monsoon still prevails. The manufacturing sector has almost constant contribution during the period. The trade and service sector contribute on an average of 63 percent. The 15th periodic plan set target to achieve double digit growth in the plan period. However, it is cumbersome for government to meet the target set in annual budget each year. Enhancing productivity of the Nepalese economy is pivotal to contribute on the growth. The job-less growth is often a big challenge to various countries. Due to low competitiveness in production of goods, it may be difficult for Nepal to achieve the export-led growth. The emphasis can laid on areas of competitive and comparative advantage.

The paradigm shift from make in Nepal to make for Nepal would be the beginning for the country by producing goods and services for internal consumption. This will reduce the dependence on excessive imports for basic commodities. The attempt must be taken to enhance consumption of electricity

domestically to realize the multiplier effect. The investment in quality infrastructure for better connectivity, human capital development, activities to promote research and development, revisiting laws and procedures hindering entrepreneurship development and tap the opportunities brought by digital revolution are major areas to focus in order to tap the growth potentials. Above all, the confidence of private sector and citizen upon the state organs is much crucial to foster economic growth of any country. This demands for the co-movement of legal cycle and prosperity cycle in similar fashion.

7. Conclusion

It is now well understood that economic growth is basic fundamental for prosperity of any nation. Its prominent role in poverty reduction and job creation has significant impact in socio-economic transformation of the society. Economic growth is good and growth with stability is better. Being over ambitious for growth is often detrimental since it may invite macroeconomic instability. Similarly, curbing inequality is equally important along with to subdue the negative consequences on environment and climate while being voracious to growth. Nonetheless, growth must be linked to development of human capability in order to make it sustainable. There is wide debate regarding improving governance in Nepal nowadays. If this could achieve, it will spur the growth and hence development. This would ultimately supports for ensuring social justice or equality. In nutshell, today's global society demands for green, resilient and inclusive growth which can support to each individual to experience the life as they value for.

References

Bhagwati, J., & Panagariya, A. (2013). *Why growth matters: How economic growth in India reduced poverty and the lessons for other developing countries*. Hachette UK.

Max Roser (2021) - "What is economic growth? And why is it so important?" Published online at OurWorldInData.org. Retrieved from: 'https://ourworldindata.org/what-is-economic-growth' [Online Resource]

Rodrik, D. (2007). Growth building jobs and prosperity in developing countries. *Departement for International Development*, 1-25.

<https://aae.wisc.edu/ced/wp-content/uploads/sites/8/2013/07/economic-growth-on-line-for-CNRED.pdf>

[https://study.com/learn/lesson/economic-growth-impact-theory.html#:~:text=The%20three%20most%20important%20economic,Evsey%20Domar%20\(modern%20growth\).](https://study.com/learn/lesson/economic-growth-impact-theory.html#:~:text=The%20three%20most%20important%20economic,Evsey%20Domar%20(modern%20growth).)

<https://corporatefinanceinstitute.com/resources/economics/theories-of-growth/>

https://en.wikipedia.org/wiki/Endogenous_growth_theory

https://en.wikipedia.org/wiki/Solow%E2%80%93Swan_model

https://en.wikipedia.org/wiki/Economic_growth

FATF Recommendations and Methodology for Assessing Compliance with AML/CFT Standards

Abhiyan Upadhyay*

The Financial Action Task Force (FATF), an inter-governmental body that sets international standards on measures to combat money laundering and terrorist financing, was established in July 1989 by a Group of Seven (G-7) Summit in Paris, initially to examine and develop measures to combat money laundering. In October 2001, the FATF expanded its mandate to incorporate efforts to combat terrorist financing, in addition to money laundering. In February 2012, it added efforts to counter the financing of proliferation of weapons of mass destruction.

There are 39 full members of FATF, comprising 37 jurisdictions and 2 regional organizations (European Commission and Gulf Cooperation Council). Nepal is not one of the members of FATF. However, there are 9 FATF Style Regional Bodies (FSRBs) that are associate members of the FATF. One such regional body is Asia/Pacific Group on Money Laundering (APG). Nepal is a member of the APG since June 2002 and APG conducts regular review of AML/CFT regime of its member jurisdictions that it adopts in its annual meeting.

Mutual evaluations are in-depth country reports analyzing the implementation and effectiveness of measures to combat money laundering and terrorist financing. A mutual evaluation report provides an in-depth description and analysis of a country's Anti-Money Laundering and Combating the Financing of Terrorism (AML/CFT) system. It is a sought-after document to understand

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

AML/CFT regime of a country. However, to standardize the AML/CFT framework and requirements, a uniform set of recommendations are necessary. Also, methodology for assessing compliance with AML/CFT standards is also essential. This article tries to delve into brief history of FATF Recommendations and Methodology for assessing compliance with AML/CFT standards.

History of Recommendations by FATF

The original FATF Forty Recommendations were drawn up in 1990 as an initiative to combat the misuse of financial systems by persons laundering drug money. In 1996 the Recommendations were revised for the first time to reflect evolving money laundering typologies and mentioned two-pronged approach: an annual self-assessment exercise and the more detailed mutual evaluation process under which each member country would be subject to an on-site examination. Post 9/11, in October 2001, the FATF expanded its mandate to deal with the issue of the financing of terrorism, and took the important step of creating the Eight Special Recommendations on Terrorist Financing. In July 2002, AML/CFT was added to the list of areas where standards and codes were useful to the operational work of the International Monetary Fund (the IMF) and the World Bank and the FATF 40+8 Recommendations were endorsed as the associated standard. This endorsement gave FATF a monopoly to set the standards on AML/CFT regime. The continued evolution of money laundering techniques led the FATF to revise the FATF standards comprehensively in June 2003. In October 2004, the FATF published a ninth Special Recommendation, further strengthening the agreed international standards for combating money laundering and terrorist financing- the 40+9 Recommendations.

In February 2012, the FATF completed a thorough review of its standards and published the revised FATF Recommendations. This revision was intended to strengthen global safeguards and further protect the integrity of the financial system by providing governments with stronger tools to take action against financial crime. They have been expanded to deal with new threats such as the financing of proliferation of weapons of mass destruction, and to be clearer on transparency and tougher on corruption. The Nine Special Recommendations on terrorist financing have been fully integrated with the measures against money laundering, ultimately resulting in 40 FATF recommendations. Since then, FATF recommendations have been updated on a regular basis, the recent being February 2023.

History of Methodology for Assessing Compliance with AML/CFT standards

The IMF and the World Bank took a leading role in the development of the Methodology for Assessing Compliance with AML/CFT standards and it was subsequently endorsed by the FATF and a number of FSRBs, ensuring that the methodology would be used by a variety of international bodies conducting complementary work in this area. Efforts on the preparation of the methodology for assessing compliance with AML/CFT Standards began in July 2001 when the staff of the IMF and the World Bank met with representatives from the FATF. The FATF Secretariat, in close collaboration with Fund and Bank staff and other standard setters produced the draft comprehensive and integrated methodology of the draft methodologies on June 12, 2002. On September 4, 2002, the draft of the comprehensive and integrated AML/CFT methodology was circulated to the IMF Executive Board for information and comments according to the timetable for the completion of a comprehensive methodology by the time of the Annual Meetings of the IMF and the World Bank and to receive endorsement from the FATF at the plenary

for October 9–11, 2002. In October 2002, the FATF endorsed the comprehensive and integrated methodology and agreed to participate in the 12-month pilot program of assessments together with the IMF and the World Bank. The FATF agreed that the new methodology would be used for its future mutual evaluations.

Methodology for Assessing Compliance with the FATF 40 Recommendations and the FATF Nine Special Recommendations was published by the FATF on 27 February 2004 owing to the comprehensive revision of FATF recommendations in June 2003. The document was updated in February 2005 after the incorporation of the ninth Special Recommendation in October 2004.

Following the integration of Nine Special Recommendations into the original 40 Recommendations in February 2012, the methodology was comprehensively revised in February 2013 as Methodology for Assessing Technical Compliance with the FATF Recommendations and the Effectiveness of AML/CFT systems. Revised methodology sets out the criteria for assessing technical compliance with each of the 40 FATF Recommendations and sets out the outcomes, indicators, data and other factors used to assess the effectiveness of the implementation of the FATF Recommendations measured through 11 Immediate Outcomes. The technical compliance assessment addresses the specific requirements of the FATF Recommendations, principally as they relate to the relevant legal and institutional framework of the country, and the powers and procedures of the competent authorities. Measurement of effectiveness compliance seeks to assess the adequacy of the implementation of the FATF Recommendations and identifies the extent to which a country achieves a defined set of outcomes that are central to a robust AML/CFT system. Since 2012, the methodology has been updated on a regular basis, the recent being June 2023.

The Old and the New FATF Recommendations

The older 40+9 FATF recommendations had the following recommendations:

40 RECOMMENDATIONS	
Legal systems	Recommendation 1- ML Offense
	Recommendation 2- ML Offense- mental element and corporate liability
	Recommendation 3- Confiscation and provisional measures
Preventive measures	Recommendation 4- Secrecy laws consistent with the recommendations
	Recommendation 5- Customer due diligence
	Recommendation 6- Politically exposed persons
	Recommendation 7- Correspondent banking
	Recommendation 8- New technologies and non-face to face business
	Recommendation 9- Third parties and introducers
	Recommendation 10- Record keeping
	Recommendation 11- Unusual transactions
	Recommendation 12- Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)- R.5,6,8-11
	Recommendation 13- Suspicious transaction reporting
	Recommendation 14- Protection and no tipping off
	Recommendation 15- Internal controls, compliance and audit
	Recommendation 16- Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)- R.13-15 and 21
	Recommendation 17- Sanctions
	Recommendation 18- Shell banks
	Recommendation 19- Other forms of reporting
	Recommendation 20- Other Non-Financial Business or Profession and secure transaction techniques
	Recommendation 21- Special attention for higher risk countries
	Recommendation 22- Foreign branches and subsidiaries
	Recommendation 23- Regulation, supervision and monitoring
	Recommendation 24- Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)- regulation, supervision and monitoring
	Recommendation 25- Guideline and feedback

Institutional and other measures	Recommendation 26- The Financial Intelligence Unit (the FIU)
	Recommendation 27- Law enforcement authorities
	Recommendation 28- Powers of competent authorities
	Recommendation 29- Supervisors
	Recommendation 30- Resources, integrity and training
	Recommendation 31- National cooperation
	Recommendation 32- Statistics
	Recommendation 33- Legal persons- beneficial owners
International co-operation	Recommendation 34- Legal arrangements- beneficial owners
	Recommendation 35- Conventions
	Recommendation 36- Mutual Legal Assistance
	Recommendation 37- Dual criminality
	Recommendation 38- Mutual Legal Assistance on confiscation and freezing
	Recommendation 39- Extradition
9 SPECIAL RECOMMENDATIONS	
Special Recommendation I- Implement UN Instruments	
Special Recommendation II- Criminalize terrorist financing	
Special Recommendation III- Freeze and confiscate terrorist assets	
Special Recommendation IV- Suspicious transaction reporting	
Special Recommendation V- International cooperation	
Special Recommendation VI- AML/CFT requirements for money/ value transfer services	
Special Recommendation VII- Wire transfer rules	
Special Recommendation VIII- Nonprofit organizations	
Special Recommendation IX- Cross-border declaration and disclosure	

40 FATF recommendations that were comprehensively revised in 2012 and updated since then, are as follows:

AML/CFT Policies and Coordination	Recommendation 1- Assessing risks and applying a risk-based approach
	Recommendation 2- National cooperation and coordination
Money Laundering and confiscation	Recommendation 3- Money laundering offence
	Recommendation 4- Confiscation and provisional measures
Terrorist financing and financing of proliferation	Recommendation 5- Terrorist financing offence
	Recommendation 6- Targeted financial sanctions related to terrorism and terrorist financing
	Recommendation 7- Targeted financial sanctions related to proliferation
	Recommendation 8- Non-profit organizations
Preventive measures	Recommendation 9- Financial institution secrecy laws
	Recommendation 10- Customer due diligence
	Recommendation 11- Record keeping
	Recommendation 12- Politically exposed persons (PEPs)
	Recommendation 13- Correspondent banking
	Recommendation 14- Money or value transfer services (MVTs)
	Recommendation 15- New technologies
	Recommendation 16- Wire transfers
	Recommendation 17- Reliance on third parties
	Recommendation 18- Internal controls and foreign branches and subsidiaries
	Recommendation 19- Higher risk countries
	Recommendation 20- Reporting of suspicious transactions
	Recommendation 21- Tipping off and confidentiality
	Recommendation 22- Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)- Customer due diligence
	Recommendation 23- Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)- Other measures

Transparency and beneficial ownership of legal persons and arrangements	Recommendation 24- Transparency and beneficial ownership of legal persons
	Recommendation 25- Transparency and beneficial ownership of legal arrangements
Powers and responsibilities of competent authorities and other institutional measures	Recommendation 26- Regulation and supervision of financial institutions
	Recommendation 27- Power of supervisors
	Recommendation 28- Regulation and supervision of Designated Non-Financial Business or Professions (DNFBPs)
	Recommendation 29- Financial Intelligence Units (FIUs)
	Recommendation 30- Responsibilities of law enforcement and investigative authorities
	Recommendation 31- Power of law enforcement and investigative authorities
	Recommendation 32- Cash couriers
	Recommendation 33- Statistics
	Recommendation 34- Guidance and feedback
	Recommendation 35- Sanctions
International co-operation	Recommendation 36- International instruments
	Recommendation 37- Mutual legal assistance
	Recommendation 38- Mutual legal assistance: freezing and confiscation
	Recommendation 39- Extradition
	Recommendation 40- Other forms of international cooperation

The Old and the New FATF Methodology for Assessing Compliance with AML/CFT Standards

In the older version (before February 2013) of the FATF methodology for assessing compliance with AML/CFT standards, essential criteria and additional elements were provided in the methodology for assessing compliance with AML/CFT standards. Each 40+9 recommendation had essential and additional criteria, which were evaluated to assign an

appropriate rating. There were 215 essential criteria and 38 additional criteria in total amounting a total of 253 criteria.

In the newer version (after February 2013 and updated since then) of the FATF methodology for assessing compliance with AML/CFT standards, two evaluations take place. First, technical compliance evaluation for FATF recommendations and second, the effectiveness evaluation of compliance of AML/CFT standards. Technical compliance has 256 criteria for 40 recommendations, ranging from 1 to 20 criteria in each recommendation, and each recommendation is rated as follows:

1. Compliant (C)- There are no shortcomings
2. Largely Compliant (LC)- There are only minor shortcomings
3. Partially Compliant (PC)- There are moderate shortcomings
4. Non-compliant (NC)- There are major shortcomings
5. Not applicable (NA)- A requirement does not apply, due to the structural, legal or institutional features of a country.

Similarly, the effectiveness of compliance of AML/CFT standards is measured based on 11 immediate outcomes with questions on Core Issues ranging from four to six questions per immediate outcome totaling 55 questions in 11 immediate outcomes. The effectiveness of compliance with AML/CFT standards is rated as follows:

1. High level of effectiveness- The Immediate Outcome is achieved to a very large extent. Minor improvements needed.
2. Substantial level of effectiveness- The Immediate Outcome is achieved to a large extent. Moderate improvements needed.
3. Moderate level of effectiveness- The Immediate Outcome is achieved to some extent. Major improvements needed.
4. Low level of effectiveness- The Immediate Outcome is not achieved or achieved to a negligible extent. Fundamental improvements needed.

11 Immediate Outcomes that measure the Effectiveness of AML/CFT systems are as follows:

1. Immediate Outcome 1- Risk, policy and coordination

Money laundering and terrorist financing risks are understood and, where appropriate, actions coordinated domestically to combat money laundering and the financing of terrorism and proliferation.

2. Immediate Outcome 2- International Co-operation

International cooperation delivers appropriate information, financial intelligence, and evidence, and facilitates action against criminals and their assets.

3. Immediate Outcome 3- Supervision

Supervisors appropriately supervise, monitor and regulate financial institutions, DNFBPs and VASPs for compliance with AML/CFT requirements commensurate with their risks.

4. Immediate Outcome 4- Preventive measures

Financial institutions, DNFBPs and VASPs adequately apply AML/CFT preventive measures commensurate with their risks, and report suspicious transactions.

5. Immediate Outcome 5- Legal persons and arrangements

Legal persons and arrangements are prevented from misuse for money laundering or terrorist financing, and information on their beneficial ownership is available to competent authorities without impediments.

6. Immediate Outcome 6- Financial Intelligence

Financial intelligence and all other relevant information are appropriately used by competent authorities for money laundering and terrorist financing investigations.

7. **Immediate Outcome 7- Money laundering investigation and prosecution**

Money laundering offences and activities are investigated and offenders are prosecuted and subject to effective, proportionate and dissuasive sanctions.

8. **Immediate Outcome 8- Confiscation**

Proceeds and instrumentalities of crime are confiscated.

9. **Immediate Outcome 9- Terrorist financing investigation and prosecution**

Terrorist financing offences and activities are investigated and persons who finance terrorism are prosecuted and subject to effective, proportionate and dissuasive sanctions.

10. **Immediate Outcome 10- Terrorist financing preventive measures and financial sanctions**

Terrorists, terrorist organisations and terrorist financiers are prevented from raising, moving and using funds, and from abusing the NPO sector.

11. **Immediate Outcome 11- Proliferation financing financial sanctions**

Persons and entities involved in the proliferation of weapons of mass destruction are prevented from raising, moving and using funds, consistent with the relevant UNSCRs.

Nepal's Assessment

Mutual Evaluation of Nepal took place in 2005, 2011 and 2023. The status of the 2005 assessment against 40+8 Recommendations of Nepal in the Mutual Evaluation Report has been summarized below:

S.N.	Rating	Recommendations	Total Number
1	Compliant	-	0
2	Largely Compliant	4, 18, 28, 33	4
3	Partially Compliant	3, 29, 30, 31, 35, SR VI, SR VII, SR VIII	8
4	Non-Compliant	1, 2, 5, 6, 7, 8, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 23, 24, 25, 26, 27, 32, 36, 37, 38, 39, 40, SR I, SR II, SR III, SR IV, SR V	33
5	Not Applicable	9, 22, 34	3
	Total		48

The status of the 2011 assessment against 40+9 Recommendations of Nepal in the Mutual Evaluation Report shows the following:

S.N.	Rating	Recommendations	Total Number
1	Compliant	19	1
2	Largely Compliant	4, 20, 28	3
3	Partially Compliant	1, 2, 10, 13, 26, 27, 29, 30, 31, 32	10
4	Non-Compliant	3, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 21, 23, 24, 25, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, SR I, SR II, SR III, SR IV, SR V, SR VI, SR VII, SR VIII, SR IX	33
5	Not Applicable	9, 22	2
	Total		49

Nepal's recent assessment in 2023 against the comprehensively revised FATF recommendations (2012) using the recent methodology shows the following results.

Technical Compliance		
Rating	Recommendations	Total Number
Compliant	11, 20, 21, 27, 29	5
Largely Compliant	3, 4, 5, 9, 12, 13, 14, 16, 17, 18, 30, 32, 33, 35, 36, 37	16
Partially Compliant	1, 2, 6, 10, 19, 22, 23, 24, 25, 26, 28, 31, 34, 38, 39, 40	16
Non-Compliant	7, 8, 15	3
Not Applicable	-	0
Total		40

Effectiveness of AML/CFT System		
Rating	Immediate Outcomes	Total Number
High Level of Effectiveness	-	0
Substantial Level of Effectiveness	-	0
Moderate Level of Effectiveness	1, 2, 6, 7	4
Low Level of Effectiveness	3, 4, 5, 8, 9, 10, 11	7
Total		11

References

International Standards on Combating Money Laundering and the Financing of Terrorism & Proliferation, FATF, Updated October 2021 (Adopted February 2012)

Methodology for assessing Technical Compliance with the FATF Recommendations and the effectiveness of AML/CFT systems, FATF, Updated November 2020 (Adopted in February 2013)

Methodology for Assessing Compliance with the FATF 40 Recommendations and the FATF 9 Special Recommendations, FATF, Updated February 2009 (Adopted February 2004)

MER 2011, Nepal

MER 2023, Nepal

Nadim Kyriakos-Saad, The methodology for Assessing Compliance with Anti-money Laundering and Combating Financing of Terrorism Standards, Assessing compliance with Anti-money Laundering Standards, https://www.imf.org/external/np/leg/amlcft/eng/pdf/cdmfl_v3.pdf, IMF, p 265-278

The Forty Recommendations of the Financial Action Task Force on Money Laundering 1990, FATF, 1990

The Forty Recommendations, FATF, 1996

How Much International Reserves Does a Country Need?*

Mukesh Sah†

Introduction

The adequacy of international reserves draws contentious debate among economists, policy makers, and the public alike and remains a challenging issue at least in developing and emerging market economies. Reserve custodians approach the topic with a conservative neo-mercantilist view that seeks to amass larger international reserves. Frequently, this fear mongering that goes beyond rationale leads to the accumulation of reserve assets that are way over the optimal level. Additionally, custodians draw parallels to past crises or other countries' experiences even if the underlying causes, economic structure, and circumstances at times and between countries drastically differ. Reserves are held to smooth domestic consumption/absorption in response to external shocks. But repeatedly, custodians forget the (very) purpose of holding the reserve assets and preemptively adopt strict capital control measures at the onset of external shocks to stop drawing down on reserves. Collectively, these practices are proven to impose large costs on the economy and welfare of the citizens (Levy-Yeyati and Gómez, 2020).

This article aims to debunk some common misconceptions surrounding international reserves adequacy. First, reserves assets are defined and reasons to hold them are discussed. Subsequently, the opportunity costs of holding reserves and indicators of reserve adequacy and vulnerabilities they focus on are reviewed. Lastly, structural differences between Nepal and neighboring states facing external shocks are argued and a conclusion is reached.

* The views expressed here are solely of the author and do not necessarily correspond to those of the author's employer.

† Assistant Director, Nepal Rastra Bank

What are International Reserve Assets?

International reserve assets are financial assets held or controlled by the central banks or monetary authorities that are fully and readily acceptable for international payments against the rest of the world (Pugel, 2016). These are accepted by international trading partners as payment for goods and services and by international creditors for repayment. The International Monetary Fund (IMF) defines “reserve assets” as “external assets that are readily available to and controlled by the monetary authorities for meeting the balance of payments financing needs, for intervention in exchange markets to affect the currency exchange rate, and for other related purposes” (IMF, 2009).[‡] Other related purposes include defending the currency peg (in a fixed exchange rate regime), maintaining confidence in the domestic currency and economy and serving as a basis for foreign borrowing (IMF, 2013).

Reserve assets can be segregated into official reserve assets and reserves with Banks and Financial Institutions (BFIs).
§ Official reserve assets are held by the central bank. Official reserve assets comprise gold, foreign currency balances, and foreign assets denominated in widely acceptable foreign currencies. In addition to these, claims on the IMF and holdings of special drawing rights (SDRs), a reserve asset created by the

‡ The balance of payments (BOP) encompasses international trade and financial/investment transactions between residents of that country and the rest of the world during a given period. Summary of balance of payments generally includes the current account, the capital account and the financial account (including changes in official international reserves). A country’s international investment position (IIP) shows its stocks of international assets and liabilities at a moment in time. These stocks are changed by the flows of private and official assets measured in the balance of payments.

§ Countries that do not have significant capital controls usually define international reserve assets and official reserve assets (ORA) synonymously.

IMF, are also part of the official reserve assets. Foreign assets held by BFIs subject to the central bank's control such as foreign currencies and deposits are also considered reserves.

Motives to Accumulate International Reserves

The precautionary or self-insurance motive involves holding ample international reserve buffers enabling a country to withstand a sudden fall in foreign currency inflows or large and volatile capital outflows without adverse implications for the economy (BNM, 2020). The need for external liquid assets could arise from external liabilities, current account variables such as imports and factor payments, and the potential for capital flight. Reserves are meant to lower the probability of a BOP crisis, smooth consumption during a crisis, and mitigate the fall in output. Countries following a fixed exchange rate regime hold reserves as a tool to maintain the exchange rate. Besides, some reserves are necessary to facilitate a smooth and orderly domestic foreign exchange market even in flexible exchange rate regimes.

International reserves must be seen as short-term safety nets or cushions against potential balance of payments needs since they cannot provide a long-term cover or solution to structural or persistent BOP problems. Furthermore, it should be noted that reserve assets are only one part of a country's defenses against shocks. Other types of reserve substitutes include contingent credits such as flexible credit lines and emergency credit from the IMF, central bank swap lines, and funding from international financial institutions such as the World Bank. Adequacy should be considered against total resources that provide contingent protection. Moreover, a sound and prudent macroeconomic policy that reduces a country's vulnerability cannot be substituted with excess reserves forever.

Costs of Holding Reserves

Holding reserves is costly due to the opportunity cost of holding these assets and sterilization costs incurred to accumulate reserves. Returns on highly liquid and conservative reserve assets (free of credit risk) are extremely small compared to other foreign assets and public debt issued in the process of sterilization. To the extent that international reserves are purchased with external debt, a country incurs an opportunity cost equal to the cost of external borrowing. The net cost to the economy is the spread between the yield on liquid international reserve assets and the external cost of funds, representing a difference of several percentage points. Moreover, with each additional increment of international reserves, the home economy experiences an equivalent loss of resources to foreign entities. This diminishes the private sector's capacity to invest (i.e., gross fixed capital formation is affected), as it is left holding additional government securities—assuming the central bank, in a sterilization operation, finances the reserve assets through the sale of government securities—equal in magnitude to the increase in reserves.

Further, excessive reserve accumulation can potentially be distortionary to the economy. It can cause under-investment in the domestic sector and thus hamper the growth of a country as reserves essentially remain idle (essentially acting as an extraction from the economy). The build-up of reserves tends to be associated with distortions, costs and risks that outweigh the benefits over the medium run (Bini Smaghi, 2010). Rodrik (2006) estimated that, for emerging market economies, holding reserves beyond what is necessary for three months of import cover results in an income loss proportionate to 1% of GDP. Hence, the significant costs of holding excessive reserves make it important for countries to understand adequate versus

excessive levels of reserves. Considering the detrimental effects of excessive reserves, it is important to focus on prudent macroeconomic policies as a means of limiting external shocks rather than increasing reserves beyond adequate levels. Strengthening policy is the most direct path to limiting risks that require reserves. Sometimes, reserve accumulation can provide a false sense of security that may delay the adoption of prudent policies and necessary reforms.[¶]

Traditional Indicators and Related Vulnerabilities

Traditional indicators of international reserve adequacy are easy to understand and based on simple rules of thumb. These metrics focus on a particular aspect of vulnerability and may not cover all the prospective balance of payment shocks but significantly improve communication and transparency.

Import Cover

Import cover is the most widely used and reported metric of reserve adequacy. It measures a country's ability to finance its prospective imports if all other inflows are halted. IMF defines this measure as "the number of months imports can be sustained should all inflows such as export revenue and external financing cease" (IMF, 2011). The metric is obtained by dividing the stock of international reserves by the average monthly imports. Generally, three months' coverage is used as a benchmark. However, country-specific factors affect optimal import cover. For fixed exchange rate regimes, commodity exporters, and fragile states, three months of imports could be inadequate, reflecting their greater vulnerability.

¶ For a comprehensive coverage of the costs of holding international reserves see Levy-Yeyati, E. and Gómez, J. F. (2020) 'The cost of holding foreign exchange reserves', *Asset Management at Central Banks and Monetary Authorities: New Practices in Managing International Foreign Exchange Reserves*, pp. 91-110.

Import cover metric might seem straightforward. But make no mistake, it involves intricate details and some unreasonable assumptions. First, the assumption of complete cessation of foreign exchange inflows seems too rigid. Even for countries facing the worst form of BOP crisis, some external inflows are always available such as factor income receipts and transfers from abroad. The assumption might be reasonable for only a few commodity exporter countries having export receipts as a substantial source of inflows with small capital and financial account inflows (IMF, 2011). Further, for developing countries that have a larger number of citizens abroad as migrant workers such as Nepal or the Philippines where current accounts comprise large amounts of remittance receipts, a complete halt of remittance inflows is distant. It could only be reasonable to assume that current account inflows except workers' remittances and pensions such as foreign aid inflows and export receipts would halt at the time of external shock.

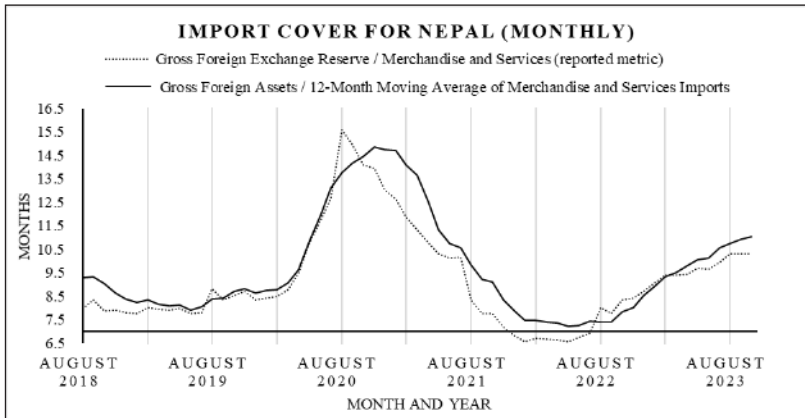
The second issue involves discrepancies between the definition of reserves prescribed by the IMF and that adopted by countries. For instance, countries that have a minimal degree of capital control (measures) do not include gross foreign assets with the BFIs within the definition of international reserves. Countries following this practice report the import cover using the official reserve assets as total international reserves. Nepal too has adopted a distinct definition of reserves. As, the official import cover metric, set as a target in the Monetary Policy and reported exclusively in publications, does not include Gold,

Special Drawing Rights (SDR), and IMF Gold Tranche, as part of foreign reserves. The practice of excluding these assets while communicating reserves adequacy seems unconventional. These assets are within the control of monetary authorities and are readily available to meet the balance of payments financing needs. Ergo, they meet the criteria for classifying assets as international reserves. SDR can be withdrawn at the time of need or can act as collateral for credit. Similarly, gold reserves could be sold or exchanged for other currencies or used to finance imports.** In a world where examples of countertrade are widespread, mostly to avoid sanctions, assuming gold could not be useful in an external shock scenario seems unreasonable. Concerns surrounding gold being a less liquid asset that may lose its value in a fire sale could be addressed using appropriate haircuts.

Lastly, the method employed to construct average monthly imports also plays a crucial role in the calculation of the import cover. Average monthly import figures should be the best possible estimate of the prospective monthly imports of merchandise and services. Using a naïve forecast, for example, the last month's imports itself being a forecast for next month's imports will not suffice. IMF prescriptions and other country practices suggest that a 12-month moving average of merchandise and service imports closely mimics prospective imports. This smooths the average monthly imports figure since large drops and highs are flattened over 12 months. Moreover, a 12-month moving average will eliminate the seasonality of imports.

** IMF reckons that gold remains an important reserve asset. See IMF (2022) *Gold in the IMF: Factsheet (webpage)*: International Monetary Fund.

Graph 1: Import Cover under different assumptions^{††}

Nepal calculates the average monthly imports using import data for the concurrent Fiscal Year only. For instance, to calculate the average monthly imports for mid-September where only two months have elapsed from the beginning of a FY, total imports within the FY up to mid-September are divided by two. This leads to a series of inconsistencies with the best possible estimate for prospective imports. First, the seasonality of imports is unaccounted for, leading to unusually large peaks and drops in the average monthly imports. Second, the volatility of monthly imports will lead to a higher variability in the import cover metric. These problems are exacerbated for the initial months of a particular FY.

Graph 1 plots the monthly import cover metric. The two lines represent different calculation methods. The dotted line plots the official import cover metric for Nepal. It is evident that the dotted line experiences spikes during several August months, with the most noticeable occurrences in 2019, 2020, and 2022. The Bold line plots the same metric after making two adjustments. The

^{††} Data sources include Database on Nepalese Economy and various issues of Current Macroeconomics and Financial Situation and Quarterly Economic Bulletin published by the Nepal Rastra Bank.

first adjustment involves using a 12-month moving average of monthly imports. The second adjustment consists of using gross foreign assets (GFA) as international reserves that include Gold and SDRs. On average, the more accurate measure of import cover (i.e., GFA/12-Month Moving Average of Imports) is 0.51 months higher than the reported metric for the entire period. Additionally, the coefficient of variation, a measure of variability, is 0.229 for the reported metric and 0.226 for the more accurate measure. More, the straight line represents the usual target, set in the monetary policy, to maintain the foreign exchange reserves at a sufficient level to cover imports of goods and services for at least 7 months. It is visible that the adjusted import cover metric is less volatile and above the usual benchmark for the whole period.

Another concerning issue involves the retainment of the imports. The metric uses the definition of imports in an implied assumption that the imports will be retained in the country. However, this may not be the case for countries involved in significant cross-border trade acting as both importers and exporters of some commodities. In that scenario, countries have used “retained imports” to calculate the import cover metric. Notably, Malaysia has been using retained merchandise imports to calculate the import cover until February 2022.^{‡‡}

The retained imports approach could have some relevance for Nepal. It is known that Nepalese businesses have been importing some merchandise, particularly palm and soybean oils for exporting to India with extraordinarily little or no value addition (WB, 2019). During FY 2021/22 palm and soybean oil were the top two exports by commodity and accounted for almost 45% of total exports. This practice has distorted the import figures, especially for FY 2020/21 and 2021/22, which can be verified by the increase in imports of these two commodities in recent

^{‡‡} Afterwards, Malaysia adopted the average monthly imports (inclusive of merchandise and service imports) to report the import cover.

years. To counteract these distortions, a better strategy could be to exclude the imports of commodities that are exported back without any value addition while calculating the import cover.

Short-term Debt Cover

Short-term debt (STD) cover measures a country's ability to meet its external debt obligations maturing in the next 12 months if all other net flows are halted. This metric is important for emerging market countries having significant capital account transactions involving short-term debt. A general benchmark for the STD cover is the “Greenspan-Guidotti rule” which prescribes a 100 per cent cover. In other words, the rule proposes that a market-access country should have enough reserves that provide 100 per cent cover for short-term debts maturing within one year. Essentially, the rule assumes that a country should be able to stay out of the international short-term debt market in an external shock scenario for at least one year.

Table 1 provides a snapshot of external debt obligations. Overall external debt obligation of Nepal has been low but increasing at a fast pace in recent years. At the end of FY 2022/23, the public sector external debt reached 8.9 billion USD which is 21.75% of the GDP (PDMO, 2023). The major proportion of these loans are essentially long-term low-coupon multilateral loans. 87 per cent of the total external debt is owed to the International Development Association (IDA) and the Asian Development Bank (ADB) (IMF, 2023). The average interest rate on these loans is one per cent with an average maturity of around 36 years (IMF, 2023). External debt of the non-BFIs is a sizable proportion of total external borrowings of the private sector. Borrowings in the non-bank private sector, some of which are also supplied from the parent companies abroad, entail reduced vulnerabilities. In recent years, banks have been borrowing from foreign banks with debt to BFIs reaching 250

million USD as of July 2022. These borrowings come from multilateral financial institutions such as the International Financial Corporation (IFC) and other foreign private banks. Consolidating, total public and private sector external debt at the end of FY 2021/22, for which data are available, reached 8,781 million USD^{§§}. The gross foreign assets of the banking sector at the same time stood at 10,203 million USD.

Table 1: External Debt Obligation^{¶¶}

External Debt Obligation of the Public Sector				External Debt Obligation of the Private Sector		
USD Millions				USD Millions		
Particulars	As of Mid-July,			Particulars	As of Mid-July,	
	2021	2022	2023		2021	2022
Total External Debt	7,832	8,026	8,901	Total External Debt (recorded)	481	755
Multilateral	6,888	6,998	7,833	Non-BFIs	362	505
Bilateral	944	1,028	1,069	BFIs	119	250
Inflow of New External Debt	1,097	1,041	912	Inflow of New Loans	53	305
Interest & Principal Payments	247	288	326	Non-BFIs	8	167
Principal Payment	195	230	263	BFIs	45	139
Interest Payment	52	58	63	Repatriation of Principal & Interest	26	18

Since information on the maturity of debt obligations is not publicly available, STD cover could not be produced. However,

§§ The IIP (shown in Table 3) shows that at the end of FY 2022/23, loans stood at 9,268 million USD. Even though this is the most comprehensive estimate originating from the BOP figures, they may not be comparable.

¶¶ Data sources include Annual Report on Foreign Investment and Foreign Loan in Nepal for FY 2078/79 published by Foreign Exchange Management Department, Nepal Rastra Bank and Annual Report on Debt of Government of Nepal for FY 2079/80 published by Public Debt Management Office, Government of Nepal. Inflow of New Loans are for the fiscal year ending as of respective dates. Nepalese Rupees have been converted to USD using the end-of-period exchange rate for respective dates.

this does not impede the analysis of vulnerabilities associated with external debt. The total external debt obligation and annual repatriation as a percentage of GFA is around 86% and 5% respectively, at the end of FY 2021/22.*** Repeating the same analysis with any other configuration of external debt obligation does not change the substance of the results. Therefore, it will not be wrong to assume that BOP shock from sudden stop and/or reversal of short-term debt liabilities seems distant.

Broad Money (typically M2) Cover

International reserves coverage of broad money measures a country's ability to withstand capital flight if other net flows are halted. This metric tries to capture the capital account crises that increase the risk of capital flight in the form of outflow of deposits. This metric is important for countries that have capital account convertibility to the extent that allows residents to hold foreign deposits and non-residents to make domestic deposits. The generally accepted benchmark for this metric is a cover equivalent of 20% of M2. The risk of deposit outflow is negligible for Nepal since residents are not generally allowed to hold foreign deposits. In addition, there exists significant capital controls for non-residents to have deposits in Nepal. Moreover, deposits by nonresidents such as Non-resident Nepalese (NRN) are at exceptionally low levels and hence the risks arising from a sudden outflow of these deposits do not pose significant risk.

Combination Metrics

External shocks may originate from the capital account in addition to those from the current account.††† This led to the

*** It should be noted that not all approved private sector loans are remitted to Nepal and/or recorded in the records of Nepal Rastra Bank. Even though this gives a conservative estimate for external debt of the private sector, these are the correct figures as recording is a necessary requisite for debt-related repatriation.

††† In fact, BOP crises always do originate from capital account shocks.

expansion of the Greenspan-Guidotti rule. The expanded Greenspan-Guidotti rule includes the vulnerability originating from the current account and reflects the full potential 12-month financing need. More clearly, it uses the short-term debt plus the annual current account deficit (if it is in deficit) to reflect potential financing needs. The benchmark for the expanded Greenspan-Guidotti rule is still 100 % coverage for the 12-month financing need. Table 2 represents the calculation of this metric making some assumptions regarding short-term debt obligation.

Table 2: Expanded Greenspan-Guidotti Rule^{†††}

USD Millions

Particulars	For the period ended on Mid-July,		
	2021	2022	2023
Current Account Balance (CAB) [!]	(2,796)	(4,877)	(549)
Principal and Loan Payments			
Public Sector	247	288	326
Private Sector	26	18	26 [#]
Inflow of New External Debt			
Public Sector	1,097	1,041	912
Private Sector	53	305	305 [#]
Potential Financing Need	4,218	6,530	2,118
Gross Foreign Assets	12,178	10,203	12,427
GFA / Potential Financing Need	289%	156%	587%
# indicates assumed values			

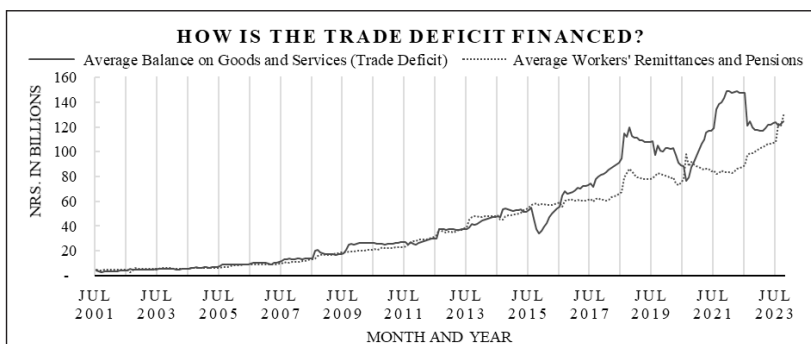
It has been assumed that the debt-related repatriation and

††† Data sources include Database on Nepalese Economy and various issues of Current Macroeconomics and Financial Situation and Quarterly Economic Bulletin published by the Research Department and Annual Report on Foreign Investment and Foreign Loan in Nepal for FY 2078/79 published by Foreign Exchange Management Department of the Nepal Rastra Bank. Nepalese Rupees have been converted to USD using the end-of-period exchange rate for respective dates.

! Negative amounts mean a current account deficit.

the inflow of new external debt jointly represent short-term debt obligations. Put differently,^{§§§} these inflows correspond to the refinancing of maturing short-term debt. This assumption is the most conservative one possible. Similarly, repatriation and inflow data for FY 2022/23 have been assumed to be the maximum of the earlier two periods' flow. Potential financing need is the total of current and capital account financing need. GFA as a percentage of potential financing needs is a proxy for the expanded Greenspan-Guidotti Rule and the results suggest that the resulting coverage is well above the benchmark of 100 per cent cover of financing needs.

Graph 2: How is the trade deficit financed?

This metric seems to be the most promising indicator of reserve adequacy for Nepal at least for two reasons. First, the large trade deficit is financed by workers' remittances and pensions resulting in a relatively small current account deficit. This can be seen in Graph 2.^{¶¶¶} Second, vulnerabilities in capital accounts are well-measured by potential short-term financing needs. Therefore, this metric should be developed into the principal metric for measuring reserve adequacy in Nepal.

§§§ It should be noted that interest payments are included in the current account of the Balance of Payments.

¶¶¶ The two episodes of larger current account deficits seen in Graph 2 are mainly due to large imports for reconstruction after the 2015 earthquake and the expansion of imports just after the COVID-19 pandemic.

Modern Approaches to Reserve Adequacy

A plethora of modern approaches have been developed to measure reserve adequacy that range from simple risk-weighted approaches to more complex econometric tools. IMF's Assessing Reserve Adequacy (ARA) metric uses a risk-weighted approach similar to one used in measuring capital adequacy. The benchmark is 100-150 per cent coverage of reserves against a country's potential foreign currency liquidity needs considering its level of exports, broad money, short-term external debt, and other liabilities. Reserves demand regressions use econometric tools to assess reserve adequacy. Cost-benefit models consider reserve levels explicitly as an optimization problem where costs of reserve accumulation and potential benefits are used to determine the optimal level of reserve. Stress-testing of the balance of payments against potential foreign exchange shocks is also popular. Countries align stress-testing of BOP with macro-stress testing frameworks.****

Peer Comparison Gone Wrong

The crises in neighboring states, namely, Sri Lanka and Pakistan have amplified the perceived need for reserve holdings. Policymakers and media continuously engage in drawing parallels between Nepal and these countries. However, making those comparisons without considering the underlying nature of crises and the economic fundamentals of countries could be problematic. Nepal is a low-income country with a large inflow of workers' remittances and pensions, and official development assistance. Further, the shocks for Nepal mostly originate in the current account. On the other hand, Sri Lanka and Pakistan are considered emerging market economies in which balance of

**** Providing a comprehensive review of these approaches is beyond the scope of this article. For a comprehensive review see IMF (2011) Assessing Reserve Adequacy: International Monetary Fund.

payments shocks originate predominantly from capital accounts. Also, chronic fiscal mismanagement is responsible for the crises in these countries.

Table 3: International Investment Position for Selected South Asian Countries^{††††}

INTERNATIONAL INVESTMENT POSITION (IIP)

USD Millions

Heading	Nepal		Sri Lanka		Pakistan	
	2022	2023	2022	2023	2022	2023
Assets	10,411	12,585	8,317	10,858	27,839	22,372
O/w Official Reserve Assets	8,956	10,954	1,854	3,724	14,868	9,645
Liabilities	12,534	13,154	57,464	61,519	158,964	153,179
Direct Investment	2,068	2,056	13,077	14,556	31,187	31,480
Portfolio Investment	-	-	4,397	7,032	10,967	9,705
Other Investments	10,466	11,098	39,989	39,930	116,810	111,994
O/w Currency and Deposits	455	554	6,101	5,785	9,747	8,831
O/w Loans	8,797	9,268	29,220	30,067	96,838	93,245
Net IIP	(2,123)	(570)	(49,147)	(50,661)	(131,125)	(130,807)
GNI (Current US\$)	41,067		72,489		371,237	
Net IIP / GNI	-5.2%		-67.8%		-35.3%	

O/w corresponds to Off which

†††† Data sources include various issues of Current Macroeconomics and Financial Situation published by the Nepal Rastra Bank, National Summary Data Page of Central Bank of Sri Lanka, Economic Data portal of the State Bank of Pakistan, and World Bank national accounts data. Data for Nepal Corresponds to mid-July and that of Sri Lanka and Pakistan corresponds to the June-end of the respective years. Nepal Rupees have been converted to the USD using the end-of-period exchange rate for the respective periods.

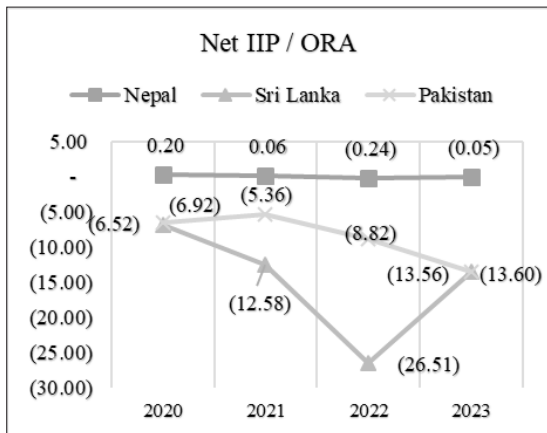
It is evident from Table 3 that the vulnerabilities differ for mentioned countries. Importantly, portfolio investment and Non-Resident Deposits (NRDs), two key sources of capital account vulnerabilities, are at low levels compared to Sri Lanka and Pakistan. Direct investments and loans that involve repayments in the form of interest and principal payments and repatriation of profits are also at low levels relative to other countries. Hence repatriation risks are also lower for Nepal. Further, it should be emphasized that international reserves are not the only means to meet external obligations (BNM, 2017). Foreign assets held by the government and the private sector can also be deployed. Until 2021, Nepal's external assets exceeded its external liabilities. Nepal's net IIP of -5.2% of GNI as of FY 2021/22 corroborates a low level of vulnerabilities stemming from potential outflows.

The recent episode of external shock after the COVID-19 pandemic has tested the stress absorption capacity of the Nepalese economy. Even though Nepal has an adequate level of reserves based on a wide range of internationally accepted benchmarks, sentiments among the public remain low and heavily influenced by media reports of hardships faced by Sri Lankan people and low levels of reserve stock in Pakistan. The adoption of preemptive capital control measures by the Government of Nepal such as restrictions on imported goods deemed to be luxury and unnecessary and by the Central Bank such as cash margin requirements on opening of LCs for a sizeable number of goods can be examined in terms of consequent costs and benefits, as some critics have argued whether “the breaks were hit too hard”. The economic cost of these policies, especially from welfare losses due to reduction in consumption could be rather large.

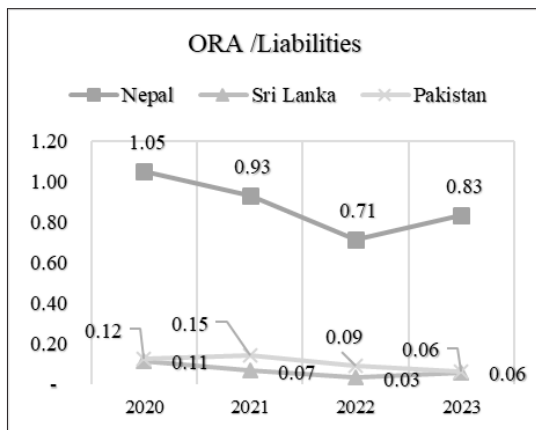
Graph 3 plots the ratio of Net IIP to the ORA. The ratios are much lower for Sri Lanka and Pakistan than Nepal and show that these countries have sizeable differences in economic structure and hence external risks. Moreover, total external

liabilities are thought to be a better measure of risks arising from the capital account. Graph 4 plots the ratio of ORA to total liabilities reported in the statement of IIP. For every dollar liability, Nepal has 83 cents of international reserves while Sri Lanka and Pakistan report to have only 6 cents.

Graph 3: Net IIP to Official Reserve Assets^{††††}

Graph 4: Official Reserve Assets to Liabilities

†††† Author's Calculation based on data sources mentioned for Table 3.

Conclusion

Weakly diversified economic structures and reliance on international trade to procure large quantities of essential goods render low-income countries such as Nepal vulnerable to external shocks. Reserves indeed play a central role in limiting the risks of an external shock. However, countries, more than often, accumulate reserves beyond optimal levels even after considering country-specific risks. Also, there is a low focus on the country's overall risk management resources and strategies shadowing the fact that reserves are only one part of resources available. Moreover, excessive reserve accumulation can be distortionary for the economy causing under-investment in the domestic sector and slowdown in economic growth. Considering this, reserves should meet adequacy thresholds rather than significantly exceeding these. In other words, reserves should be adequate, not excessive. Further, the strategy of adopting preemptive capital controls to reduce drawdowns of reserves at the onset of an external shock that lowers consumption, thereby reduces the welfare of the citizens, and distorts the economy must be reexamined. The whole point of holding reserves is to have a cushion against external shocks, a process during which some of these reserves will necessarily be drawn down. Restricting the depletion of reserves in a shock scenario seems to conflict with the rationale of holding reserves.

References

- Bini Smaghi, L. (2010) 'Reserve accumulation: the other side of the coin'. *speech delivered at the 5th High-level EMEAP-Eurosystem Seminar, Sydney.*
- Bank Negara Malaysia (2017) *Response to Bloomberg article entitled "Malaysia reserve buffer seen by Moody's as among the weakest in Asia". [Online].* Bank Negara Malaysia.

- Bank Negara Malaysia (2020) *Bank Negara Malaysia: Annual Report*: Bank Negara Malaysia.
- International Monetary Fund (2009) *Balance of Payments and International Investment Position Manual*: International Monetary Fund.
- International Monetary Fund (2011) *Assessing Reserve Adequacy*: International Monetary Fund.
- International Monetary Fund (2013) *International Reserves and Foreign Currency Liquidity: Guidelines for a Data Template*: International Monetary Fund.
- International Monetary Fund (2023) *Nepal: Staff Report for the 2023 Article IV Consultation*: International Monetary Fund.
- Levy-Yeyati, E. and Gómez, J. F. (2020) 'The cost of holding foreign exchange reserves', *Asset Management at Central Banks and Monetary Authorities: New Practices in Managing International Foreign Exchange Reserves*, pp. 91-110.
- Public Debt Management Office (2023) *Annual Report on Debt of Government of Nepal, Fiscal Year 2079/80*: Public Debt Management Office, Government of Nepal.
- Pugel, T. A. 2016. *International economics*. McGraw-Hill.
- Rodrik, D., 2006. The social cost of foreign exchange reserves. *International economic journal*, 20(3), pp.253-266.
- World Bank (2019) *Nepal Development Update, December 2019: Envisioning a Future Data Ecosystem in Federal Nepal*. World Bank.

Is pegging still needed? A look into monetary policy regimes

Prabhakar Jha *

Introduction

Monetary policy is the main policy tool of a central bank to influence various monetary and real variables for achieving its objectives. The monetary policy is guided by monetary policy regime which guides the monetary policy transmission. It includes a nominal anchor, the variable which the central bank wants to target to meet its objectives. The target may be a point or a range and serves as a base for formulation of monetary policy. It is also communicated to the public to manage expectations. A central bank can use any variable or combination of anchors that are in practice to formulate monetary policy.

The earliest monetary policy framework was the commodity standard in the form of gold in which the fixed currency price of gold provided an anchor to which prices returned after periods of inflation. Before World War II, the gold standard provided long run price stability with inflations, which accompanied wars, were followed by equivalently-sized deflations after the wars (Mishkin, 2007). However, after onset of the Great Depression, many economies parted ways with the gold standard as the nominal anchor to counter deflationary pressures (Reserve Bank of India, 2014). Gold standard provided little or no room for the monetary authority to make impact on recovery or growth. Further, prices took longer time to adjust. Therefore, many economies started to adopt moving nominal targets such as monetary aggregates targeting.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

Monetary aggregates targeting includes setting up growth targets for money supply such as broad money or reserve money and conducting monetary operations to meet the targeted growth (Mishkin, 2007). Monetary aggregates targeting enjoy greater flexibility as targets can be revised with the need of time. This independence allows greater discretion and flexibility in conducting monetary policy. Monetary aggregates targeting is official policy strategy for the ECB and has been successful in in two countries, Germany and Switzerland; for this reason, monetary targeting still has strong advocates (Mushkin, 2007). The regime is also followed by emerging economies such as China, Bangladesh, Argentina and Rwanda (International Monetary Fund, 2022). However, monetary aggregates are vulnerable to external shocks such as foreign exchange flows. Monetary aggregates targeting is also blamed to have less impact on managing expectations due to ambiguity in design and performance of policy tools.

Another monetary policy framework that evolved from the Bretton Woods' system is exchange rate targeting. Exchange rate targeting means countries having conventional peg or controlled parity exchange rate arrangement are agreeing to share a nominal anchor, with one or more of the participating countries targeting that anchor and others targeting an exchange rate (Mishkin, 2007). Economies following exchange rate targeting regime anchor their inflation expectation to the economy to which exchange rate is pegged. However, it curbs the monetary independence of the central bank.

During the period between 1950s and 1970s, the US dollar was pegged to the gold and rest of the world to the dollar. The whole world followed the monetary policy of the United States with other countries conducting monetary policy to maintain the peg with the dollar. However, with the collapse of the Bretton

Woods system, the monetary expansion by the United States resulted in worldwide inflation (Bordo and Schwartz, 1999). This resulted in major economies parting ways with exchange rate targeting. However, the framework is still most popular in the world with 81 countries, mainly small economies, practicing it (International Monetary Fund, 2022).

After a decade of high inflation in the 1970s, inflation targeting started to become popular among the famous central banks (Clarida, Gali, & Gertler, 1998). The economies started to view inflation as the main deterrent to the growth which resulted in stagflation. Moreover, high inflation also resulted in high inflation expectation resulting in longer periods sustained inflation resulting many economies adopting inflation targeting.

Inflation targeting deals with adjusting policy tools (policy rates, money supply, liquidity in the banking system) to maintain desired level of inflation. The targeted inflation level could be a fixed point or a band depending on commitment of the central bank (Reserve Bank of India, 2014). This approach has a high degree of monetary independence but low degrees of flexibility due to fixed targets.

Many advanced economies adopted inflation targeting in 1990s with New Zealand, Canada, and Israel adopting the framework in 1990. Likewise, emerging nations also started to view price stability as main policy goal. Chile adopted inflation targeting as early as in 1990 and India adopting the framework in 2015 (Reserve Bank of India, 2014). Additionally, many developed countries like Australia, Japan and United Kingdom, by several emerging market countries like Brazil, Korea, Thailand, and South Africa, and by several transition countries like Czech Republic, Poland, and Hungary have adopted inflation targeting (International Monetary Fund, 2022).

Post the Global Financial Crisis (GFC) of 2008, central banks have started to play larger role in the economy such that they are increasingly using non-conventional methods. Huge liquidity injections in the form of large quantitative easing packages and lowering policy rates to nearly zero by Federal Reserve during 2008 to 2012 point to the extent it went to provide stimulus to the economy. The discretionary approach was not rule based; rather it was situational or reactionary. Similar was the case with the actions of European Central Bank on Greek sovereign crisis (Cukierman, 2013). It points to evolution of a new non-rule based discretionary approach of conducting monetary policy.

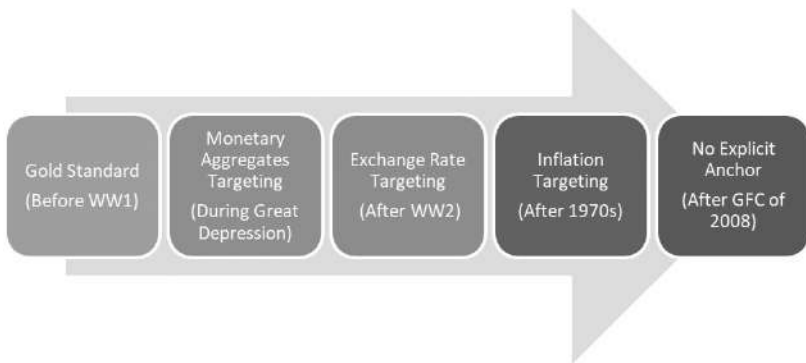

Figure 1: Evolution of Monetary Policy Regimes

Monetary Policy Regimes in Practice

The monetary policy regime which are in practice are inflation targeting, monetary targeting, exchange rate targeting, nominal income targeting, price level targeting and just-do-it strategy (Bhundia and Stone, 2004; Reserve Bank of India, 2014). IMF categorizes monetary policy regime into four broad headings: exchange rate targeting, inflation targeting, monetary aggregates targeting and others (having no explicitly stated nominal anchor) (International Monetary Fund, 2022).

Table 1: Monetary Policy Regime Around the World

Monetary Policy Regime	Number of Economies
Exchange Rate Targeting	80
Monetary Aggregates Targeting	25
Inflation Targeting	45
Others (No Explicit Anchor)	43

Source: International Monetary Fund (2022)

Many economies are also following innovative monetary policy framework. The Monetary Authority of Singapore has been using the exchange rate of the trade weighted currency basket as the nominal anchor since the 1980s (Santacreu, 2015). Multi anchor strategy is followed by the United Kingdom (UK) and European Central Bank (ECB). However, there have also been countries which don't have explicit nominal anchors and use only policy rate for the monetary policy to manage expectations. The leading example is the United States. There have also been some suggestions regarding nominal income (nominal GDP) as nominal anchor being an appropriate anchor for developing nations (Frankel, 2014). Other anchors such as price level targeting and just-do-it strategy are uncommon these days.

Monetary Policy Regime of Nepal

Nepal Rastra Bank has been formally formulating and announcing monetary policy since 2002 to achieve objectives of maintaining price stability, external and financial sector stability, promoting financial access to the public and facilitating economic growth as envisaged by Nepal Rastra Bank Act 2002. In case of Nepal, the pegged exchange rate with the Indian Rupee serves as the official nominal anchor. In addition, Nepal Rastra Bank also relies on other variables such as monetary aggregate targeting for the formulation of monetary policy. Through the exchange rate targeting, Nepal hopes to maintain real exchange

rate of Nepalese Rupee to be equal to pegged exchange rate with the Indian Rupee by influencing various policy variables. This in turn should lead convergence of price level between the economies maintaining the peg.

The monetary policy transmission mechanism in Nepal starts from the use of policy instruments to operating target to intermediate target to the ultimate goal (Figure 2). While policy instruments are under control of the central bank, others are not. The monetary policy is conducted through adjusting and using instruments such as Cash Reserve Ratio (CRR), Statutory Liquidity Ratio (SLR), Open Market Operations (OMOs) and Bank Rate.

NRB uses these instruments to influence operating targets of interbank rate and liquidity excess of CRR in the banking system. Operating target then translates into intermediate target which is Broad Money (M2) growth. The broad money growth then impacts ultimate goals of price stability, external sector stability and financial stability (Budha, 2015). Everything happens to maintain the pegged exchange rate with Indian Rupee.

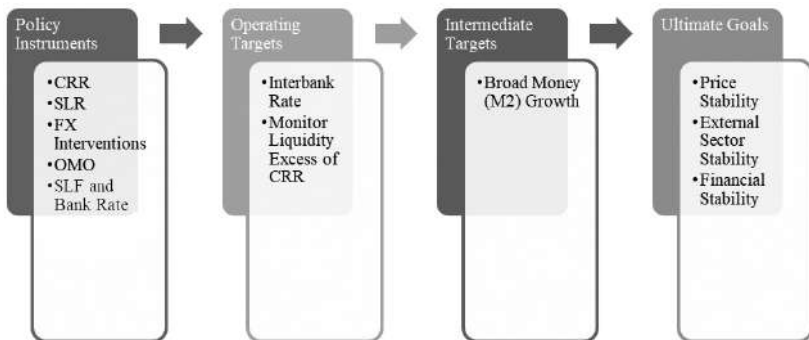

Figure 2: Monetary Policy Regime of Nepal

Macroeconomy and Monetary Policy

During the last decade, the macroeconomic scenario of Nepal faced a lot of challenges. Along with political instability,

the economy has been severely impacted by the earthquake in 2015/16 and COVID-19 pandemic in 2019/20 and the phases of recovery post economic shocks. The challenging scenario has made formulation and implementation of the monetary policy more vulnerable in missing its objectives. Likewise, the choice of pegged exchange rate as monetary policy regime has come under scrutiny with times of stress in economy in recent past. The liquidity crunch in loanable funds in banking sector, loss of trade competitiveness, stress on balance of payments and complain of high interest rate by business community among others, raised the concern an effectiveness of the monetary policy regime.

A comparative analysis of the actual performance of the macroeconomic variables against target and projections has been done to assess whether the policy was able to meet its objectives (Table 2). Nepal Rastra Bank has been setting targets and projections for the policy variables to support targeted growth while promoting macroeconomic stability. However, actual figures have often been overshooting and undershooting due to external factors. It can be seen from the table 2 that gross domestic product (GDP) growth rate target used to be around 5.5 percent in 2012/13 increased to 8 percent in 2022/23. The growth targets were rarely achieved except in 2013/14, 2016/17 and 2017/18.

Table 2: Macroeconomic targets and projections against actual figures in the last decade

In percentage

Fiscal Year	Targeted GDP Growth	Actual GDP Growth	Projected Broad Money (M2) Growth	Actual Broad Money (M2) Growth	Projected Private Sector Credit Growth	Actual Private Sector Credit Growth	Targeted Inflation	Actual Inflation
2012/13	5.5	3.5	15.0	16.4	16.0	20.2	7.5	9.9
2013/14	5.5	6.0	16.0	19.1	18.0	18.3	8.0	9.1
2014/15	6.0	4.0	16.0	19.9	18.0	19.4	8.0	7.2
2015/16	6.0	0.4	18.0	19.5	20.0	23.2	8.5	9.9

2016/17	6.5	9.0	17.0	15.5	20.0	18.0	7.5	4.5
2017/18	7.2	7.6	18.0	19.4	20.0	22.3	7.0	4.2
2018/19	8.0	6.7	18.0	15.8	20.0	19.1	6.5	4.6
2019/20	8.5	-2.4	18.0	18.1	21.0	12.6	6.0	6.2
2020/21	7.0	4.8	18.0	21.8	20.0	26.3	7.0	3.6
2021/22	6.5	5.6	18.0	6.8	19.0	13.3	6.5	6.3
2022/23	8.0	1.9	12.0	11.4	12.6	4.6	7.0	7.7

Source: Nepal Rastra Bank & Ministry of Finance/GoN

The actual inflation often remained higher than targeted levels prior to 2015/16 along with higher than targeted growth in Broad Money and Private Sector Credit growth. However, this changed after 2015 when India adopted the inflation targeting regime. The inflation targeting regime in India has helped Nepal to keep inflation around the targeted levels even with large deviations in broad money growth and private sector credit growth between actual and projected figures. The high trade concentration between two countries must have contributed to the phenomenon.

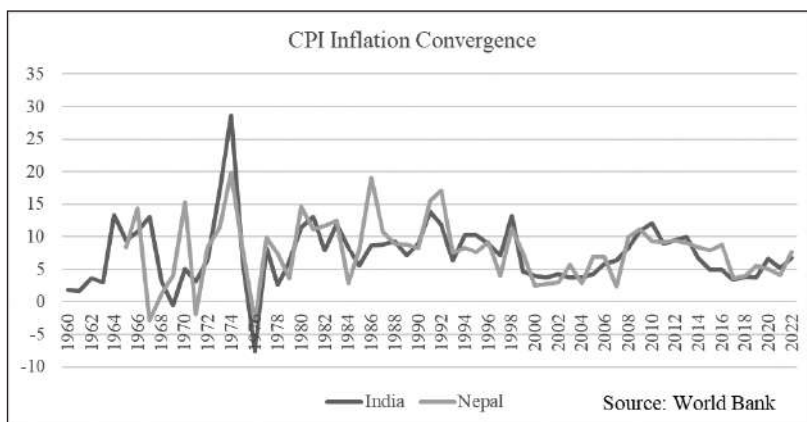

Figure 3: Inflation Convergence

The figure 3 shows the consumer price index (CPI) inflation in Nepal and India. It can be seen that inflation in both countries has been moving along yet with some deviation. This result in convergence of inflation between two countries and implies that the pegged exchange rate as nominal anchor has served well.

Conclusion

It is obvious that monetary policy regime and the macroeconomic targets and projections have not aligned with the actual data more often than we have expected. However, the misalignment has been more due to macroeconomic shocks as result of earthquake, COVID-19 pandemic and other national and global factors. It can be noted that price stability has been well achieved post 2015/16. Therefore, given the circumstances, we conclude that monetary policy regime has performed well and there is no urgency to change it as of now. However, with more diversified trade links, decreased dependency on India, increased internal production, the inflation targeting regime can be sought for in the future. Until then, current pegged exchange rate regime has been well supported by inflation targeting regime of India and should be kept intact.

References

- Bhundia, M. A., & Stone, M. M. R. (2004). A new taxonomy of monetary regimes. *International Monetary Fund*.
- Bjornland, H. C. (2005). Monetary Policy and exchange rate interactions in a small open economy. *Norges Bank Working paper*, 1-18.

- Bordo, M. D., & Schwartz, A. J. (1999). Monetary policy regimes and economic performance: the historical record. *Handbook of macroeconomics*, 1, 149-234.
- Clarida, R., Galí, J., & Gertler, M. (1998). Monetary policy rules in practice: Some international evidence. *European Economic Review*, 2(6), 1033-1067.
- Cukierman, A. (2013). Monetary policy and institutions before, during, and after the global financial crisis. *Journal of Financial Stability*, 9(3), 373-384.
- Frankel, J. (2014, July). Nominal GDP Targeting for Middle-Income Countries. *HKS Faculty Research Working Paper Series*.
- International Monetary Fund. (2022). *Annual Reports on Exchange Arrangements and Exchange Restriction 2021*. Washington D.C.: IMF.
- Mishkin, F. S. (2007). *Monetary policy strategy*. Mit press.
- Reserve Bank of India. (2014). *Report of the Expert Committee to Revise and Strengthen the Monetary Policy Framework*. Mumbai: Reserve Bank of India.
- Santacreu, A. M. (2015). Monetary Policy in Small Open Economies: The Role of Exchange Rate Rules. *Federal Reserve Bank of St. Louis REVIEW*, 217-232.

Understanding the Green Finance and Green Bond in the context of Nepal

Prabin Pudasaini*

Background

Green finance seeks to increase the flow of financial investments into sustainable development projects and initiatives, environmental products and activities, and policies that encourage the development of a more circular, green and sustainable economy. Green finance is a structured financial practice that ensures a better environmental outcome. An integrated green finance strategy aims to promote a green economic transformation towards low-carbon, sustainable, and inclusive pathways as its primary objective.

Green finance is not just a single product or activity financing, but an entire financial system which must use a variety of instruments and approaches to finance a range of activities ranging from renewable energy, forestry expansion, or transportation. Green finance is broader in scope than climate finance as it covers other environmental topics while it has a narrower scope than sustainable finance given the latter also covers social, economic and other Sustainable Development Goals (SDGs).

In Nepal, the current development of green finance is largely regulatory driven. At the same time, several Banks and Financial Institutions (BFIs) are also raising ambition by partnering with international institutions and developing green finance instruments. Other than a myriad of national level policies, frameworks and guidelines—such as Nepal’s Nationally Determined Contribution (NDC) to the Paris Agreement; the “Guidelines on Environmental and Social Risk Management for

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

Banks and Financial Institutions (ESRM)” adopted by Nepal Rastra Bank (NRB) in 2018 and the subsequent directives for implementation have been the guiding force behind Nepal’s regulatory driven approach to green finance. According to the Sustainable Banking Network-Nepal’s progress is largely regulatory driven and has evolved into the “Implementation Stage” towards a sustainable financial system.

The regulatory approach initiated by the Nepal Rastra Bank needs to be complemented by the private sector and the market, such as through the adoption of voluntary green guidelines and initiatives to create a holistic ecosystem for green finance moving forward. Nepal’s current frame work involves interagency collaboration between financial supervisors/regulators, industry associations and Financial Institutions. This collaboration also needs to include other public agencies such as environmental agencies and ministries alongside representatives of civil society such as NGOs, associations, and media. Greening the financial system requires an integrated approach that looks at the entire value chain from investors to project developers with the regulatory body incentivizing and assisting these various stakeholders.

Both regulatory agencies and BFIs need to join international green networks across the value chain to support green finance capacity building; identifying and working with potential investors and investment funds; getting government support in establishing a high-level green finance task force with public consultation; and providing low hanging reputational incentives for BFIs that are taking strides in green finance. Simultaneously, sector specific thematic working groups need to be established who can work in identifying and designing a potential pipeline of green projects and investment plans backed by financiers under comprehensive market and regulatory assessments.

Reasons for Nepal to green its financial system

To mitigate the risk of dominance in the brown sector: The banking sector holds the majority of Nepal's financial assets, with a focus on the brown economy- sectors such as real estate, construction, agriculture, and forestry - ones that are vulnerable to environmental and climate-related risks. Ranking among the top ten nations globally, Nepal is severely impacted by climate change and the damages caused by it.

To encourage private-sector investment: The Government of Nepal has a framework in place to encourage public funding of climate change, but greening the financial system would encourage more private sector investment in environmentally friendly industries like renewable energy and diversifying the bank portfolio. The report by the International Finance Corporation (IFC) also highlighted that the potential can expand if Nepal focuses on Public Private Partnership (PPP) and integrates green financing policies.

To hedge the economic cost of climate change: In April 2023, Kathmandu was designated as the world's most polluted city, resulting in increased socio-economic burdens and citizen dissatisfaction with the government. Nepal is also ranked fourth most susceptible nation to climate change in the world, according to the 2022 Global Climate Vulnerability Index.

Integration of green financing into Nepal's existing financial system

Many frameworks and policies have been established by the Nepali government to assist the green economy, sustainable development, and climate action. These include the Nationally Determined Contribution (NDC), the National Climate Policy 2019, and the National Planning Commission's 2017 blueprint

for Nepal's Sustainable Development Goals (Status and Blueprint 2016-2030). Although a national roadmap outlining Nepal's green finance strategy and a shared definition of "green" are crucial, there are ways for Nepal to make some small progresses to inch closer to the green financing goal by learning from other nations and standardizing approaches.

Creating a green finance task force: Nepal should establish a Green Finance Task Force, drawing from China's successful Green Finance Task Group for the development of green financing. The Task Force should consist of a team of experts from various fields such as ministries, financial regulators, banks, and academic institutions. Furthermore, international experts should be included in the team to provide a global perspective. In China, the Green Finance Task Group, established in 2014, identified the challenges and opportunities present in green finance and offered concrete recommendations for implementing green finance policies. Nepal needs to create a similar task force that caters specifically to its requirements, which can help in the design of a green financial system that is well-tailored for Nepal.

Encouraging Nepali Regulators in the Insurance and Security Market: Nepal's membership in the Sustainable Banking Network brings a promising outlook for the country's green finance regime. Collaboration between Nepali financial institutions, academic institutions, banks, and NGOs is crucial in establishing direct technical assistance channels with the rest of the world. Financial institutions in Nepal should create a customized "green finance" framework to meet their specific needs and ambitions. A bilateral channel between China and Nepal can aid in knowledge transfer and capacity building

for Nepal to learn from China's green finance experience. Overall, concerted efforts by stakeholders in Nepal, along with international collaborations, can enhance the country's green finance regime and contribute to a sustainable future.

Adopting Green Financing: One of the most popular green financial products is green bonds. They are fixed-income instruments designed to fund climate and environmental projects having positive returns while benefiting the environment. The primary difference between green bonds and traditional bonds is that green bonds are exclusively issued to finance projects that positively impact the environment. Nepal could benefit from this type of financing; it needs to build its bond market infrastructure, broaden the issuer base, and ensure appropriate regulatory oversight. Green loans and guarantees are also viable alternatives to green bonds, particularly for smaller renewable energy projects that may have difficulty accessing traditional financing.

Barriers to Green Finance in Nepal

- Lack of common understanding on the definition of “green financing”.
- Lack of capacity and awareness on green finance along the value chain.
- Shortage of long-term finance.
- Lack of pipeline of bankable green projects.
- Limited credit information and lack of transparency on climate related disclosure and data.
- Small and Medium Enterprises (SMEs) face additional barriers as the current lending model is largely collateral based financing with BFIs hesitant to take the risks resulting from project-based financing.

- SMEs also face high upfront costs and limited capacity in aligning projects with the various social and environmental safeguard policy of the investors alongside the large transaction costs associated with funding small-scale projects.
- Lack of clear government level regulations and policies.
- Lack of incentive in green projects and aligning with industry best practices.

Financial solutions, financial products and services on green finance

Within this broad categorization of financial solutions, financial products and services on green finance can be divided into investment, banking and insurance products with a predominant share of debt and equity instruments. Examples include: ‘blended’ finance (where concessional public finance is blended with non-concessional public or private finance); green and blue bonds (where bonds are issued on domestic and international capital markets for the financing of environmentally-sound infrastructure); lending in local currencies and to sub-national authorities; guarantee schemes (designed to reduce/share risk); diaspora financing schemes (where diaspora communities are supported and incentivized to invest in projects and businesses ‘back home’); impact investment (investments that aim to create positive social or environmental returns in addition to a financial return for investors); crowd funding (the practice of funding a project or venture by raising monetary contributions from a large number of people); countercyclical loan contracts (where debt service automatically falls when a major shock occurs); weather and disaster insurance schemes, and more.

The sectors that have the most potential to attract investment include renewable energy, clean transportation, green buildings, and the sectors of water and waste. Sustainable tourism, climate smart agriculture and agri-business are other sectors that provide large potentials. At the current state of shallow capital markets, green loans will play a more important role than green bonds initially, in terms of inclusiveness across the market, replication and scale, and should be looked at as a key green finance instrument accordingly.

Green Bonds as an instrument for green finance

Green Bonds are any type of bond instrument where the proceeds or an equivalent amount will be exclusively applied to finance or re-finance, in part or in full, new and/or existing eligible Green Projects and which are aligned with the four core components of the GBP (International Capital Market Association-ICMA).

Green bonds, in particular, have received considerable attention and visibility in recent years as the most prevalent green financial product. A green bond is a fixed income instrument designed specifically to support new or existing projects that are meant to have positive environmental or climate effects. Despite the impacts of the COVID-19 pandemic, the issuance of green bonds is in increasing trend and is expected to increase moving forward.

Emerging market countries are also receiving increasing attention due to their potential as well as need to green their financial system. Within this new trend, China was a first mover and has today become one of the world's largest markets for green finance and has become the world's largest investor in renewable

energy. Despite the fall in China's green bond issuance in 2020, China continues to remain the second largest cumulative green bond issuer in the world (USD 124.4bn), second only to the United States. At the same time, the Chinese financial system is also the source of more than half of global coal financing. To overcome this dichotomy, green finance needs to move from a niche to green the financial system as a whole.

With Singapore's green bond market standing at more than SGD 6 billion today, the Singapore ecosystem is well-positioned to enable more green bonds. Green loans are also gaining traction. Green loans are a strong feature of the ASEAN market, comprising of 22.5% of the loans in ASEAN. Proceeds from green bonds and loans can be used to finance various environmental and sustainable infrastructure projects, such as renewable energy, energy-efficient buildings and low carbon projects. In 2018, Olam International secured Asia's first sustainability-linked club loan facility of US\$500 million, in which 15 banks were appointed to provide the facility in equal parts. The increasing number of deals involving green finance demonstrates the growing appetite of banks based in the region to support this asset class. Issuances of green loans are recently over-subscribed and some even offer to adjust loan pricing in favor of improved compliance with green benchmarks. In 2018, over 40% of ASEAN green bonds' proceeds target low carbon buildings, which is the predominant category for green bond proceeds in the region. In Singapore, given the early adoption of green buildings since the introduction of the Building & Construction Authority's (BCA) Green Mark Scheme in 2005, green bonds mainly finance buildings (ASEAN Green Finance State of the Market 2018).

In South Asia, the state of green finance is still in its nascent stage in South Asia and has received little attention in the broader green finance literature in contrast to its vast potential. Within the South Asian countries, Bangladesh has made significant strides in green finance, while Nepal, Sri Lanka and Pakistan are currently developing their green finance system and in process to implementing it. No information on green finance could be found for Afghanistan while the Royal Monetary Authority of Bhutan is developing its roadmap for green financing. Green bonds and loans have the ability to connect green-conscious investors and financiers to green assets, creating an opportunity and need for projects in emerging South Asia.

Green Bond Principles as per International Capital Market Association (ICMA)

The Green Bond Principles (GBP) are voluntary process guidelines that recommend transparency and disclosure and promote integrity in the development of the Green Bond market by clarifying the approach for issuance of a Green Bond. The GBP are intended for broad use by the market: they provide issuers with guidance on the key components involved in launching a credible Green Bond; they aid investors by promoting availability of information necessary to evaluate the environmental impact of their Green Bond investments; and they assist underwriters by offering vital steps that will facilitate transactions that preserve the integrity of the market.

The GBP recommend a clear process and disclosure for issuers, which investors, banks, underwriters, arrangers, placement agents and others may use to understand the characteristics of any given Green Bond. The GBP emphasizes the required

transparency, accuracy and integrity of the information that will be disclosed and reported by issuers to stakeholders through core components and key recommendations.

The four core components for alignment with the Green Bond Principles

- **Use of Proceeds:** The cornerstone of a Green Bond is the utilization of the proceeds of the bond for eligible Green Projects, which should be appropriately described in the legal documentation of the security. All designated eligible Green Projects should provide clear environmental benefits, which will be assessed and, where feasible, quantified by the issuer.
- **Process for Project Evaluation and Selection:** The issuer of a Green Bond should clearly communicate to investors: The environmental sustainability objectives of the eligible Green Projects; The process by which the issuer determines how the projects fit within the eligible Green Projects categories and Complementary information on processes by which the issuer identifies and manages perceived social and environmental risks associated with the relevant projects.
- **Management of Proceeds:** The proceeds of Green Bonds can be managed per bond (bond-by-bond approach) or on an aggregated basis for multiple green bonds (portfolio approach). The GBP encourage a high level of transparency and recommend that an issuer's management of proceeds be supplemented by the use of an external auditor, or other third party, to verify the internal tracking method and the allocation of funds from the Green Bond proceeds.

- **Reporting:** Issuers should make, and keep, readily available up to date information on the use of proceeds to be renewed annually until full allocation, and on a timely basis in case of material developments. The annual report should include a list of the projects to which Green Bond proceeds have been allocated, as well as a brief description of the projects, the amounts allocated, and their expected impact. Where confidentiality agreements, competitive considerations, or a large number of underlying projects limit the amount of detail that can be made available, the GBP recommend that information is presented in generic terms or on an aggregated portfolio basis.

Types of Green Bonds as per International Capital Market Association (ICMA)

- **Standard Green Use of Proceeds Bond:** A standard recourse-to-the-issuer debt obligation aligned with the GBP.
- **Green Revenue Bond:** A non-recourse-to-the-issuer debt obligation aligned with the GBP in which the credit exposure in the bond is to the pledged cash flows of the revenue streams, fees, taxes etc., and whose use of proceeds go to related or unrelated Green Projects.
- **Green Project Bond:** A project bond for a single or multiple Green Projects for which the investor has direct exposure to the risk of the projects with or without potential recourse to the issuer, and that is aligned with the GBP.

- **Green Securitized Bond:** A bond collateralized by one or more specific Green Projects, including but not limited to covered bonds, other structures; and aligned with the GBP. The first source of repayment is generally the cash flows of the assets.

Green Bond Framework

The Green Bond Framework is a comprehensive document that determines the "green" characteristics of the bonds to be issued, the procedure to identify eligible green project to finance, and the commitment to transparently report the allocation of the bond funding to investors.

Green Bond Framework includes following principles:

- Purpose
- Selection and evaluation
- Fund management
- Reporting

The Green Bond Framework is the primary document used by the external reviewers to certify whether the bond to be issued meets the requirements of the green bond principles.

Green Projects

Generally, the following Projects are categorized as green projects

- Renewable energy (including production, transmission, appliances and products);
- Energy efficiency (such as in new and refurbished buildings, energy storage, district heating, smart grids, appliances and products);

- Pollution prevention and control (including reduction of air emissions, greenhouse gas control, soil remediation, waste prevention, waste reduction, waste recycling and energy/emission-efficient waste to energy);
- Environmentally sustainable management of living natural resources and land use (including environmentally sustainable agriculture; environmentally sustainable animal husbandry; climate smart farm inputs such as biological crop protection or drip-irrigation; environmentally sustainable Voluntary Process Guidelines for Issuing Green Bonds fishery and aquaculture; environmentally sustainable forestry, including afforestation or reforestation, and preservation or restoration of natural landscapes);
- Terrestrial and aquatic biodiversity conservation (including the protection of coastal, marine and watershed environments);
- Clean transportation (such as electric, hybrid, public, rail, non-motorized, multi-modal transportation, infrastructure for clean energy vehicles and reduction of harmful emissions);
- Sustainable water and wastewater management (including sustainable infrastructure for clean and/or drinking water, wastewater treatment, sustainable urban drainage systems and river training and other forms of flooding mitigation);
- Climate change adaptation (including efforts to make infrastructure more resilient to impacts of climate change, as well as information support systems, such as climate observation and early warning systems);

- Circular economy adapted products, production technologies and processes (such as the design and introduction of reusable, recyclable and refurbished materials, components and products; circular tools and services); and/or certified eco-efficient products;
- Green buildings that meet regional, national or internationally recognized standards or certifications for environmental performance.

Conclusion

There are opportunities to engage with capital and insurance markets, innovate capacity building within Nepal's financial structure and identify the low hanging fruits to develop an integrated approach to green finance. Nepal needs to immediately define and adopt what "green" means in the context of Nepal in line with regional and international best practices. Policy reforms need to be launched across various sectors and utilize green finance tools and instruments in attracting domestic and international investors for green projects. A decentralized structure under the new federal regime provides opportunities as well as challenges which need to be further explored. Sectoral opportunities need to be further explored in creating a pipeline of projects with detailed investment plans to attract investors.

Investment risks need to be identified and transferred across the financiers to find the ideal model of financing. It is equally important to address the need for long-term financing and a shift away from collateral based financing to project based financing. There is also a need for an enabling environment on the growth of private equity and venture capital firms in the country alongside the growth of public-private partnerships in the green sector.

Particular attention needs to be paid at ensuring access to green finance to SMEs and that green finance policies have environmental, social and gender safeguards at their core. To make green finance attractive in the sub-national level, there is a need for local governments to have investment-grade creditworthiness. This requires credible accounting frameworks, sound financial management systems, independent auditing of local government finance, and performance evaluation for local government services. In the national level, an idea could be to provide a pipeline of green bankable projects ideally from the level of Ministry of Finance and the Investment Board of Nepal consistent with international best practices to gather momentum and attract investors.

References

- Asia Pacific Loan Market Authority & Loan Market Association, Green Loans Principle*
- Asian Capital Markets Forum, ASEAN Green Bond Standards*
- Asian Development Bank, 2015, Asia's Booming Cities Most at Risk from Climate Change*
- Undp.org*
- Hari Gopal Risal, Assistant professor at the Kathmandu University School of Management; Green bonds for greening Nepal, 2023/05/18, The Kathmandu Post.*
- Rejina Maharjan; Exploring Nepal green finance; 26 December 2023; Nepal economic forum*
- Mongolian Green Taxonomy, 2019; Financial regulatory commission, Mongolia*
- Business Case for Green Buildings in Singapore; Building and Construction Authority, 2008*
- Singapore firms expand overseas and strong building demand; Building and Construction Authority Singapore, 2017*
- International capital market association (www.icmagroup.org) Climate Bonds Initiative, 2018, ASEAN Green Finance State of the Market 2018*
- Climate Bonds Initiative, 2019, BTS Group Holdings - Climate Bonds Initiative*
- Green Bonds Principles; International Capital Market Association, June 2021*
- United Nations Environment Programme and DBS, Green Finance Opportunities in ASEAN.*

The Imperative Gaze: Unveiling the Significance of Anti-Money Laundering and Counter-Financing of Terrorism Efforts in Nepal

Renisha Adhikari*

General Background

Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism (AML/CFT) is a multifaceted and essential set of measures designed to combat financial crime and protect the integrity of the global financial system. Money laundering and the financing of terrorism are economic offences that have negative consequences on financial stability. Money laundering is the process of converting dirty money into clean money. In aggregate terms, "money laundering" refers to the process of disguising the proceeds of criminal activities to hide their illegal source. In accordance with the money laundering regulations of the Palermo and Vienna Conventions, money laundering specifically includes three different, alternative areas:

- (i) the conversion or transfer, knowing that such property is the proceeds of crime;
- (ii) the concealing or disguise of the actual nature, source, location, disposition, movement, ownership, or rights pertaining to property, knowing that said property is the proceeds of criminal activity; and
- (iii) the purchasing, possessing, or using of property, knowing at the time of the receipt that such property is the proceeds of criminal activity.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

As profiteering crime is the primary focus, individuals or groups tend to yield substantial financial gains by engaging in illicit acts such as drug trafficking, smuggling, human trafficking, corruption and others. They intend to hide the money's illegal source in order to reap benefits freely from their crime's proceeds. Nevertheless, criminals run the risk of exposing themselves to criminal prosecution by using money from such illegal sources, which also draws attention to the underlying illegal action. As a result, the operation of a criminal organization may generate a large quantity of wealth, but also a large number of issues. Unexpected use of wealth may generate suspicion. Investigators can quickly connect cash, illegal acts, and their culprits. Consequently, criminal organizations attempt to (1) remove the link between the crime and the money, (2) remove the link between the money and its new owner, and (3) protect the gains from prospective confiscation.

The aforementioned activities are the essence of money laundering, which typically occurs in three stages:

Placement: The first phase in money laundering entails introducing funds obtained through criminal activities into the banking and financial system; this phase has become increasingly risky as a result of law enforcement's increased focus on cash movements and the widespread requirement that banks report suspicious transactions.

Layering: The second phase is putting the funds that have entered the financial system through a series of financial operations in order to deceive potential investigators and give these funds the impression of having a legitimate origin. This is the stage of money laundering where offshore techniques are most commonly used. Multiple comings and goings between financial havens and the launderers' institutions, accompanied by fraudulent invoices, false loans, or other devices, eventually deceive investigators about the origin of the money.

Integration: The third phase in money laundering involves reintroducing the funds into the legal economy, once these funds appear to have a lawful origin. It may happen through the purchase and consumption of luxurious items, making investments in businesses where cash payments are accepted and where illicit funds are easily mixed in, such as casinos, hotels, restaurants, movie theaters, and other establishments that have the potential to serve as money laundering machines in and of themselves.

The act of soliciting, gathering, or supplying funds with the knowledge that they might be utilized to assist terrorist activities or groups is known as terrorism financing. To be more precise, a person is guilty of financing terrorism "if that person by any means, directly or indirectly, unlawfully and willfully, provides or collects funds with the intention that they should be used or in the knowledge that they are to be used, in full or in part, in order to carry out" an offense covered by the International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism. Money can come from both legitimate and unethical sources. The primary intent of persons or institutions participating in terrorism financing is thus, not necessarily to conceal the source of the money, but to conceal both the funds being used and the nature of the funded activity.

There exists a linkage between efforts to combat money laundering and financing of terrorism. The financing of terrorism and money laundering both employ comparable techniques. The actor uses the financial sector illegally in both situations. Therefore, in order to be effective, an anti-money laundering/counter-financing-of-terrorism framework must handle both risk issues: it must stop, identify, and penalize the entry of

illicit monies into the financial system as well as the funding of terrorists, their organizations, and/or their operations. Additionally, AML and CFT tactics overlap in that they target the terrorist or criminal organization's financial operations and use the financial trail to pinpoint the different elements of the network.

The Financial Action Task Force (FATF), founded by the G-7 Summit in Paris in 1989, is a 33-member organization tasked with creating a global standard for prohibiting money laundering and combating the financing of terrorism. The FATF's 40+9 Recommendations comprise the international standards against money laundering and financing of terrorism. The FATF operates in close collaboration with other significant international institutions, such as the IMF, the World Bank, the United Nations, and regional groups modeled after the FATF.

Because of the enormous financial power that several criminal organizations have built up, profits from some organized criminal activities, like drug or human trafficking, pose a threat not only to public safety but also to financial systems and economic development. The fact that terrorist organizations are capable of constructing financial empires with the sole intent of jeopardizing public safety that ultimately possess a threat to global financial stability cannot be denied. The international efforts to combat money laundering since the beginning of the 1990s are built on strategies aiming at attacking criminal organizations through their financial operations, firstly to deprive them of the means to act, and secondly, by unraveling the web of their financial networks and financing methods; to gain knowledge of how better to combat them.

Core Principles of AML/CFT

- **Know Your Customer (KYC):** Applying stringent KYC procedures is one of the core tenets of AML/CFT. Banks and other financial institutions are required to confirm the identification of their clients and evaluate the risks involved in their transactions. This comprises gathering and confirming financial and personal data, keeping an eye on account activities, and updating customer data on a regular basis.
- **Customer Due Diligence (CDD):** An essential component of KYC processes is CDD. Financial institutions must assess the degree of risk that their clients pose. For high-risk clients, including politically exposed persons (PEPs) or those with affiliations with nonprofit organizations, enhanced due diligence can be necessary.
- **Suspicious Activity Reporting (SAR):** Financial institutions are required to notify any unusual or suspected financial activity to the appropriate authorities. In order to detect possible money laundering or terrorist funding operations, SAR reporting is essential.
- **Transaction Monitoring:** By using sophisticated technologies and transaction monitoring mechanisms, financial institutions dissect transactions to identify any unusual patterns. This helps in detecting and reporting suspicious activities promptly.
- **Record Keeping:** Record keeping plays a crucial role in investigation. Organizations are required to maintain detailed records of their transactions and customer interactions in accordance with the AML regulations.
- **AML Compliance Programs:** Organizations are obligated to develop and maintain AML compliance programs. These programs include risk assessments, internal policies and procedures, employee training, and ongoing assessment and improvement.

Policy, Legal and Institutional Frameworks

The National Anti-Money Laundering/Combating Financing of Terrorism (AML/CFT) Strategy and Action Plan 2011-2016, which formed the basis for the creation of the National AML/CFT Strategy and Action Plan 2019-2024, included Nepal's first ML/TF risk assessment, which was carried out between 2012 and 2016. Legislative, regulatory, and enforcement mechanisms under the AML/CFT system have strengthened with notable advancements. Numerous statutes, delegated laws, and regulatory guides have been drafted and put into effect. Institutions that are deemed necessary have been established, including the Financial Intelligence Unit (FIU) and the Department of Money Laundering Investigation (DMLI). Different organizations have also been assigned the status of regulators, meaning they are in charge of both financial and designated non-financial business and professions (DNFBPs).

The Ministry of Home Affairs (MoHA) has been recognized as the authority for extradition, and the Ministry of Law, Justice, and Parliamentary Affairs (MoLJPA) as the primary authority for mutual legal assistance (MLA). Additionally, MoHA has been assigned the role of department for asset recovery and management concerning the proceeds of criminal activity. The court assigned to decide cases involving ML/TF violations is the Special Court. In addition to joining AML/CFT and crime-focused international organizations like the Asia Pacific Group on Money Laundering (APG), Egmont Group of Financial Intelligence Units (FIUs), and Asset Recovery Inter-Agency Network — Asia Pacific (ARIN-AP), Nepal has ratified a number of international conventions and instruments pertaining to AML/CFT. Nepal is a member of INTERPOL since 1967. The Nepal Police, NCB has been working to ensure liaison with various concerned national and international agencies as well as with the Secretariat of INTERPOL as the national contact point.

In the last couple of years, the government has implemented significant institutional and policy reform initiatives in a variety of areas, including taxation, law enforcement, regulation, and other. AML/CFT is anticipated to benefit from these developments. The Financial Procedure and Fiscal Accountability Act, 2019 and the repeal of the Tax Settlement Commission Act are among the key reforms. Other changes include the integration of the Department of Revenue Investigation and the Department of Money Laundering Investigation under the purview of the Office of the Prime Minister and Council of Ministers, the creation of a vehicle consignment tracking system, the expansion of the tax net through the opening of more inland revenue and customs offices, and the installation of online monitoring and risk management systems at customs.

In accordance with the guidelines and best practices established by the Financial Action Task Force (FATF), the current AML/CFT legislative, policy, and institutional frameworks offer rather extensive provisions. Most of the legal structure complies with international norms. The fundamental AML/CFT procedures, such as Customer Due Diligence (CDD), monitoring, reporting, record keeping, regulation, supervision, banning of phony and anonymous accounts, and shell banking activities, are all included in this. Other precautions include wire transfers, keeping an eye on politically exposed persons (PEPs), and monitoring non-face-to-face technology-based financial activity. Aspects of AML/CFT such as investigation, prosecution, adjudication, sanction, asset recovery, and concerns with international collaboration are also included.

Threats and Vulnerabilities

As per the report published by the Financial Action Task Force (FATF) in 2014, the following sectors have been highlighted about the risks of AML/CFT in Nepal,

- Electronic AML/CFT data archives
- Transaction monitoring and False positive alert
- Business Transactions
- Remittance received in personal accounts
- IPS /Digital transactions
- Multiple layers of shareholder and Beneficial owner identification
- Integrated KYC system
- PEPs name screening
- Prepaid Cards / Online transactions
- International Cards
- Virtual Assets Digital / Crypto Currency
- Real time risk management
- No separate AML Unit
- Adverse Media

The assessment of national threats in the context of predicate offences encompasses a comprehensive analysis based on various criteria. Offences with significant adverse impacts, including corruption (bribery), tax evasion, financial crimes such as banking offences, and hundi, are identified as major threats requiring heightened control measures. Additionally, drug trafficking, organized crime, extortion, arms-related offences, domestic terrorism, fraud, counterfeiting of currency, environmental crimes, robbery, smuggling, and forgery are highlighted as areas of concern. On the contrary, lower threat posing offences encompass counterfeiting, piracy, kidnapping, illegal restraint, hostage taking, international terrorism, trafficking in stolen goods, and insider trading. Operational

challenges are identified in implementing sections 25 and 25A of MLPA across investigating agencies. Coordinated efforts to identify money laundering (ML) elements based on risks, conducting parallel investigations, and sharing information with relevant authorities emerge as concerns. The establishment of a centralized and specialized assets recovery system is deemed crucial, with the need for a baseline survey to estimate proceeds of crimes and adopt a risk-based approach in financial crime control (National Risk Assessment Report [NRAR], 2020).

Border security and management are emphasized as essential components in controlling transnational crimes and illegal activities. The analysis recommends enhancing vigilance and effectiveness in open borders, especially between Nepal and India, with the establishment of Border Out Posts (BOPs) across the border of China and India. Cross-border cooperation among relevant agencies is deemed necessary at all levels to improve overall capabilities in combating crimes. At the operational level, the synthesis underscores the importance of coordination and information-sharing mechanisms among relevant agencies. Training on Anti-Money Laundering/Combating the Financing of Terrorism (AML/CFT) measures for investigators, along with a standardized financial crime investigation manual, is identified as a critical need. The maintenance of disaggregated records, covering regulatory activities, investigations, prosecutions, freezing, seizing, convictions, confiscations, assets recovery, and international cooperation at both agency and national levels, is also highlighted as a crucial requirement.

Similarly, the NRAR (2020) stresses the assessment of vulnerabilities across various sectors is conducted using a five-scale rating system, ranging from low to high susceptibility. The

evaluation scrutinizes the strengths and weaknesses of sectors in preventing money laundering (ML) and terrorist financing (TF) crimes. Strengths identified include comprehensive legislations, robust AML policy and strategy, and the establishment of necessary institutions. Conversely, weaknesses are associated with shortcomings in supervising reporting entities effectively, sustaining recent tax reform initiatives, addressing domestic and international trade discrepancies (including remittance and hundi issues), fostering strong law enforcement relationships with foreign counterparts to counter capital flights, managing borders, implementing forfeiture laws, and ensuring the resources, capacity, and operational independence of agencies, along with the integrity of related officials.

A critical concern arises regarding the implementation of AML laws, particularly concerning the scope, frequency, and intensity of AML/CFT supervision, as well as the institutional risk profile across regulatory sectors. Despite a low level of compliance among reporting entities, the application of sanctions for non-compliance, as outlined in the MLPA, is either nonexistent or very limited. This has raised apprehensions about the operational roles and capacities of regulatory agencies, highlighting a need for improved oversight. Additionally, challenges are identified in addressing issues related to beneficial ownership, indirect control measures of criminals, and fit and proper test mechanisms, which are lacking in regulating authorities' practices as stipulated in the MLPA. These shortcomings further underscore the need for strengthening regulatory frameworks to enhance the effectiveness of anti-money laundering efforts across various sectors (NRAR, 2020).

Banking Sector and the vulnerability

The vulnerability assessment of the banking sector reveals a medium-high susceptibility to money laundering (ML), with a corresponding medium rating for the overall quality of anti-money laundering (AML) controls. Notably, deficiencies are identified in the supervision process, attributed to the low enforcement of AML measures relative to the extensive scope, products, transaction volumes, and inherent vulnerabilities in the banking business. High vulnerability is observed in large business-related credit products, while the current deposit product is rated as the most vulnerable. Natural persons' saving accounts, operated beyond Know Your Customer (KYC) profiles, are also flagged for potential abuse in non-taxation and unregulated economic activities. The risk associated with access financing projects surpassing actual requirements raises concerns about potential money laundering risks in corporate credit. The assessment emphasizes the need for a structured AML/CFT Department, consolidating scattered responsibilities across six departments of the national regulatory body, the NRB, to ensure effective implementation of legal measures. Identified components requiring improvement in the banking sector include entry, ownership, and management control of reporting entities, compliance system effectiveness, electronic record-keeping of AML/CFT information, systematic monitoring, and enforcement of regulatory sanctions for non-compliance (NRAR, 2020).

Within the banking sector, 22 out of 57 investigated ML cases involved money laundering through proceeds of crime, highlighting its comparatively higher vulnerability. Major banking products, such as current account deposits, credit for large businesses, and trade finance, are found susceptible to

abuse. Gaps in the sector include issues with the quality and content of training, timely risk assessments, lack of electronic AML/CFT data archives, insufficient AML/CFT training, and a reluctance on the part of regulators to impose sanctions. While commercial banks use specialized AML systems, other bank categories lack such systems, and there is a noted absence of extensive supervision and audit of AML compliance (NRAR, 2020).

Efforts from Nepal and the Central Bank

Nepal successfully concluded its second National Risk Assessment (NRA) in 2020, revealing that while competent authorities and the private sector exhibit a diverse and evolving comprehension of money laundering (ML) risks, their understanding of terrorism financing (TF) risks remains somewhat limited. The National Coordination Committee (NCC) oversees the formulation and execution of Nepal's Anti-Money Laundering (AML) and Countering the Financing of Terrorism (CFT) policies, primarily focusing on fortifying legislative frameworks, bolstering relevant competent authorities, and conducting operational activities aimed at addressing Nepal's most pressing threats and vulnerabilities. Nonetheless, to effectively combat ML and TF risks, there is a crucial need for heightened commitment, increased resources, prioritization at the operational level, and enhanced cooperation (Asia Pacific Group [APG], 2023).

The report of the APG (2023) further stresses that the Financial Intelligence Unit (FIU), housed within the Nepal Rastra Bank (NRB), vaunts commendable resources, robust operational

independence, and well-defined policies and procedures for all its functions. The FIU is actively engaged in advancing its functions through the ongoing implementation of goAML. However, there is room for improvement in the Suspicious Transaction Report (STR) reporting by financial institutions (FIs), and Designated Non-Financial Businesses and Professions (DNFBPs) are not contributing to the reporting. Despite these challenges, key Law Enforcement Agencies (LEAs) are reasonably leveraging financial intelligence, showcasing a positive trend in this crucial aspect of the AML/CFT landscape.

The Department of Money Laundering Investigation (DMLI) serves as Nepal's exclusive ML investigative agency. While the referrals to DMLI may not entirely align with Nepal's risk profile, the agency has successfully investigated 58 ML cases, resulting in 45 prosecutions and 32 natural persons convicted of ML. Notably, a significant portion of these convictions is attributed to self-laundering linked to banking offenses, which the 2020 NRA identifies as high-risk and prioritizes in the National Strategy and Action Plan. However, there remains a notable dearth of ML investigations, prosecutions, and convictions pertaining to other high-risk predicate crimes (APG, 2023). Nepal has articulated ambitious policy objectives related to high-level confiscation efforts; however, these aspirations have yet to manifest in institutional-level policies and procedures within Law Enforcement Agencies (LEAs). Confiscation results do not fully align with Nepal's identified risks, as the value of recovered confiscation orders remains comparatively low. While Nepal has secured success in ten non-conviction-based confiscation cases linked to ML, there is an imperative for continued efforts to bridge the gap between policy objectives and tangible outcomes in the realm of asset confiscation.

Conclusions

Money laundering, the covert process of concealing the origins of illegally obtained funds, and terrorist financing, the clandestine provision of financial support for terrorist activities, pose significant threats to global financial integrity. While money laundering involves disguising the source of criminal proceeds through a three-stage process of placement, layering, and integration, terrorist financing aims to obfuscate both the origin and intended use of funds. These illicit activities underscore the critical importance of Anti-Money Laundering and Countering the Financing of Terrorism (AML/CFT) measures in safeguarding the sanctity of the financial system. The Financial Action Task Force (FATF), founded in 1989, has been instrumental in establishing international standards and facilitating collaboration among key stakeholders, including the IMF, World Bank, United Nations, and regional counterparts, to combat these nefarious activities on a global scale.

In Nepal, significant strides have been taken to bolster AML/CFT efforts, evidenced by legislative enhancements, the establishment of institutions such as the Financial Intelligence Unit (FIU) and the Department of Money Laundering Investigation (DMLI), and the ratification of international conventions. Recent reforms spanning taxation, law enforcement, and regulation, coupled with initiatives like departmental integration and the implementation of online monitoring systems, underscore Nepal's commitment to combating financial crimes. However, challenges persist, particularly in achieving high-level asset confiscation. While Nepal Rastra Bank (NRB) and the government have demonstrated a nuanced understanding of AML/CFT challenges, further development of institutional frameworks tailored to Nepal's specific risk profile is imperative to ensure effective outcomes in asset confiscation and bolster the country's defense against evolving financial threats.

References

- APG (2023). *Anti-money laundering and counter-terrorist financing measures –Nepal, Third Round Mutual Evaluation Report, APG, Sydney* <https://apgml.org/members-and-observers/members/member-documents.aspx?m=a6c4a803-0e15-4a43-b03a-700b2a211d2e>
- Government of Nepal (2020). *National Risk Assessment Report on Money Laundering and Terrorist Financing, (Assessment Period: 2015-18)*.
- International Monetary Fund [IMF]. (2023). *Anti-money Laundering/Combating the financing of terrorism (AML/CFT)* <https://www.imf.org/external/np/leg/amlcft/eng/aml1.htm>
- Thony, J.F. (2000). *Money Laundering and Terrorism Financing: An Overview*.

Role of Tourism Industry in Economic Development of Nepal

Rekha Ghimire *

Background

Globally, the contribution of travel and tourism sector has increased tremendously in the past few years and with the increased globalization, it is expected to grow in the coming days too. According to World Travel and Tourism Council (WTTC), the share of the travel and tourism sector in global GDP remained 7.6% in 2022 and this sector created 22 million new jobs, representing an increase of 7.9% in 2022. Nowadays, it is considered a competent driver of development in emerging economies. Tourism is one of the mainstays of the Nepalese economy too. Nepal is endowed with natural beauties, and cultural, traditional and religious diversities that bear the maximum potential for tourism advancement.

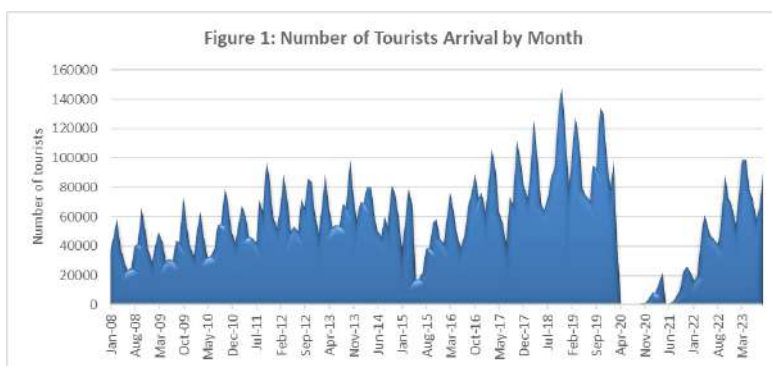
Tourism development has a direct, indirect and induced impact on numerous economic indicators including employment, income, revenue comprising foreign exchange earnings, the balance of payments, etc. NRB data shows that tourism accounts for Rs.61.52 billion foreign exchange earnings in FY 2022/23. As per WTTC, the tourism and travel sectors account for 6.5% of the total jobs in Nepal in 2022 and their total contribution to the GDP of Nepal in 2022 is 6.1%. In addition, Nepal Tourism Board data reveals that among others, the scope of holiday and pleasure, adventure, pilgrimage/spiritual and medical tourism is escalating, lately in Nepal. The role of tourism sector in economic development of Nepal is discussed in detail on this article.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

Tourism, Economy and Nepal

Tourism and GDP of Nepal

There can be no tourism without a destination and the existence of any tourism destination is of no value unless it is known to the potential users. Any economy, either developed, developing, or, underdeveloped, blessed with attractions/destinations can reap maximum benefits from tourism. Tourism has played a dynamic role in the economic growth of developing countries compared to developed ones. Nepal, a small landlocked country lying in the lap of great mountains, endowed with natural beauties that magnifies everyone's heart, and blessed with innumerable religious and cultural beauties, is one of the most exciting tourist destinations. International tourists prefer to travel to Nepal for different purposes. A total of 614,869 international tourists arrived Nepal in 2022 compared to 150,962 in 2021. The major five nations of international tourists' arrival in Nepal include India, USA, UK, Australia and Bangladesh. Nepal Tourism Statistics show that in 2022, 64.7% of the tourists visited Nepal for holiday/pleasure purposes. Similarly, 10.03% of tourists came for adventure including trekking & mountaineering. Also, 12.87 % of tourists visited Nepal for pilgrimage and the remaining 15.5% for other purposes. The trend of tourist inflow by month is portrayed in the figure below.

Source: Nepal Rastra Bank

Note: The gap between April 2020 to Nov 2020 in the graph is due to zero cross border mobility resulted from prolonged lockdown because of COVID-19.

Tourism is considered as one of the major driving forces for economic growth. In this regard, its contribution can be viewed from the share it holds in the GDP, the degree of capital investment it enhances, the level of employment and incomes it generates, the living standard and quality of life it boosts up in the economy along with other economic indicators. The interplay among these economic indicators aids in economic advancement. As evidenced by data earlier, Nepal is a lucrative tourist destination for millions of people around the globe and the contribution of tourism sector in national GDP is also remarkable. As per WTTC, the total contribution of travel and tourism to the GDP of Nepal in 2022 increased to 6.1% from 4.3% in 2021. The withered human mobility resulting from COVID-19 outbreak has gained momentum. It is also evident from pre and post pandemic data that this sector has proved itself as a prominent tool for economic growth and revival in Nepal.

Tourism as a Tool of Economic development

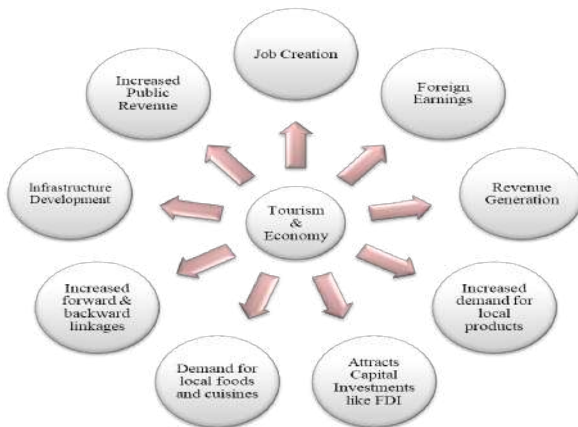

Fig 2: Tourism as a tool of economic development

Tourism and Employment

Being a labor-intensive industry, millions of skilled, semi-skilled and unskilled workers rely on these sectors for earning their livelihood. The job creation ranges from highly skilled managerial, professional and technical level jobs that incorporates hospitality professionals, trekking/hiking guides, transportation service providers, etc. to unskilled level jobs like cleaning, gardening, dish washing and so on. Employment is generated in numerous tourism-oriented businesses like star hotels, restaurants, travel and tours, airline ticketing, local transportation, trekking, rafting, community (in community-based tourism) and so on. According to Nepal Tourism Statistics 2022, a total of 1,401 (star and tourist standard) hotels are in operation in 2022 with 53,365 bed capacity per day. Similarly, the number of registered Travel agencies and Trekking agencies reached to 4,773 and 3,136 respectively in 2022. These businesses, altogether with the tourism industry, have provided jobs to thousands of Nepalese. WTTC's data shows, the tourism, and travel sector account for 6.5% of the total jobs in Nepal in 2022, via its direct indirect or induced economic impacts, i.e. creation of 1.08 million jobs.

Tourism, Trade and Increased Capital Investment

Increased international tourism has distributive and trade effects on the global economy. Tourists from developed countries or those with surplus income involve in tourism activities. They spend their savings on the host nations, for e.g. in Nepal and the income from the developed or surplus part of the global economy is distributed to the Nepalese economy. Similarly, international tourism boosts trade between nations. Tourists need different products/services at the destination to fulfill their necessities. Numerous tourism-oriented businesses, especially star and tourist standard hotels, are always in the race

to deliver products of international standard to delight tourists. As a result, these attempts induce and increase the import of products like furniture and fixture, decorative items, food and beverages, electronic items, and many more. In addition to the imported products, this sector also attracts capital investment from foreign nationals in the form of FDI, especially seen in star hotels. The involvement of the tourism sector in Nepal's import trade, directly or indirectly, is thus considerable. Tourists also, buy some products from Nepal and to some extent boost the export of local production like handmade goods and garments, but the level of import is far higher than that of export. These import-export imbalances have created some leakages in our economy too.

Tourism and Foreign Earnings

The increased flow of international tourists is directly correlated with the increased foreign exchange earnings of that nation. In order to properly assess and demonstrate the economic impact of tourism on foreign earnings, some specific factors need to be tapped properly. These include the number of tourists arriving, their length of stay and type of accommodation used, their expenditure, frequency of visit and the means of transportation used. The interplay between these factors helps to demonstrate the economic impact of tourism on employment generation, revenue and foreign currency earning, import exports, and total value addition in any economy.

International tourism is one of the major sources of foreign currency earnings in Nepal. However, because of the COVID pandemic the prolonged lockdown along with cross-country border blockage, the tourism industry shrank in the previous years. According to Nepal Tourism Statistics 2021, tourist flow

declined by 87.39 %, i.e. 150962 in 2021 from 1197191 in 2019. However, with the reviving economy, this flow increased by 307.3% in 2022 and reached to 614,869 (*Nepal Tourism Statistics 2022*). The gross foreign exchange earnings from tourism increased by 190% to around US \$326.28 million in 2022 compared to US \$112.59 million in 2021. In contrast to the increased gross foreign earning, per day expenditure decreased from US \$48 per tourist per day in 2021 to US \$40.5 per tourist per day in 2022. In addition, the average length of stay of tourists also decreased from 15.5 days in 2021 to 13.1 days in 2022. This trend is shown clearly in figure 3.

Table 1: Total Foreign Exchange Earning from Tourism and its share as percentage of GDP

Rs. in Million

Year	Total Forex Earnings from Tourism	GDP	Forex as % of GDP
2010/11	24,610.70	1,559,221.76	1.6
2011/12	30,703.80	1,758,379.18	1.7
2012/13	34,210.60	1,949,294.82	1.8
2013/14	46,374.90	2,232,525.28	2.1
2014/15	53,428.60	2,423,638.48	2.2
2015/16	41,765.26	2,608,184.44	1.6
2016/17	58,526.92	3,077,144.92	1.9
2017/18	68,521.70	3,455,949.29	2.0
2018/19	75,374.11	3,858,930.40	2.0
2019/20	60,885.36	3,888,703.65	1.6
2020/21	7,266.28	4,352,550.24	0.2
2021/22	32,447.21	4,933,696.58	0.7
2022/23	61,522.73	5,381,335.08	1.1

Source: Nepal Rastra Bank and CBS data 2023

Table 1 shows the increasing trend of share of total foreign exchange earnings from tourism in GDP in the last decade. Post COVID data reveals that the share of total foreign exchange earnings from tourism in GDP has increased from 0.2 percent in fiscal year 2020/21 to 1.1 percent in 2022/23.

Source: Nepal Rastra Bank and Ministry of Culture, Tourism and Civil Aviation

Tourism and Increased Demand Leading to Multiplier Effects

Tourism enhances the demand for domestic food and cuisines and local products in some contexts, especially in community-based tourism or rural tourism. Some people travel for change outside their regular setup and want to experience the uniqueness of the destination. Their instinct to taste and enjoy the local food and cuisines at the locality increases the demand for domestic production of such products. This increases the production and supply of local goods to meet the tourist requirement. Hence, the forward and backward linkages of tourism lead to increase in agricultural production, and job/income opportunities for all those directly or indirectly involved in the production, supply and distribution of these goods. Their income level rises and they

spend their income on some other consumption. The revenue all together increases and all in all the aggregate production and consumption again soars up. Thus, tourism development consequently influences various sectors of the economy through multiplier effects.

Tourism, Increased Public Revenue and Infrastructure Development

For a destination to develop and grow fully, some of the basic infrastructures like transportation, drinking water, basic health services, drainage management, electricity, etc. need to be developed there. Thus, tourism growth demands the need for government and capital expenditure on infrastructure development on the potential destination. Tourism has an income redistributive effect on the economy. The revenue generated from tourism in a region or sector can be mobilized for the development of some other region or sector too. For example, income generated by tourism in the Himalayan region can be mobilized for the infrastructure development of the Hilly and Terai regions and vice versa. Tourism is also a lucrative source of government revenue. Income taxes paid by the tourism businesses and their employees, taxes levied on tourism products like beverages and others, visa fees charged to tourists, royalties paid by mountaineering expeditions, other fees, etc. add up to government revenue. Thus, tourism helps in overall economic development and enhances the quality of life of people.

Compared to other countries, Nepal's comparative advantage in tourism is high in nature-based tourism along with religious and cultural tourism. Domestic tourism has boosted up and abetted for economic revival post-pandemic in Nepal like in other nations, as international travel remained muted for some months.

Domestic tourist occupancy on the major tourist destiny/hotels is also reported to be increasing for recreational and pleasure purposes. WTTCs reports, a total of Rs.203.2 billion was spent by domestic tourists in Nepal in 2022 compared to Rs.117.1 billion in 2021. This shows that the tourism industry catering the needs of international tourists along with domestic tourists has proven itself as the most prominent tool for the economic revival and growth of Nepal. New trends and scopes of tourism have emerged recently. In order to tailor these needs, the tourism industry needs to assess and grab the opportunities for further investments and reap the utmost benefits from the sector. Also, there is an increased need to focus on the development and promotion of this sector so that it could be harnessed as the prominent driver of the economic growth in Nepal.

Conclusion

The contribution of tourism sectors to the world's economy is increasing in recent days. Endowed with unique attractive features, Nepal embraces a very special position in international tourism. International tourism creates synergy in economic activities via redistributive and trade effects. Thus, measurement of such effects is of great value for developing and tourism potential economies like Nepal. Tourism has provided jobs to around 1.08 million people in Nepal and is a major potential contributor to Nepal's GDP, as its contribution in GDP in 2022/23 is 6.1 percent. In FY 2022/23, a total of Rs.61.52 billion foreign currency earnings were realized from tourism which is 1.1 percent compared to GDP. However, the average expense per visitor per day in 2022 is the US \$40.5 only which is a decline from US \$48 in 2021. The contribution of this sector in income generation is difficult to tap and measure because of its direct, indirect and induced economic impacts on both forward and backward-linked sectors.

The utmost economic benefits could be reaped from this sector if underlying prospects and opportunities are tapped properly. Realizing this potentiality, its development is being continuously prioritized in the country's periodic plan and is incorporated in fiscal and monetary policies too. Amidst its prospects and prioritization, its contribution in the national GDP is yet not realized as much as it could be. Thus, in order to be benefited most by this sector, promotion and protection of tourism industry should be the top priority. Amplified domestic and international tourist flow has been a prominent driving factor for the rampant economic growth of this sector. Thus, foreign embassies of Nepal must be entitled to promote international tourism and domestic tourism must be promoted from local and provincial level too. Development of this sector ensures that the growth of the tourism industry can increase its contribution to GDP even more voluminously in the Nepalese economy.

References and Links

Khan.A., Bibi. S., Lorenzo. A., Lyu. J., Babar. Z.U. (2020). Tourism and Development in Developing Economies: A Policy Implication Perspective. *Sustainability*. 2020; 12(4):1618. <https://doi.org/10.3390/su12041618>

Nepal Tourism Statistics 2021 and 2022

<https://wttc.org/research/economic-impact#:~:text=WTTC's%20latest%20annual%20research%20shows,only%2023%25%20below%202019%20levels.>

<https://www.worldbank.org/en/news/feature/2022/06/03/harnessing-tourism-to-enhance-the-value-of-biodiversity-and-promote-conservation-in-nepal>

A Note on the Nature of Fiscal Federalism in Nepal

Pradip Kumar Kaffle *

The age of Anarcho-Capitalism[†] might be on its way. Quinn Slobadian, a Canadian Historian in his book 'Crack-up Capitalism', accumulates the dreams and efforts of libertarians to form thousands of micro-nations with extreme features of a capitalist utopia. The features include gated communities with no tax, decentralized legal regimes, no labor laws and unions, legal contract between citizens (customers) and private governments (service providers), racial segregation, no public goods and such. Libertarians consider the emergence of FTZ (Free Trade Zones), EPZ (Export Promotion Zone), and SEZ (Special Economic Zone) as the sprouts of such micro-nations which look like a 'state within a state'. At its core, the book seems to establish that, self-rule and self-determination is what new urban communities are striving for. In this context, the application of best form of federalism is the only democratic remedy to Anarcho-Capitalism.

It's already been eight years since the promulgation of Federal Democratic Republic Constitution in Nepal and five years since the implementation of Fiscal Federalism with

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

† **Anarcho-capitalism** is an anti-statist, libertarian political philosophy and economic theory that seeks to abolish centralized states in favor of stateless societies with systems of private property enforced by private agencies, the non-aggression principle, free markets and self-ownership. (Source: Morriss, A. (2008). "Anarcho-Capitalism". In Hamowy, Ronald (ed.). *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks, California: SAGE; Cato Institute. pp. 13–14. doi:10.4135/9781412965811.n8. ISBN 978-1-4129-6580-4. OCLC 750831024.)

formal legal and operational provisions in place. As per the established principles of federalism, there are four different pillars, namely Constitutional Federalism, Political Federalism, Administrative Federalism and Fiscal Federalism. But, among them, the most crucial one remains to be the Fiscal Federalism, given the relevancy of economic growth and resilience to ensure a welfare state. So, as we celebrate the completion of five years democratic election cycle along with the implementation of fiscal federalism, it's a perfect time to review it.

A Quick Peek into the Rationale

A fundamental limitation of unitary form of government is in its institutional, informational and political constraints to fulfill the diverse preferences of all the communities in the country. A federal structure ensures decentralized decision making through a system of voluntary self-rule and shared rule. We all know, this system brings public service closer to the people. It brings native the opportunity to participate in decision making process of local policies and activities. The preferences of the public are matched with the system of self-governance. Thus, this beautiful rationale is known, among scholars, as 'preference-matching argument'.

But, is this the first time Nepal experiences a fiscal federalism? No. Dating back six decades to 1950s, the then Monarch have tried fiscal decentralization policies as a part of their own political system called 'Panchayat'. But that proved to be a stagnant and ineffective, though a debatable stand.

Legal and Policy Framework

But now, constitution of Nepal 2015 has established Nepal a Federal Democratic Republic State. And Article 59 and 60 of the constitution are the *raison d'être* beyond the current practice of fiscal federalism. It speaks volume about exercise of financial powers and distribution of revenue sources.

Article 59 (1) states that “The Federation, State and Local level shall make laws, make annual budget, decisions, formulate and implement policies and plans on any matters related to financial powers within their respective jurisdictions.”

Further, Article 60 (1) states that “The Federation, State and Local level may impose taxes on matters falling within their respective jurisdiction and collect revenue from these sources.”

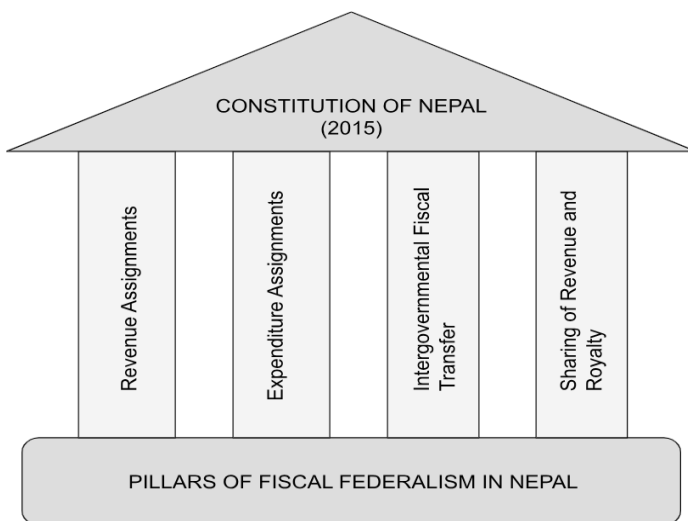
Furthermore, Local Governance Operation Act, 2074 (2017) defines distribution of authority for policy formulation, tax rate determination, collection of taxes and local borrowing. Also, National Natural Resources and Fiscal Commission Act, 2074 (2017) elaborates the functions of NNRFC and lays out guidelines for managing inter governmental fiscal transfers, in order to address vertical and horizontal imbalances in fiscal federalism. Similarly, Inter Governmental Fiscal Arrangement Act, 2074 (2017) specifies sharing modality of Value Added Tax (VAT), domestic Excise Duty, and Royalties among three tiers of government.

One of the most significant challenges to Fiscal Federalism is resolving both ‘Vertical’ and ‘Horizontal’ fiscal imbalances. Vertical Imbalance refers to difference in mobilizing both expenditure and revenues at different tiers of government that is federal, provincial and local. While, Horizontal Imbalance refers to differences between revenue and expenditure among the comparable levels of governments, that is within provinces or within local bodies. Studies have shown that vertical fiscal imbalances still alarmingly persisted even after the federalization of the country (Wagle, 2018)[‡].

‡ Source: Wagle, A. (2018). Fiscal imbalances in Nepal's federalism: An empirical analysis. *NRB Economic Review*, 30(1), 49-68.)

Pillars of Fiscal Federalism in Nepal

Basically, the practice of Fiscal Federalism in Nepal can be glanced through a four pillar framework, as shown in the figure below.

Pillar I

Principles behind Revenue Assignments

Each government shall raise revenues to finance its expenses, which is attributed with first pillar, Revenue Assignments. Giving the sub-national taxing powers may increase fiscal autonomy and accountability but also brings conflict for resources and interference in redistributive equity. Article 57 has assigned different tax rights to three tiers of government. And, the segregation of tax authority is based upon “Tax Assignment Principles” of Fiscal Decentralization.

Customs, VAT, Excise, Income (Corporate and Personal) are the exclusive rights of the central government. Because these are taxes with direct impact on the macroeconomic stability of the country. And these taxes can help the government to achieve redistributive goals. Similarly, entertainment, advertisement, vehicle tax, house and land registration fee are concurrent rights

of provincial and local governments. And property/land tax, business tax, house rental tax and local natural resource taxes are assigned exclusively to the local government[§]. Here, it is well established that local level governments shall not collect mobile taxes as consumption, trade, labor and capital. It will be economically distorting due to fluctuations following economic cycle of boom and bust. So, taxes appropriate for local level are those with immobile bases, imposed on local residents and easily administered locally. One of the most popular global local tax is property tax.

Pillar II:

Do citizens ‘Vote with their Feet’?

In Fiscal Federalism Literature, a maxim ‘Voting with their Feet’ is widely used. It refers to the situation that citizens move their residence to jurisdictions that offer them with the best quality and quantity of services at low cost. As federalism enhances economic efficiency of intergovernmental competition, different local governments offer different public tax-expenditure bundles and individuals are supposed to allocate themselves according to their preferences. The second pillar of Fiscal Federalism, Expenditure Assignment, segregates areas of expenditure to different tiers of government so that the competition is fair.

Article 57 of the Constitution of Nepal gives central government the role of national defense, foreign affairs, telecom, electricity, etc. Similarly, the provincial government is given the role to look upon state police, state highways, state level electricity,

§ Note: In Switzerland, the revenue of the Cantons (local level) is nearly 80 percent of total tax revenue in the Country.

and agriculture and livestock development. And the local level government has the responsibility to provide services of local police, look at cooperatives, and maintain local statistics and record. With this segregation, naturally, there arises a question. What is the basis for this responsibility? The literature shows that central governments are given the responsibility to provide pure public goods such as national defense/ key planning and financial role on infrastructures of national significance. Similarly, provincial and local governments generally provide quasi public goods like education, healthcare, forestry, housing, agriculture, irrigation facilities, and such. The pure public goods are also not financially feasible to the local and provincial governments.

Pillar III

The Quest for Fiscal Equity

The often overlooked reality of Federalism is that - there is always and everywhere an unequal distribution of natural resources upon which finances of sub-national governments are based. Each region or states are unique to their resources, sources of finance, avenues of expenditure, socio-economic status, demography and many more. This creates differences in their ability to raise revenues and make expenses. This creates horizontal and vertical fiscal imbalances. And as a remedy, the third pillar of fiscal federalism; Intergovernmental Fiscal Transfer shall be robustly managed.

Intergovernmental Fiscal Transfer, by closing the budgetary gap, pursues equitable development. Four types of intergovernmental fiscal transfer is being practiced.

<p>a. Fiscal Equalization Grant - To reduce horizontal fiscal imbalances, to fulfill the budgetary gap, distributed by federal government to sub-national governments on the basis of weights assigned to gap between expenditure need and capacity to generate revenue (60%), Human Poverty Index (15%), Socio and economic discrimination indicators (15%) and indicators of infrastructure availability (10%)</p>
<p>b. Conditional Grant - To implement any new project of state or local level or GoN, while specifying necessary terms and conditions in relation to the implementation of the project.</p>
<p>c. Complementary Grant - To match the resources by local and provincial government from consolidated federal fund. Related to infrastructural development.</p>
<p>d. Special Grant - To support any special project related to emergency / national priorities. The objectives are to develop and deliver basic services like education, health, drinking water, to achieve balanced development of inter-state and inter-local level and to uplift the class or community discriminated socially/economically/ in any other form.</p>

Pillar IV

How do they share Revenue and Royalty?

As per Inter Governmental Fiscal Arrangement Act, 2074 (2017), revenue collected from VAT and excise is shared 70%, 15% and 15% for central, provincial and local government. The royalty is shared in proportion of 50%, 25% and 25% for central, provincial and local government. The revenue sharing modality helps in managing different funds and achieves redistributive equity.

Bones of Contention

Despite a full election cycle of five years with nascent federalism, there are few theoretical gaps and practical weaknesses that need immediate intervention. Local scholars/experts in Federalism, who often write on the issues, are cautious of the following issues.

Lacunae in Administrative Federalism

Low degree of 'Administrative Federalism' has not provided adequate support for the implementation of Fiscal Federalism. The ability of elected local representatives and their effort for delivering effective administration, justice commission, and educational services has not been promoted till date. There are various laws yet to be formulated by local and provincial governments that support the supposed federal structure. For example, inability to finalize new state civil service laws, laws relating state police, etc are hindering the support for fiscal federalism. The strengthening need of the tax administration has also been underachieved.

Under Utilization of Tax Rights

There has been no specific study related to the revenue potential of each sub-national bodies of the government. These days, public have started to put grievances regarding the unscientific collection of tax from local level. The unilateral push for tax, without assessing the taxpaying capacity (income and income generating properties) of taxpayers has created negative experience among citizens. According to National Economic Census, 2018, approximately four and a half lakh out of total

nine lakh businesses (about 50%) are not registered and thus, do not pay tax. The local government shall utilize such potentials by giving incentives for registration. Government shall go for incremental tax policies. Firstly, imposing low/no taxes with incentive for registration, while marginally increasing the tax rates over time.

Overlapped Functions and Low Budgetary Absorption Capacity

The overlapped expenditure functions and revenue collection functions have generated sufficient confusion among different tiers of government. This has direct impact over the budget absorption capacity of the sub-national units. Already, there is very less amount of money that goes to the sub-national governments. Adding insult to the injury, the dearth of co-ordination and collaboration among the three tiers has added to lower absorption capacity that is underutilization of available resources.

Overreliance upon Fiscal Transfer and Revenue Sharing

The provincial governments and local level governments are found to be over reliant upon the fiscal transfer and revenue sharing model for funding their expenses, which is an unsustainable practice. The tax revenues and tax base shall be adequate enough to sustain the finances of local and provincial governments. But, this is quite impossible for two reasons; first, unscientific division of provincial and local territories without giving proper care to sources of revenue, next, taxes assigned to sub-national bodies are not new taxes. Sub-national governments were given the responsibility to collect taxes such as advertisement tax, land tax, entertainment tax, and rental

tax etc, which do not form sufficient revenue. These were already specified to sub-national governments under Local Self Governance Act (1999). This suggests that revision of current tax assignment is a sine qua non[¶]. Further, opening up the avenues for Sub-National debt could be a source to fill the budgetary gaps of the provincial and local government in Nepal.

To cut a long story short, Fiscal Federalism comes with its own set of perks and perils. The nascent Fiscal Federalism of Nepal shall not be criticized as its ineffectiveness, rather need evidence-based improvements. In this critical juncture, Nepal shall strive for full-fledged implementation of fiscal federalism to realize the aspirations of ‘Happy Nepali, Prosperous Nepal’, as guided by the fifteenth plan.

¶ Piggy-back Taxation could be one of the alternates to current tax assignments. (Referenced from suggestions provided by Institute for Integrated Development Studies in their policy paper published in June 2020 titled ‘Fiscal Federalism in Nepal). Piggyback Taxation is a sub-national surcharge on the taxable income or income tax liability already levied by the central government, where the sub-national government has some autonomy to set the surcharge rate. (Note: IIDS has performed a commendable task of preparing this policy paper, which explores vivid dimensions of fiscal federalism in Nepal with practical implications and suggestions. Source: <https://www.iids.org.np/images/publications/7a06e163acf0126073dc168f1d73339b.pdf>)

National Accounts System in Nepal

Ritu Gupta *

In common parlance, national income means the total value of goods and services produced annually in a country.

A few definition of National income are as follows:

According to Marshall: “The labour and capital of a country acting on its natural resources produce annually a certain net aggregate of commodities, material and immaterial including services of all kinds. This is the true net annual income or revenue of the country or national dividend.”

In this definition, the word ‘net’ refers to deductions from the gross national income in respect of depreciation and wearing out of machines .And to this must be added income from abroad.

In the words of A.C. Pigou, “National income is that part of objective income of the community, including of course income derived from abroad which can be measured in money.”

While calculating the national income now a days, estimates are prepared in accordance with the two criteria laid down in this definition .First, avoiding double counting, the goods and services which can be measured in money are included in national income. Second, income received on account of investment in foreign countries is included in national income.

According to Fisher, “The national dividend or income consists solely of services as received by ultimate consumers, whether from their material or from their human environments.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

Thus, a piano, or an overcoat made for me but not used by me is an addition to the capital. Only the services rendered to me during this year by these things are income.”

Fisher’s definition provides an adequate concept of economic welfare which is dependent on consumption and consumption represents our standard of living.

Simon Kuznets has defined national income as “the net output of commodities and services flowing during the year from the country’s productive system in the hands of the ultimate consumers.”

In practice, while estimating national income, one of these three definitions may be adopted, because the same national income would be derived, if different items were correctly included in the estimate.

Importance of National Income Analysis

National income data are of great importance for the economy of a country. These days the national income data are regarded as accounts of the economy, which are known as social accounts. These refer to net national income and net national expenditure, which ultimately equal each other. Social accounts tell us how the aggregate of nation’s income, output and product result from the income of different individuals, products of industries and transactions of international trade. Their main constituents are interrelated and each particular account can be used to verify

the correctness of any other account. Based very much on social accounts, the national income data have following importance.

National income data form the basis of national policies such as employment policy, because these figures enable us to know the direction in which the industrial output, investment and savings etc. changes, and proper measures can be adopted to bring the economy to the right path.

In the present age of planning, the national data are of great importance. For economic planning it is essential that the data pertaining to a country's gross income, output, saving, consumption from different sources should be available. Without these, planning is not possible. Similarly the economists propound short run as well as long run economic models or long run investment models in which the national income data are very widely used.

The national income is also used by the research scholars of economics. They use various data of the country's input, output, income, saving, consumption, investment, employment etc. which are obtained from social accounts.

National income data are significant for a country's per capita income which reflects the economic welfare of the country. The higher the per capita income, the higher the economic welfare and vice versa.

National income statistics enable us to know about the distribution of income in the country. From the data pertaining to

wages, rent, interest and profits we learn of the disparities in the incomes of different sections of society. Similarly, the regional distribution of income is revealed. With a view to removing this personal and regional disequilibrium, the decisions to levy more taxes and increase public expenditure also rest on national income statistics.

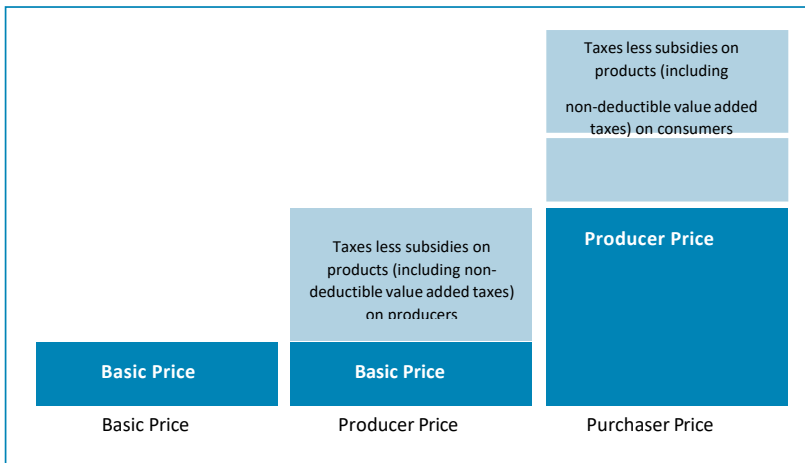

Fig 1 Valuation Histogram

The output is measured mainly at basic price and the intermediate consumption is measured at purchaser's price and thus, the value added is obtained at basic price. The stock, capital formation and consumptions are measured in purchaser's price. Similarly, imports and exports are to be valued at free on board (f.o.b.) Price.

The accounting rule is based on accrual principle of recording and the valuation is on market price. The real term of value added

at basic price is used to estimate the GDP growth. The nominal term value added is used to estimate the current size of economy and to estimate the share of various industries in the economy. The relation of different prices is presented in the figure above.

Economic Activities

The economic activities are carried out by institutional units. An institutional unit is an economic entity that is capable, in its own right, of owning assets, incurring liabilities, and engaging in economic activities and in transactions with other entities. These institutional units are grouped in institutional sectors. There are mainly two types of institutional sectors, the household and the legal entities. Legal entities comprise the general government, corporations and non-profit institutions serving households. The corporations are further classified into financial and non-financial corporations. In this way, institutional sectors can be classified into five sectors. The resident institutional sectors comprise the total economy of the country. The total economy also makes transactions with the rest of the world.

To ease the study of the economic phenomenon, comparability and to provide the guidance for development of national classification system and for collection and reporting of the statistics according to economic activities category, since 1948 UNSD has provided a set of economic (productive) activity categories called international standard industrial classification of all economic activities (ISIC). Since then there has been five revisions of (ISIC). The latest version of ISIC is Rev. 4.0, and

it classified the whole economic activities in 21 sections but Central Bureau of Statistics has been following SNA 1993 and ISIC revision 3.0. The Nepal Standard Industrial Classification 3.0 (NSIC) is the derived classification system and is based on ISIC rev3.0 as the reference classification system. ISIC rev.3.0 has 17 sections and out of 17 sections national accounts statistics of Nepal are considers only on 15 sections merging sections 15, 16, and 17 into 15.

Sources of Data

There are basically three types of data sources for the national accounts. They are as following:

- Censuses/ surveys
- Administrative records, and
- Studies/ observations

The major censuses in Nepal are population census, agriculture census, manufacturing census etc. Similarly, the major surveys like living standards surveys, labour force surveys, trade margin surveys, costs of production surveys are very useful for the compilation of the national accounts. Likewise, CBS conducts many small scale studies each year.

Other major data sources of national accounts are administrative records of various organizations. For example, the administrative records of health facilities provide various indicators like patient flow, human resource, etc. which are key indicators to estimate the output of health. Similarly, the administrative records of agriculture offices provide the data on production by types of agricultural products. In addition to

this, national or international journals also provide data for the verification purpose. To some extent, CBS has been using the expert opinions or observations for data verification.

Compilation Methodology

Three approaches for the estimation of National accounts are

- Production approach,
- Expenditure approach and
- Income approach

Nepal has been using these three estimation approaches to estimate the Gross Domestic Product (GDP) to some extent. However, the production approach is predominant method and the remaining approaches do not calculate national accounts independently in the context of Nepal.

Production approach

Production approach is the most applied approach to estimate GDP. SNA 1993 describes the GDP production as the difference of output and intermediate consumption where the output is measured in basic price and the intermediate consumption is measured in purchaser price. The GDP at purchaser price is estimated by adding the net taxes on products to GDP at basic price.

$$\text{GDP} = \text{Output} - \text{Intermediate consumption} + \text{Taxes less subsidies on products}$$

As discussed earlier there are 17 sections in ISIC Rev 3.0 and Nepal presents the national accounts estimates in 15 sections. A brief notes on these economic activities are described below.

Agriculture and Forestry

This section includes the exploitation of vegetables and animal natural resources, comprising the activities of growing of crops, raising and breeding of animals, harvesting of timber and other plants, animals or animal products from a farm or their natural habitats (ISIC Rev 4, section a). The growth of crops, trees, livestock which is organized, managed and controlled by producing institutions or mostly households in the context of Nepal is covered in this group. Output in agriculture is measured as being produced continuously over the entire period of production and not simply at the moment of time when the process is completed, i.e., when the crops are harvested or animals are slaughtered. Agriculture industry is grouped in to four major groups-

- Growing of cereals and other crops,
- Growing of vegetables,
- Horticulture specialties and nursery products and
- Farming of animals

The benchmark data for major cereal crops particularly area under crops by types is obtained from agriculture censuses and yield rates data from Ministry of Agriculture Development (MOAD). MOAD provides data on fruits, nuts, beverages, and spice crops and Department of livestock provides data on livestock products. Information on vegetables, horticulture and nursery products are gathered from the Department of Agriculture (DOA) and Ministry of Agriculture Development (MOAD).

Department of forest provides data for the estimates of forest products – firewood, log, medicinal products and other forest related products. Case studies conducted by DOF in different time period are the source of data for input, output and capital formation. Changes in the quantity of forest products are used to derive estimates at constant prices.

Fishing

The estimates of fish products are obtained from MOAD. Production of both, ponds fishes and catch from natural rivers are included in the estimation. The change in the quantity of fish products over the years is used as volume extrapolator for the estimates of GVA at constant prices.

Mining and Quarrying

The estimates of output of the mining products are based on the administrative records provided by Department of Mining and Geology.

Manufacturing

The estimates of manufacturing activities are grouped into three major groups as given below:

- Modern manufacturing,
- Small scale manufacturing and,
- Unincorporated manufacturing.

Electricity Gas and Water

Output, input, value added, capital formation and other aggregates as if generated in the electricity generation activities are obtained from the financial statements of Nepal Electricity Authority and other private electricity corporations. GVA and other NA aggregates are obtained from the processing of

financial statements and deflated them by electricity price index to arrive at constant price estimates.

The supply of water produced by government is added to come up with total production of water. A limitation on this sector is that the production and Supply of water by community is not considered in the total production. The volume of total water supplied over the year is used as a volume extrapolator and the producer price index of water is used as price deflator for the constant estimates.

Construction

Construction activities are grouped into two major categories: Pakki (concrete) construction and Kachchi (Non-concrete) construction. The estimates of the output for Pakki construction activities are derived using the total supply of construction materials e.g. Domestic production and imports. For Kachchi construction, different indicators- length of earthen roads, expenditure on household construction are used.

Trade

Activities under trade sector covers trading activities of agriculture products, domestically manufactured products and imported goods. Each activity is further classified into dealers' trade, wholesale and retail trade. Commodity flow approach is applied to estimate gross value added of this sector.

Hotels and Restaurants

The activities of hotels and restaurants are grouped into two major groups – hotels and restaurants. Hotels of different types and levels such as star and non-star rated are included in the estimation of GVA and other national accounts aggregates.

Transport Communication and Storage

Three major types of transport activities currently under operation in Nepal are land transport, air transport, and

supporting transport activities. The activities of land transport are further grouped into two categories- mechanized transport and non-mechanized transport. Mechanized transport comprises a variety of carriers – bus/ minibus, tempo, microbus, Jeep/taxi, tourist vehicle, tractor, truck, tanker. Similarly, non-mechanized transport includes *riksha*, push cart, cart etc.

Communication

This industry covers the activities of telecommunications, postal services and courier services. Financial statement of Nepal Telecom Authority and other private telecommunication corporations allows for the calculation of output, intermediate consumption, GVA and capital formation at current prices.

Storage

Storage activity includes the operation of storage facilities for all kinds of goods. The gross value added and other aggregates are derived from the financial statement of Nepal Transit and Warehouse Company.

Financial intermediation

This activity includes a range of financial transactions operated by financial institutions. Activities of financial institutions are grouped into five major categories- central banking, monetary institutions, financial leasing, credit, insurance, and auxiliary to financial intermediation.

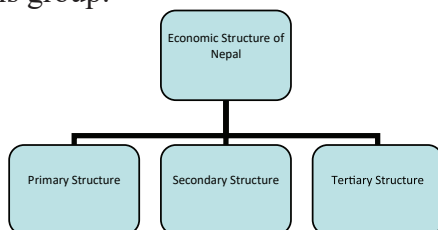
Real estate Renting and Business activities

This activity includes buying and selling, renting and operating of self-owned or leased real estate activities. It also includes the development and sale of land, apartments, hotels and residential buildings, and renting of the machinery equipment of different types, personal and household goods.

Public administration and Defence

This section includes a range of government services- executive, legislative and judiciary. Government bodies directly

depending on the head of state and parliament together with all other government bodies, ministries and departments are included in this group.

National Accounts Statistics of Nepal

		<i>In percentage</i>				
Industrial Classification	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23	
	A	5.16	2.43	2.85	2.24	2.73
B	17.62	-2.23	4.65	8.84	1.11	
C	6.52	-9.03	8.66	6.74	-2.04	
D	9.61	19.51	4.18	53.35	19.36	
E	1.22	2.15	1.35	2.02	2.16	
F	7.48	-4.39	7.00	7.08	-2.62	
G	8.11	-11.39	6.64	7.46	-2.96	
H	8.77	-11.79	4.44	4.61	1.14	
I	9.92	-36.78	10.73	12.61	18.56	
J	7.05	2.02	3.67	4.13	4.07	
K	6.35	-0.35	4.66	6.88	7.29	
L	3.75	2.08	2.77	1.63	2.17	
M	5.61	1.52	1.51	3.50	4.30	
N	6.44	2.19	2.30	2.19	5.01	
O	5.12	6.16	3.38	4.08	5.30	
P	5.98	3.20	3.92	4.66	4.07	
Q	6.69	5.20	6.60	6.99	6.51	
R, S, T, U	5.92	1.77	3.38	4.48	5.21	
	5.16	2.43	2.85	2.24	2.73	
	6.90	-4.42	5.21	6.56	1.92	
	6.39	-2.42	4.49	5.26	2.16	
	9.20	-1.88	8.03	8.74	-0.68	
	6.66	-2.37	4.84	5.61	1.86	

R = Revised/P = Preliminary

April 28, 2022

Table 2
Key Macroeconomic Indicators

Indicator	2012/13	2013/14	2018/19	2019/20	2020/21 ^R	2021/22 ^R	2022/23 ^P
	Real GDP at Producers' Price	4.1	6.0	6.7	-2.4	4.8	5.6
Real GDP at Basic Price	3.8	5.7	6.4	-2.4	4.5	5.3	2.2
Nominal GDP at Producers' Price	11.0	14.5	11.7	0.8	11.9	13.4	9.1
Nominal GDP at Basic Price	9.9	13.8	11.0	2.6	8.4	13.4	11.5
GNI at Current Price	10.9	13.4	12.1	0.9	11.2	13.4	9.3
Gross National Disposable Income	12.4	17.8	12.7	0.5	10.8	11.6	10.8
National Consumer Price Index	9.9	9.1	4.6	6.2	3.6	6.3	7.7
National Wholesale Price Index	9.0	8.3	6.2	6.9	7.6	9.5	8.5
National Salary and Wage Rate Index	11.0	13.9	9.3	9.5	1.6	6.7	9.9
Broad Money (M2)	16.4	19.1	15.8	18.1	21.8	6.8	11.4
Narrow Money (M1)	14.4	17.7	8.6	17.8	22.6	-9.7	-0.1
Domestic Credit	17.2	12.7	24.0	14.0	27.1	14.5	8.7
Domestic Credit to Private Sector	20.2	18.3	19.1	12.6	26.3	13.3	4.6
Time Deposits	14.3	11.8	22.4	25.1	17.6	30.2	17.7
Total Exports	3.6	19.6	19.4	0.6	44.4	41.7	-21.4
Total Imports	20.6	28.3	13.9	-15.6	28.7	24.7	-16.1
Gross Forex Reserves	21.4	24.8	-5.8	34.9	-0.2	-13.1	26.6
Government Revenue	21.4	22.0	15.5	0.2	16.0	14.1	-9.3
Government Expenditure	5.7	21.6	2.1	-1.7	9.7	9.5	9.1
As Percentage of Nominal GDP at Producers' Prices							
Gross National Disposable Income	130.1	129.8	126.8	126.4	125.1	123.2	125.2
Broad Money (M2)	67.5	70.1	92.8	108.8	118.4	111.6	113.9
Narrow Money (M1)	13.5	15.9	18.8	22.0	24.1	19.2	17.6
Domestic Credit	59.8	58.9	88.6	100.2	113.9	115.0	114.6
Domestic Credit to Private Sector	49.9	51.5	75.4	84.3	95.1	95.0	91.1
Time Deposits	20.0	19.5	38.6	47.9	50.3	57.8	62.4
Total Exports	3.9	4.1	2.5	2.5	3.2	4.1	2.9
Total Imports	28.6	32.0	36.8	30.8	35.4	38.9	30.0
Trade Deficit	-24.6	-27.9	-34.2	-28.3	-32.1	-34.9	-27.0
Current Account Balance	2.9	4.0	-6.9	-0.9	-7.7	-12.6	-1.3
Gross Forex Reserves	27.4	29.8	26.9	36.0	32.1	24.6	28.6
Government Revenue	13.2	16.3	21.8	21.6	22.4	22.6	18.8
Government Expenditure	18.4	19.5	28.8	28.1	27.5	26.6	26.6
Government Budgetary Deficit (Gross)	1.0	0.9	2.5	5.0	5.1	4.7	4.8
Gross Domestic Borrowing	1.0	0.9	2.5	5.0	5.1	4.7	4.8
Net Domestic Borrowing	-0.1	-0.2	1.6	4.1	4.3	3.8	2.6
Gross External Borrowing	0.6	0.8	3.2	3.0	4.0	2.6	2.2
Net External Borrowing	-0.1	0.1	2.7	2.4	3.4	2.1	1.6
Outstanding Domestic Debt	10.6	9.0	11.7	13.8	18.4	20.0	20.9
Outstanding External Debt	17.1	15.5	15.4	21.1	21.5	20.8	21.7
R = Revised							
P = Provisional							
* Budget Surplus (-) Deficit= (Recurrent Expenditure + Capital Expenditure)- (Revenue+Foreign Grants)							
Source: National Statistics Office, Budget Speeches of GoN, Financial Comptroller General Office and Nepal Rastra Bank							

Problems of Measuring National Accounts

In a developing economy like Nepal, complete and reliable information relating to the various methods of estimating national income are not available due to the following problems:

- **Non-monetized Sectors**

There are non-monetized sectors in a developing economy. This is a subsistence sector in rural areas in which large portion of production is partially exchanged for the other goods and is partly kept for personal consumption. Such production and consumption cannot be calculated in national income.

- **Lack of Occupational Specialization**

There is a lack of occupational specialization in such a country which makes the calculation of national income by product method difficult. Besides the crop, farmers in a developing country are engaged in supplementary occupation like dairying, poultry, cloth making, etc. But income from such productive activities is not included in the national income estimate.

- **Non-market Transaction**

People living in rural areas of the developing country are able to avoid expenses by building their own huts, tools, implements, garments and other essential commodities. Similarly, people in urban areas having kitchen gardens produce vegetables which they consume themselves. All such productive activities do not enter the market transactions and hence are not included in the national income estimates.

- **Illiteracy**

The majority of people in such a country are illiterate and they do not keep any accounts about the production and sales of their products. Under the circumstances, the estimates of production and earned incomes are simply guesses.

- **Non-availability of Data**

Adequate and correct production and cost data are not available in developing country. Such data relate to crops, forestry, fisheries, animal husbandry, and activities of petty shopkeepers, small enterprises, construction workers, etc. For estimating national income by income method, data on unearned incomes and on persons employed in the services sectors are not available. Moreover, data on consumption and investment expenditures of the rural and urban population are not available for the estimation of national income by the expenditure method. Moreover, there is no machinery for the collection of data in such countries.

Conclusion

The national income data are regarded as accounts of the economy, which are known as social accounts. These refer to net national income and net national expenditure, which ultimately equal each other. These national income data form the basis of national policies such as employment policy, because these figures enable us to know the direction in which the industrial output, investment and savings etc. changes, and proper measures can be adopted to bring the economy to the right path.

To ease the study of the economic phenomenon, comparability and to provide the guidance for development of national classification system and for collection and reporting

of the statistics according to economic activities category, since 1948 UNSD has provided a set of economic (productive) activity categories called international standard industrial classification of all economic activities (ISIC).

National income data are significant for a country's per capita income which reflects the economic welfare of the country. The higher the per capita income, the higher the economic welfare and vice versa.

National income statistics enable us to know about the distribution of income in the country. From the data pertaining to wages, rent, interest and profits we learn of the disparities in the incomes of different sections of society. Similarly, the regional distribution of income is revealed. It is only on the basis of these that the government can adopt measures to remove the inequalities in income distribution and to restore regional equilibrium. With a view to removing this personal and regional disequilibrium, the decisions to levy more taxes and increase public expenditure also rest on national income statistics.

References

Jhingan, ML (2014) Macro economic Theory : 12th edition Book

Ahuja, HL (2020) Macro economics Theory and Policy : S Chand 20th edition Book

Cbs (2080), Central Bureau of Statistics Nepal, National accounts statistics of Nepal 2022/23 annual estimate, https://api.giwms.gov.np/storage/36/posts/1704976552_100.pdf

Cbs (2080), Central Bureau of Statistics Nepal, National accounts statistics of Nepal 2021/22 final estimate <https://www.nepalindata.com/resource/Excel---National-Accounts-Statistics-of-Nepal--2021-22-Annual-Estimates/>

Cbs (2080), Central Bureau of Statistics Nepal, National accounts of Nepal 2020/21, <https://nsonepal.gov.np/detail/post/7322>

Cbs (2080), Central Bureau of Statistics Nepal, National accounts of Nepal 2019/20,

https://www.nepalindata.com/media/resources/items/17/bNational-Accounts-of-Nepal-2019_20.pdf

<https://www.nrb.org.np/category/current-macroeconomic-situation/?department=red>

https://www.nrb.org.np/economic-review/year-2022-volume-34_2/

<https://www.nrb.org.np/economic-review/>

<https://www.nrb.org.np/category/economic-bulletin/?department=red>

<https://www.ons.gov.uk/>

<https://nepstat.iids.org.np/data/node/1366>

<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/articles/114947-what-is-the-difference-between-purchaser-prices-p>

<https://www.mospi.gov.in/classification/national-industrial-classification/forewords>

<https://datahelpdesk.worldbank.org/knowledgebase/topics/19375-gross-domestic-product-gdp-gross-national-income>

<https://www.mospi.gov.in/classification/national-industrial-classification/forewords>

https://libguides.wpi.edu/citingsources/apa_examples

Inside the Basel III Endgame Proposal

Utsav Raj Pant*

The New Buzz in Banking Regulation

July 27, 2023, in the New York City, Wall Street, Board Meetings, and Conferences the word "Basel III endgame" followed by the banking turmoil which surfaced in March 2023 has created ominous predictions about the US banking sector. The triad of federal banking regulators, Federal Reserve Board, the Office of the comptroller of the currency, and the Federal Deposit Insurance Corporation released the long-awaited U.S. Basel III Endgame Proposal, which seeks to provide the necessary regulatory robustness for a resilient banking system in a post 2008 crisis world.

The collapse of Silicon Valley Bank, Signature Bank and First Republic bank which are also termed as black swan events in U.S. banking industry, revealed the fractures and weaknesses in the supervisory system and depicted the importance of the regulatory capital as the bank failures has a lot of private and social costs in the form of credit supply contraction and loss of economic output. On contrary, the U.S. top bank officials are opposing the capital hike proposal introduced by regulators with an argument that U.S. banks are adequately capitalized as they have withstood the pandemic and have cleared all the fed's stress test so far. However, the incentive behind banks not holding higher capital buffers may be the safety nets provided by supervisors themselves.

The historical examples of troubled assets relief programs and bailouts have created heuristics that the supervisors will bailout

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

the systematically important financial institutions if something goes wrong. In light of this, regulators have been revamping the capital regulation to foster financial stability by introducing the Basel III end game proposal which is supposed to be the ultimate reform of capital regime originally drafted by Basel Committee on Banking Supervision in 2017. In this juncture, there is a marvel like drama followed by the rigorous discourse among the supervisors, bankers and the senate republicans over the stated outcomes and the endgame of the proposal.

The Stated Utilitarian Intent behind Reforms

Basel III Endgame proposal encompasses a set of rules that will change how much capital banks need to hold against credit, market and operational risk exposures. It is designed to make capital requirements more risk-sensitive while reducing variability of risk-weighted assets (RWA's). The endgame proposal refines Basel's approach of setting capital based on the riskiness of banks activities in order to tackle credit, market and operational risks.

The primary intent behind introducing higher capital requirements is to bolster financial stability by reducing the likelihood of individual bank failures and their subsequent effects on the banking system, broader economy and markets i.e. ensuring greater good for greater number. The revisions aims to streamline the regulatory capital calculations by introducing standard and consistent requirements across the large banking institutions. For this, the Basel III endgame notice of proposed rulemaking has categorized the banks into four categorizes on the basis of the asset thresholds (Table 1) and introduced revisions on the existing regulatory capital framework.

Table 1: Categories of Banks based on Assets Thresholds

Category I	Category II	Category III	Category IV
<ul style="list-style-type: none"> • US Global Systematically Important Banks 	<ul style="list-style-type: none"> • Banking organizations that are not US Global Systematically Important Banks but have over \$700 billion in total assets or over \$75 billion in cross-jurisdictional exposures, 	<ul style="list-style-type: none"> • Banking organizations that are not included in Category I or II but have over \$250 billion in total assets or greater than \$75 billion in nonbank assets, off-balance sheet exposures, or weighted short-term wholesale funding, and 	<ul style="list-style-type: none"> • Banking organizations that have \$100 billion or more in total assets and are not in Category I-III.

Source: Office of the Comptroller of the Currency, Board of Governors of the Federal Reserve System, Federal Deposit Insurance Corporation. “Interagency Overview of the Notice of Proposed Rulemaking for Amendments to the Regulatory Capital Rule Applicable to Large Banking Organizations and to Banking Organizations with Significant Trading Activity.” Released on July 27, 2023

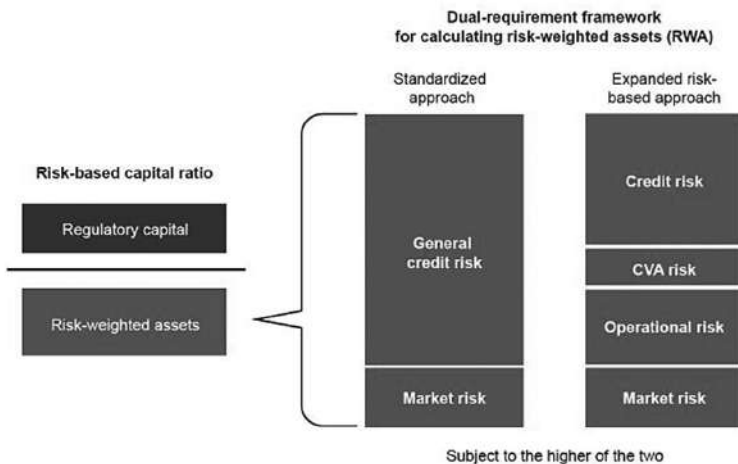
Proposed Revisions to Capital Requirements in the Basel III End Game

A. The Proposal for Improved Treatment of Credit Risk

In the current scenario, U.S. banks use standardized approach for the credit risk measurement. In this approach, supervisors assign standardized risk weights that the banks apply to their exposures to determine Risk Weighted Assets. Through the Basel III endgame, supervisors propose banks to adopt an expanded risk-based approach while setting regulatory capital requirements for credit risk by introducing a dual requirement structure.

The dual requirement structure requires bank to calculate risk-based capital ratios under the new “expanded risk-based approach” and the “standardized approach” as well. The stated goal of this change is to increase granularity (depth), robustness, transparency, and comparability of the credit risk capital framework. Regarding the scope of this proposal, only the banking organizations with \$100 billion or more in total

assets which are also termed as “Covered Institutions” are required to follow the dual requirement structure. Meaning, these institutions would use both the standardized approach and the expanded risk-based approach to calculate the capital requirements and maintain the regulatory capital subject to whichever is higher as illustrated in figure 1. In this regard, the newly crafted expanded risk-based approach includes risk-weighted assets for credit risk, operational risk, market risk, and credit valuation adjustment risk[†]. Operational risk and the credit valuation adjustment risk are the two novel add-ons on the calculation.

Source: Office of the Comptroller of the Currency, Board of Governors of the Federal Reserve System, Federal Deposit Insurance Corporation. “Interagency Overview of the Notice of Proposed Rulemaking for Amendments to the Regulatory Capital Rule Applicable to Large Banking Organizations and to Banking Organizations with Significant Trading Activity.”

Released on July 27, 2023

[†] Credit valuation adjustment risk also termed as financial derivative risk is a form of market risk, as it is realized through changes in the valuation of over-the-counter (OTC) derivative contracts driven by changes in counterparty credit risk.

B. Gauging the Operational Risk

The financial crisis highlighted weaknesses in calculating capital requirements for operational risk[‡]. The inability to manage operational risk in banks and mortgage brokers which resulted in a poorly documented loans had contributed to erroneous assessment of borrower's credit-worthiness. The operational risk exposure later on transferred as a credit risk for the collateralized debt obligation owners. With all this happening in the Wall Street and the New York City, thinly capitalized banks that were not able to withstand the losses created a feverish situation followed by the financial crisis. So to incorporate the operational risk in the capital requirements, the Basel III endgame proposal accounts operational risks through a standardized approach of calculating operational risk capital charge. Operational risk capital charge is introduced as the product of business indicator component and internal loss multiplier.

The business indicator component is a measure of banks income that assumes that operational risk increases with banks size. This indicator is based on financial statements and accounts the interest, leases and dividends, services (fees, commissions and other operating income and expenses) and financial component based on the net profit or loss on both the trading and the banking book. Likewise, internal loss multiplier is a risk-sensitive component capturing a bank's internal operational losses. It serves as a scaling factor that adjusts the baseline capital requirement depending on the operational loss experience of the bank.

‡ Risk of loss resulting from inadequate or failed internal processes, people and systems or from external events. This definition includes legal risk but excludes strategic and reputational risk

C. The Standardized Method for Market Risk

With respect to market risk, Basel III endgame proposes a standardized methodology for calculating the risk weight assets for market risk. The standardized approach for calculating the market risk under endgame proposal consists of the three components. The first component in a sensitivity-based approach capital requirement. Under the sensitivity-based approach, banks must calculate the Capital charges for delta[§], vega[¶] and curvature risk^{**} factor sensitivities within a prescribed set of risk classes which are general interest rate risk, credit spread risk, foreign exchange risk, equity risk, and commodity Risk. The second component of sensitivity-based approach is a default risk capital requirement. The default risk charge is intended to capture the Jump-to-Default (JTD) risk^{††} of debt instruments, equity instruments and securitization instruments. And finally, a residual risk add-on in capital requirement covers the risks beyond main risks (delta, vega, curvature) or default risk capital requirement. This residual capital charge captures the risks of non-vanilla instruments or exotic instruments (Instruments with non-standard pay offs, rates, maturity or with additional characteristics to appeal specific investors). The summation of sensitivity-based capital charge, default risk capital charge and residua risk add on capital gives the market risk capital requirement.

§ Risk of the change in value of a financial instrument due to a movement in the value of a risk factor. The risk factor could be the price of an equity or commodity, or a change in an interest rate, credit spread or FX rate.

¶ Potential loss resulting from the change in value of a derivative due to a change in the implied volatility of its underlying.

** Additional potential loss beyond delta risk due to upward and downward shock to risk factor

†† The loss that would be suffered by the holder if the issuer of the bond or equity were to default.

Under the market risk capital requirements, the proposal also imposes additional capital requirements would apply to all banking organizations (regardless of asset size) for which average aggregate trading assets and trading liabilities over the previous four calendar quarters equal or exceed \$5 billion, or represent 10% or more of total assets at quarter end as reported on the most recent quarterly regulatory report. Finally, for the trading activities the proposed rule requires market risk capital requirement internal models to be subject to supervisory approval at the trading-desk level. ††

D. The Leverage Ratio and the Buffer

An underlying cause of the Great Financial Crisis was the build-up of excessive leverage of on-and off-balance sheet items (credit and liquidity commitments, guarantees and standby letters of credit) in the banking system. It was also observed that highly leveraged banks that experienced failure or distress were still showing strong risk-based capital ratios. Thus, by providing a simple non-risk-based capital requirement as a complement to the risk-weighted capital ratio, the leverage ratio can potentially alleviate issues surrounding model risk in the calculation of risk-weights or even the outright manipulation of risk-weights.

The endgame proposal requires additional leverage ratio buffer for each Global systematically important banks (G-SIB) to be at 50% of its risk-based capital buffer. For example, a bank with a 2% risk-based buffer will have a 1% leverage ratio buffer and so will be expected to maintain a leverage ratio of at least 4%. Similarly, the proposal also states that countercyclical

†† A trading desk is a group of traders or trading accounts that implements a well-defined business strategy operating within a clear risk management structure

buffer will apply to category IV institutions only i.e. the proposal would require all banking organizations with \$100 billion or more in total assets, if activated.

With all these reforms made in the banks' capital regulation, the federal banking supervisors for the first time in the history has shared the estimated impacts of the proposed changes. The improvements in capital requirements introduced by the proposal is estimated to result in an aggregate 16 percent increase in common equity tier 1 capital requirements for banks, with the increase principally affecting the largest banks. However, whether these reforms will contribute to the financial stability and do greater good for greater number of financial market participants is still questionable.

Tough Question in Capital Regulation: More is better?

The tone and tenor of tightening of the capital requirements through the endgame proposal seems to be driven by a focus of pushing capital levels higher. More capital means fewer runs and thus leads to a more stable banking system. Isn't it obvious? Definitely, banks with higher capital base have a higher probability of survival during the crisis. Adequately capitalized banks can withstand the small losses and accidents that can precipitate panics and create much larger losses as the capital base provides a loss absorbing buffer and acts as a shield for depositor's hard-earned money. Also, higher level capital and buffers slows down the banks' capital erosion process so that supervisors will also have enough time to build up a policy response and take corrective actions. But, beyond a certain point, more capital can create significant costs on banks and the broader financial system. Increase in capital can be a drag on

bank lending as higher capital requirements can make capital costlier, potentially reducing the banks' ability to lend, and thereby stymie economic growth. This indicates, high capital requirements require a "tradeoff between the benefit of increased resilience and the potential costs" of capital requirements.

For a regulatory tool to be productive it is mandatory that all stakeholders actively participate in the rulemaking process with the supervisors. In this regard, careful/thoughtful weighing of the costs and benefits of the Basel III endgame proposed rule is must to calm down the ongoing marvel like war among the stakeholders. Drafting a balanced framework that promotes safety, soundness and bolsters financial stability without diminishing the critical roles of large banks as financial intermediaries and their participation in financial market is the current need. This mandates supervisors to choose their words carefully as the institutions, markets, and the public place a huge amount of trust in them to do the right thing. For financial regulations to do better than harm, a sensible libertarian paternalistic regulation with awareness of when does a regulatory tool starts to be counterproductive is crucial for greater good, rather than blatantly coercing the decisions. More may not be always better.

References

Basel Framework. (n.d.). https://www.bis.org/basel_framework/chapter/MAR/11.htm?tldate=20191231&inforce=20220101&published=20191215

Basel III Endgame: The next generation of risk-weighted assets. (n.d.). PwC. <https://www.pwc.com/us/en/industries/financial-services/library/basel-iii-endgame.html>

Capital Requirements: Proposed “Basel III Endgame” & GSIB Capital Surcharges. (n.d.). KPMG. <https://kpmg.com/us/en/articles/2023/capital-requirements-proposed-basel-iii-endgame-and-gsib-capital-surcharges-reg-alert.html>

Diamond, D. W., & Rajan, R. G. (2001). Liquidity risk, liquidity creation, and financial fragility: A theory of banking. *Journal of political Economy*, 109(2), 287-327.

Girling, A. (2023, September 22). *Basel III Endgame: what you need to know.* EY - US. https://www.ey.com/en_us/banking-capital-markets/basel-iii-endgame-what-you-need-to-know

FDIC Chairman Martin J. Gruenberg on the Basel III Endgame. Gruenberg, M. J. (2023).

Manfredi, R. (2023, August 4). Federal Banking Agencies Issue Basel III Endgame Package of Reforms. Gibson Dunn. <https://www.gibsondunn.com/federal-banking-agencies-issue-basel-iii-endgame-package-of-reforms/>

Munoz, S., & Soler, P. (2017). Basel III End Game. *Regulation*, 1.

Rajan, R. G. (2023, November 2). When More Financial Regulation Is Not Better. Project Syndicate. <https://www.project-syndicate.org/commentary/banks-capital-requirements-higher-not-always-better-by-raghuram-rajan-2023-10>

Thaler, R., & Sunstein, C. (2008). Nudge: Improving decisions about health, wealth and happiness.

FinTech Growth of India and Lessons for Nepal

Damodar Basyal*

1. Introduction

In an era where every tap and click shapes our financial interactions, the rise of financial technology has become synonymous with innovation. The traditional landscape of banking is undergoing a seismic shift, as fintech firms democratize financial services, challenge established models, and force central banks to reassess their roles.

The Financial Stability Board (FSB) of the Bank for International Settlements (BIS) defines FinTech as technologically driven financial innovation that has the potential to introduce new business models, applications, processes, or products, significantly impacting financial markets, institutions, and the provision of financial services. This comprehensive definition encompasses a wide array of innovations within the financial services sector. Noteworthy FinTech products and services currently prevalent in the market include Peer-to-Peer (P2P) lending platforms, crowdfunding, Decentralized Finance (DeFi) related product and services based on blockchain technology or distributed ledger technology, smart contracts, robo-advisors, and electronic aggregators, etc.

2. FinTech in Nepal

FinTech revolution not just represent mere technological innovation; it represents a paradigm shift in the way individuals and businesses interact with financial services globally. Nepal is carving its own path in the digital realm.

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

The roots of FinTech in Nepal extend back before the year 2000. Nabil Bank pioneered the introduction of credit cards in 1990, while Himalayan Bank ushered in the era of ATMs in 1995. Additionally, Kumari Bank marked a milestone by introducing internet banking in 2002 (Khalti Digital Wallet, 2019). Despite these early initiatives, their widespread adoption took more than a decade. Over this period, there has been a noteworthy transformation in banking practices and transaction methods. Even small-scale vendors, such as fruit sellers, now readily accept QR payments. Similarly, innovation is happening in other areas of finance. For example, securities trading can be done online without physically visiting a broker's office.

The surge of financial technology is transforming the way Nepalese individuals and businesses engage with the financial landscape. QR payment, mobile banking, and digital transactions, once a distant concept, is now weaving itself into the fabric of everyday life.

According to the monthly indicators published by Nepal Rastra Bank, the adoption of digital payment methods such as mobile banking, IPS, QR payments, and card payments are witnessing a consistent rise every month. As of Asoj 2080, there are 10 payment system operators (PSO) and 26 payment service providers (PSP) offering diverse payment-related services. In recent years, the digital landscape has undergone a remarkable transformation, marked by innovations like connectIPS, fone pay, and QR-based payments. Furthermore, innovation is not limited to transaction methods alone; it extends to other areas such as fone loan, video KYC, etc. Some innovation which seems small, for example audio QR which caters the merchants who cannot even read English text message is quite significant from the perspective of financial access and inclusion.

However, the progress in the financial sector of Nepal lags the global FinTech trend. The FinTech landscape in Nepal primarily revolves around mobile banking, payment services, and related areas. In contrast, our neighboring country, India, has experienced substantial growth in its FinTech sector. For instance, the Reserve Bank of India (RBI) regulates peer-to-peer (P2P) lending and crowdfunding businesses, while robo-advisor services are offered by prominent companies like Groww, Zerodha Coin, and Paytm Money. Adding to this is the account aggregator initiatives of RBI which acts as intermediaries facilitating the secure and seamless sharing of financial data between financial institutions and FinTech companies with the explicit consent of the user. This initiative will surely facilitate innovation leveraging the aggregate financial data of users. For example, digital lending platform can offer better products based on financial transactions and habits of users. As of July 2023, publicly traded FinTech entities boasted a market capitalization of \$550 billion, a twofold increase from 2019 (McKinsey & Company, 2023). Furthermore, there were over 272 FinTech unicorns, collectively valued at \$936 billion during the same period.

3. Drivers of FinTech Surge in India

India has emerged as a fertile ground for the FinTech revolution, with a combination of factors contributing to the sector's exponential growth. India is amongst the fastest growing FinTech markets in the world. India FinTech industry's market size was \$50 billion in 2021 and is estimated to be \$150 billion by 2025 (Invest India, 2023). According to Invest India, National Investment Promotion & Facilitation Agency of India, the payments landscape in India is expected to reach \$100 Tn in transaction volume by 2030, digital lending market is expected

to reach \$350 billion by 2023, InsurTech market is expected to grow 15X by 2030 and WealthTech market is expected to grow to \$237 billion by 2030. In 2022, the FinTech sector in India account for 14% share of global funding. There are few enablers for such a phenomenal growth of FinTech sector in India:

A. Regulatory Support

The regulatory landscape in India has played a pivotal role in nurturing the FinTech ecosystem. For example, a steering committee was set up under the chairmanship of then Secretary, department of economic affairs, in 2018 to consider various issues related to development of FinTech space. The recommendation of the committee is implemented through an inter-ministerial steering committee which meets regularly to implement its mandate.

Similarly, the Reserve Bank of India (RBI) has proactively engaged with FinTech startups, introducing measures such as regulatory sandboxes. Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) and Securities Exchange Board of India (SEBI) has also established their respective regulatory sandbox. These sandboxes provide a controlled space for experimentation, allowing FinTech companies to innovate and test their solutions without the fear of immediate regulatory repercussions. Moreover, the licensing of Account Aggregators by the RBI has opened new avenues for secure and streamlined data sharing, empowering FinTech entities to bring new products and services.

B. India Stack

India stack is one of the most important digital initiatives undertaken by government to provide digital infrastructure as a public goods. The initiative is aimed at setting up a public digital infrastructure based on open APIs such as Aadhar, UPI, Digital Locker, e-Sign, Account Aggregator Framework, etc. to promote public and private digital initiatives. The approach of providing a public digital infrastructure has reduced the

cost of doing business supporting scalability and expansion into segment that was previously unprofitable. For example, Aadhaar has streamlined the customer onboarding process for FinTech companies by enabling seamless and paperless identity verification. This has not only enhanced the efficiency of customer acquisition but has also contributed to financial inclusion by bringing previously underserved populations into the formal financial system. It has enabled e-KYC reducing the cost while enhancing compliance. FinTech companies have leveraged UPI to create user-friendly payment apps, enabling consumers to make quick and secure transactions. This has significantly reduced reliance on traditional banking methods and has accelerated the adoption of digital payments. Similarly, account aggregator framework has empowered users to have greater control over their financial information, allowing them to share relevant data with FinTech platforms for personalized financial services such as lending, investment, and financial planning.

C. Growing Mobile Penetration

The surge in mobile penetration, particularly in rural areas, has been a game-changer for FinTech in India. The ubiquity of smartphones that has been accelerated by the establishment of affordable smartphone manufacturer and cheap data has enabled FinTech platforms to reach the unbanked and underbanked population, offering financial services that were previously inaccessible. Mobile wallets, digital payment apps, and mobile banking have become integral parts of the financial landscape, democratizing access to financial services.

D. Supportive Ecosystem and Investments

The FinTech ecosystem in India benefits from a supportive startup culture and substantial investments. Venture capital firms and angel investors have shown a keen interest in funding FinTech startups, providing them with the necessary capital to innovate and scale. The collaborative ecosystem, comprising accelerators, incubators, and industry partnerships, further facilitates the growth of FinTech companies by providing mentorship, networking opportunities, and resources.

4. Lessons for Nepal's FinTech Development

While Nepal is making strides in its FinTech journey, there are valuable lessons that can be drawn from India's experience to further nurture and accelerate the growth of the FinTech sector. The Indian FinTech revolution offers compelling insights and practical strategies that Nepal can adopt to bolster its financial technology landscape.

A. Digital Public Infrastructure

At the heart of India's FinTech revolution lies the robust framework known as India Stack, operating on an open API framework. This approach enables seamless collaboration between developers and FinTech companies, fostering a surge in financial technology innovations. By offering digital assets like Aadhar and UPI as public goods, India Stack significantly reduces operational costs for businesses, thereby lowering entry barriers and encouraging a diverse spectrum of solutions.

For instance, the CEO of Zerodha, India's largest discount broker, acknowledged the transformative impact of initiatives like Aadhaar, UPI, and Digilocker on Indian capital markets.

On June 2023, he shared on Twitter that these initiatives played a pivotal role in reshaping the landscape. The tangible result is evident in Zerodha's case, where a reduction in customer acquisition costs post-implementation translated to remarkable growth, expanding their customer base from less than 100,000 in 2015 to an impressive 6.3 million by the end of 2023.

The Government of Nepal embarked on its digital identity journey with the initiation of the National ID program in 2011, establishing the National ID Management Center under the Ministry of Home Affairs. While the mandate for obtaining the National ID for passport purposes has witnessed increased participation, its integration into other services has faced delays. As it stands, without clear guidelines for broader applications, the National ID risks remaining a mere identity card akin to citizenship documents.

To fully leverage the potential of this digital identity, including biometric details, urgent steps must be taken to create interoperability guidelines and associated governing documents. In the financial sector, the implementation of such a digital identity framework holds the key to unlocking innovations like credit scoring, e-KYC, etc. Additionally, it addresses persistent challenges in areas such as loan approval and misuse, regulatory compliance, paperless processes, and fraud prevention.

The realization of the National ID's benefits hinges on comprehensive integration and deployment. As a foundational component for fostering innovation in the financial sector, it is imperative that Nepal swiftly moves towards the full implementation of the National ID program. Clear guidelines

and governing documents will not only enhance its utility but also position it as a catalyst for transformative changes, analogous to India's successful adoption of Aadhaar and UPI in revolutionizing its financial landscape.

B. Regulatory Framework and Initiatives

Regulatory authorities in India have taken proactive approach in fostering FinTech development. For example, Reserve Bank of India (RBI), Insurance Regulatory and Development Authority of India (IRDAI) and Securities Exchange Board of India (SEBI) have established their own regulatory sandbox to allow experimentation of new products and services. Similarly, RBI has set up a Reserve Bank Innovation Hub, a wholly owned subsidiary of RBI to promote innovation across the financial sector by leveraging technology and creating an environment which would facilitate and foster innovation. Realizing the benefits and importance of this sector, the RBI has set up a separate FinTech department to look after the area. Similarly, the RBI has introduced e-KYC, allowing FinTech companies to verify the identity of customers electronically. This streamlined process enhanced customer onboarding while maintaining the necessary due diligence. This has reduced the compliance cost from USD 12 to USD 6 cents (Alonso, et al., 2023).

Considering this regulatory institution in Nepal should consider implementing similar measures such as regulatory sandbox and innovation hub to create an environment conducive to FinTech innovation, balancing technological advancements with necessary safeguards. Nepal Rastra Bank has already initiated the work in this area. However, all regulators of the financial sector should remain proactive to the innovation.

C. Startup Ecosystem and Investment

FinTech startup in India has benefited largely from supportive ecosystem including investment fund. Major FinTech firms has benefited from venture capital fund and angel investors. In 2016, RBI allows 100% foreign investment through automatic route in ‘Non-Banking Finance Companies (NBFCs)’ and ‘Other Financial Services’ (RBI/2016-17/90; A.P. (DIR Series) Circular No. 8). For example, in Paytm foreign institutions hold 72.12% of shares according to report published by the company (Paytm, 2024). Thus, government and regulatory institution of Nepal should also promote private equity and venture capital fund to support startup ecosystem. Without these alternative investment fund, startup cannot raise capital from conventional source necessary to fuel their growth.

5. Conclusion

In essence, the technological innovations have transformative impact on the global and Nepalese financial landscapes. While Nepal has made commendable strides in adopting digital financial services, the nation can draw valuable lessons from the exponential growth of FinTech in India. The drivers of FinTech surge in India, including regulatory support, the India Stack digital initiative, growing mobile penetration and a supportive ecosystem, have played pivotal roles in fostering innovation and financial inclusion. One of the remarkable aspects of India's FinTech revolution lies in the coherent progression of its initiatives. The India Stack program, initiated by the government, seamlessly integrates three layers: the identity layer, payment layer, and data layer. In the identity layer, Aadhaar serves as the foundational bedrock, around which all other products are

centered. The UPI program, within the payment layer, propelled India into the era of digital payments. Simultaneously, in the data layer, initiatives like account aggregators were launched. Additional initiatives such as Digi Locker, e-Sign, and others were concurrently introduced to facilitate the overarching Digital India initiative.

In contrast, Nepal has also initiated projects like the Naagarik app and the National ID program. However, these initiatives have remained stand-alone projects so far, lacking integration with other products. Despite having a digital record of government documents, the Naagarik app cannot yet be considered a valid source of identity. Similarly, the biometric data of the National ID has not been integrated with other products and services, and interoperability guidelines haven't been formulated. The potential impact of these initiatives on Nepal's fintech landscape could be significantly enhanced if they were integrated with each other. The National ID, as conceived in its planning phase, should have been the foundation for all other digital products launched in the economy. To fully capitalize on these developments, these initiatives should commence with a comprehensive plan to operationalize them, including complementary initiatives and other necessary digital infrastructures for a smooth transition to the digital financial ecosystem. Only then Nepal can catch up to the rapid pace required for a paradigm shift to a seamless digital era.

Implementing measures analogous to India can accelerate Nepal's FinTech journey, fostering innovation, financial inclusion, and aligning the nation with the global FinTech trajectory. Nepal should also focus on the need for a robust

digital infrastructure, a proactive regulatory framework, and a supportive startup ecosystem to promote FinTech innovations. By leveraging lessons from India's experience, Nepal can accelerate the growth of its FinTech sector, enhance financial inclusion and usher in a new era of digital financial services that cater to the diverse need of its population.

Works Cited

McKinsey & Company. (2023). *Fintechs: A new paradigm of growth*. McKinsey & Company.

Invest India. (2023, December 15). *BFSI - FinTech & Financial Services*. Retrieved from Invest India - National Investment Promotion & Facilitation Agency: <https://www.investindia.gov.in/sector/bfsi-FinTech-financial-services#:~:text=Fintech%20Funding%20%26%20Valuation,sector%20in%20India%20in%202022>.

Alonso, C., Bhojwani, T., Hanedar, E., Prihardini, D., Una, G., & Zhabska, K. (2023). *Stacking up the Benefits: Lessons from India's Digital Journey*. Washington D.C.: International Monetary Fund.

Paytm. (2024). *Shareholding Pattern Q1 2024*. Retrieved from https://paytm.com/document/ir/financial-results/Shareholding_Pattern_Q1_2024.pdf

Khalti Digital Wallet. (2019). *Payment System Development in Nepal*.

Navigating the Interplay of Consumer Behavior and Economic Downturns: Lessons from History and Contemporary Challenges

Suprima Poudel *

1. Introduction

Consumer behavior and economic downturns are positively correlated with one another. While recession is often seen to bring drastic change in consumer behavior, consumer behavior is also the causal factor for economic downturn which ultimately leads to recession. There are plenty of articles and studies that advocate the impact of recession on consumer behavior. However, these articles fail to recognize that consumer behavior is the ultimate cause leading the economy to recession. Thus, this debate is as intriguing as the hen and egg dilemma. The definition of recession suggests “significant decline in economic activity that is spread across the economy and lasts more than a few months.” (National Bureau of Economic Research,2023) This definition is too general and doesn’t give a specific formula to identify recession. However, another definition practically states that recession is when the real GDP falls for two consecutive quarters. (Claessens & Kose, 2019)

Globalization has condensed the world whereas technology has been acting as a catalyst to interlink the world economy and making nations dependent upon one another. The world has been facing economic downturns time and again. Tracing back the history of economic trough, the great depression of 1939 was

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

one big shock to the world. However, since most nations were independent of each other, US was severely affected leaving very little impact upon the rest of the world. Not only that, the world has experienced several economic bubble bursts like the tulip mania, dot com bubble, the housing bubble of 2008 and so on. These are just to name a few. Economic bubbles, fueled by herd mentality and a collective inclination towards speculation, have served as igniting sparks for downturns, causing ripples that extend far beyond national borders.

The response to such crises has seen the evolution of economic theories and regulatory frameworks, with interventions like BASEL III emerging as shields against the vulnerabilities exposed by recessions.

Nonetheless, navigating economic challenges isn't a complex task that a singular economic theory can effortlessly address every time. The unpredictability of consumer behavior contributes to this complexity. Despite certain traits being generalizable, the ever-evolving nature of tastes and preferences adds a layer of unpredictability. For instance, the clothing preferences of baby boomers are drastically different than that of millennials or Gen Z. Similarly, the expenditure pattern of each generation differs. Consequently, while economic theories can offer broad insights, they fall short of ensuring a foolproof solution. However, it cannot be ignored that the duration between recessions has been extended.

2. Economic Bubbles

Human behaviors are not always rational. Their actions propel the economy through a cyclical process involving expansion, peak, contraction, and trough. Examining the historical context of each economic recession reveals a similar

pattern. For instance, tulip mania that occurred in the 1600s. The 17th century is often regarded as the Dutch golden age. While the Netherlands' economy was in a phase of expansion, the price of tulip bulbs skyrocketed, leading to widespread speculation. Prices continued their upward pace, reaching levels nearly equivalent to the cost of a luxurious house. Rational analysis prompts the question: why would individuals invest heavily in a perishable item that can be cultivated? Despite the logical query, the phenomenon unfolded, and in 1637, the bubble burst, triggering a significant economic shock. Fortunately, as economies were not deeply interconnected at the time, the consequences were contained within the nation's borders. This historical episode vividly illustrates how consumer behavior, at times, can defy rationality, contributing to economic downturns. In this scenario, all four stages of the economic cycle are identifiable: expansion initiates the tulip mania, which then peaks; subsequently, with an increase in supply, contraction sets in, culminating in the bursting of the bubble. The ensuing cycle propels the Netherlands back into an upward path, ultimately recovering from the economic turbulence.

While the tulip mania remained confined to a local incident, the Great Depression of the 1930s stands out as a monumental shock in global financial history. Unfolding with the Wall Street crash on October 29, 1929, it stemmed from rampant speculation and excessive borrowing. The stock market's collapse exerted immense pressure on banks and financial institutions, triggering a widespread bank run. Its repercussions reverberated globally, exacerbated by the fragile state of the world economy in the aftermath of World War I. This episode intensified pre-existing challenges, with speculative human nature emerging as the pivotal factor in this significant financial crisis.

Before this global catastrophe, classical economists suggested that, over time, market forces would naturally lead to a more efficient allocation of resources and the maximization of societal well-being, even as individuals were guided by self-interest. However, it was the Great Depression that prompted John Maynard Keynes to advocate for short-term government intervention to stimulate aggregate demand. While the classical economists suggested that in the long run market mechanism will bring the economy to balance, he suggested that the long

run was a misleading guide to current affairs and we are all dead in the long run. (Keynes, 1923) This marked a paradigm shift in economic thought, acknowledging the limitations of laissez-faire principles in times of severe economic downturns and advocating for proactive government measures to stabilize and revive economies. Similarly, dot com bubble was another such incident that burst during the early 2000s. 1990s saw rise of internet. The enormous prospect of the technology attracted many businesses as well as investors. The optimism led a lot of speculators to invest in internet-based businesses. Unlike the traditional brick and mortar businesses, these companies sowed a ray of optimism. When they launched their initial public offering, it created a huge hype in the market. As many speculators entered, the price of these companies rose to unsustainable levels with no earning or profit backup. When the market price was unsustainably high without strong foundation, the fate was to doom sooner or later. In 2000s, the bubble reached its peak and started bursting. This caused many layoffs and shut down of businesses. This bubble burst affected the non-technological frontiers as the stock market saw correction in almost every sector. This also led to recession in the early 2000s.

While there have been other economic downturns on global level like the dot com bubble, the 2008 financial crisis is another remarkable global economic meltdown that escalated to greater heights. Like other crisis, this was also the result of over speculation. However, this time it was with housing. The real estate business soared up dramatically attracting many speculators into the game. The optimism lured not just individual speculators but entities with the most talented pool of employees also fell in its trap. With interest rates dropping, individuals ventured into risky assets and subprime mortgages, contributing to the eventual collapse of the housing bubble. This, in turn, triggered a massive recession that reverberated across the global economy. Institutions like Lehman Brothers faced dire consequences, and organizations like the American Insurance Group (AIG) had to be bailed out to prevent catastrophic repercussions, as their size deemed them "too big to fail." The aftermath of the 2008 financial crisis prompted significant introspection and regulatory reforms aimed at preventing a recurrence of such systemic failures in the future.

Following the aftermath of this financial crisis, BASEL III was brought to strengthen the capacity of banks and financial institutions (Basel Committee on Banking Supervision, 2010). While numerous policy reforms have been implemented in the aftermath of each economic crisis to address and mitigate future occurrences, it remains a challenge to predict consumer behavior. Although a general framework can superficially aid in understanding how human behavior operates, the core reality is that each individual is inherently distinct, with their behaviors subject to change over time. For example: while it is obvious that during shortage of any product, accumulating that product gives rise to black economy and the prices go high causing the

disruption of the market mechanism, it is still a first impulse to accumulate scarce goods. Likewise, a recession occurs when aggregate demand experiences an extended decline. According to conventional economic theory, the recommended strategy to counteract this situation is to maintain spending and production. However, beyond theory, the expectations of consumers play a pivotal role in shaping their future behaviors. If individuals perceive greater opportunities in saving rather than consuming, the inclination may be towards saving, and vice versa. Consumer expectations, thus, act as a crucial determinant in influencing economic dynamics during periods of economic downturn.

3. Consumer Behavior and Recession

There are several aspect of consumer behaviors that are causes and some aspects that pop up as effect of economic meltdown. These factors build up environment for decrease in economic activities and create a vicious circle to recession. Unless conscious intervention in done by government such as increase in government spending the chain is difficult to break. Some aspects of consumer behavior that are related to economic downturns are:

3.1 Reduced spending: Recession begins when consumer spending is heavily reduced for a long period of time. Consumers are so uncertain about their future that they prefer to save rather than consume today. Thus, they postpone their demands. When this goes on for long time, this creates pessimistic environment for businesses. The sales go down, the profitability declines and the vicious circle starts. This leads up to heating the environment for recession.

- 3.2 Higher debt level:** While the consumers stop demanding, the businesses have difficulty surviving. The projections that were done earlier no longer yield the same level of revenue. When the profitability goes down, the business cannot pay off its debt. When many individuals fail to pay their debts, the financial system gets vulnerable. The ability of banks and financial institutions to create credit falls which acts as catalyst to recession.
- 3.3 Decreased confidence:** As the crux of this article suggests, consumer behavior is often irrational and is the core to economic downturns. When the economic activities begin to slow down and the banking industry seems to face issues, consumer confidence goes down. Now, the spending pattern becomes more cautious and they intend to save more. Not only that, people may withdraw cash from banks and start hoarding which further worsens the condition as seen in the 1930s. This propels many businesses to shut and the economic meltdown starts getting severe.
- 3.4 Herd mentality:** Another reason as to why recession occurs is because of herd mentality. For example, when the price of any asset seems to lower and people start selling the asset, every individual starts following it and creates a panic environment. Now, the herd mentality drives the supply upward causing the price to fall dramatically leading to bubble burst.
- 3.5 Job insecurity:** While the aforementioned factors lead to recession, job insecurity is aftermath. When all these downfall starts happening in an economy, it is not possible for businesses to retain their human resources as they can't afford paying salary without earning profit. As a result, employees get laid off. Now, as their income source is

disrupted, their ability to spend also reduces. Again, this creates a vicious circle for reduction in aggregate demand and the chain continues until external intervention is introduced.

While these are aspects of consumer behavior, the role of government shouldn't be ignored. However, due to various challenges, the government may have hands tied to launch necessary policies. For instance, as Nepal struggles with its economic status, influenced by global dynamics and pegged currency, the challenges are multifaceted. The Impossible Trinity guides the delicate balance between fixed exchange rates, free capital flow, and sovereign monetary policy, limiting the nation's ability to fully control its economic fate.

4. Conclusion

In conclusion, the historical precedents, from the tulip mania to the 2008 financial crisis, serve as reminders of the irrational yet powerful role consumer behavior plays in shaping the economic path. The evolution of economic theories and regulatory frameworks, exemplified by interventions like BASEL III, reflects continuous global efforts to shield economies from the vulnerabilities exposed by recessions.

However, the landscape remains complex, and a singular economic theory falls short in providing a foolproof solution. While certain traits of consumer behavior may be generalizable, the ever-evolving nature of tastes and preferences introduces an element of unpredictability.

As Nepal struggles with its economic status, influenced by global dynamics and pegged currency, the challenges are multifaceted. The Impossible Trinity illustrates the delicate

balance between fixed exchange rates, free capital flow, and sovereign monetary policy, limiting the nation's ability to fully control its economic destiny (Perumal J., 2022).

Delving into the core of consumer behavior during recessions reveals a spectrum of reactions — from reduced spending and higher debt levels to decreased confidence, job insecurity, and the pervasive influence of herd mentality. These factors, in concert, create a domino effect, pushing economies into a spiral of contraction and, in extreme cases, crises that demand swift and strategic interventions.

As we navigate the cyclical nature of recessions, it becomes evident that the dynamic interplay between economic forces and human behavior remains a perpetual challenge for policymakers, businesses, and individuals alike.

In this ever-evolving landscape, the lessons from history suggest approaching economic cycles with vigilance, resilience, and a comprehensive understanding of the delicate balance between rationality and irrationality that governs consumer choices. As we continue to struggle with the uncertainties of the global economy, adapting to the impulsive nature of consumer behavior remains a crucial imperative in defense against the impacts of future recessions.

References

Basel Committee on Bank Supervision. (2010, December 16). *Basel III: A global regulatory framework for more resilient banks and banking systems*. The Bank for International Settlements. https://www.bis.org/publ/bcbs189_dec2010.htm

Claessens , S., & Kose, M. A. (2019, February 11). *Finance & Development*. Finance & Development | F&D. <https://www.imf.org/external/pubs/ft/fandd/basics/recess.htm#:~:text=Calling%20a%20recession&text=Most%20commentators%20and%20analysts%20use,and%20services%20a%20country%20produces.>

J., P. P. (2022, October 6). *The impossible trinity: How the Free Movement of capital comes with a cost*. The Hindu.

<https://www.thehindu.com/business/Economy/the-impossible-trinity/article65973261.ece>

Keynes, J. M. (1923). *A tract on monetary reform*. Macmillan for the Royal Economic Society.

National Bureau of Economic Research. (2023). *Business cycle dating*. NBER. <https://www.nber.org/research/business-cycle-dating#:~:text=The%20NBER%27s%20definition%20emphasizes%20that,and%20duration—as%20somewhat%20interchangeable.>

A Journey towards NEO BANKING

Anuj Paudel *

Background

In the simplest terms, a bank is an institution that facilitates the transactions of money. The term "bank" has its origins in the Italian word "Benko," which translates to "bench." According to the popular belief, currency dealers of the then era would reportedly place their monetary assets onto a bench, thereby giving rise to the origin of the term. Throughout the course of history, banking institutions have traditionally operated on a brick-and-mortar model, which entails the establishment of a physical entity within a dedicated structure. The primary objective behind the establishment of banks was to optimize profitability by the acquisition of savings from the public (surplus) at comparatively lower interest rates, thereafter, lending these funds to individuals (deficit) at higher interest rates.

The precise establishment date of the bank is several centuries ago; however, the formally established and operational bank is "Banca Monte Dei Paschi Di Siena:" It was established in 1472 in Siena, Tuscan.

In general, banking institutions have emerged as a substantial contributor to economic development through their facilitation of employment opportunities, provision of extensive investment prospects, and provision of services to both consumers and society at large. Economic development is therefore propelled by economic growth, which is facilitated by financial services through the provision of necessary capital. The efficacy of the

* Student, A-Level Graduate

banking sector has been identified as a pivotal determinant of economic expansion.

The banking industry has undergone significant changes in recent times. Today, banks offer a wider range of services compared to older banks. The banking and finance sectors have greatly benefited from technological advancements throughout their existence. Modern banks possess the capability to function without the need for any physical infrastructure, operating entirely remotely. This brief composition examines the influence of technology on the banking industry.

Digital Age: Shift to New Technologies

According to the Truelist, Generation Z (Gen Z) Statistics, Gen Z has become about one-third of the global population. So, out of about 7.4 billion people in the world, 2.56 billion belong to this group. The reason why “Gen Z” population is important is because, these were the group of active people who were to witness the emergence of Digitalization. When it comes to spending habits, Gen Z statistics confirm more than 50% of teens prefer to shop on mobile which further proves that this generation is already engaged in digitalization.

Evident with the wave of digitalization, the changes should and have been made in the banking sector. Over time, traditional banks have undergone several modifications and enhancements. Currently, digital banking has emerged as a paradigm shift in the financial industry, representing a transformative system.

According to Asian Development Bank, Finance and Banking is included among the sectors that can Boost Co-operation. Estimates suggest that banks can remove around 20-25% of their costs through digital transformation. The US, banking digital transformation spending is estimated to grow at

an annual rate of 22.5% by 2020, with most established banks allocating nearly 40% of their IT budget to meet the goals of this digital transformation. These figures demonstrate the significant quantitative impact of digital transformation on the banking and finance sector.

The digital banking sector in Asia, particularly in countries like Indonesia, Vietnam, and the Philippines, has experienced significant growth. In Southeast Asia (SEA), over 20% of the 460 million internet users only came online in the past three years, indicating a surge in digital penetration and customer expectations, *as per an article published in 2022 in The Diplomat magazine.*

Similarly, In the context of Nepal, By the end of the fiscal year Jul-22, the number of mobile banking users had reached 18 million, while internet banking customers numbered over 1.6 million, according to the Nepal Rastra Bank (NRB). The transactions grew to 7.7 million, amounting to about Rs. 23 billion during mid-March to mid-April 2023, reflecting the recent growth of the digital payment system in Nepal. Although there are challenges such as infrastructure issues, security concerns, and a lack of digital literacy among customers, Nepal is poised to become a leader in digital banking and currency with the support of innovative fintech solutions and forward-thinking regulators. To augment their process, NRB is also exploring the possibility of launching its digital currency to reduce transaction costs, increase financial inclusion, and promote economic growth.

Neo Banking: New way of Banking

With the advancement of technology and the emergence of mobile fintech startups, the term "Neo" has gained prominence in the banking realm, signifying a new wave of innovative

financial services. Neo banks are primarily subject to regulation as electronic money institutions. The term "neo banking" encompasses a contemporary banking approach that capitalizes on technological advancements and innovative strategies to deliver financial services to its clients.

Neo banks tend to have lower fees and more competitive rates than traditional banks, and they provide internet-only banking services, so in-person customer support isn't available. Neo banks offer a comprehensive range of services that are comparable to those provided by traditional banks. These services encompass checking and savings accounts, payment and money transfer facilities, loans tailored for both individuals and enterprises, as well as supplementary offerings such as budgeting assistance. The emergence of neo banks occurred approximately seven years ago, primarily in the United Kingdom, facilitated by Fintech companies. Some of these neo banks are start-ups that undergo the rigorous process of obtaining a charter to become fully-fledged banks. Rise of neo banks has disrupted the traditionally unquestioned equilibrium within the banking business by introducing a universal banking model characterized by cost-efficiency, comprehensive product offerings, and convenient accessibility. Neo banks utilize advanced technological tools, like artificial intelligence (AI) and machine learning (ML), to offer customized financial solutions to their clients.

The neo banking market exhibited a valuation of \$68.4 billion in 2023, *reported in the article published by Research and markets in Yahoo!Finance*. According to paper published in *Grand view research*, projections indicate that by the year 2032, this industry may potentially reach a value of \$3.3 trillion, reflecting a growth rate of 54.8% from 2023 to 2030. It

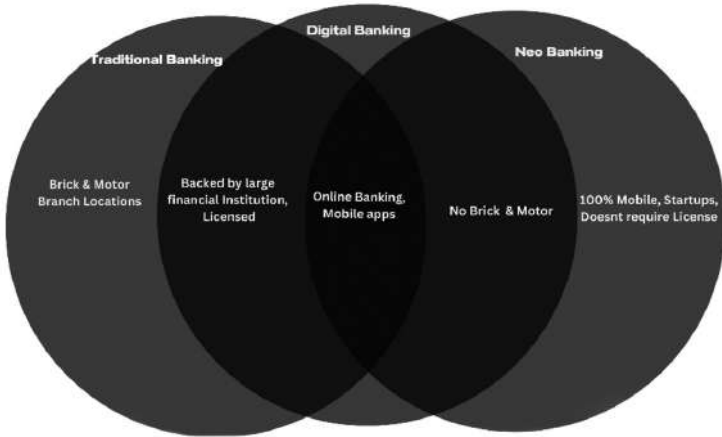
is projected that the total number of individuals engaged in neo banking will reach around 350 million by the year 2026. For neo banks to achieve widespread acceptance, it is imperative to enhance the utilization of cellphones and internet connectivity. Another contributing factor is the level of consumer comfort with digital applications and their basic understanding of financial products and services.

Drawing the line Between Traditional, Digital and Neo Banking

In Brett King's book "Bank 4.0," banking is portrayed as an experiential phenomenon rather than just a product or service, characterized by the seamless integration of financial activities into individuals' daily lives. Similarly, Bill Gates, in 1994: "Banking is necessary, but banks are not." Such remarks regarding the sector really shed light on what exactly banks are.

While all the above types of banks provide essential banking services, they differ in numerous ways.

Traditional Banks are those banks with large structures as in buildings. The model traditional banks work in is called "Brick & Motor." Some of the distinctions can be made based on their features. Traditional banking is unique in **Physical Onboarding, Physical KYC, Manual Loan Processing, etc.** Traditional banks are backed by a combination of factors, including their physical presence, legacy IT infrastructure, and long-standing customer relationships. These banks have a physical presence with a domestic banking license, regional headquarters in each province/country where they are active, own-branded ATMs, and many employees, providing face-to-face or one-to-one customer service.

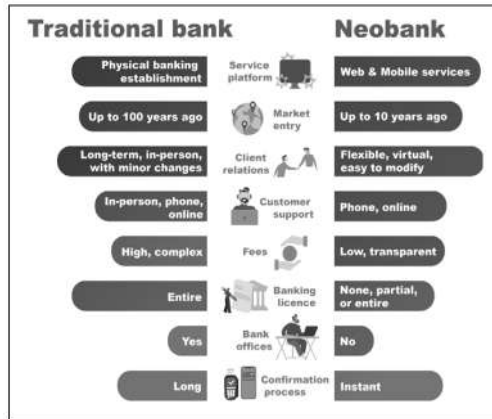

Source: The Nielsen Company(US),LLC

Digital Bank, similar in the way of traditional banks are pure mobile banking applications. With contrast to model, No Brick & Motor, digital banks are generally backed by large financial institutions. Some of the features of Digital Banking can be **Digital Customer Onboarding, VKYC/eKYC, Analytical Based Loan Processing, Loyalty based Management Scheme**. Although completely mobile and lacking a physical structure, digital banks as well as traditional banks are generally licensed and well regulated. Digital Banks are owned and/or backed by BFIs as Digital Banking Unit (**DBU**) or **Subsidiary** that offer Banking services through **mobile and web** applications.

Among the model of bank discussed above, Neo banks is quite unique. Most of the neo banks are fintech startups. They are 100% mobile, and they perform financial activities such as sending/receiving money, prepaid cards, and other basic features. One thing that neo banks is different than other banks is that **most of these banks are not licensed**. However, some of the neo banks, Chime (USA), Yono (India), Yolt (UK) are renting license or partnering with other financial institutions.

Neo banks often use technology to provide personalized service and a user-friendly experience, and they may use AI and ML to analyze customer data and offer customized financial advice.

Source: Bheki Gumede's LinkedIn

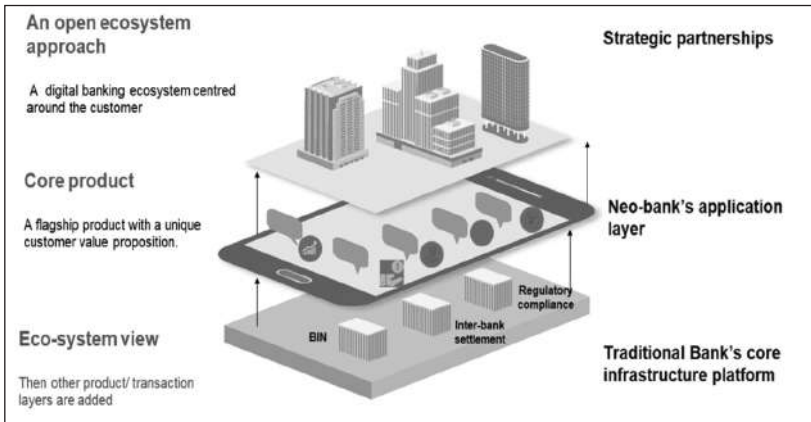
Further, the below diagram explains the crystal difference between Traditional Bank and Neo Bank. Since the market of Neo banking is on the rise and keeping in mind that most of them are non-licensed, there should be some legal arrangements exclusive for Neo Banks:

Recognition of Neo Banks in Acts, Bylaws, Procedures, Directives, etc.

- i. Licensing Policy
- ii. Regulatory and Oversight Framework
- iii. IT Security Guidelines

How do Neo Banks Work?

The business model of neo banks revolves around providing digital banking services without the need for physical infrastructure, relying on technology and innovation to offer a user-friendly experience and personalized services. Neo banks typically offer a range of services such as checking and savings accounts, debit and credit cards, and other financial products through a mobile app or website.

Source: goniyo.com (Niyo)

Neo banks are increasingly surviving and thriving through strategic partnerships, which have become a key element in their growth and success. These partnerships enable neo banks to expand their services, enhance their offerings, and establish themselves as a dominant force in the banking industry.

By collaborating with traditional banks, neo banks can leverage the existing infrastructure and regulatory framework, allowing them to offer a wider range of financial products and services to their customers. Additionally, strategic partnerships can provide neo banks with access to new customer segments and markets, helping them to scale their operations and increase their market share.

Apart from strategic partnerships, there are whole different methods of how neo banks re surviving. Some of the revenue generation of neo banks are:

- Interchange Fees paid by Merchants on Card Purchases / ATMs
- Providing Ecosystem (Marketplace / Insurance / Stock Trading / Investments)
- Interest Income on Credit Cards Personal / SME Finance
- Offering Premium Feature Accounts

Profitability of Neo Banks?

According to Digital Journal, in 2023, the total number of neo bank account holders is expected to double over the next four years, and the neo bank market is expected to be worth about \$722 billion by 2028, with an annual growth rate of almost 50%. With this kind of figure, it is expected that most of the neo banks are enjoying their profits by now.

As we say neo banks are mostly startups and fintech companies, a report suggests that it takes at least six years on average for tech companies to return enough profit to their investors so that they can oppose their initial investment. However, according to a report by Simon-Kucher, in 2022, less than 5% of neo banks had managed to break even.

Most of the large neo banks are still undergoing investment phase and are yet to report profit. So, the question arises, how can this global new form of banking make profits? An area that can substantially boost Neo banks revenues and hence profitability is lending, which most these banks have held back on due to lack of a full-scale banking license.

The Present Scenario: Still upcoming idea

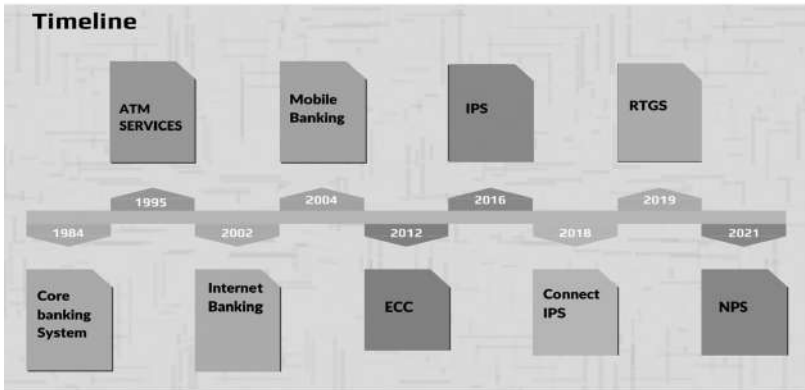
Despite the growing prospects for financial technology (fintech) and digital banking services on a global scale, neo-banks face notable obstacles that must be addressed. The viability of neo-banks is reliant on the technological capabilities of an economy. The technological infrastructure must possess sufficient advancement to include digital payment systems, robust network coverage, and a consumer sector that demonstrates proficiency in utilizing digital services. According to Fintech Global, despite the advancements in the fintech industry of the United Kingdom, there exists ample scope for further expansion. The combined customer base of the three largest neo-banks in the United Kingdom, namely **Revolut, Monzo, and N26**, amounts to only 2.5 million individuals (Customer base). In contrast, Lloyds, the largest traditional bank in the country, has a far larger client of 30 million. The recognition of this lack of representation brings attention to a fundamental issue pertaining to trust. Despite the prevailing skepticism among the public over the efficacy of traditional banking institutions in delivering optimal financial benefits, these establishments are nonetheless seen as sufficiently reliable to safeguard consumer funds.

Digital Banking Evolution in Nepal

Since the introduction of the core banking system (CBS) by Nabil bank in 1984, the Nepalese banking system has undergone continuous development and innovation. The year 2002 marked a turning point in Nepalese digital banking with the introduction of Internet banking by Kumari Bank. Over time, the nation is advancing towards achieving a completely digitalized sector.

Nepal with given infrastructure and technology has shown a very good adaptation to digital form of banking through various wallets and mobile banking. According to datareportal website, In January 2023, there were 15.85 million internet users in Nepal, with an internet penetration rate of 51.6% of the total population. With this, there is a clear indication that the population of Nepal has been exposed to internet. Moreover, according to Nepal Rastra Bank, as of mid-September 2023, there are 10 PSOs, 27 PSPs and millions of people are onboarded in digital banking experiences. The below diagram shows the digital journey of Nepalese banking system.

Source: related BFIs' website

Nepal's preparedness in digital financial services is commendable, and the country stands to gain significant advantages from embracing such services. One notable issue in Nepal is the absence of any "Digital Bank". Given that this sector is highly growing and developing on digital infrastructure, the implementation of digital bank should have already been a tangible reality. However, the allocation for a digital bank was only made in the budget speech and Monetary Policy for the year 2022/23.

Considering the level of digital acceptance of people in Nepal, it appears that digital banks and neo banks are suitable for operation in Nepal. Nevertheless, the introduction of the innovative concept of "N Bank" by Nabil Bank, intended to be Nepal's first neo bank, was impeded due to a dearth of appropriate guidelines and framework.

Furthermore, one of the motivations behind the establishment of digital banking is to educate the younger demographic, thereby enabling the inclusion of Gen Z in utilizing financial services.

References

<https://www.mx.com/assets/resources/whitepapers/gen-z-millennial-survey-whitepaper.pdf>)

(<https://fbj.springeropen.com/articles/10.1186/s43093-021-00111-7#Sec11>)

(<https://www.imf.org/en/Publications/fandd/issues/Series/Back-to-Basics/Banks#:~:text=Banks%20create%20money%20when%20they,lend%20a%20fraction%20of%20it.>)

- (<https://truelist.co/blog/generation-z-statistics/#:~:text=What%20percentage%20of%20consumers%20are,billion%20belong%20to%20Generation%20Z.>)
- (<https://triare.net/insights/industries-digitalization-2021/>)
- (<https://www.adb.org/news/features/digitalization-six-sectors-can-boost-regional-cooperation-central-asia>)
- (<https://www.prove.com/blog/quantitative-impact-of-digital-transformation>)
- (<https://www.thoughtworks.com/en-us/insights/blog/digital-transformation/digital-banks-sea-part-2>)
- (<https://www.12id.com/blog/payment-innovation-in-nepal-the-rise-of-digital-banking-and-currency>)
- (<https://kathmandupost.com/columns/2023/05/30/rise-and-rise-of-digital-payment-in-nepal>)
- (<https://www.nerdwallet.com/article/banking/what-is-a-neobank>)
- (<https://www.alliedmarketresearch.com/neobanking-market>)
- (<https://www.doing-business-international.com/traditional-banking/>)
- (<https://www.digipay.guru/blog/neobanking-future-trends-opportunities/>)
- (<https://thepaymentsassociation.org/article/neobanking-index-the-state-of-neobanks-in-2023/>)
- (<https://www.regulatoryoversight.com/2021/11/lawmakers-and-regulators-scrutinize-the-nascent-neobank-industry/>)
- (<https://www.watermillaccounting.co.uk/how-tech-companies-figure-out-their-break-even-point/>)
- (<https://www.bis.org/publ/bppdf/bispap117.pdf>)

Knowing about Commercialization of Agriculture in Nepal

Rejina Bhattarai*

Background

Agriculture is the part of primary sector economy through which fundamental right of “right to food”, guaranteed by Constitution is fulfilled. In present context, it acknowledges two UN sustainable development goals- no poverty and zero hunger directly and others indirectly (Adhikari, 2018). It is the source of food and nutrition for the daily livelihood. It is only medium to make nation self-reliant in food and nutrition, which plays significant role to build-up food sovereign and autonomous economy (Government of Nepal, Ministry of Agricultural Development, 2014). Along with the human evolution, the sector has been transformed to commercial practices for better earnings and standard livelihood. Currently, the agriculture is commercialized via various dimensions such as pomology, horticulture, olericulture, floriculture, apiculture, animal husbandry and poultry, pisciculture, serology, and so on.

Commercialization of agriculture is the rational transformation of farming system via specialized and diversified agricultural practices. The agricultural product mix are largely determined by market preferences; thus, economic growth accompanies agricultural commercialization (Pingali & Rosegrant, 1995). As per the World Bank, agriculture is more effective in alleviation of poverty compared to other sectors thus, agricultural commodities should be resilient enough to be safe, sustainable and profitable at same time via commercialization. The diversification of

* Senior Assistant, Rastriya Banijya Bank

agro-practices has opened doors for various agro-enterprises, agri-businesses and agro-entrepreneurship. Since, agriculture provides the raw materials for manufacturing for the industrial outputs, it has close relation with the secondary and tertiary sector of economy as well. Besides, agriculture has vital role in supply chain and value chain development. Thus, agriculture is the main source for food, nutrition, income, and employment. Nepal is recognized as agriculture-oriented nation. Since the initiation of economic planning, agriculture has been emphasized sector in Nepal (Samriddhi Foundation, 2011). About 60% of Nepalese households are engaged in agriculture occupation. Moreover, rural households heavily dependent on the agriculture as the main social and economic activity for their livelihoods. However, productivity and competitiveness of agriculture sector is very low because of traditional farming practices (Government of Nepal, Ministry of Agricultural Development, 2014).

Assessing the agricultural sector, it is still in the low development stage. The sector is conquered by basic staple grains production; about 82 percentage of cultivated land is planted with cereal crops however, basic staple grains back up for approx. 30 percentage of agricultural gross domestic product (The World Bank, 2011). There is lack of improved, modern and advanced technologies, breeds, seeds, fertilizers and other resources in Nepalese agricultural practices due to which majorly, rural and marginalized people still practice traditional farming. The contribution of agro-sector in Nepalese economy is expected to be 24.1 percentage for last fiscal year (Government of Nepal, Ministry of Finance, 2023). Observing the trend of Nepalese economy, the contribution of agro-sector in the economy seems to be decreasing while that of service sector to be increasing.

Government of Nepal has adopted the Agricultural Development Strategy (2015-2035) focusing on the holistic development of agricultural sector by collaborating with sustainable development goals (SDGs) (Government of Nepal, National Planning Commission, 2021). The strategy concentrates competitiveness of agriculture via commercialization, modernization and diversification of agriculture. The fifteenth plan also highlights the coordination of commercialized, industrialized and modernized agriculture with SDGs such as hunger alleviation, food security and nutrition assurance, income generation, poverty alleviation, and import management (Government of Nepal, National Planning Commission, 2021). Furthermore, Nepalese agriculture should be oriented towards creation of comparative and competitive advantages through creation of blue ocean strategy.

Agricultural production of Nepal is observed in subsistence level only. Even the basic consumption is not fulfilled enough by domestic production thus, basic consumption is also imported. The dependance on subsistence level agriculture hampers the growth which ultimately, becomes bottleneck for fighting against employment generation, income creation, poverty alleviation, increased food price and food insecurity. Nepalese agriculture should be widened enough via transformation from subsistence production to the sale of surplus agro-products and services. The transformation should acknowledge the input and output production as well as decision making behavior of farmers in production and marketing activities (GC & Hall, 2020). The immediate step of agricultural transformation should be commercialization and modernization by emphasizing on market demand and consumer behavior. In simple words, the agricultural practices should be oriented towards market-oriented agricultural production and distribution for ultimate consumption.

Situation in Nepal

Being import-based nation, Nepal relies on import for basic consumption purpose as well. Though agriculture contributes significantly in Nepalese GDP, the production is not enough for fundamental consumption (Adhikari, 2018). The basic consumption such as rice, corn, wheat, potatoes, onions, spices, edible oils and much more are imported. In fiscal year 2021/22, our nation imported basic consumption products of more than Rs. 500 billion. The huge portion of food import resulted in heavy trade deficit. It seems like agricultural sector is being ignored sectors of the nation. Thus, the agricultural production in Nepal can meet the domestic consumption to initiate towards self-reliant consumption.

Majority of Nepalese farmers are involved in small-scale and medium-scale farming. However, the structure of Nepalese market needs much more attention as the farmers do not proper market; various incidents can be witnessed of dumping vegetables, spilling milk on the road (my Republica, 2022). Hence, farmers get discouraged from market by getting unfair prices. There is inadequate infrastructure, and poor accessibility of resources as well as technologies to enhance agricultural productivity for substance and surplus purposes. Due to traditional practices, the cost of production is high and the domestic products faces difficulties to compete with imported products in terms of price (my Republica, 2022). The economies of scale and scope is yet to be acknowledged in Nepalese scenario. The scientific distribution of technologies and skilled manpower are missing in the scenario of Nepal. There is lack of laboratories for soil check, research, genetics breeding for improved agro-practices. There is still problem in the development of climate-resilient and eco-friendly agro-systems due to which off-seasonal production seem challenging.

The major variables affecting the agricultural practices are depopulation in rural areas as the Nepalese rural lands are being barren in continuous basis due to outward migration; while the lands of urban areas are being expensive and concrete jungles as results of unmanaged plotting and urbanization. People are changing land-use systems by abandoning agricultural lands due to diminishing youth interest in agricultural activities and increasing non-agricultural income opportunities (Adhikari, 2018). Environmental degradation via soil erosion and soil fertility loss are also burning issues regarding the scientific agricultural practices. Rapid fragmentation of land is major problem (Government of Nepal, National Planning Commission, 2021). There are no scientific land reforms having regard to the interests of farmers while the dual ownership of land still exists due to which land productivity is low. The farmers do not have access to agricultural inputs in real times. The farmers are not aware about their rights and interests. They do not get fair price and market for their agro-products as there is no provision of ceiling and floor price for seasonal and off-seasonal products. Moreover, they do not have proper knowledge regarding the cash crops and productivity to initiate their commercialized agro-practices in micro level as well.

The various plans and commitment regarding the upliftment of agriculture and farmers' livelihood has been limited in planning only. Theoretically, the plans seem very optimistic but in reality, the plans are not fully implemented. There is no any strategic implementation, evaluation and control because the real farmers are not being benefitted from the planned activities. Approximately 90 percentage of various agricultural subsidies seemed to be mis-utilized under various headings beyond the real heading. The loans under agro-heading, disbursed by banks and financial institutions, seems to be disbursed unwillingly just to meet the regulatory need because of insecurity of loan loss.

Opportunities for Agricultural Commercialization in Nepal

Nepal has golden opportunities to initiate blue ocean strategy via topographical advantages and indigenous skills coupled with modern technologies. Nepalese agro-enterprises can perform feasibility studies for their agro-products (such as Illam's tea; Rhododendron's wine, rare herbs, spices, mad honey, dog-chews and so on) markets in domestic and international level via SWOT analysis to make strategic plan as well as implement and control accordingly. Initially, the enterprises can follow the pursuit of product differentiation and low cost to pledge new market space for creation of new demand. They have prospects to create new market by making the competition insignificant in international market and restructuring market boundaries via branding of Nepalese agro-products. The products should be able to offer pure Nepalese tastes that has not been served before and be valuable in any terms so that people will not compromise to buy them.

For this prospect, the concerned authorities should facilitate the enterprises by allowing subsidies, marketing the products, coordinating with farmers and business-houses, creating the diplomacy in national and international levels and implementing the diplomacy with accurate control and regulations. India is the major trade partner, where there is mechanism of farmer empowerment via proper subsidies and adequate market structure. Nepal should learn from Indian commercialized agricultural practices.

Agriculture should be gradually transformed from sustained practices to commercialization and ultimately towards export promotion by identifying the comparative advantages. There should be micro management from ground level to uplift the

agro-sector by inspiring the farmers towards commercialized practices. The concerned authority of agriculture should carry out land pooling to enhance productivity and make scientific land reforms by discouraging inactive land ownership. Adequate utilization of land via proper classification as per the productivity, nature of land and ecological balance is very preliminary step to uplift the commercialized agriculture. The fruitful disbursement of resources should be acknowledged to increase the production. Scientific and modern farming should be initiated from ground level from every term of time.

In short run, the basic national consumption should be produced via alignment of farmers and societies; creation of separate supply chain and import restriction. In medium run, the commercialized agro-production should be increased to substitute the imports. The farmers should be encouraged by protecting and promoting their rights and interests. The farmers should be directly connected to ultimate consumers via modern technologies by eliminating the large intermediaries' layers. The government should provide assurance of the food security to the people by guaranteeing the production and protecting the producers. Also, the banks and financial institutions should be inspired to invest in commercialized agricultural practices by coordinating with local levels and paying adequate attention towards agro-markets structures. The government should encourage farmers by ensuring the proper market and start the new trend of commercial agriculture. Besides, the monetary authority must strongly monitor banks and financial portfolio management performances. Moreover, in long term, the commercialization production should be increased enough to promote export.

Way forward

Commercialization of agriculture is the perspective way for uplifting the developing economies like Nepal. There is great potential of sustainable business opportunities for profitability and growth via diversification of market oriented agro-production and agro-enterprises. The subject matter is an effective weapon to fight against the rural unemployment, poverty, food insecurity, food price hike and unmanaged lands. Nepal can create distinguished identity by practicing blue ocean strategy by creating new market spaces of Nepalese agro-brands. Nepal may shape its new entrepreneurship as per the perceived customer value, market demand and cost factors. The adoption of blue ocean strategy has direct linkage to competitive and comparative advantages thus, Nepal has very wonderful prospects to practice the economies of scale and scope in long run. Prosperity of Nepalese economy can be possible through commercialization of agriculture.

References

- Adhikari, L. (2018, December). *Commercialization of agriculture in developing countries: boon or bane?* Retrieved from ICIMOD:<https://www.icimod.org/article/commercialization-of-agriculture-in-developing-countries-boon-or-bane/>
- GC, R. K., & Hall, R. P. (2020). The commercialization of smallholder farming- A case study from the rural western hills of Nepal. *AgriculturE*, 10(5), 1-16. doi:<https://doi.org/10.3390/agriculture10050143>
- Government of Nepal, National Planning Commssion. (2021, January). *Periodic plans*. Retrieved from Government of Nepal,

- National Planning Commission: https://npc.gov.np/images/category/15th_plan_English_Version.pdf
- Government of Nepal, Ministry of Agricultural Development. (2014). *Agriculture Development Strategy 2015 to 2035*. Kathmandu: Government of Nepal.
- Government of Nepal, Ministry of Finance. (2023). *Economic survey 2079/80*. Kathmandu: Government of Nepal, Ministry of Finance.
- my Republica. (2022, December). *Prosperity through agriculture*. Retrieved from my Republica: <https://myrepublica.nagariknetwork.com/news/prosperity-through-agriculture/>
- Pingali, P.L., & Rosegrant, M.W. (1995). Agricultural commercialization and diversification: Process and policies. *Food Policy*, 20(3), 171-185. doi:[https://doi.org/10.1016/0306-9192\(95\)00012-4](https://doi.org/10.1016/0306-9192(95)00012-4)
- Samriddhi Foundation. (2011, August). *Commercialization of agriculture in Nepal*. Retrieved from Samriddhi Foundation: <https://samriddhi.org/publications/commercialization-of-agriculture-in-nepal/>
- The World Bank. (2011, April). *Nepal: Agriculture commercialization and trade*. Retrieved from The World Bank: <https://www.worldbank.org/en/results/2014/04/11/nepal-agriculture-commercialization-and-trade>

Table 1
Selected Macroeconomic Indicators

	Heading	2018/19	2019/20	2020/21	2021/22	2022/23\$	Mid- January	2023/24
							2022/23	
A	Real Sector (growth and ratio in percent)							
	Real GDP at basic price	6.4	-2.4	4.5	5.3	2.2		
	Real GDP at producers' price	6.7	-2.4	4.8	5.6	1.9		
	Nominal GDP at producers' price	11.7	0.8	11.9	13.4	9.1		
	Gross National Income (GNI)	12.1	0.9	11.2	13.4	9.3		
	Gross National Disposable Income (GNDI)	12.7	0.5	10.8	11.6	10.8		
	Gross Capital Formation / GDP	41.4	30.4	35.2	37.4	32.6		
	Gross Fixed Capital Formation / GDP	33.8	30.5	29.3	28.5	25.2		
	Gross Domestic Savings / GDP	15.3	5.7	6.4	5.8	6.4		
	Gross National Savings / GDP	42.1	32.2	31.5	29.0	31.7		
	Gross Domestic Product (Current Price) (Rs in billion)	3858.9	3888.7	4352.6	4933.7	5381.3		
B	Prices Change (percent)							
	CPI (v-o-y)	6.02	4.78	4.19	8.08	7.44	7.26	5.26
	Food CPI (v-o-y)	6.27	5.73	5.81	6.89	7.38	5.62	5.77
	Non-food CPI (v-o-y)	5.83	4.04	2.94	9.03	7.48	8.57	4.85
	CPI Annual / Period Average	4.64	6.15	3.60	6.32	7.74	8.02	6.47
	National Wholesale Price Index (v-o-y)	5.40	5.60	8.21	12.74	4.98	9.82	3.36
	National Wholesale Price Index Annual / Period Average	6.23	6.87	7.61	9.51	8.47	11.55	3.33
	Salary and Wage Rate Index (v-o-y)	9.09	7.48	2.76	9.09	8.71	10.27	5.56
	Salary and Wage Rate Index Annual / Period Average	9.26	9.49	1.60	6.65	9.90	11.05	5.52
C	External Sector (growth in percent)							
	Export Growth	19.4	0.6	44.4	41.7	-21.4	-32.0	-7.2
	Import Growth	13.9	-15.6	28.7	24.7	-16.1	-20.7	-3.1
	BOP/(Deficit) (Rs. in billion)	-67.40	282.4	1.2	-255.3	290.5	92.1	273.5
	Current Account Balance (Rs. in billion)	-267.0	-33.8	-333.7	-623.4	-72.2	-35.6	161.6
	Workers' Remittances (Rs. in billion)	879.4	875.0	961.1	1007.3	1220.6	585.1	733.2
	Trade Balance (Rs. in billion)	-1321.4	-1099.1	-1398.7	-1720.4	-1454.6	-711.9	-693.2
	Trade Balance with India (Rs. in billion)	-85.2	-665.2	-865.2	-1044.9	-921.2	-428.5	-424.4
	Gross Foreign Exchange Reserves (Rs. in billion)	1038.9	1401.8	1399.0	1215.8	1539.4	1337.3	1816.6
	Gross Foreign Exchange Reserves (USD in million)	9500.0	11646.1	11752.6	9535.0	11735.6	10276.5	13691.4

D Financial Sector (growth and interest rate in percent)										
Broad Money (M2) (y-o-y)	15.8	18.1	22.7	6.8	11.2	7.7	14.3			
Narrow Money (M1) (y-o-y)	8.6	17.8	22.8	-9.3	-0.3	-4.0	4.2			
Domestic Credit (y-o-y)	24.0	14.0	27.1	14.5	8.7	8.9	8.6			
Claims on Private Sector (y-o-y)	19.1	12.6	26.3	13.3	4.6	4.5	5.8			
Reserve Money (y-o-y)	-1.5	26.7	5.2	-11.4	10.4	6.1	8.6			
91-day T-bills Rate*	4.97	1.27	4.55	10.66	6.35	10.89**	3.37**			
364-day T-bills Rate*	4.78	2.26	4.16	10.19	7.00	11.92**	4.38**			
Weighted Average Interbank Rate of Commercial Banks*	4.52	0.35	4.12	6.99	2.98	7.48**	2.83**			
Weighted Average Deposit Rate of Commercial Banks*	6.60	6.01	4.65	7.41	7.86	8.51**	7.32**			
Weighted Average Lending Rate of Commercial Banks*	12.13	10.11	8.43	11.62	12.30	12.79**	11.38**			
Base Rate*	9.57	8.50	6.86	9.54	10.03	10.91**	9.35**			
Total Deposits (Rs. in billion)	3235.1	3839.7	4662.7	5082.8	5710.0	5297.9	6087.1			
BFIs Credit to Private Sector (Rs. in billion)	2866.2	3209.8	4084.8	4621.1	4797.0	4758.4	4989.7			
NEPSE Index (Closing)	1259.0	1362.4	2883.4	2009.5	2097.1	2149.4	2120.6			
Market Capitalization/GDP	40.6	46.1	92.2	58.2	57.3	62.9	61.9			
E Public Finance (growth and ratio in percent)										
Revenue Growth (%)	15.5	0.2	16.0	14.1	-9.3	-15.3	8.2			
Expenditure Growth (%)	2.1	-1.7	9.7	9.5	9.1	13.7	-1.7			
Domestic Debt (Rs. in billion)	453.0	613.2	800.3	984.3	1125.2	964.2	1193.9			
External Debt (Rs. in billion)	594.9	819.7	934.1	1025.8	1170.3	1025.8#	1170.3#			
Revenue / GDP	21.8	21.6	22.4	22.6	18.8					
Current Expenditure / GDP	18.6	20.2	19.4	19.3	18.7					
Capital Expenditure / GDP	6.3	4.9	5.3	4.4	4.3					
Domestic Debt / GDP	11.7	15.8	18.4	20.0	20.9					
External Debt / GDP	15.4	21.1	21.5	20.8	21.7					

*Weighted average of mid Jun-mid Jul

**Weighted average of mid December-mid January

\$ Preliminary Estimate

Outstanding figure as of Ashad (Mid-July) end; Figure revised as per Annual Debt Report published by PDMO.

y-o-y : mid-July to mid-July

Table II
Major Financial Indicators
as on Push End, 2080 (Mid-Jan, 2024)

		Class 'A'	Class 'B'	Class 'C'	Overall
A. Credit, Deposit Ratios (%)					
1	Total Deposit/GDP	100.90	10.85	2.18	113.93
2	Total Credit/GDP	83.48	9.23	1.76	94.47
3	Total Credit/ Total Deposit	82.74	85.09	80.57	82.92
4	CD Ratio	79.89	83.94	79.21	80.26
5	Fixed Deposit/Total Deposit	58.39	67.33	72.25	59.51
6	Saving Deposit/Total Deposit	26.98	24.31	18.26	26.56
7	Current Deposit/Total Deposit	7.54	1.66	1.23	6.86
8	Call Deposit/Total Deposit	6.24	6.64	7.37	6.30
9	NPL/ Total Loan [^]	3.63	3.61	9.18	3.73
10	Total LLP /Total Loan	4.26	3.65	8.81	4.29
11	Deprived Sector Loan/Total Loan \$ [^]	6.32	11.18	7.06	6.80
B. Liquidity Ratios (%)					
1	Cash & Bank Balance/Total Deposit	7.65	6.13	7.79	7.51
2	Investment in Gov. Securities/Total Deposit	18.48	16.69	19.01	18.32
3	Total Liquid Assets/Total Deposit	27.16	25.38	33.43	27.11
C. Capital Adequacy Ratios (%)					
1	Core Capital/RWA	9.65	9.78	13.60	9.73
2	Total Capital/RWA	12.48	12.72	15.69	12.56
D. Financial Access					
1	No. of institutions	20	17	17	54
2	No. of Branches	5,019	1,134	288	6,441
3	No. of Deposit Accounts	45,911,042	6,802,570	836,694	53,550,306
4	No. of Loan Accounts	1,534,416	290,491	42,176	1,867,083
5	No. of Branchless Banking Centers	1,204	17	-	1,221
6	No. of Branchless Banking Customers	300,509	1,489	-	301,998
7	No. of Mobile Banking Customers	20,006,586	3,034,349	175,448	23,216,383
8	No. of Internet Banking Customers	1,279,818	530,332	14,942	1,825,092
9	No. of ATMs	4,673	347	44	5,064
10	No. of Debit Cards	11,736,515	951,382	59,163	12,747,060
11	No. of Credit Cards	304,655	1,003	-	305,658
12	No. of Prepaid Cards	166,347	1,690	-	168,037

E. Interest Rate(%)

1	Wt. Avg Interest Rate on Deposit	7.32
	(a) Saving	4.61
	(b) Fixed	9.45
	(c) Call	2.12
2	Wt. Avg Interest Rate on Credit	11.38

Note:

Bank balance includes money at call

Nominal GDP for 2022/23(P) stands at Rs. 5,381,335 million (Source: <https://cbs.gov.np/national-accounts-statistics-of-nepal-2022-23-annual-estimates/>)

Negative core capital has been excluded in calculation of Capital Adequacy Ratios

\$ 6 months prior Total Loan has been used to calculate Deprived Sector Lending Ratio

[^]Data as on Poush end of FY2080/81 (2023/24)

नेपाल राष्ट्र बैंकको अनुरोध

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतपत्रप्राप्त लघुवित्त वित्तीय संस्थाका ग्राहकको वित्तीय जोखिम न्यूनीकरण गर्न र साना ग्राहकको हित संरक्षणका लागि देहायका व्यवस्था रहेका छन् :

- विपन्न तथा न्यून आय भएका व्यक्तिलाई विनाधितो केवल सामूहिक जमाना लघुउद्यम वा व्यवसाय सञ्चालन गर्नका लागि प्रयोजन खुलाई प्रतिसमूह सदस्य बढीमा रु.५ लाखसम्म मात्र लघुकर्जा,
- विगत दुई वर्षदेखि असल बर्गमा पर्दै आएका समूह सदस्यको हकमा रु.७ लाखसम्मको लघुकर्जा,
- कर्जाको ब्याजदर १५ प्रतिशतभन्दा बढी लिन नपाइने,
- लघुवित्त वित्तीय संस्थाले प्रवाह गरेको कर्जाको अधिकतम ब्याजदरको कम्तीमा ५० प्रतिशत हुनेगरी निक्षेप/बचतमा ब्याज दिनुपर्ने,
- एउटा ऋणीले एउटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाबाट मात्र कर्जा लिन पाउने,
- दलित, मुक्त कर्मैया, वादी, हलिया, द्वन्द्वपीडित, एकल महिला, अपाङ्ग तथा जेष्ठ नागरिकको नाममा कर्जा प्रवाह गर्दा १ प्रतिशत विन्दुले सहूलियत प्रदान गर्नुपर्ने,
- स्वीकृत कर्जा रकमको १.५० प्रतिशत प्रशासनिक सेवा शुल्क, ब्याज र हर्जाना ब्याज बाहेक कर्जासँग सम्बन्धित अन्य कुनै पनि रकम लिन नपाइने,
- एक वर्षभन्दा कम अवधिको कर्जाको लागि वार्षिक १.५० प्रतिशतमा नबढ्ने गरी दामासाहीले मात्र सेवा शुल्क लिन सक्ने ।

उपयुक्त व्यवस्थाको पालना नगरी यस्ता संस्थाले अत्यधिक ब्याज लिएको, अधिक सेवा शुल्क लिएको वा अन्य जुनसुकै शीर्षकमा शुल्क लिएको जस्ता गुनासो लगायत ग्राहकलाई भेदभावपूर्ण र अमर्यादित व्यवहार भएको लागेमा सोसम्बन्धी गुनासो दर्ता गर्नका लागि यस बैंकको लघुवित्त संस्था सुपरिवेक्षण विभागमा 'गुनासो सुनुवाइ डेस्क' का साथै टोल फ्री नं. १८०१-५००००२२ र अनलाइन पोर्टलको समेत व्यवस्था गरिएको छ ।